

Универзитет у Београду
Правни факултет

Мр Наталија С. Жунџ

**ПОЛИТИЧКА ПРАВА ЖЕНА У СРБИЈИ У
ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА**

Докторска дисертација

Београд, 2016.

University of Belgrade
Faculty of Law

MA Natalija S. Žunić

**WOMEN'S POLITICAL RIGHTS
IN SERBIA IN THE SECOND HALF
OF THE 20th CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Проф. др Јовица Тркуља,
Редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Чланови комисије:

1. др Маријана Пајванчић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду,
2. др Оливера Вучић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду,
3. др Драгица Вујадиновић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду,
4. др Ирена Пејић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу

Датум одбране: _____

ПОЛИТИЧКА ПРАВА ЖЕНА У СРБИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Резиме

У раду разматрамо теоријско-методолошке основе друштвеног односа жена и политике, као и развоја концепта политичких права жена. Фокус развоја политичких права жена усмерили смо на концепт дискриминације жена у политици и конкретне социјално-историјске околности њиховог развоја у Србији у другој половини XX века. Први циклус истраживања политичких права жена хронолошки обухвата вишедеценијски период социјализма, од 1945. године све до првих вишестраначких избора у Србији 1990. године. Други циклус анализе политичких права жена везујемо за првих десет година транзиције у Србији до 2000-те године. Кључни проблеми, који се подједнако односе на ова два периода, али из различите политичке и идеолошке перспективе, представљају дискриминација и модел учешћа жена у политичком и јавном животу, недовољна заступљеност жена у парламентима и на свим нивоима власти, пре свега на високим положајима власти и моћи, као и постојање стереотипних родних образаца у политичком и јавном животу. Из оквира социјалистичког (АФЖ) и транзиционог периода политичке активности жена издвојили смо за потребе аналитичке компарације, паралелну, алтернативну женску политичку сцену, из које се развио нови вид женског политичког активизма - као коректив институционалне политике и притисак на њу. У раду се, такође, анализира политичка заступљеност жена и родна природа политичког одлучивања у парламентима државе Србије у другој половини XX века, која говори о природи парламента, где је мушкарац, и симболички и стварно, био носилац политике и политичког одлучивања. Историјска, социјална, политичка и

правна димензија стицања и развоја грађанског статуса жена и нормирања политичких права жена, представљају оквир и капитал из кога се полако развија модел родне равноправности у политици (gender equality). Он представља један од фундаменталних принципа развоја и унапређивања демократског капацитета српског друштва у првим деценијама XXI века.

Кључне речи: дискриминација жена, политика, политичка права жена, социјализам, транзиција, родна равноправност.

Научна област - Право

Ужа научна област - Уставно право и политички систем

УДК број - 32-055.2(497.11)“19“

Women's Political Rights in Serbia in the second half of the 20th century

Summary

This doctoral dissertation examines the theoretical and methodological grounds underlying the social relation concerning women and politics, as well as the genesis of the concept of women's political rights. The focal point of scientific research on the development of women's political rights has been the concept of discrimination of women in politics and specific socio-historical circumstances underlying the development of these rights in Serbia in the second half of the 20th century. The first part of the research on women's political rights chronologically encompasses several decades in the period of socialism, from 1945 to the first multi-party elections in 1990. The second part of the research analyzes the development of women's political right in the first ten-year transition period in Serbia until the year 2000. The major issues, equally prominent in these two periods but perceived from different political and ideological perspectives, are women discrimination and the model of women's participation in political and public life, the under-representation of women in Parliament and at all levels of governing powers, primarily in high positions of authority and centers of power, as well as the presence of gender-related stereotypes in political and public life. For the purpose of providing an analytical comparison of women's political activities in the socialist period (the Antifascist Women's Front) and the transition period, the study focuses on the emergence of an alternative women's political scene, which developed alongside the mainstream political tendencies, and generated a new form of women's political activism aimed at exerting impact on institutional policy and exercising a corrective function. The dissertation also provides analysis of

women's political representation and gender-based character of political decision-making processes in Serbia in the second half of the 20th century. This analysis largely rests on parliamentary processes where men were perceived, both symbolically and actually, as holders of institutional policy and political decision-making processes. The model of gender equality in politics has gradually developed as a result of the historical, social and legal dimension of women's struggle to attain and improve their civil status, as well as a result of the evolving normative framework regulating women's political rights. Being a normative framework and a valuable asset in democratic societies, gender equality is one of the fundamental principles for a further development and promotion of the democratic capacity of the Serbian society in the first decades of the 21st century.

Key words: women discrimination, women's political rights, socialist period, transition period, gender equality

Scientific field - Law

Narrow scientific field - Constitutional Law and Political system

UDC number - 32-055.2(497.11)“19“

Садржај

Увод.....	1
-----------	---

Глава I

социјална кострукција полова и опште карактеристике аналитичких категорија у релацији са приватним и политичким	13
1.1. Одређење појма социјализације и анализа друштвене производње полова	15
1.2. Културна дихотомија полова и политичка социјализација.....	19
1.3. Структура идентитета мушкости и женскости и однос према политици	23
1.4. Приватно/Јавно и Лично/Политичко.....	32

Глава II

Људска права и жене – разматрање и успостављање односа.....	40
2.1. Појам, видљивост и инстанце дискриминације жена	42
2.2. Људска права, дискриминација жена и женска људска права.....	51
2.3. Родни аспекти једнакости и различитости	57
2.3.1. Покрет за ослобођење жена и женска права	63
2.4. Питање рода у правној теорији и феминистичка теорија права.....	73

Глава III

Политичка права жена и родна анализа политике.....	79
3.1. Социјално историјски контекст политичких права жена	80
3.2. Политичка права жена или проблеми рода и грађанског статуса	87
3.2.1. Политичка једнакост и групна диференцирана права из перспективе рода	98
3.3. Род и политичка репрезентација: теоријски оквир партиципације и репрезентације жена у политици.....	109
3.4. Питање рода и политике у феминистичкој политичкој теорији	119

Глава IV

Политичка права жена у друштвеном и политичком контексту Србије у другој половини XX века и социјалистички модел

равноправности мушкараца и жена.....	123
4.1. Србија и друштвени положај жене у социјализму – између егалитаризма и традиционализма.....	125
4.2. Социјалистички модел еманципације жена и права жена.....	150
4.3. Антифашистички фронт жена - политичка улога и друштвени значај нове женске организације у социјализму.....	164
4.4. Политичка права жена – политичка еманципација и политички родни режими у социјализму.....	177

Глава V

Политичка права жена у Србији и демократска транзиција.....

204	
5.1. Нове друштвене околности и место жене у транзицији између социјализма и капитализма.....	206
5.2. Транзиција и друштвени положај жена у Србији – мапирање родне неједнакости.....	216
5.3. Демократизација или ретрадиционализација политичких права жена у Србији - парадокси демократских промена и нестајање жена из јавности.....	231
5.4. Политичка права жена и политичка репрезентација жена у транзицији - чињенице.....	242
5.5. Маргинализација жена у политици – узроци.....	256
5.6. Женски покрет, жене и политика.....	276

Глава VI

Политичка права жена и родна равноправност - међународни, регионални и национални правни оквир.....

292	
6.1. Међународни документи и стандарди о политичким правима жена усвојени у Уједињеним Нацијама.....	294
6.2. Конвенција о политичким правима жена и посебно регулисање права жена у УН.....	301
6.3. Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена или Повеља о женским правима.....	306
6.3.1. CEDAW и право жена на политичку репрезентацију.....	316
6.4. Правно необавезујући документи - Пекиншка декларација и Платформа за акцију.....	326
6.5. Савет Европе - правни документи о политичким правима жена.....	334
6.5.1. Правно необавезујући документи – Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода.....	335
6.5.2. Правно необавезујући документи о политичким правима жена у оквиру рада Савета Европе.....	339
6.6. Европска Унија и правни документи о политичким правима жена.....	351

6.6.1. Документи Европске уније – дискриминација жена и право на једнаку заступљености жена	353
6.6.2. Правно необавезујући документи Европске уније о женама у политици	359
6.7. Правно необавезујући документи међународних организација и тела о правима жена у политици	369
6.8. Србија и место жена у политици - домаћи правни и институционални оквир родне равноправности жена у политици ..	377
Закључак	398
Литература	404
Прилози	
Биографија аутора	433
Изјава о ауторству	434
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	435
Изјава о коришћењу	437

Увод*

Предмет истраживања овог рада је разматрање места и улоге жена у политици, као дела процеса разумевања и објашњења социјалних модела функционисања политичких права жена, односно, процеса социјалне редуције и дискриминације тих права у одређеним друштвеним контекстима и правно-политичким околностима. Један од аспеката родних друштвених односа су они који се одвијају у оквиру политичке сфере. Динамика родних односа у политици увек је део развоја друштва, његових реалних цивилизацијских и демократских потенцијала. У том смислу, методолошки посматрано, наша анализа ће бити усмерена на конкретно-историјски и апстрактно-теоријски ниво разматрања дискриминације жена у политици и остваривања политичких права жена у периодима социјализма и демократске транзиције у Србији. С једне стране, то ће омогућити увид у реалне, емпиријске токове развоја политичких права жена у Србији у другој половини XX века, а са друге, пружиће увид у домете теоријске анализе рода и политике.

Теоријско-методолошка интенција овог рада је да кроз нашу генералну хипотезу, која полази од друштвено реалне чињенице да су у Србији, у другој половини XX века, жене представљале значајну мањину у репрезентативним областима моћи политичког живота и суштински биле на маргинама политике. Социјализам је програмски и политички регулисао и унапредио јавну улогу жене, као и њен положај у друштву. Идеолошко "освајање" и примена политичких права довела је до већег броја жена у

---

* Terminološka napomena: *Svi termini kojima su u tekstu označeni položaji, profesije, odnosno zanimanja, izraženi u gramatičkom muškom rodu, podrazumevaju prirodni muški i ženski rod.*

политици, а током транзиционог периода у Србији је број жена у политици драстично смањен. Било је очигледно да са таласом ретрадиционализације и репатријархализације друштва, а без институционалних механизма и друштвене регулације, опада заступљеност жена у политици. Жене су маргинализоване у политичком и укупном јавном животу. Из овог контекста можемо да претпоставимо, што јесте и наша генерална хипотеза, да патријархална парадигма и културни модели о пожељним улогама и задацима за мушкарце и жене, које они обављају у различитим социјалним сферама, дефинишу и дистрибуирају објективне и субјективне родне претпоставке и могућности за бављење политиком у одређеном друштву. Посебне хипотезе рангирани смо на следећи начин:

1) одсутност жена из политике је резултат деловања структуралних, институционалних, објективних социјалних претпоставки, односно, судара неједнаких односа моћи приватне и јавне сфере и њиховог значаја за место и улогу жене у друштвеној структури - на пр., последице по положај жене у друштву с обзиром на конфликтност њене породичне и јавне улоге, модели конзумирања и недостатак слободног времена, преоптерећеност радом (двоструки рад и радно време у: приватном, кућном и јавном, професионалном простору), брига и одговорност за породицу, и др.,

2) истраживања су показала да жене наводе субјективне, психолошке, разлоге који их спречавају да се укључе у политику (недостатак самопоуздања, несигурност, преосетљивост, везаности за породицу и старање, или жеља да остану "невидљиве", изван "непријатељског" јавног живота, који им ни симболички, ни стварно, не даје подршку да уђу у политичку сферу),

3) онда када је постојала друштвена регулација и контрола (социјализам – кључ, квота, наредба, препорука) жене су у Србији највише биле укључене у политику и било их је преко 20% у парламенту и органима власти,

4) најстабилнија заједничка карактеристика земаља у транзицији је одсутност жена из политичког живота - у те земље спада и Србија,

5) политички идентитет жена се, још увек, ствара на овим просторима и његова матрица се формирала у оквиру женског покрета и његових теоријских идеја и практичних иницијатива. У контексту српског друштва он представља друштвено-историјску "институционализацију" бекства од потчињености и отворену борбу против друштвено прописаних, наметнутих и подељених улога, и

6) када се успоставе механизми и стандарди родне равноправности у политичком простору, као део нових родних стратегија и промене законодавног оквира, обезбедиће се пропорционално учешће жена у политичким институцијама система и равноправна подела политичке одговорности.

Компарирајући анализе и статистичке податке из неколико упоредних извора, још од педесетих година XX века и даље, јасно смо могли да уочимо како је политика, као јавно поље партиципације и рада, област у којој је друштвена промоција жена најмања. Присутност жена у политичком животу, на релацији од формалног манифестовања до суштинског остваривања политичких права жена, по правилу се смањује уколико се иде од дна ка врху политичке пирамиде, односно од гласачког тела до владиних институција. Тако је слика дискриминације жена, у овој животно важној области, одраз историјског континуума традиционалног, културног обрасца понашања, који се приписују женама и мушкарцима у друштву и политици.

Дуги социјалистички период програмског регулисања и унапређивања јавне улоге жене и њеног положаја у друштву, као и "освајање" и примена политичких права довела је до већег и активног броја жена у политици, али не на местима извршне политичке моћи и власти. Са прелазом у други систем, када више није било друштвене регулације и политичког нормирања, тренд социјалне и културне регересије учврстио је положај жена на маргинама политике и само појачао њихову социјалну невидљивост. Жене су у првој деценији транзиције и последњој деценији XX века биле жртве блокиране трансформације српског друштва и система предрасуда и стереотипних ставова о потчињеној улози жена у политичком животу.

Дакле, у раду смо морали да прођемо кроз различите теоријске приступе и аспекте, којима смо истражили и артикулисали реална

емпиријска збивања везана за ову друштвену појаву. То претпоставља мултидимензионални теоријски приступ и анализу, који укључују неколико аспеката:

1) социолошки (истраживање социјалних веза жена и политике, питање дискриминације, односа моћи у политици и равноправност полова, као и функција остваривања политичких права жена у друштву и др.);

2) правни (анализа људских права и специфичног статуса "женских права", идеологизација права, развој модерне перспективе права, истраживање нормативних основа стицања и уживања политичких права жена, као и упоредноправна и историјскоправна анализу стања политичких права жена на међународном плану и код нас), и

3) политиколошки (који обухвата концепте као што су: политичка социјализација полова, политички идентитет жена, политички субјективитет жена, политичка партиципација жена, и др.), као најпогодније методолошко средство да се избегну замке сваке врсте редукционизма.

Наше теоријско становиште происходи из социологије рода и њеног феминистичког дискурса, који указују да је подела на приватно и јавно, појединачно и опште, породицу и државу, учинила да неравноправан положај мушкараца и жена буде заснован на "логици" патријархалног или традиционалног система друштвене моћи. Дакле, културни обрасци и концепти вредности у одређеном социјалном оквиру пројектују се на мушки и женски род, сепарирају их и "додељују" им две неједнаке и неравноправне, у смислу социјалне моћи и угледа, области људског живота - јавну/политичку и приватну/природну.

Социјалне везе између мушкараца и жена, а онда и њихов стварни положај и/или улоге које обављају у друштвеним просторима као што су породица и политика, значајно су одређени ставовима и вредностима о мушкарцима и женама које дели одређена шира друштвена заједница. Особине које се приписују мушкарцима и женама, улоге, положаји и одговорности које им се додељују, као и родно засноване норме и вредности, умногоме се разликују међу друштвима, културама и историјским периодима. Ове особине или склоности могу бити посматране и као

културни феномен, у том смислу, оне имају социјалне и културне корене, утолико се везују за родну социјализацију. Можемо, мало поједностављено, рећи да је јединствен пример »лекција«, коју су жене научиле у процесу социјализације – политика је мушка игра и оне су је прихватиле из "простог посматрања" политичког живота. Међу вредностима које су усађене у свако друштво можемо сврстати, свакако, и родне улоге, а у складу са тим је и друштвено „одобрена“ позиције жене у политичком свету. У тој "родној подела рада" улоге и задаци се »дају« женама и мушкарцима на основу претпостављених особина и атрибута - уместо способности и вештина. Стереотипи о којима је у овом контексту реч, и који су били предмет разматрања, у стандардном социолошком смислу користе се за означавање крутих, отпорних на промене, поједностављених представа и веровања о групама људи, али и о сваком поједином представнику групе.

Социолошка теорија рода и истраживања показали су да родни стереотипи снажно утичу на интерпретацију мушког и женског понашања и креирање одговарајућих друштвених улога. Анализа целокупног социјалног инструментарија за производњу стереотипа, предрасуда и »готових истина«, нужна је за разумевање механизма којима се репродукује родна неједнакост и ствара родна идеологија о такозваним »мушким« и »женским« животним улогама, задацима и аспирацијама. Јасно смо назначили да се родна неједнакост на тај начин структурише у породици/приватно и политици/јавно, које су за живот људи суштински важне области социјалног деловања. Политика је као репрезентативна област јавног живота одувек била доминантан и привилегован мушки простор, обележен значајном родном стратификацијом.

Опште место дискурса жене »да се жена не рађа, женом се постаје«, била нам је матрица за анализу контекста друштвености мушко-женских односа. Из тако теоријски и историјски постављене перспективе, фокусиране око рода, покушали смо да разумемо и објаснимо генезу дискриминације и маргинализације жена. Дефинисањем теоријског и разоткривањем практичног аспекта дискриминације жена, методолошки смо се приближили објашњењу утицаја који ова социјална појава има на правни и политички

статус мушкараца и жена у друштвеној заједници. У раду смо указали на кључни значај дискриминације жена у друштву, у разумевању проблема различитости и једнакости у остваривању политичких права жена, као и родне равноправности у политици.

Такође, приступили смо анализи развоја концепта права жена, која је захтевала да се из оквира дескриптивне и нормативне теорије права размотре модели испољавања дискриминације жена и механизми одржавања дискриминације жена у различитим областима друштва. Из те аналитичке компарације изоштрили су се и добили нову перспективу погледи унутар истраживачких и теоријских парадигми ангажовањем самих жена - о женским људским правима, образовању о женским људским правима, као и инсистирање на женским правима као недељивом делу универзалног режима људских права. Из рада се може уочити како је у том контексту борба за права жена (или феминизам, или женски покрет), у једном тренутку, стицајем историјских и политичких околности, довела до »институционализације вредности« женског покрета. Као део модерних покрета за друштвену промену, жене су се, у оквиру група и покрета, окупиле око идеје женских људских права и кроз феминистичка истраживања статуса жене у теорији (социологија, право, теорија политике, антропологија, економија, историја и др.) и кроз динамички приступ друштвеној пракси, показале да дискриминација, маргинализација и инфериорност жена нису природно и нужно стање женског идентитета.

Друштвена је чињеница да је правни статус жена у Европи у XX веку очигледно унапређен, док је XXI век само надградио, али не и радикално променио, процес егалитаризације права жена, па и права жена у политици. Данас, сви грађански уставни заступају једнака права мушкараца и жена у јавном и политичком животу. Дакле, не постоје правне баријере да жене гласају или буду биране. Зна се да жене обухватају више од 50% оних које имају право да буду биране и освоје политичку власт, али је, такође, јасно да политичка репрезентација жена и даље наилази на препреке. У савременим друштвима, упркос формално правним могућностима, какво је признавање политичких права женама и начела забране дискриминације, није престала

да постоји "пирамидална законитост", по којој, са порастом количине моћи и нивоа одлучивања, опада учешће жена у политичком животу. Индикатор тог стања је број именованих и присуство изабраних жена у парламенту и другим органима власти. На репрезентативним политичким местима, где се влада и одлучује, стаклени плафон ограничава жене и доводи до минималног и/или несразмерног представљања жена у односу на њихов стварни број у укупној популацији.

Када је род постао централна категорија у анализи политичке партиципације и репрезентације жена у истраживачким пољима социолога, правника и политиколога из феминистичке методолошке провенијенције, било је јасно да ће таква истраживачка перспектива променити конвенционални приступ студијама политике, мењајући, на тај начин метод, и концептуални оквир.

Упоређујући анализе и статистичке податке из неколико упоредних извора још од педесетих година XX века, можемо уочити како је политика, као јавно поље партиципације и рада, област у којој је друштвена промоција жена најмања. Присутност жена у политичком животу, на релацији од формалног манифестовања до суштинског остваривања политичких права жена, по правилу се смањује уколико се иде од дна ка врху политичке пирамиде, односно, од гласачког тела до владиних институција. Тако је слика дискриминације жена, у овој животно важној области, одраз историјског континуума традиционалног, културног обрасца понашања, који се приписују женама и мушкарцима у друштву и политици.

Историјско-компаративном методом поделили смо и „разгрнули“ историјски, социјални и политички простор Србије, од завршетка Другог светског рата до првих демократских избора 2000-те године, из родне политичке перспективе. У Србији се није значајно променио, без обзира на дугу историју социјалистичке еманципације жена на овим просторима, положај и улога жена у политичком животу. Правило је да су жене на овим просторима, без обзира на социјалне, политичке и идеолошке премисе, биле одсутне из политичког живота. Упоредни статистички и лонгитудинални метод примењен у анализи политичког представљања жена у социјализму и

транзиционом периоду Србије до 2000-те године показује нам присуство малог броја жена политичарки, од којих је само незнатан број заузимао руководећа места у владама и парламентима на свим нивоима.

Политичка права жена у Србији и начин на који је структурисан и организован политички живот жена у друштвено-историјском времену после Другог светског рата и »периода изградње социјализма«, показује како су се формирали и реализовали односи између рода и политике, у тим специфичним идеолошким, социјалним и културним околностима. Само учешће жена у рату значајно је трансформисало родне односе и отворило нове јавне просторе за жене, што им је обезбедило одређене позиције на послератним политичким функцијама. Револуционарни и политички активизам жена је, у рату и током периода социјализма, произвео нову, еманципаторску и колективну мобилизацију око концепта »женских интереса«. То је био једини модус њиховог постојања у датим социјалним и идеолошко-политичким оквирима, које су карактерисале тоталитарну суштину социјализма. Затварање женског идентитета у каноне идеолошког дискурса социјалистичког друштва учинило је да »класно питање« заклони »женско питање«.

Истраживањем женске историје и стављањем у фокус женског политичког активизма, у ратном и поратном периоду, осветлили смо из перспективе женске политичке акције оснивање политичког организовања жена (Антифашистички фронт жена-АФЖ). То је био својеврсни облик „аутохтоног политичког организовања жена“ и који је, управо због тога, вољом политичке елите био угашен. Жене су по први пут у Србији после Другог светског рата добиле политичка права, добиле су право да гласају и да се кандидују на изборима, изашле су на друштвену сцену са новим, једнаким правним и политичким статусом као и мушкарци. Родни режими комунистичке епохе успоставили су јединствен систем заснован на идеолошкој премиси једнакости мушкараца и жена, наметнут ауторитетом партије и државе. Али, без обзира што су жене у социјализму постале активни политички субјекти, овај политички систем није неутралисао родне хијерархије у политици.

Следећа етапа разматрања било је идентификовање, на конкретно-историјском нивоу, емпиријских чињеница и догађаја по хронолошком реду и захвату који пролази кроз социјалне, правне и политичке процесе и појаве. Надлазећи период "демократских" промена и удар транзицијских процеса после слома социјализма били су први вишестраначки избори и конституисање плуралистичког партијског система у Србији. Патријархални социјални оквир и традиционални, конзервативни и сексистички концепт друштвене трансформације, учествовао је у разграђивању и елиминисању еманципаторског потенцијала бившег социјалистичког друштва. Јачање и уздизање националистичке идеологије као сурогата демократије био је »лајтмотив« на који су се наслањали рат, криза, санкције и апокалиптична визија људских права. Патријархални светоназор и ретрадиционализација друштвеног положаја жене, злоупотреба и минимизирање права жена у политици, породици, на тржишту рада, образовању или здрављу били су део свакодневног живота жена. Истраживања родних односа у политици су утврдила да је једна од системских карактеристика политике и политичког живота земаља у транзицији нестанак жена из политике и политичких институција. Политичка права жена у том кратком периоду од увођења демократије, између 1990. године и 2000. године, била су формално правно гарантована Уставом и законима, али је стварна политичка репрезентација и партиципација жена била ниска, недовољна и показивала нестајање жена из политичког живота. У таквом друштвеном контексту „одложене модернизације“, у коме су жене безмало невидљиве у јавном животном простору, видљиво су биле издвојене две родно идеолошке сфере утицаја: приватно/породица и јавно/политика.

У раду смо показали, ослањајући се на теоријске парадигме нових друштвених покрета, како су нове иницијативе које су дошле са појавом првих идеја и праксе женског покрета (у Србији од 1979. године) биле танка нит развоја грађанске субјективности. Женски покрет је у Србији у последњој деценији XX века, као алтернатива конзервативној политичкој свести и нова перспектива у сагледавању односа жена и политике, установио прве женске политичке групе. Основане су 1990. и 1991. године (Женска странка – ЖЕСТ,

Женски лоби и Женски парламент) женске групе са идејом мењања политичке сфере и већим утицајем жена. Политички циљеви женског покрета били су везани за проблеме свакодневног живота, бриге за права појединца и квалитет живота (мировне акције - "жене у црном", протести мајки - "жене у белом", грађански и студентски протести). Развијањем политичке самосвести жена кроз отпор и борбу против угрожавања људских права и специфичних права жена, женски политички простор постаје својеврстан коректив институционалне политике. Оснивање Женске политичке мреже, у функцији обједињавања људских и организацијских ресурса женских група, изграђен је нови модел женског политичког ангажмана. Политичке промене на крају XX века биле су и резултат интензивног рада на промени политичког идентитета женског бирачког тела и активног учествовања женских група у политичким променама. Од 2000-те године женске групе су ангажоване у раду на успостављању стандарда за институционално решење родне равноправности у политичкој сфери. Ангажовале су се у процесу изграђивања нових институционалних и модерних социјалних веза жена и политике, као и за видљивост заступљености жена у политици, увођењем родне статистике као статистичке анализе и евиденције друштвеног статуса жена.

На крају XX века и првој деценији XXI века "лице политике се мења" и њена битна одлика постаје пораст броја жена на местима одлучивања. Тај процес је тражио објашњење у теоријским парадигмама које је нудила теорија политике присуства и теорија критичне масе. Чињеница је да су жене данас, више него икада у прошлости, ушле заједно са мушкарцима у јавну сферу политике, доспеле до изборних положаја и заузеле "извесно" место на лествици политичке моћи. Очигледно је да се на крају XX века, а нарочито у XXI веку, мења слика родне структуре у политичким институцијама и организацијама, што указује на нову родну динамику у политичком животу. Социолози, политиколози и правници у теоријским и емпиријским истраживањима модерних политичких процеса указују на постепено и стално побољшање положаја жена у политици, на *de iure* и на *de facto* нивоу. Са друге стране, сва релевантна истраживања, такође, наглашавају

друштвену чињеницу недовољне видљивости жена у политичком животу, односно, њене још увек маргиналне позиције по броју и утицају на овим просторима. Међутим, промењени дискурс политичких права жена и залагање за принцип родне равноправности у политици, део је и теоријских и методолошких интервенција у истраживањима политике и права из перспективе феминистичке теорије рода.

Нова вредносна знања о женским правим и дискриминацији жена су продрла и омогућила динамичну институционалну легитимизацију политичких права жена на међународном и националном нивоу. Са друге стране, елиминисање дискриминације жена у политици, као процес изградње демократског и хуманог друштва, на институционалном нивоу утемељено је у процесу рада међународних организација у којима су се формирали и дефинисали међународни правни стандарди из области политичких права жена. Међународни правни стандарди у овој сфери постали су, у институционалном и вредносном смислу, део домаће легислативе политичких права жена. Они су ратификацијом међународних уговора постали део правног поретка Србије, а Србија се као држава после 2000-те године обавезала да своје законодавство и праксу усклади са међународним стандардима, што подразумева јачање идеје и праксе родне равноправности у политици и политичком одлучивању.

Данас и овде, положај жене расветљава, с једне стране, увид у стварност која је окружује и изнова репродукује, а с друге стране, пружа сазнање о различитим, каткад се чини незнатним, могућностима раскида с таквом стварношћу. Управо тај расцеп између стварности и могућности једног дела људског рода, оставља простор да се артикулише једна још увек традиционална и незавидна позиција на релацији жена и политике у глобалном друштву и његовим микро-сегментима. Раскорак између *de iure* и *de facto* стања родне равноправности жена у политици, не умањује повећани акциони потенцијал српског друштва за трансформацију у грађанско друштво. Актуална промена законодавног оквира родне равноправности и посебне мере за мање заступљени пол су само једна од мера социјализације норми политичких права жена. Решавање стварног друштвеног проблема,

какав је неравноправност полова у политици, и намера да се, овде и сада, продре у његову суштину и узроке, тражи захват у још увек неразрешена питања постсоцијалистичке трансформације, њеног друштвеног система и традиционалне културе.

Глава I

Социјална кострукција полова и опште карактеристике аналитичких категорија у релацији са приватним и политичким

Подела на приватно и јавно, појединачно и опште, породицу и државу, учинила је да неравноправан положај мушкараца и жена буде заснован на “логици” патријархалног или традиционалног система друштвене моћи. Културни обрасци и концепти вредност пројектују се на мушки и женски род, сепарирају их и “додељују” им две неједнаке и неравноправне, у смислу социјалне моћи и угледа, области људског живота - јавну/политичку и приватну/природну.

Социјалне везе између мушкараца и жена, а онда и њихов стварни положај и улоге које обављају у друштвеним сегментима као што су породица, политика и право, значајно су одређени ставовима и вредностима о мушкарцима и женама које дели шира друштвена заједница. Чињеница је да су биолошке разлике између жена и мушкараца, углавном, нужне и да се не мењају; међутим, биолошка разлика постаје узрок друштвене разлике и друштва признају и институционализују ову важну биолошку разлику. Наравно да особине које се приписују мушкарцима и женама, улоге, положаји и одговорности које им се додељују, као и родно засноване норме и вредности, умногоме се разликују међу друштвима, културама и историјским периодима. Ове особине или склоности могу бити посматране и као културни феномен, у том смислу оне имају социјалне и културне корене и утолико се везују за социјализацију. Јединствен пример је »лекција« коју су жене научиле у процесу

социјализације – политика је мушка игра и оне су је прихватиле из простог погледа политичког живота. Родне улоге су, између осталих, вредности усађене у свако друштво, а у складу с тим је и друштвено „одобрена“ позиција жене у политичком свету.

За родне улоге кажемо да су социјалне активности које се »додељују« мушкарцима и женама на основу унапред датих разлика. У тој »родној подели рада« улоге и задаци се »дају« женама и мушкарцима на основу претпостављених особина и атрибута - уместо способности и вештина. Формирање »женске природе« као трпељиве, спремне на одрицање, стрпљиве, окренуте бризи и неговану других, неспремне за ризик, и »мушке природе« као независне, амбициозне, радне, умне, смеле и самоуверене, врши се процесом учења и зато се род, мушки или женски, односи на друштвено научно/детерминисано понашање. Стереотипи о којима је у овом контексту реч, у стандардном социолошком смислу, користе се за означавање крутих, отпорних на промене, поједностављених представа и веровања о групама људи, али и о сваком поједином представнику групе. Социолошка истраживања су показала да родни стереотипи снажно утичу на интерпретацију мушког и женског понашања и креирање одговарајућих друштвених улога. Као такви, стереотипи су основа предрасуда о другима и различитима и тиме основа са које се настоје оправдати разни видови дискриминације. Дакле, мислимо да је анализа целокупног социјалног инструментарија за производњу стереотипа, предрасуда и »готових истина«, нужна за разумевање механизма којима се репродукује родна неједнакост и ствара родна идеологија о такозваним »мушким« и »женским« животним улогама, задацима и аспирацијама. Родна неједнакост се на тај начин структурише у породици/приватно и политици/јавно, које су за живот људи суштински важне социјалне области деловања.

1.1. Одређење појма социјализације и анализа друштвене производње полова

Социјализација¹ је процес кроз који се људи припремају да учествују у друштвеним деловањима. У овај концепт укључено је и извесно разумевање симбола, система идеја, језика и различитих врста веза које чине друштвени живот. Социолози употребљавају овај појам да опишу процес помоћу кога људи уче да се повинују друштвеним нормама и да објасне начин на који се у друштву преноси култура међу генерацијама.

Процес социјализације може се концептуализовати на два начина. Један је да се социјализација замисли као усвајање друштвених норми, односно, процес у коме друштвена правила постају саставни део личности, у смислу да су самонаметнута, пре него наметнута са стране и да су, према томе, део личности и њеног идентитета. Зато појединац и осећа потребу да се прилагоди. Други концепт социјализације можемо да одредимо као део друштвене интеракције, под претпоставком да људи желе да побољшају слику о себи задобијањем статуса и прихватањем од стране других. У овом случају, појединци постају социјализовани вођени сопственим деловањем уз сагласност и очекивање других.²

Из перспективе појединца, социјализација је процес кроз који креирамо сопствену друштвеност и осећај привржености друштву - кроз наше учешће у њему и кроз нашу интеракцију са другима. Другим речима, процес којим појединци уче културу свога друштва или као етапу у развоју у којој се људска бића социјализују за улоге које се културолошки од њих очекују.³ У

---

¹ »Процес којим се људска бића подстичу, наводе да усвоје стандарде понашања, норме, правила и вредности друштвеног живота, назива се социјализација. Почиње у детињству и наставља се кроз цео живот. После породице важни агенси социјализације у западном друштву су: школа и групе вршњака, улазак у економску сферу, излагање мас-медијима, оснивање брака и породице, учествовање у организованом животу заједнице, и на крају услови пензије. Социјализација је кључни концепт у разумевању огромне разлике друштвеног света.« Outhwaite, William & Bottomore, Tom, *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1996, стр. 624.

² Детаљно у: Abercrombie, Nicholas and Hill, Stephen and Turner, S. Bryan, *The Penguin Dictionary of Sociology*, Penguin Books, London, 1988, стр. 231.

³ Giddens, Anthony, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989, стр. 162.

том смислу, социјализација представља најзначајнији пут за трансфер културе кроз генерације и кроз време.

Наравно, она јесте, и може се посматрати као процес који траје читавог живота и у коме се људско понашање непрекидно обликује друштвеним интеракцијама. У том социјалном континууму социјализација се одвија на два нивоа:⁴ као примарна социјализација, у којој је главни посредник социјализације породица, и као, секундарна социјализација у којој се као посредници јављају вршњачке групе, школа, медији, различите организације, радно место и др. агенси социјализације. Социјалне интеракције у овим друштвеним контекстима помажу људима да науче вредности, норме, ставове, моделе и веровања који чине обрасце њихове културе. Друштво ангажује сложен сплет институционалних носилаца чији је основни задатак да процес усмеравају ка друштвеним циљевима и да пружају услове и средства за његово одвијање. Утолико има смисла и тврдња социолога Питера Бергера да не само да људи живе у друштву, него и друштво живи у људима, те је тако социјализација начин друштвене контроле.⁵ Модерна друштва придају изузетан значај процесу социјализације, зато што се сматра да је то фундаменталан системски процес којим се одржава и обнавља друштвени систем.⁶ Наиме, то је процес који траје читавог живота и његове консеквенце су: како се појединци понашају према другима и шта мисле о себи. Ако се човек, мушкарац и жена, посматра из перспективе процеса социјализације, он је дефинисан као превасходно друштвено биће које у потпуности обликују, интегришу и преобликују социјалне снаге (модерног) друштвеног поретка. Или, како каже Рајт Милс, личне биографије су повезане са специфичним социјално-историјским периодима као што су ратови, имиграције, економски просперитет или депресија, па су тако и очекивања у

---

⁴ Неки аутори сматрају да постоји и трећи ниво социјализације, онај у којем људи уче улоге као одрасле индивиде у различитим друштвеним контекстима и интеракцијама (као: запослени, мужеви и жене, родитељи или пензионери). Abercrombie, Nicholas & Hill, Stephen & Turner, S. Bryan, op. cit., стр. 231.

⁵ Berger, Peter L., *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*, Doubleday, New York, 1963, стр. 208.

⁶ О анализи појма и процеса социјализације, детаљно у: Andersen, Margaret L., and Taylor, Howard Francis, *Sociology: understanding a diverse society*, Cengage Learning, 2005, стр. 86 – 109.

датој ситуацији део социјализације људи.⁷ Социјални теоретичари, кренемо ли од Парсонсовог структурног функционализма у коме се заступа разумевање социјализације као темељног чиниоца процеса друштвене репродукције и стабилности, преко теорија Хабермаса, а сада Гиденса и Бурдијеа, установљавају концепт социјализације као опште место социолошког дискурса. Или, како каже Ралф Дарендорф: »За друштво и социологију, процес социјализације увек значи деперсонализацију, уступање човекове апсолутне индивидуалности и слободе појединца принуди и општости друштвених улога.«⁸

С обзиром на наш предмет истраживања, ми ћемо се фокусирати на онај аспект социјализације у којем људи уче друштвене улоге, односно, усвајају идеје за друштвена очекивања које као појединци⁹ у датој ситуацији треба да следе. Истраживања показују да су различите улоге које полови имају у једној заједници и њихово генерацијско преношење резултат деловања друштва и културе на процес социјализације полова. У самим основама социјализације стоје, различито друштвено дефинисани, културни обрасци, ставови, карактерне особине и понашања примерене дечацама, односно девојчицама.¹⁰ Родна социјализација као социјални процес оспособљава дечаке и девојчице да се понашају различито, а широко прихваћен социолошки одговор је да се ова понашање и ови ставови уче кроз социјализацију.¹¹ Наиме, »друштво конструише две одвојене родне културе, веровања, друштвене праксе и институције«¹², што показује и реално разликовање статуса мушкарца и жене у свим сегментима друштвеног живота. Родна социјализација је друштвена пракса која утиче на различите аспекте нашег понашања и додирује бројне области нашег живота.

---

⁷ Op. cit., стр. 86.

⁸ Дарендорф, Ралф, *Homo Sociologicus*, Градина, Ниш, 1989, стр. 137.

⁹ Сви појмови које ћемо у овом раду употребљавати у мушком роду обухватају исте појмове у женском роду, на пр. појединац/појединке, теоретичари/теоретичарке, итд.

¹⁰ Детаљно у: Sapiro, Virginia, *The Political Integration of Women: Roles, Socialization, and Politics*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 1983, стр. 37 - 53.

¹¹ Постоји неколико главних теоријских објашњења процеса родне социјализације – теорија идентификације, теорија учења, развојна-когнитивна теорија и симболички интеракционизам. Детаљно у: Grana, Sheryl J., *Women and (In)Justice*, Allyn and Bacon, Boston, 2002, стр. 9-15.

¹² Levit, Nancy, *Men, Women and the Law*, New York University Press, New York, 1998, стр. 15.

Чињеница је да је свет у коме живимо подељен и да се категорија пола/рода¹³ мора уважавати, као и да је методолошки нужно утврдити разлику између биолошког пола (*sex*) и рода (*gender*).¹⁴

Социолози говоре о појмовима пол/*sex* и род/*gender*, како би се разликовао биолошки полни идентитет од научених родних улога.¹⁵ Утолико је род социјална конструкција смештена у одређени историјски контекст. Дакле, не постоји ништа што је елемент биолошког/природног, а у релацији је са родом. Род се производи унутар утицаја сложених међудејстава социјалних, економских, политичких и психолошких чинилаца, који показују колико је он високо контекстуализован и мултифункционалан скуп феномена и процеса.¹⁶ Родне улоге проистичу из поделе рада између мушкараца и жена, а затим обухватају нормативне процесе којима се, другим људима, преносе очекивања на основу пола. Наиме, људи имају различита уверења (убеђења) о томе шта један пол може и уме да ради.¹⁷ Род не постоји изван културе, односно, много важније, култура именује понашања као родна и тако их вреднује.

Уочавање и наглашавање разлика између пола и рода, као и чињеница да је род друштвена категорија и да се жене и мушкарци у социолошком смислу морају третирати као социјална групација, подразумевало је увођење

---

¹³ Треба знати, због прецизности научне комуникације, да је у литератури на енглеском језику "устаљена разлика између онога што је биолошка одредница женске или мушке особе (*sex*), и онога што је одредница социјалног миљеа у којем особа живи (*gender*). За прво значење је у нашем језику пол, а за друго може бити и пол и род." Свенка Савић, "Језик и пол (II), Истраживања код нас", *Женске студије*, бр. 2-3/1995, стр. 228.

¹⁴ Мислимо да овде треба скренути пажњу на још један значајан полемички моменат у феминистичким дебатама у којима се наглашава да се термином "родност" замагљује суштина проблема "жена". Новија истраживања у феминистичкој теорији и антропологији указују да је „женскост само делимични идентитет“, што истовремено значи и прихватање претпоставке "о разликама у истости".

Разлика између "пола" и "рода" прави се нарочито у литератури на енглеском језику, у том смислу што је "пол" биолошка чињеница, док је "род", ма колико заснован на биолошком, социо-културно-психолошка чињеница. Утолико би са тог становишта било правилније говорити о идентитету рода (*gender identity*).

¹⁵ Andersen, M. L., and Taylor, H.F., *Sociology: understanding a diverse society*. Thomson Learning, Inc., 2006, стр. 302.

¹⁶ La France, M., „Gender and Social Interaction“, u: Unger K. R., ed., *Psychology of Women and Gender*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2001, стр. 254.

¹⁷ Wood, W. And Eagly H. A. „Gender“, u: Fiske, T. S., at all, *Handbook of Social Psychology*, Volume One. New Jersey, John Wiley & Sons, Inc., 2009, стр. 631.

овог проблема у круг најважнијих теоријских питања.¹⁸ Такође, на овом месту треба скренути пажњу на још један значајан полемички моменат у феминистичким дебатама у којима се наглашава да се термином “родност” замагљује суштина проблема “жена”. Новија истраживања у феминистичкој теорији и антропологији указују да је „женскост само делимични идентитет”, што истовремено значи и прихватање претпоставке “о разликама у истости”. Разлика између “пола” и “рода” прави се нарочито у литератури на енглеском језику, у том смислу што је “пол” биолошка чињеница, док је “род”, ма колико заснован на биолошком, социо-културно-психолошка чињеница. С тог становишта, било би правилније говорити о идентитету рода (gender identity).

1.2. Културна дихотомија полова и политичка социјализација

Многа емпиријска истраживања¹⁹ која се баве питањем диференцијације између мушкараца и жена говоре »о екстремно високом вредновању утицаја социјализације на уочене родно-специфичне разлике.«²⁰ Породица, први политички режим владања који се деци усађује, често је пуна родних норми које преносе поруке о одговарајућим улогама за жене. У периоду детињства, она је жижна тачка процеса социјализације и њен најмоћнији трансфер културе. Породица, је по социолошким феминистичким истраживањима, примарни референтни оквир који обликује и одређује не само обрасце понашања већ и целокупни модел културе (без остатка важи за традиционална друштва). Може се препознати начин на који васпитни модели, узор и стилови обликују наша понашања и како се она у

---

¹⁸ Сигурно је нереалан покушај да се уклони родна социјализација али је важно да се препознају њени штетни ефекти – специјално негативан утицај на развој самопоштовања и самореализације међу девојкама и уопште међу женама. Проблем је социјална чињеница да момци и девојке, мушкарци и жене, више вреднују мушкост од женскости. Како истраживања упозоравају родна социјализација може да произведе девојке које имају мање самопоштовања према могућностима самореализације, па су упућене на „живот од дужности“, док је дечацима допуштен независтан, самосталан и активан живот.

¹⁹ Детаљно у: Sapiro, Virginia, *The Political Integration of Women: Roles, Socialization, and Politics*, University Illinois Presss, Urbana, 1983, str. 28-33; Wisniewski, Roswitha und Kunst, Herman, eds., *Handbuch für Frauenfrage: Zur Stellung der Frau in der Gegenwart; Informationen – Analysen – Anregungen*, Verlag Bonn Aktuell GmbH, Stuttgart, 1988, str. 240–260; Whitaker, Lois Duke, ed., *Women in Politics – Outsiders or Insiders*, Chapter 2, Prentice Hall, New Jersey, 1999, str. 33-43; Levit, Nancy op. cit., стр. 16-22. (поглавље: “Gender differences: What Reserches Shows”);

²⁰ Wisniewski, Roswitha und Kunst, Herman, eds., op. cit., стр. 245.

различитим друштвеним контекстима и релацијама препознају и дефинишу као »типично женско« или »типично мушко«. Кроз родно диференцирајуће утицаје социјализације код женског пола (у скали различитог доба старости) подржавају се и афирмишу одређени начини понашања, као што су »хуманитарни ангажман«, »социјални рад«, »способност саосећања«, »спремност на пожртвовање« итд., а супротно, код мушког пола (у скали различите старосне доби) подупиру се »способност реализације« и одређени агресивни начини понашања.²¹ Сходно томе, одређена подручја позива и занимања означавају се као »типично женска« или »типично мушка«. Заговорници традиционалне социјализација полова одувек су инсистирали на усвајању стереотипних маскулиних и фемининих полних улога и особина, са циљем да се и једни и други што боље структуришу у одговарајући културни и политички систем. Такође, постоји јасна разлика у социјализацији полних улога која, извесно је, има и политичке ефекте. Истраживања показују да „норме понашања, научене у детињству, могу створити код одраслих мушкарца и жена различите ставове о томе шта су одговарајуће родне улоге, о значају политике, вредностима партиципације и др.“²² У широком пољу социјализације одвија се симултано и политичка социјализација као процес или скуп процеса у коме људи уче о политици и усвајају политичке вредности, односно стичу политичка знања, ставове и понашања. Вирџиниа Сапиро каже да је политичка социјализација „начин на који се развијају индивидуална понашања и оријентације у контексту и вези са одређеним политичким и социјалним миљеом.“²³ Агенси социјализације (породица, школа-школска лектира и уџбеници, медији, религија, раса, род, године, и др) утичу на једном или другом нивоу на индивидуална политичка убеђења. Ови фактори, они који су уведени, као и они са којима се одраста, утичу на политичке погледе кроз остатак живота, с тим што се највећи део политичких мишљења формира у детињству под јаким утицајем породице и

---

²¹ Wisniewski, Roswitha und Kunst, Herman, op. cit., стр.226.

²² Mayer, Jeremy D., and Schmidt, Heather M., "Gendered political socialization in four contexts: political interest and values among junior high school students in China, Japan, Mexico, and the United States", *The Social Science Journal*, No 41, 2004, стр. 399.

²³ Sapiro, Virginia, *The Political Integration of Women: Roles, Socialization, and Politics*, University Illinois Presss, Urbana, 1983, стр. 33.

школе. Изражавањем веровања, родитељи сопствене идеје преносе на децу, што подразумева да се политичка социјализација не дешава у вакууму, она је само мањи део већег социјализацијског процеса који је такође подстакнут културним чиниоцима. То даље подразумева да се у интеракцији рода и култура производе појединци, социјализовани да се ангажују у политичкој сфери на посебне или различите начине. Односно, право питање је зашто мушкарци и жене имају политичка убеђења и вредности таква каква имају. Одакле потичу? Да ли су то, једноставно, њихове идеје или су били под утицајем других.

Мада се најчешће родно понашање односи на приватни живот или професију мушкараца и жена, оно се може маркирати и када се анализира њихово политичко ангажовање. Наиме, када се разматра културни контекст унутар кога се мушкарци и жене политички социјализују, показује се да разноврсни социокултурни фактори могу да произведу различите последице. Различите културне норме могу се, дакле, применити на различите акте политичке партиципације или ангажмана. Међутим треба нагласити да политичка социјализација може произвести различите ефекте међу женама у зависности од њиховог културног положаја. Суштински став је да нам политичка социјализација делом може помоћи да разумемо како и зашто жене у неким културама постају више или мање политички ангажоване у односу на мушкарце. „Тако социјализација делом објашњава наше политичке ставове и како ћемо бити политички активни када одрастемо. На пример, знамо да је за жене које су одрасле у кућама у којима су њихове мајке имале релативно активну улогу у политици, вероватније да ће гласати и имати активнију улогу у политици.“²⁴ Истраживања даље показују да жене чешће од мушкараца јасно одговарају „Не знам“ у одговору на питање о политичком уверењу, и жене, више него мушкарци, нерадо убеђују друге да гласају на одређен начин.²⁵ Такође, мушкарци и жене излазе на гласање у скоро једнаком броју, с тим што су у новије време жене у

---

²⁴ Whitaker, Lois Duke, ed., *Women in Politics – Outsiders or Insiders*, Chapter 2, “Gender Differences in Political Attitudes and Voting”, Prentice Hall, New Jersey, 1999, стр. 30.

²⁵ Op. cit., стр. 8.

изборној партиципацији надмашиле мушкарце.²⁶ Разумно је да се на основу ових констатација упитамо и како то да онда жене показују мање политичког ангажмана, када у изборном процесу учествују више од мушкараца. Морамо знати да је гласање само један аспект политичке партиципације, док остале форме партиципације, као што је рад у изборним кампањама или организовање грађана око различитих политичких питања, разликују се од „обичног“ изласка на изборе који захтева мање напора, без личних контаката са кандидатом или са грађанима, што чини јасну линију раздвајања између политичког понашања мушкараца и жена. Истраживања која су радили Џенифер Лоулис и Ричард Фокс, показују да су, жене једноставно, мање политички амбициозне од мушкараца да буду на владајућим местима и функцијама. Хипотетички, овај родни јаз је резултат дуготрајног обрасца традиционалне социјализације који мушкарце повезује са јавним простором, а жене са приватним. По њима се ова подела манифестује најмање на три начина: 1) родно-специфичне породичне улоге, које су у вези са задацима као што су кућни послови и брига о деци; 2) идеје мушкости, које су прекриле постојеће политичке институције, као што су изборна Тела, мреже за прикупљање средстава и медије; и 3) „уродњена психа“ дубоко уграђен печат који покреће мушкарце у политику, али оставља жене на периферију изборне арене.²⁷ Дакле, родно политичко понашање може бити резултат широко прихваћених пракси родне социјализације и специфичних процеса политичке социјализације који оснажује полно класификовано политичко понашање. Родно политичко понашање састоји се од политичке активности мушкараца и жена, које рефлектује стереотипе с обзиром на то шта је прикладно за жене и мушкарце у друштву.

Политичка социјализација узима различите форме у зависности од контекстуалних фактора. Они могу директно комуницирати са широм родном социјализацијом унутар посебне културе резултирајући женским

---

²⁶ Процењивање родних разлика у политичкој партиципацији још није урађено систематски нарочито за земље у развоју. Развијене земље имају приближно једнак ниво учешћа жена и мушкараца, мада су у последњој деценији жене бројније на изборима. (*UN Report 2004*. Dostupno na: www.un.org/womenwatch/osagi/wps/sg2004.htm.)

²⁷ Lawless L. Jennifer and Fox L. Richard, *It Takes a Candidate: Why Women Don't Run for Office*, Cambridge University Press, 2005, стр. 4-11.

прихватањем ограниченијег погледа на сопствено политичко биће. И поред тога, политичка социјализација виђена у другом културном контексту, може заиста створити ситуацију у којој жене постају политички више укључене од мушкараца. Културни контекст има могућност да подигне политички статус и активност жена.²⁸

Тако, на пример, истраживање Р. Инглхарта показује да је „трансформација утврђених родних улога повезана са растућим изражавањем сопствених вредности, чиме се повећава толеранција за различитост људи и антидискриминационе покрете у многим сферама друштва. Чак и данас, жене су суочене са (социјалним) хендикепом и много је теже да своје каријере развију изван породице, него што то могу мушкарци. Оне су социјализоване, све до недавно у историји, да прихвате ограничења улога.“²⁹ У том смислу, неки аспекти политичког родног понашања могу се мапирати на случајевима родне социјализације, што је у историјском и структуралном смислу одредило и могућност остваривања политичких права жена, као и разноврсне модалитете примене тих права.

1.3. Структура идентитета мушкости и женскости и однос према политици

Друштвена очекивања везана за родне улоге мушкараца и жена производ су друштвених, културних, религиозних, политичких и економских околности, као и утицаја обичаја, традиције, морала, класне и етничке припадности. Ставови и понашања које једно друштво прописује женском или мушком роду научени су и могу се мењати.³⁰ У основи социјабилитета полности лежи идеолошка свест о односима полова и »женској судбини« у свим друштвеним системима. То неистражено поље идеологије полних

---

²⁸ Ahmed, Zahra, *Bridging the Gap Between Gender Socialization and Gendered Political Behavior*. Prepared for the 2006 Meeting of the American Political Science Association. Доступно на: http://www.allacademic.com/meta/p153662_index.html

²⁹ Inglehart, Ronald, *Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006*, »West European Politics«, Nos.1-2/2008, str, Доступно на: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/publication_559/files/values_1970-2006.pdf

³⁰ Levit, Nancy, *Men, Women and the Law*, New York University Press, New York, 1998, стр. 62-63.

улога,³¹ које је оперисало са »готовим истинама«, митовима, стереотипним значењима, труизмима и »прећутним претпоставкама«, производило је друштвену свест полне дискриминације, дајући тако алиби за праксу неравноправности мушкараца и жена.

Идеологији рода, као начину репродукције родне неравноправности, у теоријским истраживањима дискриминације жена у друштву³² прилазило се на више начина. Концепт идеологије женскости, друштвени услови настанка и друштвене последице, постају средишња тачка анализе статуса жене у друштву. Различити теоријски приступи одређивали су се према идеји о владајућим категоријама мушкости и женскости у друштву, као идеолошком изразу неједнаке поделе света на природу и културу, приватно и јавно, интуитивно и рационално, женски и мушки свет.

Неравноправност полова се у социјалној мисли, до појаве деконструктивистичке или постмодернистичке расправе, третира на два различита начина. По једном схватању, неравноправност полова одређена је биолошком, генетском предиспозицијом пола, док је, по другом, одређена културом, средином и доминирајућом расподелом друштвене моћи. Антрополози, социолози и психолози који стоје на становишту »биограматике« као што су Лајонел Тајгер и Робин Фокс, тврде да су мушкарци својом биограматиком предодређени да се понашају на одређене начине, што је последица разлике између мушких и женских хормона. Мушкарци су, по њима, склони доминацији и агресивнији су, што им

---

³¹ У феминистичким истраживањима и дебатама родна идеологија се често употребљава као синоним са концептима као што су родни ставови, родне норме, родна моћ, родне релације, родне структуре и родна динамика, а посебно онда када феминизам оспорава културну традицију или патријархалну доминацију.

³² Жарана Папић каже да аналитичка истраживања и резултати феминистичке теорије, "показују да је сфера људске полности у свим друштвеним наукама била и остала тамни континент када је реч о разумевању људске друштвености. Проблем специфичности људске полности, односа полова, полне разлике, полне дихотомије и хијерархијске опозиције између полова био је најчешће занемариван, или, што је још проблематичније, интерпретиран појмовима помоћу којих је овај друштвени однос бивао извођен, доказиван или оправдаван неким неупитним, природним својствима мушког и женског пола". (Папић, Жарана, *Полност и култура*, Чигоја штампа, Београд, 1997, стр. 6.)

омогућава монополизацију друштвене моћи, док су жене својом биограматиком упућене на рађање и бригу о деци.³³

Антрополози, социолози и психолози који стоје на становишту »биограматике« као што су Лајонел Тајгер и Робин Фокс, тврде да су мушкарци својом биограматиком предодређени да се понашају на одређене начине, што је последица разлике између мушких и женских хормона. Мушкарци су, по њима, склони доминацији и агресивнији су, што им омогућава монополизацију друштвене моћи, док су жене својом биограматиком упућене на рађање и бригу о деци. На другој страни расправе, оној која улогу по полу одређује културом и друштвеним механизмима социјализације полова, налазе се теоретичари, међу којима је већина жена, као и увек у теорији када се расветљава њихов положај. То су пре свих, Шери Ортнер, »Жена спрема мушкарца као природа спрема културе« и Ернестина Фридл, »Спор о детерминантама полних улога«³⁴

Људски полови у оквирима размештања симбола везаних за Природу и Културу³⁵ заузимају различита места, положаје и улоге, стога је бинарни модел Природа и/или Култура релевантан за објашњење универзалне и панкултурне чињенице маргиналног положаја жене. У свим друштвима и културама жена је дефинисана као »ближа природи«, па се тако и све ситуације везане за њу у животном поретку оцењују као ниже, у култури, наравно, мање вредне, што подразумева да жена остаје изван јавног утицаја, а онда и *без права да учествује у једнакој подели друштвене моћи*. Свет се, тако, дели по свим принципима на мушки и женски, и та подељеност полова, по мишљењу В. Катунарића, иде из тога што су »универзалне културне вредности ревидиране са стајалишта опреке мушко – женско«.³⁶

---

³³ Више о томе у: Tiger, Lionel, *Man in Groups*, Transaction Publishers (Revised edition), 2004; Fox, Robert, *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*, Penguin, Baltimore, 1967.

³⁴ Текстови ових ауторки налазе се у: Папић, Жарана и Sklevicky, Лидија пр., *Антропологија жене*, Просвета, Београд, 1983. У ту групу ауторки спада и рад: Oukli, En, *Sex, Gender and Society*, Harper and Row, New York, 1973.

³⁵ Овде природу и културу видимо као две битно људске категорије, које једна другу детерминишу или трансцендирају у одређеним друштвеним условима.

³⁶ Katunarić, Vjeran, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984, стр. 61.

Један од најважнијих механизма културе јесу стереотипна схватања³⁷ о карактеристикама мушког и женског пола, која стварају две различите друштвено легитимисане идеологије – идеологију мушког пола и идеологију женског пола, или идеологију доминације и идеологију субординације. Као илустративан и инструктиван пример, може послужити социолошко истраживање особина мушког и женског стереотипа које је урадила Ан-Мари Рошблав-Спанле. Овај приказ модела особина мушког и женског стереотипа (Табела бр. 1.) послужио нам је као илустрација објашњења појма стереотипа, који ми у раду користимо у стандардном социолошком смислу, како би се означиле круте, отпорне на промене, поједностављене представе и веровања о групама људи, али и о сваком поједином представнику групе. Као такви, стереотипи су основа предрасуда о другима и различитима, па тако и основа са које се настоје оправдати разни видови дискриминације, на пример, дискриминација жена.

Табела бр. 1. Модели особина стереотипа мушкараца и жена

Особине мушког стереотипа	Особине женског стереотипа
Осећајна стабилност Одлучан, непоколебљив, одмерен, смирен.	Осећајна стабилност Каприциозна, хистерична, осећајна, плашљива, емотивна, детињаства, лакоумна.
Механизми контроле Дисциплинован, методичан, организован, строг, организаторска склоност, дискретан, искрен.	Механизми контроле Брбљива, брљива, извештачена тајновита, лакоумна, лукава.
Аутономност, зависност Патриота, смисао за ризик, независан.	Аутономност, зависност Потреба за поверавањем другима, потреба да се свиђа, кокетна, послушна.

³⁷ Розвита Вишњевски је побројала главне сексистичке предрасуде, које још увек, али са опадајућом тенденцијом, егзистирају не само у главама мушкараца већ, сасвим нерелевантно, и у свести жена. Једна од њих је да су логичка, умска, духовна активност, способност руковођења и одлучивања, свест о одговорности и креативно делање преовлађујућа својства мушкарца и она захтевају и његову водећу улогу у породици, друштву и држави, где би једнака овлашћења жена у заповедању и одлучивању водила напред (подвукла Н.Ж.). (Wisniewski, Roswitha und Kunst, Herman, op.cit., стр. 471-472.)

Особине мушког стереотипа	Особине женског стереотипа
Доминација, самопотврђивање Потреба за моћи, потреба за славом, амбициозан, склоност ка командовању, заповеднички смисао, самозадовољан, самоуверен, потреба за угледом, каријериста, потреба за афирмацијом.	Доминација, самопотврђивање Слаба, нестабилна
Агресивност Борбен, циничан, склоност ка борби.	Агресивност Лукава.
Ниво активности Плаховит.	Ниво активности Пасивна.
Стицање Егоиста, материјалиста.	Стицање Љубопитљива.
Интелектуалне особине, стваралаштво Креативан, бистар, објективан, склон теоретским идејама. Смисао за науку, за математику. Скептичан, разложен.	Интелектуалне особине, стваралаштво Интуитивна.
Афективна оријентација, сексуалност Бестидан.	Афективна оријентација, сексуалност Умиљата, сажалива, пријатна, срамежљива, склона удешавању, потреба да има децу, потреба за заљубљивањем.

Извор: Бадентер, Елен, *op. cit.*, стр.124-125.

Истраживања друштвеног положаја жене³⁸ из дискурса феминистичке социолошке теорије показују да разлика између полова није природна и није заснована на биологији („Анатомија је женска судбина“, С. Фројд), већ да се појединци производе на нивоу идеологије као полно одређени субјекти уметнути у категорије жене и мушкарца. У самом процесу означавања

³⁸ Детаљно у: Ritzer, George, „Сувремена феминистичка теорија“, у: *Сувремена социологијска теорија*, Накладни завод-Глобус, Загреб 1997, стр. 329-339; Walsh, Mary Roth ed., *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997. стр. 33-44; Whitaker, Duke Lois ed., *Women in Politics: Outsiders or Insiders?* Prentice Hall, New Jersey, 1999, стр. 1-17. и Папић, Жарана, *Полност и култура*, Чигоја штампа, Београд, 1997, стр. 5-26.

женског родног идентитета одиграва се процес идеологизације, што подразумева да се у самом пољу културе обезбеђује тло за изградњу родно означених идеолошких процеса. „Идеологија игра кључну улогу у одржавању тог социјалног вектора доминације и субординације. Неједнакост родова је репродуцирана путем система институционалног знања које рефлектира интересе и искуства мушкараца. Идеологија рода, између осталог, идентифицира мушкарце као носиоце социо-културног ауторитета и даје им мушке улоге и право доминације, а женама улогу обавезе и служења у свим димензијама друштвене производње.”³⁹ Отуд, рекли бисмо, да идеологија рода представља трасмисију културних образаца који се преносе на личност, формирају њену полну улогу и идентитет, који је основа за произвођење и изграђивање идеологије одређених »жеља и усмерења«. Концепт идеологије женскости, друштвени услови настанка и друштвене последице, постају средишња тачка анализе статуса жене у друштву.

За објашњење друштвеног положаја жене пресудна је интервенција око значења рода и Керол Гилиган каже: »Род је неоспорно друштвени конструкт и вештруко је политички разгранат.«⁴⁰ Родне улоге и друштвено одобрена позиција жене у политичком свету део су вредности сваког друштва и дубоко су усађене у његову структуру. Постојање реалне разлике између мушкарца и жене у социјалном контексту показује да је свет у коме живимо још увек подељен. То се најбоље уочава у постојању различитих оријентација родних улога, као и у социјалној дистрибуцији родних улога у породици и политици. Родне разлике које постоје с једне стране, када је у питању однос самих жена према политици и с друге стране, родно негативно обележен социјални консензус према женама у политици и на местима одлучивања, јасно говоре колика је распрострањеност стереотипа повезаних са овим традиционалним ставовима и улогама жена и политике и жена у политици.⁴¹

У својим радовима А. Игли И С. Керо наводе обимне доказе како би показали да је пол најјаче лично својство категоризације људи, чак и

---

³⁹ Ritzer, George, „Сувремена феминистичка теорија“, у: *Сувремена социологијска теорија*, Накладни завод-Глобус, Загреб 1997, стр. 332.

⁴⁰ Gilligan, Carol, *In a Different Voice*, Harvard University Press, Cambridge, 1982, стр. 98.

⁴¹ Fox, Richard L., and Lawless, Jennifer L., op. cit., 23.

када се пореди са расом, старошћу и занимањем. Кажу да је то сочиво кроз које гледамо друге, и у одсуству специфичних детаља о појединцу/ки, лако и аутоматски враћамо се на стереотипне мисли којима попуњавамо празнине.⁴² Колика је моћ полних/родних стереотипа, односно, да ли пол политичара утиче на начин на који грађани оцењују различите аспекте квалитета политичког говора, можемо видети из истраживања Т. Алберга и А. Јенсена. Наиме, они су користили видео траке истинских политичких говора који су извели глумци, мушкарац и жена. Њихов основни налаз је да је мушкарац "политичар" процењен да има више знања, да је поузданији и убедљивији од жене "политичарке", иако су испитаници/це слушали дословно исти политички говор.⁴³

Истраживања и емпиријска евиденција показују да „мушкарци и жене улазе у политички живот са различитим врстама информација, искуства и приоритета“.⁴⁴ Перцепција да политика треба да буде поље у коме су мушкарци посебно моћни, спада у предрасуде које су утемељене у многим културама, па се на том нивоу перцепције, одређена подручја позива означавају као »типично женска« или „типично мушка“.⁴⁵ С обзиром да стереотип умањује и угрожава допринос било које групе чије су могућности негативно стереотипизирани⁴⁶, највећи део радно активних жена концентрише се на она позивна поља која одговарају стереотипу родних

---

⁴² Eagly H. A., and Karau, J. S., *Role congruity theory of prejudice toward female leaders*, "Psychological Review", 2002/3, стр. 109.

⁴³ Alberg, T., and Janssen, T. A., "Gender Stereotyping of Political Candidate. An Experimental Study of Political Communication", *Nordicom Review*, No 1/2007, стр. 17-32.

⁴⁴ Tolleson- Rinehart, Sue, and Josephson, Jyl J., "Introduction. Gender, Sex, and American Political Life", u: Tolleson- Rinehart, Sue, and Josephson, Jyl J., ed., *Gender and American Politics – Women, Man and The Political Process*, Armonk, New York, 2000, стр. 3.

⁴⁵ Wisniewski, Roswitha und Kunst, Herman, eds., *Handbuch für Frauenfrage: Zur Stellung der Frau in der Gegenwart; Informationen – Analysen – Anregungen*, Verlag Bonn Aktuell GmbH, Stuttgart, 1988, стр. 480.

⁴⁶ На пример, једно од истраживања утицаја стереотипа на наша понашања, мотиве, интересе и постигнућа, говори о томе, да у ситуацијама када су истраживачи предочавали студентима математике да су жене обично лошије у математици од мушкараца, испостављало се касније да су студенткиње у поређењу са мушкарцима лошије радиле математичке задатке. Али, онда када су им истраживачи сугерисали да ниво постигнућа може да буде једнак, без обзира на пол, испоставило се да просечни резултати рада мушкараца и жена нису били различити. Доступно на: <http://www.socwomen.org/about/ASAbrief.pdf>

улога. У том смислу, политика је традиционално најзатворенија област за ангажованост жена и у њој су најмање присутне жене.

Политика је, дакле, *par excellence* маскулинизирана делатност. Она је то, како по разлици која постоји у начину и интензитету регрутовања мушкараца и жена у политичке институције, тако и по моделима политичке културе која се на такав диференциран начин показује и артикулише. У погледу рода, политичке институције су огледало приватних институција.⁴⁷ Политичку културу, у овом контексту, разумемо као акумулирану залиху симбола, веровања, вредности, ставова, норми и осталих производа културе, који обликују политички живот и њиме у друштву управљају. Односно, рекли бисмо да „политичка култура одређује опште вредности и норме у друштву, као што су ставови наспрам улоге жена у породици, радном месту и јавном животу.“⁴⁸ Механизми којима располаже политичка култура, могу се препознати на нивоу различите перцепције и начина приступа жена и мушкараца политици, као и става јавности/културе према ангажовању жена у политици.⁴⁹ Речју, патријархална парадигма о пожељним улогама за мушкарце и жене (које они обављају у различитим друштвеним сферама), дефинише и дистрибуира субјективне и објективне полне/родне претпоставке и могућности за бављење политиком. Многа истраживања која је Пипа Норрис навела у својој књизи „Жене, медији и политика“ показују да у медијима доминира слика жене политичарке у коју се има мање поверења, поготово када је реч о традиционално „родно-типизираним“ питањима као што су одбрана и криминал. Мада, у исто време жена политичарка може бити представљена и као особа у коју се може имати више поверења када се ради о тзв. питањима „саосећања/бриге“, као што су породица, социјално старање и

---

⁴⁷ Lovenduski, Joni, *Feminizing Politics*, Polity Press, 2005, стр. 13

⁴⁸ Norris, Pippa, ed., *Women, Media and Politics*, Oxford University Press, New York, 1997, стр. 7.

⁴⁹ На пример, каква се слика о жени у друштви и жени на јавним функцијама промовише, односно, да ли се у јавности жена најчешће приказује као супруга, мајка или жртва, а сасвим ретко као експерткиња за политику, лидерка или особа од ауторитета. Да ли је портрет жене фокусиран на њен изглед или на њено постигнуће, на њену личност или на њену политичку опцију, на пол или на статус. Каква је слика (колико негативна и каква се порука политичке природе шаље), коју у јавности имају жене политичарке, феминизам и женски покрет? Овакав социо-културни оквир можемо да идентификујемо у скоро глобалним димензијама.

образовање.⁵⁰ У том смислу се увек може очекивати, као што је и пракса, да родни стереотипи буду посебно истакнути у политичкој арени минимизирајући тако статус жена у јавном животу. Зато су, веома дуго, многе теоретичарке феминизма биле критичне према доминирајућем начину представљању жена политичарки, доказујући да то подржава и охрабрује стереотипе полних улога и на тај начин одржава немоћ жена. Више него било која друга област друштвене праксе, политика је обележена, у историјском смислу, јасним мушким идентитетом.

На таквом идеолошком концепту мушкарци доминирају политичким пољем у великом броју земаља света и то упркос огромним разликама у политичким системима, културама, религијама или породичним вредностима одређеног националног простора. Статистички значајне родне разлике постоје у оквиру психолошког укључивања у политику.⁵¹ Са тим у вези је чињеница, о којој у својој студији говоре Н. Барнс, К. Л. Шлоцман и С. Верба, да су »жене у поређењу са мушкарцима мање заинтересоване и мање обавештене о политици и да себе доживљавају политички мање ефикасним«. ⁵² Мушкарци су више од жена заинтересовани за националну политику или политику уопште, односно да жене »без обзира на године, волонтирање у удружењима, приходе и професију, значајно мање од мушкараца испољавају заинтересованост за јавне функције.⁵³ Заправо, жене себе виде као значајно мање квалификоване од мушкараца да би се кандидовале за политичке функције. Поред тога, на нивоу структуре партијског живота, жене се мање охрабрују за кандидатуру од лидера партија, изабраних представника и политичких активиста.⁵⁴ Могли бисмо у овом контексту да парафразирамо Керол Гилиган и да се упитамо да ли жене

---

⁵⁰ Norris, Pippa, op. cit., стр. 12.

⁵¹ "Партиципација је блиско повезана са разноврсношћу психолошких оријентација, то производи да неко *жели* да узме учешћа у политичком животу". (Burns Nancy, Schlozman Kay Lehman, and Verba Sidney, *The Private Roots of Public Action: Gender, Equality, and Political Participation*, Harvard University Press, 2001, стр. 99.)

⁵² Op. cit., стр. 100.

⁵³ Delli Carpini, Michael and Keeter, Scott, "Gender and Political Knowledge", Chapter I, u: Tolleson-Rinehart, Sue and Josephson, Jyl J., eds., *Gender and American Politics: Women, Men, and the Political Process*, Armonk, M.E. Sharpe, 2000, стр. 25.

⁵⁴ Op. cit., стр. 25.

говоре “различитим језиком” у политици. Женски и мушки политички ставови заиста се разликују око питања примене силе (рат, контрола права ношења оружја, смртна казна), бриге за околину или подршке социјалним програмима. Једно од истраживања је утврдило да без обзира што жене имају различите карактеристике и поседују друге идентитете (расни, класни/статусни и религијски), као група, оне ће више од мушкараца бити чврсте истомишљенице и више демократски и либерално настројене приликом гласања.⁵⁵ Упркос овим разликама, женски различити гласови како их је Гилиген назвала, могу бити потпуно неми, пригушени зато што се жене мање баве јавним политичким говором. Жене не разговарају тако често о политици са пријатељима и породицом, и нађено је да значајно мање од мушкараца покушавају да убеду друге како да гласају. Одговор на питање разлике и питање родног дизбаланса у политици је питање зашто се разумевање политике мушкараца разликује од разумевања политике жена. Тај одговор ћемо покушати да дамо у даљим спецификованијим анализама улога националних култура, религије и нивоа модернизације, на сам процес политичке социјализације родних вредности.

1.4. Приватно/Јавно и Лично/Политичко

Историјски идентификована подељеност на мушки и женски свет у економском, културном и идеолошком значењу, као и постојање друштвене поделе рада по полу, указују на расцеп који постоји у друштвеном животу мушкараца и жена. Или како тврди Кетрин МекКинон у књизи *Неизмењени феминизам: дискурси у животу и праву*, »неједнакост је суштинска карактеристика родног система каквог га ми знамо«.⁵⁶ Супротност између приватне и јавне сфере у већини друштава, ако не и у свима, представља главну структурну компоненту полних разлика и из тога изведене односе

---

⁵⁵ Verba, Sidney, *Culture, Calculation, and Being a Pretty Good Citizen: Alternative Interpretations of Civil Engagement*, Center for the Study of Democracy, Harvard University, 2001.

Овај извештај је јавно објављен на Scholarship Repository (Nosioci stipendija), University of California. Доступно на: <http://repositories.cdlib.org/csd/01-01>

⁵⁶ Према: Abrams, Kathryn, »Ideology and Women's Choices«, in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995, стр. 385.

моћи међу половима. »Моћ мушкараца над женама задржала се зато што је била легитимисана издиференцираном улогом родова, вредностима које су биле везане за њих, и одвајањем приватне од јавне сфере у смислу полности«⁵⁷ Пјер Бурдије, наине, сматра да су жене у друштвеном простору одвојене од мушкараца негативним симболичким коефицијентом, који утиче на све што јесу и што чине.⁵⁸ Живот жене одвија се на маргинама друштва, ван инситуција моћи, политике и економије, ван сфере »јавног«, у области »приватног« у породици. »Материјално, друштвено, симболички и идеолошки мушкарци и жене су одвојени путем њихових различитих задужења унутар или изван дома«.⁵⁹ Међутим, да би уопште могао да се анализира положај жене у политици и структурама политичке моћи, потребно је јасно дефинисати сфере у којима се одлучује »судбина жене«. Пођемо ли од општег питања о повезаности моћи и рода, одговор ће нам се учинити очигледним: моћ је чврсто везана за мушкарце и мушкост. Социјални теоретичари у оквирима феминизма указују да "идеја да се подређени статус жена промени и да се односи моћи равноправно поделе, захтева да се размотри природа моћи".⁶⁰ То је једино могуће у оквиру теорије моћи за жене, теорије која се зачиње из искуства и тачке гледишта потчињених. Ненси Хартсок мисли да ће ове теорије посебно користити те могућности, као путоказе за потенцијалну трансформацију односа моћи, односно за стицање моћи од стране жена као групе.⁶¹

У социјалној теорији постоје различита објашњења неједнакости полова, као и употребе и дистрибуције моћи с обзиром на родну припадност. Феминистичка теорија је пронашла »заједнички именоватељ« којим се аналитички објашњавају »закони« полне хијерархије у људским друштвима. »Женски репродуктивни систем« је тај који дефинише женску полност, одређујући је у границама (кућне) приватне сфере и онога што јесу њене

---

⁵⁷ Гиденс, Ентони, "Политичка теорија и проблем насиља", у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4 /1995 • 1-2/1996., стр. 199.

⁵⁸ Бурдије, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 45.

⁵⁹ Ann Oakly, "Feminism and Sociology – Some Recent Perspectives", у: Папић, Жарана *Социологија и феминизам*, ИС SSOS, Београд, 1989, стр. 71.

⁶⁰ Hartsock, Nancy, "Foucault on Power: A Theory for Women", у: Nicholson, Linda J., *Feminism/Postmodernism*, Routledge, New York-London, 1990, стр. 163.

⁶¹ Op. cit, стр. 164.

биолошке функције. Указивањем на женску репродуктивну улогу као извор континуиране опресије дошло се до чињенице свакодневног живота - да је жена најчешће, још увек, видљива само у породици. Улога жене у репродукцији условила је њену одсутност из признатих сфера рада. Приватна сфера друштвености која је историјски инхерентна социјалној групи жена, дефинише се као статусно и социјално непромовисана област живота. За разлику од приватне, јавна сфера припада мушкарцима, и у њој »доминира 'говор власти', ауторитет, моћ и друге надличне категорије«. ⁶² Или, како то каже Џоан Скот, »наводни недостатак разума код жена повјесно је послужио не само као оправдање што им је ускраћено образовање или грађанство. Већ је и представио разум као функцију мушкости.« ⁶³ Полна асиметрија, што подразумева и асиметричну поделу друштвеног простора на мушку и женску сферу утицаја, у историји друштвених наука (до феминистичке теорије) објашњавала се »природношћу« поделе рада по полу, па су консеквенце таквог објашњења - да људском праксом влада »биолошки детерминизам« који цементира такве односе међу половима.

»Границе јавног и приватног нису одражавале постојеће улоге мушкараца и жена већ су их у бити створиле; тако је замишљена мапа родних територија постала референтна не само за друштвено организирање већ и за сама значења (друштвена, културална, психолошка) разлика између сполова.⁶⁴« Женама се одувек нудио само њихов властити свет – породица, што јасно говори о томе да је она (породица) одиграла пресудну улогу у стварању мушкости/јавног и женскости/приватног. А са друге стране, оно што чини јавни живот могућим је женски рад.⁶⁵ Саме идеје да, домаћинство и материнство припадају женама, зарада за живот и одговорност мушкарцима, веома снажно су још увек артикулисане у породицама савременог друштва.

---

⁶² Папић/Sklevicky, op.cit., стр. 20.

⁶³ Scott, Joan Wallach, "Феминистички одјеци", у: *Жене и политика: Сувремени женски/феминистички покрети у пост-комунистичким државама/10 година послје*, Женска инфотека, Загреб, 2004, стр.73.

⁶⁴ Op. cit, стр.73.

⁶⁵ Lovendaski, Jóni, op. cit., стр. 25.

Зато и није изненађујуће што су »феминисткиње указале на 'породицу' као примарни фактор социјализације рода и отуда и угњетавања жена«. ⁶⁶

У теорији западне политичке мисли централно место заузимају концепти приватног и јавног. На другој страни, једна од свеprisутних тема у проучавању жена и политике, је разлика и веза између личног и политичког и приватног и јавног. Вирџиниа Сапиро наглашава, као и други аутори, да су приватно и јавно историјски конструисани; најбоље се то види у дефинисању жене као мање »политичког« од мушкарца, само зато што је, до недавно, политика делимично дефинисана око мушких искустава и није тражена на другом месту. ⁶⁷ Анализа концепта приватне и јавне сфере живота људи је, дакле, референтни оквир за објашњење проблема маргинализације жена у политици. Теоретичарке које су се бавиле истраживањима не/видљивости жена у политици »држе да су жене искључене из политике помоћу низа снажних конвенција које оштро луче јавно и приватно«, ⁶⁸ односно, постојањем социјалних аранжмана (уговора) који жене искључују из центара моћи. Политичке импликације по друштво које је подељено између приватне и јавне сфере, унапред су биле искључене из сваког критичког разматрања. Када у том контексту говоримо о социјалним релацијама мушкараца и жена, онда жене и женскост представљају приватно и све оно што је искључено из јавне сфере, зато што се у патријархалној конструкцији стварности сматра да разлика између мушкости и женскости подразумева како жене немају способности које су нужне за политички живот. ⁶⁹ Тако су жене традиционално сврставане у »приватну« област постојања, а као супротност, мушкарци су одувек доминирали конвенционалном политиком и другим областима »јавног« живота. ⁷⁰ Мушкарци и жене су у том дискурсу опстајали

---

⁶⁶ Барет, Мишел, *op.cit.*, стр.197.

⁶⁷ Sapiro, Virginia, „Gender Politics, Gendered Politics: The State of the Field“, у: Crotty, William J., ed., *Political Science: The Theory and Practice of Political Science*, Northwestern University Press, 1991, стр. 170. *Op. cit.*, стр. 170.

⁶⁸ Phillips, Anne, *(O)Rađanje Demokracije*, Zagreb, Ženska infoteka, 2001, стр.13.

⁶⁹ Pateman, Carole, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998, стр.13.

⁷⁰ Керол Пејтмен употребљава синтагму „женски неред“ да означи на који начин жене, по мишљењу јавности и јавног мњења, „представљају претњу политичком поретку и да стога морају бити искључене из јавног света. Мушкарци имају способности које се траже за грађански статус, прије свега кадри су употребити разум како би сублимирали осјећаје, развили осјећај правде и тако одржавали универзални, грађански закон.“ (*Op. cit.*, стр.12.)

као релативно »непроблематични«. Као важан аргумент, наравно, појављивала се идеја о суштинској разлици и потреби одвојене перцепције јавно/политичко вс. лично/приватно, односно, политичко вс. аполитичко. Променила се парадигма, стара колико и класична теорија друштвеног уговора⁷¹, када је у дебату била уведена нова аналитичка категорија, категорија рода. Разумевање односа ових социјалних сфера, дакле, постало је битно другачије. Категорија рода се појавила као важан аргумент у вредновању и конципирању ових области, пре свега, из перспективе редефинисања статуса жене у политичком животу. Подела/интеграција приватног и јавног подигнута је на ниво политичког проблема и како упозорава Керол Пејтмен, ако су природа, пол, женскост, мушкост, приватна сфера, патријархално схватање брака и грађанског статуса, део тог контекста, десиће се да „када потиснута прича о политичком постању изађе на видело, политички пејзаж више неће бити исти.“⁷²

Морамо јасно нагласити, да феминистичка социолошка теорија показује да породица **јесте** примарна институција кроз коју жена учествује у друштву на посредован, отуђен начин и кроз различите модалитете. Поље приватности обележава један универзални моменат који повезује све варијетете породица, и који се манифестује као потлаченост жена и доминација мушкараца. Или, како то описује Ели Зарецки: »Историјски, породица се показала као да је у сукобу са културном слободом и свим и свачим што диже хуманитет изнад равни анималног живота. Свакако да је асоцирање жене са овим подручјем било једно од најранијих и најистрајнијих

---

⁷¹ Феминистичка реинтерпретација класичних текстова указује нам да сваки разговор о идеји политичких права жена нужно треба да пође од теоријских претпоставки и практичних импликација учења теоретичара друштвеног уговора о правима жена, где, пре свега, спадају текстови Џона Лока и Жан Жак Русоа. Како сматра Керол Пејтмен, да бисмо могли расправљати о консеквенцама конституисања грађанског друштва, као патријархалног или мушког поретка, онда се морамо суочити и са чињеницом генезе патријархалног политичког права које мушкарци примењују над женама. То значи да су у друштвени живот жене биле укључене као „жене“, односно, као бића које њихова женскост и телесност спречава да уживају исти положај као и мушкарци. Дакле, жене, како дознајемо из класичних текстова теорије уговора, не могу да трансцендирају своју природу, телесност и полне нагоне, односно, жене не могу да развију политички морал као мушкарци. Што, речју, значи да су теоретичари друштвеног уговора поставили „сполну разлику као политичку разлику, разлику између природне слободе мушкараца и природне подложности жена“. (Op. cit, стр.13.)

⁷² Пејтмен, Керол, *Полни уговор*, Феминистичка 94, Београд, 2001, стр. 241.

извора мушке премоћи и женског гнушања.⁷³ Идеологија породичног живота је улогу жене-домаћице-мајке институционализовала као примарну улогу за све жене. Како жена своју једину могућност опстанка види у породици, она се показује као њена судбина и израз њене друштвене вредности. И уместо да испитује »властите утопијске могућности«, она »интериоризује ропство«, јача га и подржава. »Породица је, без сумње, та којој припада главна улога у репродукцији мушке владавине и визије, у породици се намеће рано искуство полне поделе рада и легитимне представе о тој подели, гарантоване правом и уписане у говор«.⁷⁴

Моћ мушкараца над женама се и даље одржава, јер је »легитимисана издиференцираном улогом родова, вредностима које су везане за њих, и одвајањем приватне од јавне сфере у смислу полности«.⁷⁵ Анализа приватности у истраживањима феминистички оријентисаних теоретичара показала је да судбина жене није резултат биолошке детерминације, већ резултанта друштвене конструкције односа међу половима. Она је на тај начин и раздвојила различите сфере активности и самореализације мушкарца и жене – приватну и јавну. Феминистичка парола »приватно јесте јавно«⁷⁶ артикулисала је свакодневну егзистенцију и емоционални живот жена, извлачећи све импликације њене судбине из сфере приватности, апострофирајући тиме суштинску политичку димензију њеног друштвеног положаја. Околност да су жене у многим друштвима, у већем обиму, него што се то икако може рећи за мушкарце, своје животе провеле у тзв. приватној сфери, довела је до »приватних ограничења јавног деловања«⁷⁷ и тога, да је подела на приватну и јавну сферу била један од инструмената да се основни

---

⁷³ Zaretsky, Ely "Капитализам, породица и лични живот", *Марксизам у свету*, бр. 5-6/1974, стр. 143.

⁷⁴ Бурдије, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 117.

⁷⁵ Гиденс, Ентони, *op. cit.*, стр.199.

⁷⁶ Идеја "приватно јесте јавно", или "лично је политичко", представља методолошки и политички инструмент за видљивост жена у теоријским истраживањима (политичка теорија, социологија, право, и др.) и пракси друштвеног живота жена. Она заузима централно место у теорији и пракси феминистичког покрета. О њој и њеним осталим аспектима ће бити говора у другим поглављима овог рада.

⁷⁷ Phillips, Anne, *op.cit.*, стр.100.

извори женске опресије учине политички невидљивим и из тог разлога буду доследно суштински игнорисани.⁷⁸

На тај начин, приватно излази из »законите невидљивости« и добија статус друштвене чињенице. Поље приватног, доживљеног, свакодневног искуства жене у друштву, као »појединачно« и »случајно«, показује своју суштинску повезаност са свим битним социјалним процесима и односима; пре свега, то значи разумевање властитог постојања као социјалног процеса. Лично, приватно и појединачно добили су своје место у структури друштвеног, политичког и културног, који и одређују заједнички положај жене у друштву.⁷⁹

Културно и историјски је индукован став да су жене, по својој биолошкој функцији (рађање и материнство), „везане“ за природу и на тај начин за приватно. Између осталог, та страна друштвене реалности (тек) делимично и гранично је призната унутар друштвене заједнице.⁸⁰

Искључива друштвена улога жене, преко које се, иначе, дефинише и њен друштвени положај, обавља се унутар сфере приватности (породице, бриге за децу, старе и болесне), речју, изван сфере јавног и грађанске јавности.⁸¹ Тако, сваки покушај отварања жена за нове улоге и положаје, као и изласка из улога и положаја својствених њеној „природи“⁸² даје сигнал и упозорење да ће се нарушити природни поредак, а да опасност прети и самом друштвеном поретку - који се ослања, зависи и дефинише у односу на њега. Дакле, цео механизам и политика одржања поретка активира се када постоји могућност да жена изађе из друштвено „прописаних“ родних улога. С обзиром на такву социјалну реакцију, очигледно да је у односу на жене

---

⁷⁸ Феминистичка теорија је на томе инсистирала. Видети више о томе, у: Nicola, Lacey, „Theory into Practice? Pornography and the Public/Private Dichotomy“, in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995., п. 356-362.

⁷⁹ Мислимо да је огромна вредност феминизма, као теорије и праксе, што је учинио да жене почну да *друштвено* тумаче властити живот.

⁸⁰ Неплаћен кућни рад је веома важна друштвена категорија која обликује јавне животе жена, а такође и мушкараца.

⁸¹ Ортнер, Шери, „Жена спрам мушкараца као природа спрам културе“, у: Папић, Жарана и Склевицку, Лидија пр., *Антропологија жене*, Просвета, Београд, 2003, стр. 163.

⁸² На ту родну „размену“ улога указује и друштвена чињеница о томе, да колико је више жена у породици, толико их је мање у политици, и обрнуто.

степен затворености појединих области друштвеног живота битно другачији и да друштво неформалним и формалним механизмима тај однос подржава.⁸³ Политички простор је увек био манифестно „самосвесно мушки“ и омеђен деловањем мушкарца као носиоца политичке моћи. „Да је политика мушки свет позната је изрека“⁸⁴, као и то да је, у цивилизацијском смислу, симбол мушке моћи и део „мушке културе“. Из теоријске перспективе структурално функционалистичког приступа који заговара status quo, теорија друштвеног конфликта коју заговарају феминистичке теоретичарке, каже да се род најбоље разуме у категоријама односа моћи. Доминација мушкараца над женом је виђена као један покушај очувања моћи и привилегија на штету жене. Политика је „термин који се односи на процес организовања друштвене моћи у заједници. Политика се дешава на различитим нивоима социјалне интеракције.“⁸⁵ Политика, као област која генерише и организује највише друштвене моћи, увек је била окренута ка мушкарцима - друштвеној групи која је, у статистички највећем броју, запосела положаје политичке моћи. Нормативистички набој теорије друштвеног конфликта важан је зато што одређује промене у односима снага и подржава равнотежу међу родовима.

---

⁸³ Закони или културне норме као механизми друштвене контроле.

⁸⁴ Bourque, Susan, and Grossholtz, Jean, »Politics an Unnatural Practice: Political Science Looks at Female Participation«, u: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004, стр. 23.

⁸⁵ Turner, Brajan S., ed., *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, стр. 445.

Глава II

Људска права и жене – разматрање и успостављање односа

Ако се каже да целокупна историја жена може да стане у познате речи Симон де Бовоар »да се жена не рађа, женом се постаје«, онда нам изнети став, у једној методолошкој пројекцији, може бити матрица за анализу друштвености мушко-женских односа. Из тако постављене историјске и теоријске перспективе могли бисмо да разумемо и објаснимо генезу дискриминације и маргинализације жена. Анализа развоја концепта права жена захтева да се фокусирамо на појам дискриминације жена и на моделе испољавања дискриминације, као и на механизме одржавања процеса дискриминације жена. Дефинисањем теоријског и разоткривањем практичног аспекта дискриминације жена, методолошки се можемо приближити објашњењу утицаја који ова социјална појава има на правни и политички статус људи у друштвеној заједници, као и на кључни значај дискриминације жена у разумевању проблема различитости и једнакости.

Дебата о разлици између мушкарца и жене била је главна тема расправе за сваку цивилизацију и свака цивилизација је проналазила темељна теоријска упоришта и решења. У свим познатим друштвима мушки и женски послови су потпуно одвојени, односно, жене су жене, а мушкарци су мушкарци. Данас, савремено друштво успоставља принцип да све послове и све друштвене улоге могу, без разлике, обављати и мушкарци и жене. Разлог треба потражити у визији егалитаристичке идеологије модерног друштва која у свакој разлици види извор неједнакости.

У том контексту је борба за права жена (или феминизам, или женски покрет) у једном тренутку, стицајем историјских и политичких околности, довела до »институционализације вредности« женског покрета. Керол Пејтмен је јасно указала, а то, по Ан Филипс, чини суштину утицаја феминистичке теорије, »да је почетак феминистичке теорије у признавању чињенице да се појединци дјеле на мушки и на женски род, да индивидуалност није обједињујућа апстракција, већ отјеловљен и сполно диференциран изражај јединства човјечанства.«⁸⁶ Из тог језгра су се изоштрили и добили нову перспективу погледи унутар истраживачких и теоријских парадигми ангажовањем самих жена - о женским људским правима, образовању о женским људским правима, као инсистирање на женским правима као недељивом делу универзалног режима људских права.

Дискриминација жена и борба против ње, унутар идеје о људским правима и равноправности жена као парадигми еманципације жена, подразумевала је сталну реинтерпретацију и редефиницију темељних категорија људског постојања, којима припадају и односи међу половима/родовима. Без обзира што може да звучи као непримерена и методолошки неупотребљива генерализација, истраживања су показала да је заједничка карактеристика свих жена данас њихова дискриминација, и то само због тога што су жене, што је, дакле, најшире и најуниверзалније кршење људских права.

Као део модерних покрета за друштвену промену, жене су се, у оквиру група и покрета, окупиле око идеје женских људских права и кроз феминистичка истраживања статуса жене у теорији (социологија, право, теорија политике, антропологија, економија, историја и др.) и друштвеној пракси показале да дискриминација, маргинализација и инфериорност жена нису природно и нужно стање женског идентитета. Та двосмерна и симултана активност жена била је део стратегије женског покрета, као и теоријских дебата у праву и социологији, ка фундирању и остваривању женских људских права.

---

⁸⁶ Phillips, Anne, *(O)Rađanje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001, стр.15.

Стога је са становишта »јавних вредности«, рационалности и демократског развоја, неопходно поставити и питање - да ли ће пораст друштвене рефлексивности, у контексту општег тока модернизације друштва, као околност да стално морамо да преиспитујемо ситуације у којима се одвија наш живот, променити друштвени положај жена и натерати државу да институционално контролише дискриминацију жена у свим сегментима друштва.

2.1. Појам, видљивост и инстанце дискриминације жена

Социолози би рекли да »дискриминација представља културни став, али организован и трајан као структурни ефекат са правним, економским и друштвеним последицама“.⁸⁷ Свеобухватније разумевање дискриминације у друштву захтева да се узму у обзир три облика дискриминације - индивидуална, институционална и структурна - које је дефинисао Ф. Панкс. Он сматра да индивидуалну дискриминацију препознајемо као понашање појединих чланова расне/етничке/родне групе са намером да се произведе различита и/или штетна последица по чланове друге расне/етичке/родне групе. Институционална дискриминација се испољава у политици/политикама институција доминантне расне/етничке/родне групе, као и кроз понашање појединаца који контролишу ове институције и примењују њихову политику. Такође, намера је да се различито третирају и/или да произведу штетне последице по припаднике других расних/етничких/родних група. Структурална дискриминација се односи на политику институција доминантне расне/етничке/родне групе и понашање појединаца који примењују политику и контролишу институције, који су у намери расно/етнички/родно неутрални, али за резултат имају различит и/или

---

⁸⁷ Turner, Brajan S., ed., *The Cambridge Dictionary of Sociology*, University Press, Cambridge, 2006, стр. 146.

штетан третман мањинских расних/етничких/родних група.⁸⁸ Кључна намера различитог/неједнаког третмана је да се друго лице повреди само због припадности одређеној групи. У позадини сваке дискриминаторне праксе стоји предрасуда као темељ теорије расне и осталих облика неједнакости. Предрасуда, као „ослонац“ дискриминације, значајна је у социолошком смислу, јер објашњава неједнак третман људи којима се десило да припадају одређеној групи или категорији.⁸⁹

Посебно поље испољавања дискриминације јесте поље родних односа или простор у коме се одигравају друштвени односи мушкараца и жена. Препознавање укупног контекста дискриминације жена отвара и суштинско питање превазилажења дискриминације као важног политичког питања. Аналитичко посезање у »свакодневицу као женски домен«, наравно и сам појам свакодневног живота,⁹⁰ у себи садржи потенцијал да послужи као оруђе критике одређених форми живота или одређених форми политике. Расправа о социјалном феномену дискриминације, а посебно дискриминације жена, претпоставља да се истраживањем аспеката свакодневног живота, у историјском смислу симбола жеског пола⁹¹, може артикулисати и нормативни моменат као део тежње ка променама друштвеног контекста живота жена. Извесно је, дакле, да питање (анти)дискриминације жена, као питање борбе за женска права, садржи еманципаторски потенцијал и

---

⁸⁸ Pincus, Fred L., "Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional and Structural", in: Adams, M., Blumenfeld, W., Castaneda, R., *Readings for Diversity and Social Justice*, Routledge, New York, 2000, стр. 180.

⁸⁹ Johnson G., Allan, *The Blackwell Dictionary of Sociology – A User's Guide to Sociological Language*, Blackwell Publishers Inc., Cambridge, 1996, стр. 325.

⁹⁰ Свакидашњи живот као тема "улази у социологију у два основна вида: као говор о свакодневном и као говор из свакодневног". (Спасић, Ивана, *Социологије свакодневног живота*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2004, стр. 10.) Симболички интеракционизам (у његовим емпиријским истраживањима), марксизам, као и феминизам, појам свакодневног живота везују за "одређени домен друштвеног живота или регион друштвеног простора – најчешће приватност, породични живот, доколицу – који обухвата конкретне и опажљиве људске праксе, радње и искуства. (op.cit. стр. 40)

У првој глави рада анализирали смо сферу приватног живота као дела личног и свакодневног женског поља егзистенције. Тада смо појам »свакодневног« користили као релациону категорију. Овом приликом, у оквиру анализе дискриминације жена, истичемо као важну његову критичку улогу насталу »са ширењем феминистичких утицаја, 'мушкоцентричности'." (Op. cit., стр. 23.)

⁹¹ А. Лефевр говори о томе да се жене проглашавају "привилегованим актером" свакодневице. (Lefebvre, Henri, *Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb, 1988, стр.139.)

поставља политичка питања важна за једнак приступ жена и мушкараца људским правима.

Студије и анализе стратификације показале су како се дуго није обраћала пажња на питања рода. Писане су као да жене не постоје, или као да нису важне или занимљиве када је реч о анализама расподеле моћи, богатства и престижа. »Ипак, род је сам по себи један од најилустративнијих примера стратификације. Не постоји ниједно друштво у којем мушкарци, бар у неким аспектима друштвеног живота, немају више богатства, виши статус и већи утицај од жена«. ⁹² По извештајима Humphrey института за јавне послове, пре две деценије, каже се да жене чине 50% светског становништва, изводе 2/3 укупног броја радних сати (што плаћеног, што неплаћеног рада), зарађују 10% укупног светског дохотка и поседују свега 1% укупног приватног власништва на земљи. ⁹³ Статистика УН из 2010. године указује да се трендови у партиципацији жена у радној снази мењају. На глобалном нивоу, родни јаз у учешћу у радној снази остаје значајан у свимзрастима, сем у раним зрелим годинама. Учешће жена у радној снази је још увек далеко од паритета у многим субрегионима. Жене су углавном више запослене у сектору услуга. Међу женама, а пре свега у многим земљама у Африци и Азији, преовладава тзв. »рањива запосленост« - рад за сопствени рачун и рад као допринос породици. Неформални сектор је важан извор запошљавања за жене и мушкарце у мање развијеним регионима, али се то више односи на жене. Сегрегација и родни јаз у платама и даље постоје у свим регионима. Запошљавање са непуним радним временом је уобичајено за жене у већини развијених региона и неким мање развијеним регионима. Жене проведу најмање два пута више времена бавећи се домаћим радом од мушкараца. Када је у питању плаћени или неплаћени рад, жене раде дуже од мушкараца. Врсте занимања знатно се разликују између полова широм региони.

---

⁹² Giddens, Anthony, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989, стр. 239.

⁹³ Према: Благојевић, Марина, "Дискриминација: неплаћено, потплаћено и потцењено", у: Благојевић, Марина, пр., *Мапирање мизогиније Србији: дискурси и праксе I*, Београд, Асоцијација за женску иницијативу, 2000, стр. 475.

Делимично радно време (part time) преовлађује међу женама у северној и западној Европи. Мало је жена на местима моћи и одлучивања.⁹⁴

У истраживањима положаја жене вертикала социолошко/феминистичких дебата је анализа дискриминације жена⁹⁵. Дискриминација жена се дефинише као “неповољан третман жена у јавној сфери који резултира њиховим неповољним положајем у расподели свих битних друштвених ресурса (материјалног богатства, моћи и угледа)»,⁹⁶ који се, наравно, заснива се на “логици” патријархалног система друштвене моћи. Марина Благојевић, у истраживањима овог социјалног феномена, говори о томе да су дискриминација и мизогинија⁹⁷, као и експлоатација жена и насиље према женама, део проблема патријархата. Односи између мушкараца и жена, а онда и њихов стварни положај у друштву, као и степен испољавања дискриминације према женама значајно су одређени ставовима и вредностима о мушкарцима и женама које дели шира друштвена заједница.⁹⁸ Тај родни »вредносни консензус« у једном друштву, производ је одређене и специфичне традиционалне културе, општег нивоа развијености

---

⁹⁴ *The World's Women 2010: Trends and Statistics*, Доступно на: <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/Worldswomen/wwwork2010.htm>

⁹⁵ Више о томе у: Walsh Roth, Mary, ed. *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997.

⁹⁶ Благојевић, Марина, “Дискриминација: неплаћено, потплаћено и потцењено”, у: Благојевић, Марина, пр. *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, Асоцијација за женску иницијативу, Београд, 2000., стр. 478.

⁹⁷ Мизогинија је “мржња према женама. У ширем смислу ради се о безразложној мржњи и/или страху, који су најчешће праћени осећањем непријатељства и гађења. Мизогинија је изражена у институционалним и свакодневним праксама, у јавним дискурсима и у приватним, интимним односима. Њене карактеристике су да је готово општеприсутна (ubiquity), институционализована, најчешће ритуализована, а истовремено и идеологизована, служећи као оправдање искључивања, хијерархизовања и експлоатације жена. У том смислу, мизогинија је и идеологија и пракса и дискурс и културна институција, али и однос међу људима. Она је у бити есенцијалистичка, јер се примењује на “све жене”, а женскост је биолошки дефинисана.” (Благојевић, Марина, “Мизогинија: Контекстуална и/или универзална”, у: “Полни стереотипи”, Посебно издање 2, *Нова српска политичка мисао*, 2002. стр. 23/24.) Општа распрострањеност и друштвена прихваћеност мизогиније за собом доносе друштвену доминацију мушкараца и неједнакост друштвених могућности мушкараца и жена.

⁹⁸ У истраживањима и литератури о женском питању овај социјални феномен познат је под именом »парадокс рода«, и он показује да »када се особине или понашање који су повезани са женом процењују негативно или мање вредно - онда је род релевантан, односно, када се особина или понашање који су повезани са женом процењују позитивно или као драгоцен - онда је род ирелевантан«. (Видети детаљно: Rosener, Judy B., »Leadership and the Paradox of Gender«, in: Walsh Roth, Mary, ed., *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven 1997, стр. 296.)

друштва, политичке и грађанске традиције, одређеног степена клерикализације друштва, култа ратовања и ратничке традиције, раширености и снаге утицаја женског покрета, и др. За објашњење дискриминације жена у савременом друштву потребно је разумети улогу коју у том контексту има системска инхибиција⁹⁹. Велики број истраживања дискриминације жена која је урадила М. Благојевић, суочавају нас са чињеницом, како она каже, да се не само дискриминација може емпиријски утврдити, већ је исто тако могуће емпиријски утврдити и постојање системске инхибиције која делује на жене као припаднице маргиналне групе¹⁰⁰. Социјални конструкт каква је системска инхибиција, она разуме као »скуп друштвених механизма који условљавају квантитативно смањивање и квалитативно деградирање активности жена и њиховог целокупног друштвеног положаја. Системска инхибиција коју жене морају да савладају у свом успињању на лествици друштвене хијерархије испољава се у пет подручја: 1) области рада; 2) социјализације и образовања; 3) у професији; 4) стваралаштву, и у 5) породици.«¹⁰¹ Жене, дакле, да би премостиле системска ограничења у наведеним областима, приморане су да имају и више и израженије промотивне механизме, него што их имају мушкарци као доминантна групдруштвеном смислу. Субјективни и објективни елементи промоције жена (на пример: квалификација, компетитивне црте личности, породични "background", подршка других, порекло, и др.) морају да буду интензивнији и убедљивији када се налазе у "трци" за исти положаја на хијерархијској лествици, него што је то случај са мушкарцима. Марина Благојевић наводи да је у више истраживања које је радила, потврђена веза између пола/рода и јачине промотивних механизма, односно, тачније

---

⁹⁹ Више о томе у: Благојевић, Марина, *Жене изван круга*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 1991., стр. 26–30.

¹⁰⁰ Жене као друштвену групу обележава припадност маргиналној групи. То показује њен неповољнији положај од мушкарца, па је женама из те позиције ускраћен приступ свим темељним друштвеним ресурсима (културним, економским и политичким). Као "маргинализованој већини" њима "припада" положај маргиналаца, који жене као и друге маргиналне групе (деца, стари, инвалиди, Роми, црнци, и др.) добијају за различит, другачији у односу на доминантну групу и доминантну културу, биолошки и/или културни хабитус.

¹⁰¹ Благојевић, Марина, "Дискриминација: неплаћено, потплаћено и потцењено", у: Благојевић, Марина, пр. *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, Асоцијација за женску иницијативу, Београд, 2000, стр. 483–484.

између пола/рода и јачине дискриминације.¹⁰² Наиме, женама је онемогућено да равноправно са мушкарцима учествују натржишту рада у расподели занимања и положаја који обезбеђују богатство и углед, односно где је значајно концентрисана већа количина друштвене моћи. На радном месту родна дискриминација и сегрегација појављују се у два облика: као хоризонтална и вертикална дискриминација.¹⁰³ Хоризонтална дискриминација је у својој суштини, одвајање жена у приватну сферу и заснована је на конструкцији социјалних улога и стереотипа који структуришу родну поделу рада.¹⁰⁴ Вертикална дискриминација подразумева постављање жена у позицију подређености и потчињености, невредновање дужности које су им приписане, а претпоставља поштовање за мушкарца. Ови облици дискриминације имају директан утицај на примања жена, као и на количину моћи коју оне уживају.

Проблем дискриминације постаје социјално упечатљив и онда када шансе за друштвени успех жена (и њихове стопе представљања) почињу да опадају уколико се иде ка положајима који су ређи и више тражени.¹⁰⁵ Скоро да се подразумева да су престижни положаји »резервисани« за мушкарце. И онда када су на врху, политичке или привредне пирамиде, оне су ипак «друге». Тешко је рећи да изузеци не постоје, али »жене на врху« у контексту целине патријархата, не представљају суштинску промену. Дакле, догма о инфериорности жена се самообнавља и утемељује, између осталог, и у околностима када друштвена контрола дискриминације жена улази у систем институционалне примене и заштите права жена. Дискриминација као структурни концепт односи се на системске ускраћености одређених друштвених група. Њени узроци леже у обичајима и нормама који се не

---

¹⁰² Op. cit, стр. 484.

¹⁰³ Facio, A., Sandova, R., and Morgan. M., "Gender Equality and International Human Rights in Costa Rican Constitutional Jurisprudence", in: Baines, Beverley and Rubio-Marin, Ruth, ed., *The Gender of Constitutional Jurisprudence*, Cambridge University Press, New York, 2005, стр. 115.

¹⁰⁴ На тај начин послови су издвојени и засновани на основу пола који има традиционално такве улоге: за жене је подучавање, нега болесника, спремачица, и др., а механика, медицина, инжињерствосу за мушкарце.

¹⁰⁵ Стопа актуелне и потенцијалне феминизације без сумње је најбољи знак положаја и вредности различитих професија. Више о томе у: Бурдије, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001., стр. 126.

доводе у питање, у предрасудама на које се ослањају институционализована правила и свим другим последицама поштовања таквих правила. Стога, нећемо погрешити ако констатујемо да “дискриминаторни дискурс” прожима велики број наших свакодневних искустава.

Дакле, у структурном смислу, дискриминација подразумева дубоку неправду коју трпе неке групе, као последицу често несвесних стереотипа, предрасуда и реакција у обичној комуникацији, као и медијских и културних стереотипа, односно, свега што је део процеса свакодневног живота.¹⁰⁶ Не можемо елиминисати структурну дискриминацију тако што ћемо само стварати нове законе или само мењати политички контекст; суштина је у вишедимензијској репродукцији структурне дискриминације у најважнијим економским, политичким и културним институцијама. »Супротстављање структуралној дискриминацији захтева преиспитивање базичних културних вредности и фундаменталних принципа друштвене организације.«¹⁰⁷

Области социјалног живота у којима је могуће индиковати дискриминацију жена имале су, ако их пратимо на историјском нивоу, сасвим различите димензије, рекли бисмо, по садржају, интензитету и социјалној видљивости. У друштву се, ако се узму у обзир шире структуре неједнакости, на различитим местима и у различитим околностима врши дискриминација жена и на тај начин се јасно показује да постоје дупли стандарди за права људи - мушкарце и жене. Угаони камен угрожавања права жена јеу самој чињеници »како је бити женско опасно по живот«. О томе постоји растућа документација.¹⁰⁸ Затим, ту су и статистички подаци о инстанцама

---

¹⁰⁶ I. M. Young у свом огледном есеју „Пет лица опресије“ истиче постојање а) експлоатације, б) маргинализације, ц) немоћи, д) културног империјализма и е) насиља, као пет јасних форми дискриминације друштвених група и појединаца у њима. Тако расизам, сексизам, ејдизам, хомофобија са својом јасном динамиком погађају друштвене групе као што су жене, стари, расне и етничке групе, религијске групе, хендикепиране, групе различите сексуалне оријентације и др. Жене су као група, по њеним истраживањима, изложене родно заснованој експлоатацији, немоћи, културном империјализму и насиљу. (Young, M. Iris, *Justice and Politics of Difference*, Princeton, Princeton University Press, 2000, стр. 39-48.)

¹⁰⁷ Pincus, Fred L., op. cit., стр. 189.

¹⁰⁸ »Следи неколико примера: Пре рођења: амноцентеза се употребљава за полну селекцију која води абортусу више женских фетуса по стопи од 99% у Бомбају, Индија; у Кини и Индији, две најмногољудније нације, роди се више мушких него женских беба, иако би по природној стопи рађања требало да буде више женских За време детињства: *Светска*

дискриминације жена, као илустративан показатељ неједнакости међу половима у глобалним размерама.¹⁰⁹ Могуће је, такође, навести још безброј података и доказа о постојању дискриминације жена у браку и породичним односима, на тржишту рада, у образовању или у политичкој репрезентацији жена. Преглед случајних статистика може да да запањујућу слику насиља над женама.¹¹⁰ Истраживања у Италији су показала да на узорку од 50.000 људи, 80% су биле жене жртве насилног понашања од стране пријатеља или чланова породице, у Шпанији је 91 жена била убијена 1998. године као жртва породичног насиља, док у Русији 14.000 жена годишње умире од руку својих мужева или других чланова породице. Истраживања у Швајцарској и Финској говоре да је једна од пет жена патила од последица родно заснованог насиља у току свог живота.¹¹¹

Друштвена чињеница је да су жене на тржишту рада »увек плаћене мање од мушкарца, и када је све остало исто, да оне добијају мање значајна места са истим дипломама, и, нарочито да су пропорционално више погођене незапошљеношћу и радије склоњене на мјестима на одређено вријеме – што, поред осталог, има као последицу њихово скоро сигурно искључење из игара

здравствена организација извештава да се у многим земљама девојчице хране мање, да се доје краће, да се ређе воде код лекара, и да умиру или су физички или ментално оштећене неисхрањеношћу у већој мери него дечаци. У одраслом добу: Порицање права жена да контролишу своја тела у репродукцији угрожава животе жена, посебно када је то комбиновано са сиромаштвом и слабом здравственом заштитом. У Латинској Америци, компликације због илегалних абортуса водећи су узрок смрти код жена између 15 и 39 година«. (Банч, Шарлот, »Права жена као људска права: прилог ре-визији људских права«, у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995-1-2/1996., стр. 175.

¹⁰⁹ Од 900 милона незапослених у свету жена је 65%; од 130 милона деце ван школе женске деце је 70%; од 1,3 милијарде сиромашних у свету жена је 70%; на глобалном тржишту рада 66% рада жена је неплаћен рад (за упоређење треба знати, да је 25% рада мушкараца неплаћен рад у развијеним земљама, док је 33% рада мушкараца неплаћен рад у индустријским земљама); учешће жена у радној снази износи 40% и жене зарађују 60-70% зараде мушкараца%. (*Gender Equality – Concepts and Tools for Development*, CEDPA, Washington, 1996, стр. 115.)

¹¹⁰ »У САД, пребијање је главни узрок повреда одраслих жена, а силовања се врше сваких 6 минута; у Масачусетсу муж или љубавник пребијају жену свака 22 дана; у Перуу, 70% свих злочина пријављених полицији укључују жене које су претукли њихови партнери; а у Лими (граду са седам милона становника) 168.970, силовања је пријављено само 1987. године; у Индији осам од десет супруга жртве су насиља, било батинања у оквиру породице, злоупотребе у вези са миразом, било, код мање срећних, убиства.« (Банч, Шарлот, *op. cit.*, стр. 176.)

¹¹¹ *Men and Violence Against Women - Seminar*, Council of Europe, Strasbourg, 2000, стр. 7.

моћи и перспектива за каријеру».¹¹² Феномен »стаклени плафон« је само коначан сумарум економске и социјалне неравноправности жена.¹¹³ Ову чврсту и невидљиву брану Лори Морган дефинише као оне случајеве где »жене започињу каријеру са исте почетне позиције као и мушкарци, да би током времена или напредовале све спорије у односу на њих или наставиле да напредују равноправно све док у неком тренутку то њихово напредовање не буде заустављено.«¹¹⁴ Заправо, иако чине 40% глобалне радне снаге, жене заузимају тек око 20% менаџерских позиција и овај проценат опада са порастом хијерархијског нивоа положаја.

Дискриминацију суштински обележава постојање два пола на којима се она видљиво показује: први представља политика, коју карактерише готово потпуно одсуство жена, а други -породица, коју карактерише изразито присуство жена. Нужна последица овог одсуства/присуства жена је да се област политике артикулише (на нашим просторима све изразитије) као »мушка сфера«, док се област породице недвосмислено приказује као »женска сфера«. »Нема сумње да се ради о својеврсним корелатима, односно, да присуство жена на једној страни појачава њихово одсуство на другој, и обрнуто.«¹¹⁵ Пропустљивост система на вишим нивоима друштвене хијерархије за жене је крајње ограничена,и нарочито је видљиво тамо где се налазе центри моћи - у политици, што наравно чини јаснијим разумевање односа између дискриминације жена и суштинске реализације политичких права жена у друштву. Пјер Бурдије наводи да структурни односи полне владавине и друштвена корелација међу њима постају видљиви и »да жене,

---

¹¹² Бурдије, Пјер, *op. cit.*, стр. 127.

¹¹³ Појам "стаклени плафон" (*glass ceiling*) у литератури је у широкој употреби од 1987. године, а иначе је први пут употребљен 1970.године у САД. Њиме се означава појава карактеристична за немогућност жена да у пословној хијерархији напредују до највиших руководећих положаја. Метафора "стаклени зидови" (*glass walls*) описује професионално одвајање жена, које служи као баријера и средство да концентрише жене унутар одређеног типа посла или делатности, или да ограничи жене на одређени посао или делатност. Значајно емпијско истраживање ових феномена у области јавних политика и женског представљања можемо видети у књизи Reid Margaret F., Kerr Brinck and Miller Will, *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport, 2003, стр. 23.

О истом феномену говори и П. Бурдије у поменутој књизи *Владавина мушкарца*.

¹¹⁴ Morgan, Laurie A., "Glass ceiling effect or cohort effect? A longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989", *American Sociological Review*, No. 63/1998, стр.126.

¹¹⁵ Благојевић, Марина, *op.cit.* стр. 492.

које су стигле на врло високе положаје (кадар, руководилац министарства, итд.) морају тако рећи 'платити' тај професионални успјех мањим 'успјехом' у кућном поретку (разводом, касним браком, целибатом, тешкоћама или неуспјехом деце, итд.) и у економији симболичких добара.¹¹⁶

Социјабилитет дискриминације жена указује на системску ускраћеност жена у јавном животу, као и на преношење дискриминације на структурни и институционални ниво друштва. Као што смо већ рекли у претходном одељку, матрица дискриминације жена је стална репродукција дискриминације у носећим културним, економским и политичким институцијама друштва. Дискриминација је, дакле, суштинска карактеристика друштвеног положаја жене, посматрана било појединачно или на нивоу жена као припадница друштвене групе. Или како нам то прецизно каже Пјер Бурдије - ниједно друштво не третира жене подједнако добро као мушкарце. Погрешно је очекивати да ћемо данас дискриминацију прецизно маркирати и јасно препознати. »Она није једнодимензионална, једноставна, лако уочљива. Напротив, механизми којима се спроводи све су суптилнији.«¹¹⁷

2.2. Људска права, дискриминација женаи женска људска права

На мапи социјалних процеса јасно се показују места на којима је жена дискриминисана као индивидуа, родно различита и неједнака, и као припадница потчињене и социјално маргинализоване групе у друштвеној заједници.¹¹⁸ Ти подаци заснивају и дефинишу чињеницу да је у модерном друштву контекст дефиниције људских права жена одређен феноменом дискриминације жена. Када је питање рода ушло у фокус правних

---

¹¹⁶ Бурдије, Пјер, *op. cit.*, стр. 146.

¹¹⁷ Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 493.

¹¹⁸ Када Ричард Рорти говори о култури људских права, он као парадигматичан пример искључивања појединих група људи из људске заједнице, наводи општеприсутне ставове о женама: »Жене увекостају деца, мушкарци имају обичај да кажу: зато нема смисла трошити новац на њихово образовање и треба им онемогућити приступ власти. Када су у питању жене, има једноставнијих начина да их искључимо из праве људске заједнице: на пример употребом речи »човек« као синонимом за »људско биће«. Као што су феминисткиње указале, таква употреба појачава захвалност просечног мушкарца што се није родио као жена, као и његов страх од најгоре деградације: феминизације.« (Више о томе у: Рорти, Ричард, »Људска права, рационалност и сентименталност«, у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995-1-2/1996, стр. 41-58.)

истраживања, кроз анализу дискурса женских људских права, испоставило се да је важно објаснити проблем који постоји у остваривању људских права групе људи (друштвена група мушкараца и друштвена група жена)¹¹⁹ повезаних истим статусом. Разлике у неједнаком конзумирања и остваривању права тих група људи, суштински указују и на њихов различит друштвени положај, последично, на присуство дискриминације - која је њихова коегзистирајућа, егземпларна, карактеристика.

Расправа о концепту људских права жена, пореклу и разлозима настанка, можда треба да крене од, пре свега, познате друштвене чињенице да је жена одувек била »само посредник права, а не и његов уживалац«¹²⁰. О чему говори та друштвена чињеница и шта она значи за објашњење настанка »права жена«? Како се тај процес »стицања« женских права описује и дефинише у историји и теорији људских права и какве су социјалне последице тог процеса на свеукупну еманципацију људи? Да ли су разлози социјалне и/или теоријске провенијенције били узрок »сукоба« и неразумевања између теорије људских права и концепта женских људских права? Не треба губити из вида, пре свега, када је у фокусу анализа дискурса женских права, да правна теорија "није и не може бити само концептуално питање. Појмови не постоје у безвременој празнини него су саставни дио друштвеног живота, и не могу се третирати као апстракције одвојене од конкретних облика друштвених односа."¹²¹

---

¹¹⁹ Анализирајући концепт друштвене групе, Ајрис Јанг каже да се дискриминација односи на структурни феномен који друштвену групу чини слабом и пасивном. Наиме, у самом друштву разликујемо људе у складу са друштвеним групама као што су мушкарци и жене, старосне групе, расне и етничке групе, религијске групе и тако даље. Али, „друштвене групе ове врсте нису само прост збир људи, оне су суштински испреpletане идентитетима људи који су описани и који им припадају. Они су посебна врста колективитета, са специфичним последицама по томе како себе разумеју и како их други разумеју. Друштвену групу чине особе које се разликују од најмање једне друге друштвене групе по културним нормама, начину живота. Припадници групе имају посебан афинитет једни према другима због сличног искуства или начина живота, што их чини повезанијим међу собом него са онима који се не идентификују са групом. Групе су израз друштвених односа; група постоји само у односу са бар још једном групом.“ (Више о томе у: Young, Iris, op. cit., стр. 41.

¹²⁰ Бовоар, Симон де: *Други пол I-II*, БИГЗ, Београд, 1982. стр. 101.

¹²¹ Pateman, Carol, *Ženski nered*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998, стр. 104.

Људска права су установљена као права која се везују за саму условљеност људских бића¹²² и њиховог права на слободу. Људи као појединци/појединке могу захтевати и захтевају та права на основу свог постојања као људских бића, а заједница је та која за њих, из етичких разлога, правно гарантује. Уздизање »тих права на ниво темељних начела законодавства и друштвеног поретка«¹²³, представља, у цивилизацијском смислу, кључни тренутак у историји идеја западног културног круга и једну (однеколико) општеприхваћену моралну визију човечанства.¹²⁴ Дакле, људска права не иду из позитивноправног поретка државе, она припадају моралном устројству људи и појединцима/појединкама као аутономним, слободним, једнаким и рационалним људским бићима. Како тврди Ричард Рорти »феномен људских права је "светска чињеница"¹²⁵ и сагласност око идеје људских права и њено ширење, позива једно ново време, »доба права«, у којем људска права, како се чини, имају прилику да се универзализују, да постану »општим законом народа«.¹²⁶

Социолошка теорија¹²⁷ је у изучавању људских права аналитички усмерена на везе појединца и друштва, са идејом да објасни како људска права представљају индивидуалну и колективну тежњу за људском слободом. Историјска и политичка димензија контекста у коме се остварују људска права подразумева концепт слободе који »природно«, треба да

---

¹²² Левинас, Емануел, »Људска права и добра воља«, у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995-1-2/1996. стр. 30.

¹²³ *Op. cit.*, стр. 30.

¹²⁴ Банч, Шарлот, "Права жена као људска права: прилог ре-визији људских права", у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995-1-2/1996., стр.174.

¹²⁵ Рорти, Ричард, *op. cit.*, стр. 41-58.

¹²⁶ Ролс, Џон, »Закон народа«, у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995 - 1-2/1996, стр. 9.

¹²⁷ Корисно је, између осталог, и због начина и последица имплементације људских права и људских права жена у наш културни контекст, видети разлику која постоји између социологије и главног правца у изучавању људских права. Та разлика је, заправо, производ тензија у филозофском дебатама око идеја универзализма и релативизма. Наравно, исход и решење релативистичко-универзалистичке дебате неће бити од „користи“ ако остане на нивоу апстрактних разматрањима. Оно мора да крене ка поновном схватању културе као процеса, где се пажња усмерава на емпиријске појединости - како људска права и локална култура могу дијалектички утицати једна на другу, и како њихов специфичан положај можеда произведе нове хибридне и случајане културне последице. (Погледати одељак о људским правима/rights, human/, у: Turner, Brajan S., ed., *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge, University Press, 2006, стр. 521.)

надграђује концепт једнакости грађана. То је у одређеном историјском и друштвеном тренутку морало да доведе до процеса теоријског и институционалног развоја концепта људских права жена.¹²⁸

У питању да ли је држава одговорна да осигура женама уживање људских права (грађанска, политичка, економска, друштвена и културна права), »крио« се заматак дебате отворен у круговима теоретичара права који су инсистирали на томе да изван концепта људских права, универзално пројектованих, не постоји правни простор за посебна права жена. У друштвеном смислу, без обзира на теоријске дебате и оспоравања, инсистирање на заштити права жена показује се као неминовност и реакција на системску и историјску природу неједнакости између мушкараца и жена. Већина феминистичких теоретичарки истиче две примедбе које се тичу појма људских права: апстрактни карактерсамог појма права и индивидуализам на којем се темељи овај појам. И ако бисмо резимирани феминистичку критику људских права, могли бисмо рећи да се она заснива на премиси да су у људска права актуално права мушкараца, а да их држава користи као средство контроле сексуалности.¹²⁹

Међутим, можда питање можемо поставити и на овај начин – како о њему размишља и Ајрис Јанг – какав концепт универзалности се нуди »у друштву у којем су неке од група привилегиране док су остале потчињене, у којем се инсистира на томе да, као грађани, морају заменити властите склоности и искуства опћим стајалиштем – то служи једино даљњем утврђивању те привилегије; јер ће стајалишта и интереси привилегираних онда бити доминантни у таквој уједињеној јавности, маргинализирајући или ушуткавајући стајалишта и интересе осталих група«.¹³⁰ Или, ако одемо и даље - зашто се жене "дефинишу као субјекти ван друштвених релација, уместо да

---

¹²⁸ "Можда је најизузетније достигнуће деведесетих година било увођење питања, сексуалног и репродуктивног здравља и права, насиља над женама и неједнаких односа моћи у родним релацијама, у центар глобалних и националних дебата о људским правима и људском развоју.« (*Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005, стр. 1)

¹²⁹ Салецл, Рената, "Жене као симптом права", *Женске Студије* бр.4/1996, стр. 17.

¹³⁰ Young, Marion Iris, „Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship“, in: Phillips, Anne, Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004, стр. 419.

се разматра на који су начин жене као жене конституисане управо путем структура (на пр. правне структуре, структуре сродства и сл.)”¹³¹

Френсис Олсен, на пример, пише да дискурс права не може да реши друштвене конфликте, односно може само да послужи да их реформулише у некој апстрактној, коначној форми - дискурс права не може да буде успешно одвојен од политике, морала и осталих активности људи, зато што је право интегрални део мреже социјалног живота.¹³² И додали бисмо, од успона либералне мисли, и можда још од времена Платона, наше мишљење је структурисано око опозита: рационално/ирационално; активно/пасивно, идеја/осећање; разум/емоција; култура/природа; моћ/сензибилност; објективно/субјективно; апстрактно/контекстуално, и принципијелно/персонализовано. Свака страна овог бинарног система има своје нормативне и дескриптивне елементе који се приписују мушкарцима и женама. У контексту дефинисања и класификовања људских и женских права, из различитих теоријских и социјалних перспектива, дуални модели се појављују као основа формирања идентитета мушкараца и жена.¹³³

Наравно да већина феминистичких правних теоретичарки сматра да људска права, као и право, одражавају мушко становиште одређено објективношћу, дистанцом и апстракцијом, или како то формулише Кетрин МекКинон: «Апстрактна права ће опуномоћити мушко искуство света» зато што «држава у делу кроз право институционализује мушку моћ. Ако је мушка моћ системска, онда је то начин владања.»¹³⁴ Дакле, ово би било поље које отвара могућност другачије перцепције социјалних релација жена и мушкараца и њиховог места у праву. Ре-визија дефиниционог оквира категорије људских права је пут да се открију друштвени разлози и правни принципи успостављања права жена. Можемо говорити, с обзиром на изнете

---

¹³¹ Мохарти, Чандра, "Под погледом запада: феминистичко учење и колонијални дискурси", *Трећи програм*, бр. 125-126/2005. стр. 186.

¹³² Olsen, Frances E., »Feminism and Critical Legal Theory: An American Perspective«, у: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995, стр. 474 – 487.

¹³³ Op. cit., стр. 474.

¹³⁴ MacKinnon, Catharine A., "Feminism, Marxism, and the State: Toward Feminist Jurisprudence", in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995, стр. 93.

констатације, о неколико концептуалних, суштинских разлога увођења категорије женских људских права у корпус универзалних људских права и »освајања« легитимног простора у међународном праву. То су, пре свега, културом обликоване различите родне улоге, речју, идеологија родних улога; затим, становиште да је дискриминација жена структурне природе; као и друштвена чињеница која указује како су облици и последице дискриминације изразито родно обележени и различити у односу на жене. Такође, постојеће норме права о људским правима не одражавају женске потребе и женско искуство; постојање разноврсне социјалне евиденције која показује како мушкарци и жене уживају права у њима доступном, односно, различитом обиму и на крају, наведени разлози указују на постојање видљивих индикатора међузависности структурне и институционалне дискриминације жена.

Унапређење људских права у савременим демократијама је веома широко прихваћен циљ, који по себи, даје усмерен и користан оквир трагања за начинима отклањања свих врста дискриминација, као и дискриминација с обзиром на род. »Проблем коме се треба окренути јесте како да мислимо универзалност људских права у односу на разлике и антагонизме који пресецају друштво. Једна од таквих разлика је полна разлика«¹³⁵

Кршења права повезана са родом била су значајно занемаривана и та област истраживања данас пружа највећи изазов на пољу људских права. Утолико је целисходна даља ре-визија концепта људских права кроз процес дефинисања права жена као људских права, имајући у виду »лајтмотив чињеницу« да је већина жена изложена различитим врстама угрожавања и онемогућавања права¹³⁶. »Велико је зло што су жене биле занемарене у

---

¹³⁵ Салецл, Рената, *op. cit.*, стр.23.

¹³⁶ Постоји сложена збирка друштвених разлога (културни, економски, политички, правни, и др.) који доприносе: феминизацији сиромаштва или податку да су жене сиромашније од мушкараца; да су жене више од мушкараца сексуално и физички злостављане; да су мање плаћене од мушкараца; да су више од мушкараца посвећене бризи, неговању и чувању деце; да више од мушкараца жртвују своју професионалну каријеру због породице; да имају мање могућности и недостатак јавне и приватне подршке да искористе своје способности од својих мушких колега у научно-образовној или другој професионалној каријери; да су жене више од мушкараца изложене и оптерећене наметнутим стереотипима о сопственој женској улози, (једино) прихватљивом женском понашању и женствености, и др.

потрази за слободом, једнакошћу и за оним и одвећ прецизно названим 'правима човјека'«. ¹³⁷ Приступ правима жена је и даље под утицајем традиционалне перцепције читавог друштва - онога шта је и шта није исправно за жене. Нажалост, парадигматичан однос према правима жена је да се још увек, као константа перцепције женских права у правној теорији и пракси, људска права сматрају важнијим од права жена. ¹³⁸ Извесно је да курикулум људских права мора да изађе изван својих мушко дефинисаних норми, како би глобално одговорио на дискриминацију жена. То подразумева испитивање патријархалних предрасуда и признавање права жена као људских права. ¹³⁹

2.3. Родни аспекти једнакости и различитости

Идеја да је задатак друштва да своје чланове третира једнако, у формалом и стварном смислу, обележила је XX век. Проблем једнакости ¹⁴⁰ био је стална тема расправа у западној филозофији, праву и политичкој теорији. Паралелно, главна дебата водила се о томе до ког степена разлика међу људима произилази из природних разлика, а колико је она ствар друштвених процена и друштвених околности. Једнакост је постала друштвени идеал и моралан визија, са реалном снагом да створи могућност примене у пракси. У XVIII и XIX веку прво је било захтева за једнаким правима пре закона, затим захтева за једнаким политичким правима, да би XX век (у

---

¹³⁷ Phillips, Anne, op. cit., стр. 12.

¹³⁸ У Уједињеним нацијама Комисија за људска права има бољи статус у погледу саслушавања и истраживања односних случајева него Комисија за статус жена; има више особља, већи буџет и боље механизме за имплементирање својих налаза. Постоји дакле значајна разлика у погледу онога што се може учинити ако се одређени случај сматра кршењем права жена, а не кршењем људских права. Више о томе у: Банч, Шарлот, op. cit., стр. 178.

¹³⁹ Потребно је инсистирати у академским круговима и јавним и политичким институцијама, на термину *женска људска права*, зато што мислимо да су људска права/женска људска права, правна категорија, па се ради заштите тих права та терминологија мора увести и у правно обавезујуће документе.

¹⁴⁰ У стручној јавности води се расправа о једнаком третману појединаца у друштву, и то на нивоу нормативног принципа - „требало би да људи буду једнаки” и на нивоу захтева - „сва људска бића су једнака”, као утврђивање чињеничног стања. Пре модернизације друштва људи су размишљали о једнакости у границама религије („у очима Бога”), или су били једнаки под Природним Законом (по природи). Теорије о једнакости асоцирају, пре свега, на учења К. Маркса и М. Вебера и биле су веома утицајне у теоријском и историјском смислу. Више о томе у: Turner, Brajan S., ed., *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge, University Press, 2006, стр. 171-173.

теорији, али не увек и у пракси) био усмерен на нови захтев у чији центар је стављена друштвена једнакост.

Друштвена једнакост подразумева да сви људи треба да буду сагледани као једнаки и то у свим оним институционалним областима које утичу на њихове животне шансе: у образовању, на послу, у приступу социјалним службама, у породичним односима, и тако даље. Данас је за социологе парадигматичан чувени есеј Ралфа Дарендорфа »О пореклу социјалне неједнакости”(1962).¹⁴¹ Социолози се, дакле, у својим истраживањима окрећу ка студијама стратификације и где се супротстављају свакој врсти нормативног расуђивања око овог питања. Они се усмеравају, пре свега, на емпиријска истраживања различитих димензија неједнакости у студијама о сиромаштву, богатству и расподели зарада. Анализе стратификације писане су углавном са мушке тачке гледишта. Како смо већ напоменули у одељку о дискриминацији, род није био тема ових анализа и родни односи¹⁴² су остали непроблематизовани аспект једнакости/неједнакости људи. Разлог се налази, делимично, у претпоставци да су родне неједнакости само рефлексија класних разлика.¹⁴³ Међутим, истраживања која прате индикаторе родних неједнакости¹⁴⁴ показују да је она дубоко »укопана« у свим друштвима и да се репродукује кроз мноштво пракси и институција, укључујући и начин вршења политике.

---

¹⁴¹ Р. Дарендорф разликује четири типа неједнакости међу људима: 1) оне које се тичу природних разлика врсте – на пр. каква је боја очију; 2) природних разлика међу људима које се тичу категорија – на пр. између талента или интелигенције; 3) друштвене разлике у друштвеном положају појединаца, а које су последица поделе рада; и 4) друштвена стратификација, која показује место које појединци заузимају у друштву на основу свог богатства и угледа. Према: Giddens, Anthony, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989, стр. 273.

¹⁴² ”Доминантна група, неизбежно, има највећи утицај у одређивању целокупне културе – филозофије, морала, социјалне теорије, па чак и науке. Тако доминантна група чини неједнакост легитимном и укључује је у основне друштвене концепте. Друштво онда замагљује праву природу таквих односа – а то је постојање неједнакости. Култура објашњава актуелне догађаје упућивањем на низ других премиса, премиса које су неизбежно погрешне, као што су расна и полна инфериорност.” (Miller, Jean Baber, *Toward a New Psychology of Women*, Beacon Press, Boston, 1986, стр. 59.)

¹⁴³ Наравно да је ова констатација под великим знаком питања, пре свега у феминистичким студијама рода. Наиме, феминистичка социолошка теорија стоји на становишту да род утиче на стратификацију независно од класе.

¹⁴⁴ *Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005, стр. 1-19.

Главни проблеми и области који се односе на родне неједнакости и остваривање права жена су: 1) стално сиромаштво жена и његов пораст; 2) неједнакост у образовању, као и неједнак и неадекватан приступ образовању и школовању; 3) неједнакости у здравственој заштити и неједнак и неадекватан приступ здравственој заштити; 4) насиље према женама; 5) утицај ратовања и других сукоба на жене, као и живот жена под оружаном окупацијом; 6) неједнакост у структурама економских политика, у производним активностима и приступу ресурсима; 7) неједнакост између мушкараца и жена у партиципацији и доношењу одлука на свим нивоима; 8) на свим нивоима недостатак механизма за побољшање друштвеног положаја жена; 9) неуважавање, неједнака промоција и заштита женских људских права; 10) стереотипно представљање жена у медијима и неједнак приступ жена свим системима комуникације; 11) неједнакост мушкараца и жена у располагању природним ресурсима и заштити животне средине; 12) дискриминација и кршење права женске деце.¹⁴⁵

Пипа Норрис говори о четири специфичне области као што су - могућност образовања, право на абортус, заштита мајки и олакшице за бригу о деци, где, заправо, свака од ових области представља различите аспекте и могућности друштвеног живота жена и битно утичу на »разрешење« проблема равноправности полова.¹⁴⁶ Савремени приступ неједнакости људи и утицај женских студија променили су »поглед«, па данас социолози дефинишу родну неједнакост као разлику у статусу, моћи и престижу између мушкараца и жена у оквиру група, колектива и друштава. Они упозоравају да »кад се размишља о неједнакости између мушкараца и жена, могу се поставити следећа питања: да ли жене и мушкарци имају једнак приступ важним друштвеним ресурсима – на пример храни, новцу, моћи и времену.

---

¹⁴⁵ У Пекингу 1995. године, на IV светској конференцији о женама, усвојена је Пекингшка декларација и Акциона платформа. Мапирано је 12. области које се односе на остваривање права жена. Детаљно о томе у: *Report of the Fourth World Conference on Women, Beijing, 4-15 September*, Unated Nations, 1995, стр. 18-109.

¹⁴⁶ Norris, Pippa, *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Rienner, Boulder, Colorado, 1987, стр. 77.

Друго, да ли жене и мушкарци располажу истим могућностима у животу? Да ли се улоге и активности жена и мушкараца слично вреднују?»¹⁴⁷

Посматрано генерално, у теоријском и истраживачком смислу, право као дисциплинарна категорија на различит начин посматра социјалне односе неједнакости. С обзиром на то да приступ “једнакости/различитости” има своје дилеме, онда одговор на питање - зашто су оне продубљене и које је њихово исходиште - можемо потражити у феминистичким и правним расправама вођеним у процесу конституисања феминистичке теорије права.¹⁴⁸ Научна истраживања родне (полне) дискриминације и принцип родне равноправности (гендер екуалиту) нашли су се у фокусу правних истраживања пре неколико деценија и тада је покренута дебата о роду и приступу »једнакост/различитост« у правним и феминистичким академским круговима.¹⁴⁹ Традиционални приступи родној разлици (различитости) кретали су се, наизменично, између преувеличавања и одбијања, док специфични интереси жена нису били признати и били су без одзива у правној теорији.¹⁵⁰ Анализе које су затим следиле, разматрале су теоријска ограничења традиционалног оквира и биле су усмерене на промене у правној пракси. Џоан Скот каже да је у феминистичкој правној теорији израз "једнакост-против-различитости", служио као скраћеница за обележавање противречних феминистичких позиција и политичких стратегија.¹⁵¹ Па, тако, »они који тврде да сполна различитост не би смјела бити битан критериј у школама, при запошљавању и у законодавству, приклањају се категорији једнакости. Они који истичу да захтјеве у име жена треба постављати у

---

¹⁴⁷ Giddens, Anthony, op. cit., стр. 227.

¹⁴⁸ Ова тема, као посебан и важан део расправе, о месту категорије рода у праву биће обрађена у посебном одељку на крају ове главе.

¹⁴⁹ Историчари су, на пример, како наводи Џ. Скот, направили периодизацију феминистичке историје према начелима једнакости и различитости. Погледати о томе у: Scott, Joan, "Случај Sears", *Крух и руже*, бр. 22/2004, стр. 60.

¹⁵⁰ Rhode, Deborah L., "The Politics of Paradigms: Gender Difference and Gender Disadvantage", in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford University Press, 2004, стр. 344.

¹⁵¹ У расправама око тога која је позиција или стратегија надмоћнија, теоретичарке феминизма су се позивале на историју, филозофију и морал, па су произвеле и нове класификације: културни феминизам, либерални феминизам, феминистички сепаратизам и слично.

склопу потреба, интереса и значајки заједничких женама као скупини, заузимају се за категорију различитости».¹⁵²

Извесно, родно питање је питање разлике и питање доминације. Ова, рекли бисмо, дихотомна перцепција происходи из два нивоа разматрања родних неједнакости. Кетрин МекКинон сматра да када род посматрамо као питање разлике онда постоје две опције. Прву назива »мушки стандард«, где жена може бити иста или једнака мушкарцу и то се у праву назива родна неутралност. Друга опција је »женски стандард«. Она подразумева да »можеш бити различита од мушкарца«, и у праву се тај приступ препознаје као специјална заштита.¹⁵³ Ен Филипс тврди, да је проблем код заступања различитости, као и код заступања једнакости, да и један и други принцип узимају мушкарца као норму и онда се заправо ништа не мења. Односно, она каже, да »кад су жене и мушкарци равноправни то значи да се жена третира као мушкарци; кад се мушкарци и жене виде као различити, мушкарац је мјерило, и из те успоредбе жена излази као посебно, мањкаво и друкчије биће»¹⁵⁴

Непостојање суштинске и основне иницијалне процене жена као слободних и једнаких личности, претворило је неједнакост између мушкараца и жена у тежак проблем процедуралних концепција правде. »Стога је захтев који се упућује теорији правде то да жене морају бити замишљене и процењене као слободне личности, и да све форме егалитарне легислације морају бити тако скројене да буду консистентне са њиховом слободом.«¹⁵⁵ Чини се да је за једнакост потребна и филозофска концепција једнаке вредности на бази западне филозофске концепције личности/субјекта. Једнакост полова је сложен концепт. Дефинисање односа полова кроз релације једнакост и/или различитост претпоставља, када се говори и мисли о правној димензији неједнакости међу половима, да је

---

¹⁵² Scott, Joan, op. cit., стр. 56.

¹⁵³ DuBois, Elen C., Dunlap, Mary C., Gilligan, Carol J., MacKinnon, Catharine A., Menkel-Medow, Carrie J., „Feminist Discourse, Moral Value, and the Law – A Conversation“, in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995, стр. 152–155.

¹⁵⁴ Phillips, Anne, *(O)Radanje demokracije*, Zagreb, Ženska infoteka, 2001, стр. 44.

¹⁵⁵ Корнел, Друсилла, *У срцу слободе – Феминизам, пол и једнакост*, Београд, Центар за женске студије, 2002, стр. 165.

формална једнакост неопходна, али недовољна и суштински ограничена. Зато је потребно да закон уважи различитости и специфичности, јер је у неким областима једнакост неопходна, нпр. једнакост зарада на истим местима, једнака заштита жена и мушкараца у саобраћају, једнакост пред законом, и др. Другим речима, сви су пред законом једнаки, али закон не сме да буде једнак за све – он мора да води укидању стварне друштвене неједнакости.¹⁵⁶ Морамо имати на уму, или се то често заборавља, да нормативни концепт једнакости одржава, а сигурно, чак и јача стварну неједнакост у друштву. Стога је потребно разликовати два различита концепта једнакости: једнакост као нормативни захтев правног поретка и једнакост као морални захтев друштва и регулаторни циљ.

Када се у литератури о роду и праву, кроз овај дискурс доказује да жене треба да буду једнаке, то ретко значи да им је циљ да жене буду једнаке са мушкарцима, или третиране на потпуно исти начин и онде где постоји битна разлика. Тамо, наиме, где закон уочавајући различитост, исту признаје и уважава, јавља се реална опасност од озакоњавања дискриминације.¹⁵⁷ Родно недиференцирано право учвршћује родну неједнакост уз помоћ апстрактне једнакости. Формална правна једнакост још увек не представља довољан услов за постизање фактичке једнакости. Формална једнакост неједнаких значи генерисање нових неједнакости уз одржавање статус quo-а постојећих неједнакости и неправди које погађају пре свега појединце и групе које су друштвено слабије. Ту је неопходан критички приступ уз стално присуство свести, да је право инструмент друштва које може да институционализује, али и доведе у питање неједнакости.

---

¹⁵⁶ У овом случају исправно је користити термин једнакост, јер се у овом случају ради о правима која свака особа има пред законом, а ту су права једнака. Вредност коју штити ова уставна клаузула је једно право – право да се буде једнак пред законом. Више о томе: Пајванчић, Маријана, "Устав и равноправност полова", у: *Међународни и домаћи правни оквир женских људских права и родне равноправности*, Женски истраживачки центар, Ниш, 2007, стр. 24.

¹⁵⁷ Није увек јасно да, у већини случајева где је различитост у питању, постоји такође и фактор неједнакости – неједнакост различитих врста и из различитих извора, али углавном неједнакост у статусу и моћи. Оно што истраживачи родне дискриминације треба да имају на уму је да, све док је контекст у којем се крећу политички, оне морају бити свесне стварне опасности да ће докази о "различитости" или "женској култури" бити употребљени у друге сврхе, а не према првобитној намени. То не значи да је потребно одбацити расправу или интелектуални простор коју ово питање отвара.

Морали би да се сложимо са Џ. Скот, да је једина алтернатива изласку из дилеме једнакост и/или различитост, »одбити стављати једнакост у опозицију с различитости и непрестано устрајати на различитостима – различитостима као увјету индивидуалних и колективних идентитета, на различитостима као константном изазову за учвршћивање тих идентитета, на повијести као понављаној илустрацији игре различитости, на различитости као самом значењу једнакости саме«,¹⁵⁸ речју, на једнакости која захтева признање и укључење различитости.¹⁵⁹ Или, да говоримо о једнакости као вредности темељеној на начелу априорне припадности људском роду. Она мора да имплицира како »положај једнакости жена мора да се прихвати као израз слободе жена као жена, а не као индикација да жене могу бити исто што и мушкарци.«¹⁶⁰ Наравно да »циљ мора бити проширивање значења равноправности. Мора се поставити питање не само 'жена које постижу моћ' већ и 'каква је то врста моћи?', не само 'жене које се успињу лествицом' већ и 'како жене могу реструктурирати ту лествицу'«. ¹⁶¹

2.3.1. Покрет за ослобођење жена и женска права

Социјална чињеница да »жене у историји нису добиле ништа, за шта се саме нису избориле«¹⁶² може се потврдити самом историјом борбе за женска права. Та чињеница је разумљив методолошки разлог зашто ћемо за шири оквир разматрања проблема права жена¹⁶³ и његове геополитичке

---

¹⁵⁸ Scott, Joan, op. cit., стр. 58.

Када стављамо знак једнакости између жене и мајке или сматрамо да је женскост мајчинство, да ли то не значи и сакривање различитости које омогућавају избор?

¹⁵⁹ Феномен различитости можемо ставити и у шири социјални оквир, у коме би он могао да постане парадигма комуникације. »Разлика - било да је разлика међу половима, разлика у понашању или личности, културна или етничка разлика – може да постане средство непријатељства, али такође може бити и посредник за стварање узајамног разумевања и саосећања. То је Гадамерова »фузија хоризоната« која се може изразити као морални круг. Разумевање гледишта других дозвољава веће само-разумевање, које са своје стране повећава комуникацију са другима.» (Гиденс, Ентони, »Политичка теорија и проблем насиља«, у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4 /1995 • 1-2/1996, стр. 204.

¹⁶⁰ Пејтмен, Керол, *Полни уговор*, Феминистичка 94, Београд, 2001, стр. 240.

¹⁶¹ Cockburn, Cynthia, *In the Way of Women*, Macmillan Press, London, 1991, стр. 158.

¹⁶² Ивековић, Рада, "Право на разлику? Паритет, квоте, да или не?," *Крух и руже*, бр. 8/1998-1999. стр. 29.

¹⁶³ Погледати о томе више у: De Vooar, Simon, *Drugi pol I*, Beograd, BIGZ, 1982, str. 118-170; Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, стр. 181-214.

димензије, имати као предмет анализе допринос »старог« и »новог« феминизма промени положаја жене у друштву. Али и због тога што огромна већина значајних феминистичких кампања, како кроз историју тако и данас, има димензију борбе на пољу права. Стога је и разумљиво зашто је захтев за једнаким правима жена и мушкараца, који је био и латентан и манифестан, увек остајао важан део феминизма¹⁶⁴. Посматрано историјски, захтев за једнаким правима жена и мушкараца везује се за настанак сифражетског покрета (тзв. »стари« феминизам или »први покрет жена«), који је и сам, у социјалном смислу, израстао из различитих покрета за побољшање начина живота и услова рада или за остварење неких права.¹⁶⁵

У историјском смислу, жене су биле искључене из права, оне су током времена добијале нека права и то пре свега она која су се односила на приватну област живота, односно њихове породичне улоге и функције. Културни круг историје права жена треба да започне приказом положаја жене у античкој Грчкој у којој је жена била потчињена, сведена на полуропство и није уживала *готово* никаква права (Спарта је била изузетак). Аристотел само изражава општедруштвени став свог доба када каже да је жена жена, на основу једног недостатка и да таква треба да живи затворена у свом домаћинству и буде подређена мушкарцу. Терет "аристотеловске традиције која од мушкараца ствара активни принцип, а од жене пасивни елемент"¹⁶⁶ наставио се, те тако на примеру Римске Републике можемо да уочимо како су жене тога доба имале права као сестре, кћерке (кћерка има право на наслеђе као и њена браћа) и супруге, али им се зато као полу ("глупост и непостојаност њеног пола") није признавала равноправност са мушкарцем. Хришћанска идеологија је знатно допринела угњетавању жена. Жена је у то време била апсолутно зависна од оца и мужа. Законом је била заштићена само као својина мушкараца и мајка његове деце. Када се средином средњег века успоставио феудализам, положај жене био је веома неодређен.

---

¹⁶⁴ Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998, стр. 112.

¹⁶⁵ Погледати више о томе у: Бовоар, Симон де, *Други пол. I-II*, Београд, БИГЗ, 1982, стр. 170-190; Albistur, Maité/Armogathe, Daniel, *L'histoire du féminisme français 2*, Paris, Editions des Femmes, 1977, стр. 449-593; Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, стр. 157-180.

¹⁶⁶ Бурдије, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001., стр. 119.

За феудално право карактеристично је да се у њему меша право врховне власти са правом личне својине, право државе са приватним правом. Тиме се објашњава зашто је жена тада била и слављена и понижавана. Свуда су женине правне могућности равне нули, а обичаји строги. Сви европски законици били су састављени по угледу на канонско, римско и германско, право која су била неповољна за жену. Заправо, може се рећи да је од почетка XV века до XIX века правни статус жене остао готово непромењен.¹⁶⁷

Јаван и гласан позив за једнаким правима жена, који је уједно и био раскид са изолацијом у оквирима приватног живота и улазак у јавност, зачетак је организоване борбе за женска права. Започео је периодом буржоаских револуција и настанком грађанског друштва на крају XVIII века и почетком XIX века. Историјске чињенице показују да су буржоаску револуцију својим политичким ангажовањем (готово искључиво) остварили мушкарци, са јасним историјским захтевом да људи буду слободни и равноправни. Међутим, идеје слободе утемељене у *“Декларацији права човека”* нису се односиле на жене, иако је њихово политичко израстање текло паралелно. Политичка артикулација друштвеног положаја жене, те 1789. године, показала се у пуном замаху у *“Декларацији права жена”* коју је објавила Олимпија де Гуж, истичући захтев да све привилегије мушкараца морају да буду укинуте и да жене треба да имају иста права као и мушкарци. Захтевала је да жене добију пуна политичка права, укључујући и право да се кандидују за парламент или било коју јавну функцију, а притом је констатовала да је мушка супериорност празна измишљотина. Јакобинска власт и Робеспјер укинули су женске политичке клубове, отерали жене назад у кућу, а Олимпију де Гуж су осудили и 1793. године послали на гиљотину. На сличан начин завршиле су и остале саборкиње Олимпије де Гуж.¹⁶⁸ Идеје и теоријска упитаност о потчињеном друштвеном положају жене и њеним

---

¹⁶⁷ Погледати више о томе у: Бовоар, Симон де, *Други пол. I-II*, Београд, БИГЗ, 1982, стр. 170-190; Albistur, Maité/Armogathe, Daniel, *L'histoire du féminisme français 2*, Paris, Editions des Femmes, 1977, стр. 449-593; Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, стр. 157-180.

¹⁶⁸ Де Бовоар, Симон, *Други пол I*, Београд, БИГЗ, 1982, стр. 154.

правима¹⁶⁹ у XIX веку су се на различите начине, у геополитичком и идејном/идеолошком смислу, преточиле у акцију жена.

Истински замајац борбе за права жена било је јасно појмовно утемељење, теоријско и идејно артикулисање захтева за заступањем и остваривањем основног политичког права модерног доба – правом гласа за жене. У том контексту, »оснивачко« место заузимају две расправе, једна је Хелен Тејлор - *Женско право гласа* из 1851. године, и друга Џона Стјуарта Мила - *Потчињеност жена* из 1861. године. Џ. С. Мил је својом општом либералистичком идејом о изборним реформама и бирачким правима, захватио и питање права гласа за жене. Једнака грађанска права за жене, као и једнак третман мушкараца и жена пред законом, које је захтевао Мил, само су израз потребе за легализацијом њиховог могућег, а у том тренутку, битно другачијег положаја, у породици и друштву. У енглеском Парламенту ће рећи оно што до тада нико није рекао, нити покушао да каже: «Убеђен сам да су друштвени односи између двају полова, који један пол потчињавају другом у име закона, рђави у својој бити и да чине један од главних отпора напретку човечанства; убеђен сам да они морају уступити место потпуној једнакости».¹⁷⁰ Чињеница да је Мил женско питање схватио као политичко питање (на пр. као право гласа) и данас задржава своју актуелност, неокрњену неумитним протоком времена. Европа и Америка су много деценија после залагања Џ. С. Мила дале женама грађански и политички статус преко права гласа. Чињеница је да је женски покрет покренуо велики број политичких и статусних питања, која су се односила на грађанска и политичка права жена.

---

¹⁶⁹ Различите идеје о жени, њеном месту и положају у породици и друштву, као и њен правни положај, биле су предмет теоријског просуђивања многих теоретичара/теоретичарки, филозофа и филозофкиња кроз историју философије и историју социјалних идеја. О томе су расправљали Платон, Аристотел, Орацио Плата, Кристина де Пизан, Пулен де ла Бар, Олимпија де Гуж, Шарл Монтескје, Жан Жак Русо, Тереза де Авиле, Мери Астел, Мери Волстонкрафт, и др. (Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, стр. 64; Schneir, Miriam, *Feminism – The Essential Historical Writings*, New York, Vintage Books, 1992, стр.110-117; 293-305.)

¹⁷⁰ Мил, Џон Стјуарт/Мил, Херијета Тејлор, *Расправе о једнакости полова*, Београд, Филип Вишњић, 1995, стр. 61.

Новонастали женски покрет и прве феминисткиње (сифражеткиње) организовано су кренуле у сукоб са државом и »мушком културом«, оне су средином XIX и у раном XX веку почеле борбу за женска права, односно, прецизније, на самом почетку, пре свега, за женско право гласа. Организована и свеобухватна борба енглеских жена почела је 60-их година XIX века. »У интелектуалној политичкој клими XIX века феминизам је био логични продужетак егалитарних принципа либералних и социјалистичких филозофа и одговор на стара ограничења у животима жена.«¹⁷¹ Од тада је женски покрет водио неколико кампања за женска права и омогућио: промену закона о имовини и зарадама жена, оснивање женских колеџа и слободан приступ женама на универзитет (жене су примљене први пут на Кембриџ и Оксфорд 1870. године, а 1878. године Лондонски универзитет им је одобрио академска звања), укидање Закона о заразним болестима који је злоупотребљавао одређену групу жена, и, најзад, упорно и стално инсистирање на гласачком праву за жене.¹⁷²

Посматрано историјски, захтев за једнаким правима жена и мушкараца везује се за настанак сифражетског покрета (тзв. »стари« феминизам или »први покрет жена«), који је и сам, у социјалном смислу, израстао из различитих покрета за побољшање начина живота и услова рада или за остварење неких права.¹⁷³ Касније се, како каже С. Волби, тај »први талас« феминизма или »стари феминизам«, залагао и водио борбу за право жена на развод брака, за слободан приступ жена школовању и образовању, као и права (удатих) жена везана за поседовање имовине.¹⁷⁴ У тој фази развоја грађанског друштва успостављен је, можемо рећи, трансисторијски »родни економски модел«,¹⁷⁵ са захтевом да се женама не дозволи да изађу из куће и

---

¹⁷¹ Ловендуски, Јони, *op. cit.*, стр. 6.

¹⁷² Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, стр. 159; Schneir, Miriam, *Feminism – The Essential Historical Writings*, New York, Vintage Books, 1992, стр.110-117, 293-305.

¹⁷³ Погледати више о томе у: Бовоар, Симон де, *Други пол I-II*, Београд, БИГЗ, 1982, стр. 170-190; Albistur, Maité/Armogathe, Daniel, *L'histoire du féminisme français 2*, Paris, Editions des Femmes, 1977, стр. 449-593; Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, стр. 157-180.

¹⁷⁴ Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London, 1990, стр. 33.

¹⁷⁵ Кристина Делфи у књизи *Затворена у кући* каже да је патријархална експлоатација општа, специфична и главна опресија жена: општа, јер се тиче свих удатих жена;

тако постану конкурентне на тржишту рада. То је био начин да се жене искључе из процеса доношења економских, политичких и приватних одлука; односно, постојала је, како каже Џон Стјуарт Мил, »законска подређеност једног пола другом«. ¹⁷⁶

Савремени или нови друштвени покрети у XX веку јавили су се као производ нових потреба и модерних друштвених противречности у једној другачијој концепцији друштвене промене. У том времену, историјски и културно, важно место заузео је покрет за ослобођење жена, женски покрет или феминистички покрет. Керол Пејтмен, мисли да је са ерупцијом женског покрета с краја шездесетих година XX века добијено »ново и крајње узнемирујуће схваћање демократије и политичкога живота.« ¹⁷⁷ Различити социјални, политички, културни и економски услови у савременом свету одредили су ставове различитих друштава према теоријском и политичком решавању женског питања, какво је еманципације жена, као и општем проблему равноправности жена и мушкараца. У широкој различитости друштава у којима настаје модеран женски покрет, према Џулијет Мичел, карактерише она заједничка ситуација дискриминације жена и сличних услова у којима жене живе. ¹⁷⁸ Може се рећи да феминизам „раскринкава 'мобилизацију пристрасности' која је традиционално деловала у оквиру политичке теорије, помоћу које су генерације мушких мислилаца, неспремних да испитају привилегије и моћ које је уживао њихов пол,

---

специфична, јер су само жене обавезне да пружају домаће услуге; главна јер када жене раде, класна припадност коју извлаче из тога рада условљена је њиховом троструком експлоатацијом као жена. Наиме, брачним законом и праксом наслеђивања онемогућен им је приступ средствима за производњу; зараде су им неутралисале одбијањем вредности услуга које морају да плате да би замениле сопствени неплаћени рад, патријархална опресија диктира услове вршења њиховог спољашњег занимања. Да би се запослиле, жене најпре морају да испуне своје „породичне дужности“, које у капитализму постају хендикеп, и користе се као изговор за њихову експлоатацију на послу. Уз патријархалну експлоатацију, други велики вид опресије жена је сексуална експлоатација, чији узрок и средство представља контрола репродукције. „Установити зашто и како ове две форме експлоатације утичу једна на другу и узајамно се појачавају, и зашто и како обе имају исти оквир и институцију, породицу, требало би да буде један од примарних теоријских циљева“. (Према: Maynard, Mary, *Sociological theory*, New York, Longman, 1989, стр. 93)

¹⁷⁶ Мил, Џон Стјуарт/Мил, Херијета Тејлор, op.cit., стр. 61.

¹⁷⁷ Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998. стр.10.

¹⁷⁸ Mitchell, Juliet, *Woman's Estate*, Penguin Books, Baltimore, 1977, стр. 45.

успевале да улогу жене држе подаље од политичког програма.”¹⁷⁹ Једна од његових битних карактеристика је покушај да целовито проникне у проблем друштвене неједнакости полова, не остављајући по страни ниједну област нити сферу друштвене стварности, па тако ни друштвене науке (социологија, право, политичка теорија, историја, психологија, језик, и др.)¹⁸⁰

Неофеминистички покрет је започео у САД, где је идентификовао специфичан политички простор за своју борбу. Амерички неофеминизам није био ни теоријски, ни политички хомоген и кретао се од радикалне струје која је тражила потпуну промену и укидање свих социјалних моћи, до реформистичке струје која је захтевала слободну партиципацију жена у постојећим друштвеним структурама. Свест о полу и самоосвешћење дискриминисаних америчких жена, показало је највећу снагу и моћ онда када је аутономно и радикално била покренута феминистичка акција ван осталих друштвених потенцијала. Америчке феминисткиње су представљале популацију жена средње класе, са факултетским образовањем, које су успеле да сруше многе америчке митове и створе алтернативни јавни простор. Изградиле су сопствени аутентични културни идентитет, променивши многе законске, друштвене и обичајне норме. Бети Фрајден је 1966. године основала организацију *National Organization of Women - NOW* (Национална организација жена), која је 1971. године бројала 10.000 чланица и сматрана је групом за притисак која је тражила: једнака права у породици, једнаке плате мушкараца и жена, укидање сексистичких ставова у јавности, и др.

Западноевропски феминизам (најутицајнији је био покрет жена у Великој Британији и Француској) јавља се на различитим историјским и политичким траговима од америчког, који је већ имао хронолошки и теоријско-политички примат. На другој страни, богата феминистичка традиција Европе била је плодно, наизглед заборављено тле, из којег је кренуо покрет за ослобођење жена. Тензија шездесетосмашких сукоба радника, интелектуалаца и студената са друштвом проширила се енергично

---

¹⁷⁹ Хејвуд, Ендру, *Политичке идеологије: Увод*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 254.

¹⁸⁰ Папић, Жарана, *op. cit*, стр. 9.

и ентузијастично на актуелизовање женског питања. Женски покрет у Европи се на почетку борио за најелементарнија грађанска права. На примеру борбе жена у МЛФ за легализацију побачаја и контрацепције (у једном тренутку је то била средишња тачка програма еманципације жена) може се видети начин на који феминизам успева да мења ставове. Оно што је до тада од друштва и права било сатерано у личну област искуства, експлодирало је у политичком и друштвеном простору.

У Великој Британији 1970. године много радикалнија женска струја оснива покрет - *Women's Liberation Movement - WLM* (Покрет за ослобођење жена), са којим се кренуло у практичну реализацију идеје за ослобођење жена и који ће вршити притисак на владу, медије, универзитет, да би се добило право на абортус, променила секситичка слика о жени, укинула дискриминација на послу и др. Овај покрет представљао је упориште око кога су се организовале жене и тако први пут кренуле да радикално руше постојећи сексизам друштва. Прва национална конференција WLM-а истакла је захтеве који су се тicali: располагања средствима за контрацепцију и слободни побачај, бесплатног и за све приступачног збрињавања деце, једнаких шанси у образовању и професији, као и истих зарада за све. Захтеви за правну и финансијску независност жена и против дискриминације лезбејки додати су 1974. године на Другој националној конференцији, да би 1978. године био прикључен и захтев против силовања и насиља над женама.

У Француској је мобилизацију жена, претежно са Универзитета, изазвала њихова решеност да почну одлучивати о свом телу. Када се 1970. године огласио *Mouvement de Liberation des Femmes - MLF* (Покрет за ослобођење жена) француска јавност је почела да говори о питањима везаним за ослобођење жена. Средиште покрета чинила је најпре борба за побачај и контрацепцију. Борба за укидање закона из 1920. године окупила је жене и представљала полазну тачку феминистичке критике сексистичког друштва. На том примеру може се видети начин на који феминизам успева да мења ставове. Оно што је до тада од стране друштва било сатерано у личну област искуства (контрацепција, право на рађање и не-рађање),

експлодирало је у политичком и друштвеном простору. Основана је 1978. године Лига женских права, којом је председавала Симон де Бовоар.

Феминисткиње су свој ангажман заснивале како на револуционарним, тако и на реформистичким политичким традицијама, а феминистичка теорија је често проналазила упориште у потпуно различитим политичким традицијама и вредностима. Последња деценија XX века била је обележена последњом фазом оснивања феминистичких група у целом западном свету, земљама Источне Европе, као и свим осталим деловима света. Из феминизма 70-их година XX века ушло се у фазу »постфеминизма« и процеса »радикалне диверсификације«. Феминизам либералне, социјалистичке и радикалне струје који је чинио темељ другог таласа феминистичког покрета, ревалоризовао се у постмодерни феминизам трећег таласа и на гледишта психоаналитичког феминизма, црначког феминизма, квеер феминизма, постколонијалног феминизма, екофеминизма, итд.

У XX веку основан је огроман број женских група, различитих оријентација, струја, непомирљивих убеђења, али истог циља. Сада, када су та права освојена, жене још увек раде на заштити већ једном остварених права и слобода (забрана абортуса, подзаступљеност жена у политици, насиље над женама, феминизација сиромаштва, права жена ЛГБТ оријентације, и др.).

Позната феминисткиња Ен Снитоу каже да су женски покрети имали и имају огроман утицај на животе свих нас, »да постоје хиљаде женских група које, све скупа, утичу на политичку архитектуру целог света. Те мале и сиромашне организације, све заједно, са то мало новца којим располажу, активно мењају системе друштвене подршке, друштвене односе, мењају очекивања од жена и очекивања самих жена – а та очекивања самих жена су почетак, одатле све креће, одатле креће сваки политички ангажман – мора постојати нада да је промена могућа».¹⁸¹ Феминистичка теоријска истраживања кажу да не постоји једноставан и један одговор на питање шта је феминизам. Ипак, можемо рећи да феминизам има три жижне тачке - да је посвећен једнакости полова, да је код њега концепт рода у фокусу интереса и

---

¹⁸¹ Ен Снитоу (Ann Snitow), на предавању у *Реконструкција женски фонд*, април, 2013. године.

да рефлектује конкретна искуства жена.¹⁸² Теоријско и методолошко упориште феминизма су два становишта: прво, жене су због свог пола у неповољнијем положају, друго, овај неповољан положај може и треба да се промени. Феминисткиње као политички однос виде превласт мушкарца и подређеност жена у већини друштава, зато бисмо феминизам могли да дефинишемо »као идеологију која настоји да унапреди интересе жена у родној хијерархији и да подрије ту хијерархију«. ¹⁸³ Често се у литератури срећу, употребљавају и преплићу појам женског покрета и феминистичког покрета. У феминистичкој литератури можемо срести објашњење да су феминистички покрети уствари женски покрети, али зато нису све припаднице женског покрета феминисткиње, односно немају феминистичке аспирације. Феминистички покрет је тип женског покрета са специфичним феминистичким дискурсом и он је (актери и идеје) подврста женског покрета, док је феминистичка свест посебна врста родне свести. Оно што разликује феминизам од једног општијег женског идентитета И интереса је предмет спора, али је јасно да док све феминисткиње поседују родну свест, многе жене са родном свешћу неће узети у обзир, нити себе сматрају феминисткињама.¹⁸⁴ Неке теоретичарке феминизма виде разлику између женског покрета и феминистичког покрета у томе што женски покрет ради на бољем статусу жена и за жене, али за разлику од феминизма, он не доводи нужно у питање патријархални састав у целини. За њих феминистички циљеви укључују укидање родне неједнакости, мушке доминације, промену статуса жена у друштву, рад на женским људским правима.¹⁸⁵ Али у литератури, такође, можемо наћи и да друге ауторке користе оба појма наизменично, не доводећи у питање ову врсту разлике, зато што се ови покрети заједно боре за женска права и иду из истог социјалног и

---

¹⁸² Smart, Carol, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, 1989, стр. 133.

¹⁸³ Lovenduski, Joni, "Introduction: state feminism and political representation of women", in: Lovenduski, Joni, ed., *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, стр. 16.

¹⁸⁴ McBride, Dorothy E., Mazur, Amy G., *The Comparative Study of Women's Movements: Conceptual Puzzles and RINGS Solutions*, Prepared for presentation at the annual conference of the American Political Science Association, Washington D.C. September 1-4, 2005.

¹⁸⁵ Beckwith, Karen, "Beyond compare? Women's movements in comparative perspective", *European Journal of Political Research*, No 37/2000, стр. 431-468.

политичког контекста.¹⁸⁶ Поред свега, крајњи циљ феминизма је, такође, бољи статус свих жена.

Захтев за једнаким правима жена, који је био и латентан и манифестан, увек је остајао важан део феминизма на теоријском и практичном нивоу.¹⁸⁷ Женски покрет се борио, на пример, за циљеве који сежу од добијања права гласа за жене, захтева за једнаким приступом образовању и повећања броја жена на позицијама моћи у јавном животу, до легализације абортуса, престанка обрезивања жена и укидања рестриктивних или понижавајућих правила одевања. Пароле женског покрета »лично је политичко« и »приватно је јавно« учиниле су да се статус жена и женско искуство о сопственом положају учине друштвено видљивом и реалном чињеницом живота жена. Огромна већина значајних феминистичких кампања, како кроз историју тако и данас, има изразиту димензију борбе на пољу права жена и изграђивања нормативног оквира женских права на међународном и регионалном нивоу.

2.4. Питање рода у правној теорији и феминистичка теорија права

Очигледна друштвена чињеница »о постојању једне неправедно потискиване друштвене групе којој се не дозвољава приступ до части субјекта, која нема власт над сопственим телом ни положајем, и нема утицаја у друштву«,¹⁸⁸ која је део система у коме се држава темељи на искључењу жена, индикативно говори о друштвеним односима међу људима. Унутар »мушког« друштва је, каже Рада Ивековић, симболички, па онда и реално, из универзалне димензије људског (која партикуларно подразумева и жену и мушкарца), деривира, изједначен са њом и промовисан до норме – мушки род.¹⁸⁹ И Керол Пејтмен критикује Ж. Ж. Русоовску идеју из окриља теорије друштвеног уговора, по којој жене због својих природних особина не припадају »братству« и да зато слободу и једнакост предају супруга на

---

¹⁸⁶ Погледати о томе у: Ловендуски, Јони, *op. cit.*, стр. 1-20; 260-294.

¹⁸⁷ Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998, стр. 112.

¹⁸⁸ Ивековић, Рада, *op. cit.*, стр. 68.

¹⁸⁹ Ивековић, Рада, *op. cit.*, стр. 69.

основу брачног уговора. Кроз тај»родни модел« погледа на свет, тврди она, и у савременим теоријама права и демократије се и даље »чува« и репродукије предрасуда о »женској природи«, неспособности жене за »општост« и контролу над другима и собом. То, наравно, са свим тим што јесу и »представљају«, како се тврди у теорији права, жене само уносе »неред« у друштво.¹⁹⁰

Међутим, »оспоревање наслеђа, у којем се претензији на универзалност етаблираних друштвених наука упућује истовремено епистемолошки и политички изазов«,¹⁹¹ најпре се јавило из кругова дотад искључених група као што су жене. Појавио се у друштвеним наукама »један нови облик критичке делатности и критичке свести, која је отворила нова питања а нека стара оживела, настала је по речима Андрее Мицхел 'једна нова генерација радница у друштвеним наукама...која преиспитује постулате тих наука и као проблематично поставља оно о чему се јуче није дискутовало'.«¹⁹²

Сама питања о којима је почело да се дебатује постала су незаобилазна, а акценат је стављен на то да право више не можемо практиковати у некадашњем наивно-позитивистичком облику. У широком оквиру у коме је функционисала етаблирана правна мисао и теорија, »пронађено« је место за део феминистичког пројекта у праву који је имао, и има, за генерални циљ да жене учини видљивим. Речју, то је суштина и смисао феминистичке интервенције у праву.¹⁹³ Феминистичке теоретичарке права сматрају да се феминистичка правна теорија заснива на уверењу да право има пресудну улогу у историјској потчињености жена. Зато је пројекат феминистичке правне теорије двострук. Прво, феминистичка јуриспруденција настоји да

---

¹⁹⁰ Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998, стр. 38 - 59.

¹⁹¹ Спасић, Ивана, *Социологија свакодневног живота*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр.17.

¹⁹² Папић, Жарана, *op. cit.*, стр.10 - 11.

¹⁹³ Када је октобра 1987. године на Универзитету Харвард, социолошкиња Џеси Барнард (Jessie Bernard) говорила о предмету истраживања своје књиге "Феминистичко просвећивање", она је ширу интелектуалну и академску јавност Америке упознала са невероватним бројем (до 1986/1987. било их је преко 30.000) курсева Женских студија установљених и развијаних од 1969/1970 године. Један део тог "феминистичког просветитељства" припао је, и припада, феминистичкој правној мисли. Више о томе у: Dalton, Claire, "Where We Stand: Observation on The Situation of Feminist Legal Thought", у: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.

објасни начин на који је право играло улогу у потчињеном положају жена. Друго, феминистичка правна теорија је посвећена мењању статуса жена кроз накнадну “прераду” закона и приступа роду.¹⁹⁴

Ако поставимо питање шта је феминизам урадио са правом, или у праву, или кроз право, онда се тај пут кретао од идеје да се употреби оквир људских права како би се обезбедила правда, аутономија или једнакост за жене. То је наравно постављало и дилеме, доводило до великих дебата, остављало отворена питања као што су: каква су ограничења или потенцијал права, шта радимо, шта нам значи феминизам (укључујући пол/род разлику), шта нам значе права, шта је феминистичка критика права, какве идеје постоје за реконструкцију права на задовољавајући начин?¹⁹⁵

Феминистичка правна теорија је, заправо, заснована на општем суду да законски третман жена, у односу на мушкарце, није био ни једнак, ни праведан. Када је пре нешто више од две деценије Сусан Молер Окин истраживала положај жене у западној политичкој мисли, констатовала је у приказу система вредности судија у америчком праву да, без обзира на видљиве друштвене промене положаја жене, и даље постоји утицај функционалистичког модела мишљења о жени који своје порекло има у политичкој мисли Платона (Закони), Аристотела, Русоа и других. Наиме, као и ови мислиоци, и правосуђе је, претпостављајући неминовност традиционалне структуре породице, било далеко склоније да то припише месту, улогама и функцијама које жене у њој имају, него да призна важност потенцијала које има жена, као и сама женска права.¹⁹⁶ Циљеви

---

¹⁹⁴ Bartlett, Katharine T., Kennedy, Rosanne, *Introduction to Feminist Legal Theory 1-2*, Yale University, School of Law, 1993, стр. 135

¹⁹⁵ DuBois, Elen C., Dunlap, Mary C., Gilligan, Carol J., MacKinnon, Catharine A., Menkel-Medow, Carrie J., *op.cit.*, стр. 144.

¹⁹⁶ Када је пре нешто више од две деценије Сусан Молер Окин истраживала положај жене у западној политичкој мисли, констатовала је у приказу система вредности судија у америчком праву да, без обзира на видљиве друштвене промене положаја жене, и даље постоји утицај функционалистичког модела мишљења о жени који своје порекло има у политичкој мисли Платона (Закони), Аристотела, Русоа и других. Наиме, као и ови мислиоци, и правосуђе је, претпостављајући неминовност традиционалне структуре породице, било далеко склоније да то припише месту, улогама и функцијама које жене у њој имају, него да призна важност потенцијала које има жена, као и сама женска права. (Okin, Susan Moller, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1979, стр. 233-246.)

феминистичке правне теорије дефинисала је водећа теоретичарка Клер Далтон,¹⁹⁷ када је рекла како морамо да истражимо и разумемо женско искуство, као и начин на који се закон и институције супротстављају женама и какве се све промене за статус жена могу учинити у тим околностима.¹⁹⁸

У питању да ли је држава одговорна да осигура женама уживање људских права (грађанска, политичка, економска, друштвена и културна права), »крио« се заматак дебате отворен у круговима теоретичара права, који су инсистирали на томе да изван концепта људских права, универзално пројектованих, не постоји правни простор за посебна права жена. У друштвеном смислу, без обзира на теоријске дебате и оспоравања, инсистирање на заштити права жена показало се као неминовност и реакција на системску и историјску природу неједнакости између мушкараца и жена.

Већина феминистичких теоретичарки истиче две примедбе које се тичу појма људских права: апстрактни карактер самог појма права и индивидуализам на којем се темељи овај појам. И ако бисмо резимирали феминистичку критику људских права, онда су људска права актуално права мушкараца, а држава их користи као средство контроле сексуалности.¹⁹⁹

Међутим, можда питање можемо поставити и на овај начин: какав концепт универзалности се нуди »у друштву где су неке од група привилеговане, док су остале потчињене, где се инсистира на томе да, као грађани, морају заменити сопствене склоности и искуства општим

На овом месту треба навести, између осталих, и резултате истраживање А. Пертмен (1994). Њено истраживање је показало да мушкарци и жене врло различито мисле о правди, наине, они доказе виде различито и признају различите »кодове« правде. Резултат овог и сличних истраживања нам утолико »отвара очи«, када покушавамо да нађемо одговор на питање како о томе - родним разликама - из предмета и проблема својих истраживања мисле различити филозофи, правници, криминолози или социолози. Погледати више о томе, у: Grana, Sheryl J., *Women and (In) Justice*, Allyn and Bacon, Boston, 2002, стр. 1-15.

¹⁹⁷ Grana, Sheryl J., *op. cit.*, стр. 1-15.

¹⁹⁸ Постоје три фазе развоја феминистичке правне теорије. Почетна фаза била је »етапа једнакости«, у којој су се жене бориле за једнака права и представљање. У тој етапи жене су стекле право гласа, бољи приступ пословима у којима су доминирали мушкарци, и др. Друга фаза, је »етапа различитости« где је у обзир узето женско искуство и различитост. Између осталог, то су питања која се тичу неправде на радном месту, питања везана за трудноћу, и тако даље. На крају, »етапа разноврсности« у којој се мења фокус гледања на искуство женске мањине. (Dalton, Claire, *op. cit.*, стр. 34.)

¹⁹⁹ Салецл, Рената, *op. cit.*, стр. 17.

ставовима – то служи једино даљем утврђивању привилегија; јер ће становишта и интереси привилегованих на тај начин бити доминантни у таквој уједињеној јавности, маргинализујући или ућуткујући стајалишта и интересе осталих група»²⁰⁰ Или, ако одемо и даље - зашто се жене “дефинишу као субјекти ван друштвених релација, уместо да се разматра на који су начин жене као жене конституисане управо путем структура (нпр. правне структуре, структуре сродства и сл.)”²⁰¹

Колико год била разубуђена, феминистичка правна теорија је концентрисана на идеју да је друштво обликовано патријархално и да њиме доминирају мушкарци, они призводе полно засновано насиље и страх од њега, полно специфично сиромаштво и страх од њега - одржавајући и штавише развијајући притом правни систем који такве појаве није у стању да елиминира.²⁰² Иначе, ту је стално присутна и свест, да промена права сама по себи међутим не мења структуре моћи и да право није једини кључ за она врата која је закључао патријархат.

Стара питања и проблеми феминистичке теорије права, дебате о »једнакости /различитости« и разлика »приватно/јавно, изражавају потребу да право престане да жене третира “мушки” и да почне да их третира “женски”, односно да укључи различитост жена и женски искуство. Међутим, Керол Смарт говори о томе да се историја феминизма »дописује« са историјом концепта једнакости.²⁰³ Наиме, феминистичке студије права су из различитих перспектива кренуле да истражују питање улоге права у феминистичком активизму и борби за женска права. Феминистичка правна

---

²⁰⁰ Young, M. Iris, "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship", u: Phillips, A. ed. *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004, стр. 419.

²⁰¹ Мохарти, Чандри, *op. cit.*, стр. 186.

²⁰² Као што смо већ имали прилику да напоменемо, не треба веровати да ће се све променити када се промене закони. Пре свега, потребне су друштвене промене у погледу различитих женских потреба, што подразумева мењање социјалног и културног контекста. Не постављају се само правна питања, зато што је та борба много компликованија и комплекснија од сукоба мишљења и методолошких ограничења у оквирима правног система. На пример, промене у породичном праву нису никада само формалне промене. Како довести у питање тзв. природност мушких привилегија, када то доводи у питање привилегије очинства, мушкарчев ауторитет, дефиницију родитељства, специфичну расподелу времена (да ли више слободног времена намењеног мушкарцу јача његову економску моћ?) и др.

²⁰³ Smart, Carol, *op. cit.*, стр. 132.

теорија је од осамдесетих година XX века успела да наше разумевање закона и његовог потенцијала за реформу социјалних и политичких норми драматично преобликује, тако што је у традиционалну правну доктрину и методу увела аналитички дискурс рода.²⁰⁴

Никол Лесеј тврди да ако желимо, а феминистичке теоретичарке то чине, да употребимо правни оквир да ојачамо жене и уклонимо полно-засноване недостатке, морамо да разумемо ограничења, односно, потенцијал права. Феминистичка правна теорија сматра да је појам људских права због свог патријархалног карактера крајње проблематичан. И зато је како каже, неопходно увести у ово поље права ефикасност покрета за женска права и политички релевантну феминистичку анализу, што подразумева континуираност дијалога између истраживача и активиста, и њихову размену добијеног знања.²⁰⁵ Добро је овај одељак завршити, из више разлога, »разговором« Фројда и Лакана. Наиме, Фројдово чувено питање, *Was will das Weib?*, провoцирало је Лакана да постави друго питање. Не више »шта жене хоће?«, него »шта жене знају?«. Сигурно је да такво питање не проблематизује статус женске природе, него се пита да ли постоји или не постоји специфично »женска позиција из које је могуће знање које не би било могуће из друге позиције?«²⁰⁶

---

²⁰⁴ Op. cit., стр. 135.

²⁰⁵ Lacey, Nikola, "Feminist Legal Theory and the Rights of Women", in: Knop, Karen, ed., *Gender and Human Rights*, Oxford University Press, New York, 2006, стр. 55.

²⁰⁶ Зајц, Мелита, "Између историје и појма", у: Арсић, Бранка, пр., *Жене, слике, измишљаји*, Центар за женске студије, Београд, 2000, стр. 100.

Глава III

Политичка права жена и родна анализа политике

*Борба за право гласа жена, а затим и признавање политичких права женама омогућили су процес глобалне партиципације и репрезентације жена у политичком животу. Историја дефинисања и признавања политичких права жена одвијала се у дуготрајној борби жена током XIX и XX века, за политичко право да гласом, као политичким средством и симболом политичке слободе, искажу свој став и определе се за одређен друштвени/политички интерес. Кроз развој идеје покрета за право гласа жена приказује се социјална слика вековног одсуства жена из јавног и политичког живота, као и вишедеценијска борба жена да се то право de jure установи у друштву. Историјска чињеница је да су се жене бориле за политичка права вековима. Данас можемо рећи да је правни статус жена у Европи у почетком XXI века очигледно унапређен. У данашње време сви грађански уставни, изведени из универзалних принципа једнакости у Декларацији права човека и грађанина из 1789. године (**чл. 1. Људи се рађају и остају слободни и једнаки у правима. Друштвене разлике могу да се заснивају само на заједничкој користи.**)²⁰⁷, заступају једнака права мушкараца и жена у јавном и политичком животу. Дакле, не постоје правне баријере да жене гласају или буду биране. Зна се да жене обухватају више од 50% оних које имају право да буду биране и освоје политичку власт, али је,*

---

²⁰⁷ „Декларација права човека и грађанина од 26. августа 1789.“, у: Вешовић, Милан, *Збирка докумената о људским правима и слободама*, Службени лист СРЈ, 1998, стр. 359.

такође, јасно да партиципација жена и даље наилази на значајне препреке. Признавање политичких права женама није битно променило традиционалну политичку сцену, нити довело до (радикалне) трансформације политичке активности жена.

У савременим друштвима, упркос формално правним могућностима, какво је признавање политичких права женама и начела забране дискриминације, није престала да постоји "пирамидална законитост", по којој, са порастом количине моћи и нивоа одлучивања, опада учешће жена у јавном и политичком животу. Индикатор тог стања је број именованих и присуство изабраних жена у парламенту и другим органима власти. На репрезентативним политичким местима, где се влада и одлучује, стаклени плафон ограничава жене и доводи до минималног и/или несразмерног представљања жена у односу на њихов стварни број у укупној популацији.

Када је род постао централна категорија у истраживачким пољима социолога, правника, политиколога, феминистичких теоретичарки и свих осталих који су били заинтересовани за политичку партиципацију и репрезентацију жена, било је јасно да ће таква истраживачка перспектива променити конвенционални приступ студијама политике, мењајући на тај начин метод и концептуални оквир. Промењени дискурс политичких права жена није био само део промена у теоријским истраживањима политике, већ је омогућио даљи друштвени и правни развој, као и динамичну институционалну легитимизацију политичких права жена на међународном и националном нивоу.

3.1. Социјално историјски контекст политичких права жена

Борба за право гласа жена јасно илуструје како жене, иако политички важна демографска чињеница, нису имале грађански и политички статус у друштву. Политичка права су по правилу припадала мушкарцима у историјском континуитету све до XIX века. Развој политичких права жена отпочиње борбом женског покрета за права жена у XIX веку и почетком XX века, када је јасно дефинисано појмовно утемељење и идејно артикулисање

захтева за женско право гласа као основно политичко право модерног доба. Мери Вулстонкрафт је крајем XIX века у расправи »Одбрана права жена« образложила идеје грађанског статуса жене и жене као политичког субјекта.²⁰⁸ У том класичном тексту литературе родних студија, она тврди да су жене, као и мушкарци, једнако разумне и способне за учешће у политици, и каже: » Ја заиста мислим да жене треба да имају своје представнице, уместо да се њима влада арбитрарно и да немају никаквог директног удела у власти«. ²⁰⁹ Мери Волстонкрафт је бранила једнакост мушкараца и жена. Прва је стала у одбрану женских политичких права и на неки начин антиципирала идеју за активном грађанском улогом жена. Херијет Тејлор Мил наставила је да шири идеју активне грађанске улоге жена заједно са Џоном Стјуартом Милом.²¹⁰ Џ. С. Мил је својим општим либералним идејама о изборним реформама и бирачким правима захватио и питање права гласа за жене. У енглеском Парламенту рекао је оно што до тада нико није рекао, ни покушао да каже: «Убеђен сам да су друштвени односи између двају полова, који један пол потчињавају другом у име закона, рђави у својој бити и да чине један од главних отпора напретку човечанства; убеђен сам да они морају уступити место потпуној једнакости«. ²¹¹ Чињеница је да је Џ. С. Мил женско питање схватио као политичко питање (на пр. као право гласа), које и данас задржава актуелност на глобалном нивоу.

Без обзира на присуство еманципаторских социјалних учења М. Волстонкрафт или Џ. С. Мила и њихов утицај, стицање права гласа жена био је дуг процес везан за различито историјско и социјално време, као и различите географске просторе широм света. У том дугом низу година, стицање права гласа за жене обележено је и одобравањем и опозивањем. У многим земљама женско право гласа било је допуштено пре општег права

---

²⁰⁸ Wollstonecraft, Mary, *Одбрана права жене*, Београд, Филип Вишњић, 1994.

²⁰⁹ Wollstonecraft, Mary, *op. cit.*, стр. 25.

²¹⁰ Расправе ових аутора о једнакости полова средином 19. века, код нас су преведене и објављене под насловом: Мил, Џон Сјуарт и Тејлор, Херијет, *Расправе о једнакости полова*, Београд, Филип Вишњић, 1995.

²¹¹ Наведено према: Бовоар, Симон де, *Други пол I-II*, *op. cit.*, стр. 170.

гласа, па је женама одређених раса и социјалних класа било онемогућено да гласају.²¹²

Право гласа женама дато је прво у Њу Џерсију, државним уставом из 1776. године када је реч “живаљ” била употребљена без ограничења у односу на пол или расу. Жене Њу Џерсија су, заједно са “странцима...обојенима или Нигерима”, изгубиле право гласа 1807. године када је оно било ограничено на беле мушкарце. Међутим, прво неограничено право гласа за жене, у смислу бирачког права, 1893. године било је додељено женама на Новом Зеланду.²¹³ Прва земља која је 1894. године дала опште права гласа и допустила женама да буду заступљене у парламенту била је Јужна Аустралија. Државе Аустралије обезбедиле су право гласа за све жене на федералним изборима 1902. године, сем за жене Абориџина.²¹⁴ Прва европска земља која је 1906. године дала женама право гласа била је Финска, у којој су жене добиле и право гласа (опште и једнако право гласа) и право да буду биране на изборима. Прве жене чланице парламента у свету биле се такође из Финске, наиме, 1906. године, 19 жена је ушло у Парламент Финске после парламентарних избора 1905. године. У годинама пре I светског рата, 1913. године Норвешка и Данска дале су женама право гласа. Жене у Немачкој, Пољској и Британији (само оне преко 30 година старости), добиле су право гласа 1918. године. Жене у Турској право гласа добиле су 1926. године, док је Британија проширила право гласа на све жене тек 1928. године.²¹⁵ Извесно је да су традиционални ставови према улози жена у друштву одложили примену права гласа за жене у земљама Латинске Америке, Азије, Африке, као и неким европским земљама до средине XX века. Једна од последњих европских земаља која је женама дала једнако право

---

²¹² У време освајања права гласа за жене, бирачко право је било доступно само белим женама. Више о томе: Kurki, Hannele, *Women's Suffrage 80 Years*, Publication of the Council for Gender Equality, 1/1986. Доступно на: www.aanoikeus.fi/pdf/kurki_en.pdf

²¹³ Бирачко право које су жене добиле на Новом Зеланду било је ограничено само на беле жене. (ор. cit., стр. 3.)

²¹⁴ Међутим, жене Аустралије су то право извршиле први пут само 1940. године. (ор. cit., стр. 2.)

²¹⁵ *Women in Politics: Women Suffrage – A World Hronology of the Recognition of Women Right to Vote and Stand for Election*, Inter Parliamentary Union. Доступно на: <http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>

гласа 1984. године био је Лихтенштајн. У Кини жене су добиле право гласа после Кинеске револуције 1949. године, а Индија је дала право гласа женама када се ослободила британског колонијализма 1950. године. Многе земље Африке обезбедиле су женама право гласа када су се ослободиле колонијализма и као модерне афричке нације засновале независне државе. Затим је усвојена *Конвенција о политичким правима жена*²¹⁶ која је на глобалном нивоу означила признавање политичких права женама. Жене су добиле право да буду биране под једнаким условима и без дискриминације у сва тела која се бирају путем јавних избора, да учествују у стварању и спровођењу владине политике, да заузимају руководеће положаје и обављају све јавне функције на свим нивоима власти, да учествују у раду организација и удружења која се баве јавним и политичким животом, да представљају своје владе на међународном нивоу и учествују у раду међународних организација. После више од пола века од усвајања Конвенције, у XXI веку право гласа жене су добиле у Бахреину 2002. године, а затим су и неке земље Персијског залива дале женама право гласа. То су 2005. године учиниле Кувајт и Катар (национални избори ће се у њему одржати 2010. године), Оман 2003. године и Уједињени Арапски Емирати 2006. године са ограничењима, док су жене остале без права гласа у Саудијској Арабији. Табела бр. 1 приказује хронолошки след стицања политичких права жена, као права гласа или права на избор, од XVIII века па све до прве декаде XXI века. Тако дуг пут до остварења политичких права жена, као темељних грађанских и људских права, недвосмислени је индикатор историјски маргиналног статуса жене у јавном животу.

---

²¹⁶ Конвенција о политичким правима жена, *Службени лист ФНРЈ* - "Међународни уговори и други споразуми", (Додатак), бр. 7/54.

Табела бр. 2. Преглед признања права гласа и права на изборе женама на глобалном нивоу²¹⁷

1788	Уједињене државе Америке, УСА (право избора)
1893	Нови Зеланд (право гласа)
1902	Аустралија*
1906	Финска
1907	Норвешка (право избора) *
1913	Норвешка**
1915	Данска, Исланд*
1917	Канада (право гласа),* Холандија (право избора)
1918	Аустрија, Канада (право гласа), Естонија, Грузија, Немачка, Мађарска, Ирска, Киргистан, Латвија, Литванија, Пољска, Руска Федерација, Уједињено Краљевство
1919	Белорусија, Белгија (право гласа), Луксембург, Холандија (право гласа), Нови Зеланд (право избора), Шведска, Украјина
1920	Албанија, Канада (право избора)*, Чешка Република, Исланд**, Словачка, Уједињене државе Америке УСА (право гласа)
1921	Јерменија, Азербејџан, Белгија (право избора)*, Грузија, Шведска**
1924	Казахстан 1, Монголија, Сент Луција, Таџикистан
1927	Туркменистан
1928	Ирска**, Уједињено Краљевство**
1929	Еквадор*, Румунија*
1930	Јужна Африка (Белци), Турска (право гласа)
1931	Чиле*, Португалија*, Шпанија, Шри Ланка
1932	Бразил, Малдиви, Тајлан, Уругвај
1934	Куба, Португалија*, Турска (право избора)
1935	Мианмар (право гласа)
1937	Филипини

²¹⁷ Објашњење легенде:

*Право под условом ограничења.

** Ограничења и услови су уклоњени.

1. Упућивање на одређене датуме приказује степен достигнутих права. Није неуобичајено, у земљама које су пре тога биле под колонијалном управом, да су жене имале право гласа и избора од колонијалне администрације и да им је оно потврђено стицањем независности. Слично, није неуобичајено, у земљама које су биле формално део федерације и у којима су жене имале право гласа и да буду биране по федералним законима, то право је било потврђено Уставом нове независне државе.

2. У новембру 1955. године Еритреја је била део Етиопије. Устав независне Еритреје усвојен је 23. маја 1997. године и утврдио је да "Сви грађани Еритреје, са навршених 18. година и више, имају право гласа". Op. cit, <http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>

1938	Боливија*, Узбекистан
1939	Ел Салвадор (право гласа)
1941	Панама*
1942	Доминиканска Републка
1944	Бугарска, Француска, Јамајка
1945	Хрватска, Гуајана (право избора), Индонезија, Италија, Јапан 1, Сенегал, Словенија, Того
1946	Камерун, Д. Р. Кореја, Џибути (право гласа), Гватемала, Либерија, Мианмар (право избора), Панам**, Румунија**, Македонија, Тринидад и Тобаго, Венецуела, Вијетнам, Југославија
1947	Аргентина, Јапан 1, Малта, Мексико (право гласа), пакистан, Сингапур
1948	Белгија, **Изрел, Нигер, Република Кореја, Сејшели, Суринам
1949	Босна и Херцеговина, Чиле**, Кина, Коста Рика, Сиријска Арапска Република (право гласа)*
1950	Барбадос, Канада (право гласа)**, Хаити, Индија
1951	Антигва и Барбуда, Доминика, Гранада, Непал, Сент Китс и Невис, Сент Винсент и Гренадини
1952	Боливија**, Коте д'Ивуар, Грчка, Либан
1953	Бутан, Гвајана (право гласа), Мексико (право избора), Сиријска Арапска Република**
1954	Белизе, Колумбија, Гана
1955	Камбоџа, Еритреја 2, Етиопија, Хондурас, Никарагва, Перу
1956	Бенин, Комори, Египат, Габон, Мали, Маурициус, Сомалија
1957	Малезија, Зимбабве (право гласа)**
1958	Буркина Фасо, Чад, Гвинеја, Н.Д.Р. Лаос, Нигерија (Јужна)
1959	Мадагаскар, Сан Марино, (право гласа), Тунис, Уједињена Република Танзанија
1960	Канада (право на изборе)**, Кипар, Гамибија, Тонго
1961	Бахами*, Бурунди, Ел Салвадор (право избора), Малави, Мауританија, Парагвај, Руанда, Сјера Леоне
1962	Алжир, Аустралија**, Монако, Уганда, Замбија
1963	Авганистан, Конго, Екваторијална Гвинеја, Фиџи, Иран (Исламска Република), Кенија, Мароко, Папуа Нова Гвинеја (право на изборе)
1964	Бахами**, Либија Арапска Џамахирија, Папуа Нова Гвинеја (право гласа), Судан
1965	Боцвана, Лесото
1967	Демократска република Конго (право гласа), Еквадор**, Џирибати Острва, Тували, Јемен Д.Н.Р.
1968	Наури, Свазиленд

1970	Андора (право гласа), Демократска република Конго (право избора), Јемен (Арапска Република)
1971	Швајцарска
1972	Бангладеш
1973	Андора (право на избор), Бахреин, Сан Марино, Јордан,
1974	Јордан, Соломонска острва
1975	Ангола, Капе Верде, Мозамбик, Сао Томе и Принципе, Ванату 1
1976	Португалија**
1977	Гвинеја Бисао
1978	Нигерија (Северна), Република Молдавија 1, Зимбабве (право на избор)
1979	Маршалска острва, Микронезија (Федералне Државе), Палау
1980	Ирак, Ванату1
1984	Лихтенштајн, Јужна Африка (Обојени + Индијци)
1986	Централна Афричка Република, Џибути (право на избор)
1989	Намибија
1990	Самоа
1993	Казахстан 1, Република Молдавија 1
1994	Јужна Африка (Црнци)
2005	Кувајт

Извор: Women in Politics: Women Suffrage – A World Hronology of the Recognition of Women Right to Vote and Stand for Election, Inter Parliamentary Union, <http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>

Данас је женско право гласа распрострањено широм света и нема, скоро, никаквих недоумица око његове примене, дакле, генерално је неспорно. Статус жена као политичких субјеката је побољшан - жене имају право гласа у безмало свим државама света, имају право да се кандидују на изборима, право да се такмиче за било коју политичку функцију, да буду део извршне власти, председнице политичких странака, али је имплементација начела једнакости политичких права још увек далеко од потпуног остварења. Дакле, формално правно стицање политичких права није битно променило политичку сцену, нити довело до (радикалне) трансформације политичке активности жена. Чини се да декларативно прихватање неког права, све и да је оно постало део правног поретка, никако не значи да је оно постало део заједнице и да га заједница прихвата. Равноправна »употреба« или

»коришћење« политичких права мушкараца и жена је глобални проблем и тиче се безмало свих држава.

3.2. Политичка права жена или проблеми рода и грађанског статуса

Када дефинишемо политичка права и слободе кажемо да су она део групе права која грађанима/грађанкама једне заједнице обезбеђују учешће у формирању и изражавању политичке воље, а затим и учешће у вршењу јавних послова. Најшира операционална дефиниција политичких права је да су то »права партиципације, односно, права људи да учествују у управљању државом и заједницом«. ²¹⁸ Правна наука о људским правима каже да грађанска и политичка права припадају појединцима, да се наслањају на државу и првенствено су заснована на начелу слободе, што речју, говори о релацијама између појединца, државе и друштва; она су део и производ великих правних докумената грађанских револуција скраја XVIII и почетка XIX века. ²¹⁹

Да би се ужа политичка права могла остварити, предуслове обезбеђује и пружа поштовање оних права која се налазе између грађанских и политичких, каква су на пр. слобода изражавања, окупљања и удруживања. ²²⁰ Такође, Џејмс Валдрон додаје, да се након примене прве генерације грађанских и политичких права (грађанске слободе - као слобода говора, верске слободе, право гласа, и др.) и друге генерације права (социјално-економска права), сусрећемо са трећом генерацијом права – права друштвених група. Дакле, трећа генерација права постоји на заједничком и

---

²¹⁸ *Black's Law Dictionary*, Eight Edition, Thompson West, 2004, стр. 1348.

²¹⁹ В. Димитријевић и М. Пауновић кажу: „Сва људска права представљају једну целину. Опасно је тврдити да су нека важнија и преча од других. Такве тенденције увек постоје: грађански либерализам тежи да потцени економска, социјална и културна права сматрајући да држава не сме да се меша у привреду и предузетништво, док су многи социјалисти, нарочито они који су владали у државама „реалног социјализма“, сматрали да су грађанска и политичка права секундарна и „луксузна“, па чак и нека врста сметње колективном развоју.“ (Димитријевић, Војин и Пауновић, Милан, *Људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997., стр.175.)

²²⁰ Заједно са грађанским правима, политичка права образују класичан корпус права људи, такозвану »прву генерацију« људских права, која се перципирају као природна права и слободе грађана/ки у држави.

не-индивидуалном карактеру, солидарности и правима заједнице да разуме депривираност маргиналних и различитих група људи.²²¹

Роберт Дал тврди да најобухватнији системи политичких права и слобода постоје у демократским земљама. «Првенствено зато што широка политичка права и слободе представљају интегрални део демократије: они су нужни за функционисање институција по којима се модерна демократија разликује од осталих облика политичког уређења. Права и слободе су елемент онога што подразумевамо под демократијом, демократским процесом или демократском земљом.»²²² Демократски заснован правни поредак се успоставља грађанским слободама, чиме се омогућава слободним грађанима да остваре принцип народне суверености. Слободно изабрани представници, у условима слободног формирања и изражавања политичке воље, су ти преко којих грађани/грађанке успостављају државне органе, контролишу политичку власт и учествују у јавним пословима као (домаћи) држављани/грађани. Постоје и политичка права у најужем смислу речи, односно, права којима се грађанима »зајемчује стварни утицај на вођење јавних послова«. Та такозвана »права« политичка права су: бирачко право (активно и пасивно бирачко право), право на приступ јавној служби, право политичког удруживања, право гласа на референдуму, право народне иницијативе, право на јавну критику и петицију. У правној теорији је карактеристично да се у »политичка права убрајају само она која искључиво омогућавају непосредну политичку активност, а да се сва она права која поред тога имају и друге садржаје и циљеве (нпр. слобода штампе, окупљање, демонстрације итд.) сматрају личним правима. Према томе, политичка права обухватају најчешће само активно и пасивно бирачко право за председничке и парламентарне изборе, као и различите форме директне демократије, право на оснивање политичких партија и право на приступ јавним службама.»²²³

---

²²¹ Waldron, James, *Liberal Rights, Collected Papers 1981-1991*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, стр. 5-6.

²²² Дал, Роберт, »Демократија и људска права у различитим условима развоја», у: "Политике људских права" *Београдски круг*, 3-4/1995 - 1-2/1996, стр. 124.

²²³ Стојановић, Драган, *op. cit.*, стр. 98.

Као једно од основних политичких права грађана/грађанки »бирачко право је несумњиво најважније политичко право у условима доминације представничких норми демократије«. ²²⁴ Као елемент изборног права уједно је и услов за формирање представничког тела и учешће грађана/ки у обављању јавних послова. Њега гарантују међународне конвенције о слободама и правима грађана у области права грађана/грађанки на учешће у вршењу јавних послова. Универзална декларација о људским правима ²²⁵ у чл. 21, ст. 1, нам говори: »Свако има право да учествује у управљању јавним пословима своје земље, непосредно или преко слободно изабраних представника« ²²⁶, чиме се гарантује опште право грађана да учествују у јавним пословима непосредно или преко изабраних представника. Док се истим чл. 21, ст. 2, који гласи »Свако има право да на равноправној основи ступа у јавну службу у својој земљи«, ²²⁷ дефинишу својства бирачког права. Међународни пакт о грађанским и политичким правима ²²⁸ у чл. 25, закључује да »Сваки грађанин има право и могућност, без икакве дискриминације поменуте у чл. 2, и без неоснованих ограничења: а) да учествује у управљању јавним пословима, било непосредно, било преко слободно изабраних представника; б) да бира и да буде биран на повременим истинским, општим, једнаким и тајним изборима, који обезбеђују слободно изражавање воље бирача; в) да буде примљен, под општим једнаким условима, у јавне службе своје земље«. ²²⁹ То значи гарантовање права учешћа у јавним пословима, без дискриминације и ограничења било које друге врсте при вршењу овог права. Европска конвенција за заштиту људских права и

---

²²⁴ Op.cit., стр. 124.

²²⁵ Усвојена и проглашена резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 217 А (III) од 10. децембра 1948.

²²⁶ »Универзална декларација о људским правима«, у: *Универзални документи о људским правима*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001, стр. 19.

²²⁷ Op. cit., стр. 19.

²²⁸ Усвојен и отворен за потписивање и ратификовање или приступање резолуцијом Генералне скупштине 2200 А (XXI) од 16. децембра 1966. Ступио на снагу 23. марта 1976. у складу са чланом 49. *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори - бр. 7/71.*

²²⁹ »Међународни пакт о грађанским и политичким правима«, у: *Универзални документи о људским правима*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001, стр. 49.

основних слобода²³⁰ у чл. 3, протокола 11. каже: «Високе стране уговорнице се обавезују да у примереним временским размацама одржавају слободне изборе с тајним гласањем, под условима који обезбеђују слободно изражавање мишљења народа при избору законодавних тела»,²³¹ чиме се овом одредбом експлицитно не гарантује бирачко право, већ опште право на слободне изборе.

Устав сваке државе, као највиши и основни правни акт, гарантује ово право. Бирачко право има своје облике и својства, и ако га посматрамо у широј културно-историјској димензији видимо да је оно значајно мењало свој садржај. Бирачко право може бити опште и ограничено, све у зависности коликом је кругу грађана/ки дато да користе бирачко право. Опште бирачко право користе сви грађани који испуњавају одређене дате услове (држављанство, пунолетство и поседовање пословне способности). Али, бирачко право може бити ограничено бирачко право и утолико је било привилегија одређених група грађана/ки. Такође, бирачко право се одвија и кроз два права, као активно и пасивно бирачко право. Када кажемо активно бирачко право онда мислимо на право грађана/грађанки да бирају своје представнике у представничка тела. »Активно бирачко право је опште и једнако, што се у уставу изричито наводи. Данас је напуштен систем ограниченог права гласа у коме активно бирачко право имају само неки грађани (имовински, образовни или домицилни цензус; породични вотум, пол). Највећи број устава јемчи активно бирачко право без обзира на пол.«²³² Дакле, на основу одређених критеријума искључивале су се читаве категорије грађана из бирачког права. Ови критеријуму, познати као цензус, представљају посебне услове које појединац поред већ наведених општих

---

²³⁰ Донета у Риму 4. новембра 1950. године, ступила на снагу 3. септембра 1953. године. До 1. јануара 2005. године Конвенцију је ратификовало 45. држава. *Службени лист СЦГ - Међународни уговори - 9/03*. Заједно са протоколима 1, 4, 6, 7, 12, и 13, ступила на снагу за Србију и Црну Гору 3. марта 2004.

²³¹ »Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода« (Протокол уз Конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, измењену у складу с протоколом бр.11.), у: Хаџи-Видановић, Видан и Милановић, Марко, пр., *Међународно јавно право – Збирка докумената*, Београдски Центар за људска права, Београд, 2005, стр. 137.

²³² Пајванчић, Маријана, *Уставно право*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2008, стр. 99.

услова треба да испуни како би стекао бирачко право. Током историје и одређених социјалних и политичких утицаја били су различити и познати као - имовински цензус, домицилни или резиденцијални, образовни, порески, старосни и цензус пола. Најдуже од свих цензуса задржали су се порески цензус и цензус пола, као важни инструменти регулисања државног система. Наравно, за нас је у овом контексту вредан пажње цензус пола, на основу којег жене нису уживале бирачко право скоро до почетка XX века. Жене су постала »политичка бића« и стекле политичка права у дугом процесу идентификовања индивидуалитета мушкарца и жене.²³³ Активно бирачко право, под једнаким условима као и мушкарци, жене у већини земаља добијају после Првог светског рата, а у појединим земљама као што су Француска, Италија или Грчка и много касније. Пасивно бирачко право подразумева право грађана/грађанки да буду бирани као представници/заступници/репрезенти за представничка тела и оно се у већем броју устава везује за додатне услове које грађани треба да испуне да би користили ово право.

Политичка права нужно су окренута ка стварању демократије, владавине права и система који подразумева заштиту људских права и темељних слобода грађана као суштинског дела правног поретка. Сидни Верба и Норман Ни кажу - »степен демократије у заједници мери се постојањем и обезбеђивањем политичких права«,²³⁴ односно, историја демократске власти може се трасирати у категоријама остваривања политичких права, до степена када су она доступна свим грађанима, што је, наравно, једна од компоненти добре владавине и заједнице људи. Политичка једнакост је основни циљ демократије, а степен политичке једнакости је важан индикатор врсте демократије.²³⁵ Као вредност она заузима централно место у нормативној теорији демократије. Шта то значи за политичку

---

²³³ Lovenduski, Joni, *Women and European politics: Contemporary Feminism and Public Policy*, University of Massachusetts Press, 1986, стр. 206.

²³⁴ Verba, Sidney and Nie, Norman H., *Participation in America, Political Democracy and Social Equality*, University Chicago Press, Chicago, 1987, стр. 334.

²³⁵ Lijphart, Arend, *Patterns of Democracy – Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, Yale University Press, 1999, стр. 282.

партиципацију и репрезентативност жена? Тврди се да су жене равноправни грађани и зато треба равноправно да деле позиције са мушкарцима у области јавног одлучивања - у супротном постоји »демократски дефицит«. Сидни Верба истиче да демократија подразумева «једнако разматрање потреба и приоритета свих грађана». Историја показује да су појмови - демократија, политичка репрезентација и жене - увек били у опозицији, што говори о политичком положају жена у друштву и неопходности сталног истраживања релација рода и грађанског статуса.

Нормативни приступ демократији, који на крају XX века резултира из аналитичког дискурса феминистичке политичке теорије, каже да је политичка једнакост као вредност централна категорија: жена је у статусу грађанина једнака и са мушкарцем треба да дели једнаке (равноправне) позиције на местима одлучивања - све остало је демократски дефицит. Реализација политичке димензије грађанског статуса жене²³⁶ суштински је повезана са политичким правима жена, која настају у релацијама општих карактеристика и специфичних својстава грађанских и политичких права, а битно задиру и у простор правног и политичког система. Стечена грађанска права и употреба тих права врше се пре свега у политичкој сфери, што је, како сматра Риан Вот, основно за пун развој грађанскости која подразумева активни и родно једнак грађански статус.²³⁷

Род и политичка димензија грађанскости. Модел и речник говора о концепту грађанског статуса зависи од социјалног и политичког контекста, као и историјског наслеђа у коме се он развијао; подразумева како категорије »индивидуална права и обавезе«, тако и категорије »припадање и партиципација у политичкој заједници«. Грађанскост²³⁸ се у

---

²³⁶ У истраживањима срећемо појам "*political citizenship*", који у односу на политички положај жена означава развој њихових политичких права као грађанки и упућује на однос жене (индивидуа), државе и политике као друштвеног подсистема. Видети у: Walby, Sylvia, *Gender Transformation*, Routledge, 2005, стр. 3.

²³⁷ Voet, Rian, *Feminism and Citizenship*, Sage Publication, London, 1998, стр. 137.

²³⁸ У контексту разумевања политичких права суштински је важно размотрити појам грађанског статуса или принципа грађанства. Аљоша Мимица у широкој перспективи између социологије и права анализира категорију „грађански статус“. Он предлаже да се француски израз *citoyenneté*, енглески *citizenship* и италијански *cittadinità*, преведу и дефинишу као *грађанскост*. Наиме, по њему, у ужем и уобичајеном значењу на наведеним

најелементарнијој форми односи на услове под којима људи партиципирају у друштву. Када се примени на популацију жена, она показује начин и степен њиховог укључивања/искључивања из права и статуса грађана. Дакле, политичка димензија грађанског статуса жене, како примећује Б. Тарнер, односи се на чињеницу политичког света у оквиру којег су »грађанска права основна, зато што нам у крајњем случају одређују ко је укључен, а ко искључен«. ²³⁹ Родне предрасуде према женама у јавној области, тражиле су ширу дефиницију статуса грађанина од оне коју је дао Т. Х. Маршал да је то: »Статус дат онима који су пуни чланови заједнице. Сви који поседују статус једнаки су с обзиром на права и дужности којима је статус установљен.« ²⁴⁰ За Т. Х. Маршала добијање права гласа жена суштински је различит процес од давања права гласа мушкараца. Наиме, стицање политичке димензије грађанског статуса мушкараца повезано је са успоном и развојем капитализма, док за ту етапу развоја друштва слобода жена није била неопходна, а и због тога што, како Маршал каже, «жене нису биле

језицима, грађанскост значи исто што и држављанство (немачки прецизније: *Staatsbürgertum*), тј. упућује на правни статус. У питању статуса грађанина или принципа грађанства нипосто није реч о друштвеном слоју, сталежу или класи (грађанство, буржоазија), него о »скупу својстава, различитих статуса, помичних идентитета, разноврсних права и обавеза«. Такође, грађанскост не претпоставља само пасивно или активно учешће појединаца у политичком животу, »него подразумева и слободно располагање бројним мањинским, регионалним, културним, социјалним, синдикалним, хуманитарним, професионалним, родним, и другим 'трансполитичким' правима и одговарајућим обавезама«. Грађанскост, а уз њега најприближније и најнеутралније стоје »статус грађанина« или »принцип грађанства«, најадекватније објашњава социјабилитет онога што се подразумева под принципом грађанских права, својстава, статуса, идентитета и тежњи грађана у модерној држави. (Видети у: Аљоша, Мимица, "Социолошки речник неколико одредница, још једном", *Теме*, бр.1/2006, стр. 14.)

²³⁹ Turner, Bryan S., »Citizenship«, in: Braham, Piter and Janes, Linda, ed., *Sociology and Society – Social Differences And Divisions*, Blackwell Publishers, Cambridge, 2002, стр. 206.

²⁴⁰ Енглески социолог, најутицајнији теоретичар грађанскости у Британији, Т. Х. Маршал (Tomas Humphrey Marshall) идентификовао је три категорије права и одговорности које поседују грађани: грађанска права (18. в., развој и борба за основна људска права: право на слободу говора, мишљења, веровања, право на својину, право на правду и др.); политичка права (19. в., развој идеје за опште право учествовања у политичком животу - борба за опште право гласа, принцип персоналног статуса, а у институционалном смислу укључују развој парламента и савета локалне власти.) и социјална права (20. в., борба за основна социјална и економска права – право на образовање, здравствену заштиту, социјално благостање, и др.).

Прва димензија односи се на грађанска права, односно, на процес индивидуализације грађанина, који је власник себе и своје имовине, и дефинише се као аутономно морално биће. Друга димензија су политичка права, док су трећа димензија социјална права, која комплетирају грађанска и политичка права. Видети у: Heater, Derek Benjamin, *A Brief History of Citizenship*, Edinburgh University Press, 2004, стр. 113-114.

пуноправне чланице заједнице».²⁴¹ Зато су феминистичке теоретичарке критиковале Т. Х. Маршала и замерале му да није увидео како »родне разлике (а не само класне) структуришу ускраћивање приступа грађанским правима».²⁴² У утицајној теорији грађанства Т. Маршала, као и генерално у теорији грађанства, жене су биле маргинализоване, као што су биле дискриминисане у друштву. Такав андроцентрични приступ установљавању грађанског статуса, у коме су жене остале углавном невидљиве, провоцирао је многе теоријске расправе. Из перспективе родне сегрегације на пољу људских права, значајна је она која му замера да нас не снабдева апаратуром за анализу рода и мањинских група, које као централне категорије стоје у основи и заједништва и друштвене различитости. Такође, динамика стварања грађанских права, из теоријске перспективе Т. Маршала, не може да се »уклопи« у историју женских права.²⁴³ Сва неслагања са његовом теоријом из перспективе грађанског статуса жена, могу да се резимирају кроз истраживања Керол Пејтмен и Ен Филипс или Барбаре Хобсон, Бирти Сим и Рут Листер²⁴⁴. Њихова истраживања су показала да је конструкција принципа грађанства у традицијама политичких теорија либерализма и грађанског републиканизма »превидела« родну димензију. Либерална теорија, која се заснива на подели приватно/јавно и јасној идеји »ограничене власти са циљем обезбеђивања личне слободе« чије је исходиште индивидуализам и егалитаризам, искључила је жене из својих »наизглед универзалних аргумената».²⁴⁵ Такође је и републиканска теорија, базирана на подели

---

²⁴¹ Цитирано према: Stacey, Margaret and Price, Marion, *Women, power and politics*, Tavistock Publication, London, 1981, стр. 49.

²⁴² Lister, Ruth and all, ed., *Genedering Citizenship in Western Europe*, The Policy Press, University of Bristol, стр. 8.

²⁴³ Наиме, жене су прво добиле социјална права, а онда након вишедеценијске борбе добиле су политичка права, да би на крају, у другом таласу женског покрета, била проширена женска грађанска права када су промењени закони о браку, абортусу и контрацепцији у развијеним земљама запада. Видети у: Yuval Davis, Nira, "Women, Citizenship and Difference", *Feminist Review*, No 57/1997, стр. 4-5.

²⁴⁴ Видети у: Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998; Phillips, Anne, *(O)Radanje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001; Hobson, Barbara and Lister, Ruth, »Citizenship«, in: Hobson Barbara, Jane Lewis and Siim Birtie, *Contested Concept in Gender and Social Politics*, Edward Elgar Publishing Limited, 2002; Siim, Birtie, *Gender and Citizenship: Politics and Agency in France, Britain and Denmark*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

²⁴⁵ Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998, стр. 114.

приватно/јавно али за разлику од либерализма она је заснована на идејама о политичкој заједници, партиципацији и јавним врлинама, искључила жене и питања свакодневног живота из јавног дијалога. Критичка становишта су, са идејом о укључивању жена у грађанско друштво, осветлила начин на који се грађански статус у републиканском (данас комунитарним) и либералном политичком погледу на свет развијао као суштински мушка пракса и идеал. Она су јасно показала да се категорија »формални грађански статус« односи на хомогенизовани простор белог (материјално ситуираног, богатог) мушкарца (WHAMs). Жене су (увек) биле ангажоване у дешавањима у приватној породичној области, иза јавне сфере социјалне промоције. Мушкарцима се допуштала флексибилност - учешће у политичкој активности и ослобађање од свих осталих терета.²⁴⁶

Родну димензију принципа грађанства можемо да разумемо као низ дихотомија: јавно-приватно, индивидуа-заједница, мушко-женско, правда-брига, право-одговорност, активно-пасивно и/или бити грађанин-радити као грађанин. Из оквира ових дихотомних класификације види се начин на који се успоставља неједнакост, наиме, увек је једна од страна ових бинарних односа више вреднована.²⁴⁷ Расправе које се воде у литератури између либералних и републиканских политичких концепата грађанскости такође пропитују поделе приватно-јавно, појединац или члан заједнице, пасиван или активан грађанин и грађански статус или пракса и стављају их у центар анализе односа рода и грађанскости.

Перспектива посматрања грађанског статуса мења се »убацавањем« категорије рода, тако да се грађанскост осветљава и види кроз позицију жене у процесу грађанске партиципације и стицања пуног грађанског статуса. Модерни теоретичари грађанског статуса слажу се да је основа дуготрајног искључења жена из пуног грађанства дихотомија приватно vs. јавно у

---

²⁴⁶ Парадигма о политичкој инфериорности жене зачета је још у радовима Аристотела о јавној сфери, полису и учешћу жена у политици. За Аристотела акти грађанства нужно захтевају рационалност и »за жене нема мјеста у политици, јер их је њихова 'природа' оспособила само за мање вриједне делатности приватне сфере« (Видети у: Phillips, Anne, op. cit., стр. 36.)

²⁴⁷ Hobson, Barbara and Lister, Ruth, »Citizenship«, in: Hobson Barbara, Jane Lewis and Siim Bertie, *Contested Concept in Gender and Social Politics*, Edward Elgar Publishing Limited, 2002, стр. 25.

друштвеном животу. За Рут Листер подела „приватно-јавно” представља социјални модел поделе (политичке) моћи, којим су жене протеране у приватну област породичног живота и искључене из грађанских права.²⁴⁸ Подела јавно/приватно или политика/породица и мушко/женске особине, које са на то односе, “стоје у срцу” релација рода и грађанског статуса. Наставак моћи ове дубоко родно засноване дихотомије значи да је признање грађанског статуса жена било под мушким условима. У либералној теорији и пракси јавна сфера друштвене активности сматра се одвојеном и независном у односу на друштвене активности које се обављају у приватној сфери. „Важна конзеквенција те концепције приватног и јавног јест то да се јавни свијет, или грађанско друштво, у либералној теорији (штовише, у готово свакој политичкој теорији) концептуализира и разматра у апстракцији или одвојености од приватне кућне сфере”.²⁴⁹ Различите претпоставке, када су родност и политичка грађанска партиципација у питању, огледају се у објашњењу и разликовању појма грађанскости као статуса и као праксе, односно разликовања између - бити грађанин и деловати као грађанин. За Р. Листер постоји јасна дистинкција између пасиван или активан грађанин и грађански статус или пракса, „зато што у бити грађанин, у социолошком смислу, значи уживати права нужна за заступање и социјалну и политичку партиципацију. Делати као грађанин значи испуњавање потпуног потенцијала статуса”.²⁵⁰ Жене нису присутне у животу друштвене заједнице на исти начин као мушкарци, али то не значи да оне престају да буду грађанке које реализују своја партиципаторна права и обавезе када, на пример, користе политичка права у друштвима »мушке културе« и фактичког одсуства жена из политике. Односно, жене су добиле право гласа, али то још увек није значило и не значи да су равноправне у политици.

---

²⁴⁸ Упоређивање различитих националних правних система показало је да стицање само права гласа, не чини да жене учествују са једнаким правима у политици и друштву. Право да се има право, с обзиром на родну поделу рада, може имати ефекта онда када жене имају једнака права у области приватног права, посебно породичног права, и када имају сопствене ресурсе и економску сигурност. Видети у: Lister, Ruth and all, ed., *Gendering Citizenship in Western Europe*, The Polity Press, 2007, стр. 42.

²⁴⁹ Pateman, Carol, op. cit., стр. 115.

²⁵⁰ Lister, Ruth, “Citizenship: Towards Feminist synthesis”, *Feminist Review*, No 57/1997, стр. 35-36.

Постале су равноправне грађанке на простору универзалних грађанских права, а са друге стране остале су неравноправне.

Феминистичка теорија грађанства укључила се као алтернатива перспективи разумевања женског социјалног и политичког живота. Њен главни задатак је да укључи жене и маргинализоване групе у социјалне односе демократије, односно да уведе родне односе у политички простор. Потенцијал различитих феминистичких парадигми указује на везу између политичке (и социјалне) димензије грађанског статуса и женских интереса. Феминистичка истраживања су констатовала да не постоји универзална прича о роду и грађанскости, као и да треба променити постојећи концепт једнакости мушкараца и жена, односно, деконструисати мушки модел на који се она односи. Феминистичка теорија указује на парадигму која говори да се не ради само о томе да сви грађани буду третирани као једнаки, већ да имају једнак третман за своје различите потребе. Овакав приступ грађанском статусу указује на разумевање хетерогености и различитости жена као групе и одговор је на универзалистички концепт грађанскости.

Право гласа као једноставан, али кључни, индикатор грађанског статуса показује да су политичке активности, историјски и сада, као део јавног простора доминантно припадале (само) мушкарцима, па је грађански статус увек имао родну димензију, у смислу да су жене и мушкарци стајали у различитим релацијама у односу на статус, и то на штету жена.²⁵¹ Довољан и парадоксалан показатељ може да буде друштвена чињеница о постојању грађанског статуса скоро више од две хиљаде година, а да, са друге стране, са занемарљивим изузецима, жене у демократски најлибералнијим земљама света имају грађански статус тек око сто година!

Наравно да је право гласа прекретница, али стицање и пут до пуног грађанства треба да се настави до остваривања адекватне репрезентације жена у парламентима и владама.²⁵² Политичка права жена, као што историја

---

²⁵¹ Lister, Ruth, "Citizenship and Gender", in: Nash, Kate & Scott, Alan, ed., *Blackwell companion to political sociology*, Blackwell Publishers Inc., Oxford UK, 2001. стр. 323.

²⁵² Социјални, економски и културни аспект остваривања пуног грађанског статуса, мимо политичке димензије грађанског статуса, подразумевају обезбеђивање једнаких могућности запошљавања жена, као и заштиту жена од доминације и опресије мушкараца.

и време - прошло и садашње - показују, фактички се не остварују. Правна гаранција пасивног бирачког права женама није довела и до стварне реализације тог права и његовог пуног остваривања. У ширем социјалном оквиру, и с обзиром на концепт равноправности мушкараца и жена, проблем политичког репрезентовања жена постао је индикатор стварног друштвеног положаја жена као групе. Фактичко политичко присуство жена и њен фактички политички утицај и моћ остају и даље у раскораку.

3.2.1. Политичка једнакост и групна диференцирана права из перспективе рода

Од почетка XX века, у оним земљама које полажу право на демократију, женама је био дозвољен улазак у политику. Жене су имале формалну политичку једнакост у остваривању политичких права и са мушкарцима су делиле право на глас, право на изборну кандидатуру, као и право да се такмиче за било коју политичку функцију у држави. Дакле, према закону су третиране као равноправни грађани. Међутим, у пракси јавног и политичког простора, жене су данас још увек, у односу на мушкарце, не само у другачијем, него и у неједнаком положају када се води дебата о њиховој политичкој моћи и утицају.

Како су парламенти и њихова родна структура главни индикатори политичке моћи жена у изборној политици, онда се из следећег табеларног приказа жена у парламентима, у распону од шест деценија, може сагледати еволуција политичког статуса жена на глобалном друштвеном нивоу.

Табела бр. 3. Жене у Парламенту 1945-2008²⁵³

	1945.	1965.	1975.	1985.	1995.	2000.	2008.
Број парламената	26	94	115	136	176	177	189
Процент жена чланица парламента или представница (доњи дом или једнодомни)	3.0	8.1	10.09	12.0	11.6	13.4	17.9
Процент жена чланица парламента или представница (горњи дом)	2.2	9.3	10.5	12.7	9.4	10.7	16.7

Ако томе додамо и податке из 2009. године о 18,5% жена у парламентима у свету, испоставља се да то једва да представља знак неког прогреса.²⁵⁴

Табела бр. 4. Регионални просек жена у Парламенту 1995–2007²⁵⁵

Региони у свету	1995. година	2007. година	Повећање изражено у процентима између 1995-2007. године
Свет	11.3 %	17.7 %	6.4%
Нордијске земље	36.4 %	41.4 %	5%
Европа са Нордијским земаљама	13.2 %	20.9 %	7.7%
Америка	12.7 %	20.7 %	8%
Европа без Нордијских земаља	10.7 %	19.0 %	8.3%
Суб-Сахарска Африка	9.8 %	17.3 %	7.5%

²⁵³ *Equality in Politics: A Survey of Women and Man in Parliaments*, IPU, 2008.

²⁵⁴ *Is Parliament open to Women? An Appraisal*. Conference for Chairperson and Member of Parliamentary Bodies Dealing With Gender Equality, 28-29 Septembar, 2009, Geneva, IPU, str. III.

²⁵⁵ *Equality in Politics: A Survey of Women and Man in Parliaments*, IPU, 2008.

Региони у свету	1995. година	2007. година	Повећање изражено у процентима између 1995-2007. године
Азија	13.2 %	16.9 %	3.6%
Пацифик са Аустралијом и Новим Зеландом	7.7 %	12.9 %	5.2%
Арапске државе	4.3%	9.6%	5.3%
Пацифик искључујући Аустралију и Нови Зеланд	2.5 %	2.5 %	0%

Ако погледамо за нас референтни регион ЕУ и када истражујемо родна парламентарну структуру видимо да расте учешће жена у парламентима држава чланица Европске уније у последњих десет година, тако да се број жена у парламентима од 17,7% у 2004. години повећао на 25,5% жена у 2014. години. Нордијске земље су својим односом према женским правима и концепту родне равноправности допринеле повећању присуства жена у парламенту и заправо постале мера демократског инпута у развоју политичких права жена.

Табела бр. 5. Процент жена у националним парламентима Европске уније, 29. 2. 2004.²⁵⁶

Нордијске земље	39.7%
Европа – ОСЦЕ земље чланице, укључујући Нордијске земље	17.7%
Европа – ОСЦЕ земље чланице, исукључујући Нордијске земље	15.6%

²⁵⁶ *Percentage of women in National Parliament in EU, Situation as of 29st February 2004, Inter Parliamentary Union, IPU, 2014.*

Табела бр. 6. Процент жена у националним парламентима Европске уније, 1. 2. 2014.²⁵⁷

Нордијске земље	42.1%
Европе - ОСЦЕ земље чланице, укључујући Нордијске земље	25.1%
Европе - ОСЦЕ земље чланице, искључујући Нордијске земље	23.5%

Наравно, постоје значајне разлике између земаља и региона што указује на различите структурне, политичке и културне факторе политичке репрезентативности жена. Уочљива је разлику између парламената са највећим бројем жена и оног са најмањим бројем жена у Европској унији. Шведска, као прва на тој ранг листи политичке заступљености жена у парламенту, има 45% жена, док Кипар са 12,5% има најмањи број жена у парламенту. После Шведске, долази Финска, 42,5%; Шпанија, 39,7%; Белгија, 39,3%; Данска 39,1%; Холандија, 38,7%; Немачка, 36,5%; Словенија, 33,3%; Аустрија, 32,2%; Италија, 31,4%; Португалија, 31,3%; Француска, 26,2%; Латвија, 25,0%; Бугарска, 24,6%; Хрватска, 23,8%; Велика Британија, 22,6%, Грчка, 21,0%; Чешка, 19,5%; Естонија, 19,0%; Словачка, 18,7%; Ирска, 15,7%; Румунија, 13,5% и Кипар.²⁵⁸

По подацима из 2015. године само 45 жена руководе једним од домова у 190. Парламента у свету, од којих су 76 дводомни. Жене стога заузимају само 16,5 % од укупног броја од 273 места резервисаних за председавајуће Парламента или једног од домова парламента.²⁵⁹

Учешће жена међу министрима у владама земаља Европске Уније порасло је са 22% у 2005. години на 26% у 2009. години. Повећање је било веће од 10% у Словачкој, Италији, Финској и Данској, више од 15% у Пољској и Словенији, а у Француској и 20%.²⁶⁰

²⁵⁷ *Percentage of women in National Parliament in EU, Situation as of 1st February 2014, Inter Parliamentary Union, IPU, 2014.*

²⁵⁸ *Inter Parliamentary Union, 2014.*

²⁵⁹ *Inter Parliamentary Union, 2015.*

²⁶⁰ *Inter Parliamentary Union, 2014.*

Табела бр. 7. Жене министри у 27 Влада ЕУ²⁶¹

	Земље чланице	Датум избора	Министри чланови владе	Број жена	%
1	Финска	2007.	20	12	60,00
2	Шпанија	2008.	18	9	50,00
3	Шведска	2006.	22	10	45,50
4	Немачка	2005.	16	7	43,75
5	Француска	2007.	17	7	41,18
6	Данска	2007.	19	7	36,84
7	Белгија	2008.	15	5	33,33
8	Аустрија	2008.	13	4	30,77
9	Пољска	2007.	18	5	27,78
10	Словенија	2008.	19	5	26,32
11	Бугарска	2005.	19	5	26,32
12	Холандија	2006.	18	4	22,22
13	Малта	2008.	9	2	22,22
14	Уједињено краљевство	2007.	23	5	21,74
15	Естонија	2007.	14	3	21,43
16	Летонија	2007.	19	4	21,05
17	Ирска	2008.	15	3	20,00
18	Италија	2008.	22	4	18,18
19	Луксембург	2004.	13	2	15,38
20	Румунија	2008.	21	3	14,29
21	Словачка	2006.	16	2	12,50
22	Грчка	2007.	17	2	11,76
23	Португалија	2005.	17	2	11,76
24	Чешка	2008.	18	2	11,11
25	Кипар	2008.	11	1	9,09
26	Литванија	2008.	14	1	7,14
27	Мађарска	2006.	16	1	6,25
	Укупно		459	117	25,49

Извештај Еуробарометра о равноправности полова у различитим сегментима друштва, који је марта 2012. године објавила Европска комисија, показује да су жене слабо заступљене у политици. Грађанке и грађани

²⁶¹ *Fondation Robert Schuman*, 2 mars 2009.

Европске уније недвосмислено верују да таква ситуација треба да се промени: 88% њих сматра да жене са једнаким квалификацијама треба да буду барем једнако заступљене на кључним позицијама. Око три четвртине испитаница/ка верује да жене имају потребне вештине. Исто толико Европљана/ки подржава идеју да се законом регулише број жена на кључним позицијама, с тим да 49% предлаже новчане казне као најадекватнији начин за примену тих закона. Истраживање, које је спроведено у септембру 2011. године на више од 26.000 испитаница/ка, показало је да 76% Европљанки/а мисли да у пословној заједници доминирају мушкарци који немају довољно поверења у жене. Знатно мање испитаника, око 29%, сматра да су жене мање спремне него мушкарци да се боре за каријеру. Исто толико грађана сматра да су жене незаинтересоване за позиције које носе одговорност. Око петина испитаника сматра да жене немају потребне квалификације за кључне позиције у фирмама. У односу на истраживање из 2009. године данас више грађана сматра да у бизнису доминирају мушкарци. Такође, скоро четвртина Европљана сматра да мере за равнотежу полова треба донети и на националном и на нивоу ЕУ. Релативна већина испитаника, њих 43%, сматра да квоте треба да буду 50% за мушкарце, 50% за жене.²⁶² Последњи извештај Европског женског лобија (EWL) критички се осврће на састав нове Европске комисије, који је донет на састанку челника и челница држава чланица ЕУ. Како су и пре тога били познати кандидати и кандидаткиње већине држава за чланство у Комисији, при чему су од укупно 28. особа, биле предложене само 4 жене, 28. августа 2014. године Европски женски лоби објавио је своју реакцију на могућност да у новој Европској комисији само око 15% чланства чине жене, што је упола мање него у одлазећој Комисији којом је председавао Х. М. Барозо. Питање које поставља Европски женски лоби у вези са овом ситуацијом гласи: да ли је ово Европска унија какву желимо?²⁶³

Зашто је тако тешко за већину жена (као и за неке групе мушкараца) да буду у већем броју укључене, и остану укључене, у институције власти на

---

²⁶² *Special Eurobarometer 376, Report.*

²⁶³ *European Women Lobby, 2014.*

националном и локалном нивоу, или да употребимо фразу Синтије Кокбурн, »шта то стоји на путу жена«?²⁶⁴ Морис Диверже је још педесетих година XX века написао да се »елиминација жена из, у основи конкурентских разлога, претвара у аргумент да је политика самом својом природом суштински мушка област у коју жена може ући само изузетно, и у строго одређеним областима«.²⁶⁵ Разлика између идеала политичке једнакости и друштвене реалности подзаступљености жена у политичком животу јасно је изоштрена ставом Сидни Вербе, који политичку једнакост »грубо« дефинише као једнак утицај грађана на политику владе. За њега су глас и једнакост централна тачка демократске партиципације. Такође је демократски идеал и једнако узимање у обзир потреба и приоритета свих, међутим, стварност политичке партиципације очигледно је сасвим различита.²⁶⁶ Наиме, општи друштвени и политички контекст либералних демократија није узимао за »озбиљно« (не)равноправност жена, тако да се питање политичке неједнакости мушкараца и жена није усмеравало ка правном третману регулисања политичких процеса. Социјална видљивост неједнакости жена и мушкараца у политици отвара полемички простор за разматрање политичке једнакости мушкараца и жена, и могућих модела њеног успостављања. Али како каже Ен Филипс, налазимо се на »клизавом терену«, ако захтевамо посебне мере за жене, јер зашто их онда немају пензионери, хомосексуалци, они са плавим очима, црвеном косом, и други.²⁶⁷

Теоријско питање, на који начин треба концептуализовати политичку равноправност жена, па тиме и пуно остваривање њихових политичких права, структурисано је тражењем одговора на питања шта је универзално, а шта диференцирано грађанско право. Традиционалан став, да женама не треба »дати« и/или гарантовати нека »посебна« права која немају друге

---

²⁶⁴ Више о томе у: Mackay, Fiona, *Love and Politics: Woman Politicians and Ethics of Care*, Biddles Ltd., Great Britain, 2001, стр. 23.

²⁶⁵ Duverger, Maurice, *Political Role of Women*, UNESCO, 1955, стр. 125.

²⁶⁶ Verba, Sidney, Schlozman, Kay Lehman and Brady, Henry E., *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*, Harvard University Press, Harvard, 1995, стр. 1-2.

²⁶⁷ Phillips, Anne, "Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who our Representative Are"?, in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford University Press, 2004, стр. 226.

друштвене групе, још увек опстаје као један од главних токова расправе о диференцираним правима жена у односима политичке репрезентације. Тако профилисана литература о политичким правима жена, између осталих теоријских дилема, понудила је, као сликовиту »опаску«, питање - због чега жене треба да партиципирају у политици, када, на пример, њихове интересе могу да заступају њихови партнери, очеви и/или супрузи, као и »остали други«? Заправо, »проблем политичког представљања жена у почетку није постојао. Разлог није био у томе што су се сви слагали да жене не треба да буду представљене; тачније, аргумент је био да жене јесу биле представљене«. ²⁶⁸

Вирџинија Сапиро наводи три етапе у политичкој репрезентацији жена. У првој, жене су биле представљене преко својих мужева, тако што су мушкарац и жена постајали ступањем у брак једно правно лице - муж је глава породице и он је представљао породичне интересе (женски интереси коинцидирају са породичним интересима). За време деветнаестог века почиње друга фаза. Жене задобијају права на пуну политичку репрезентацију као појединачни чланови политичке заједнице. Политичка једнакост занивала се на добијању политичких права и жене су имале права да је захтевају, али као што знамо она није »аутоматски« потврђена. Међутим, феминистички покрет, у каснијој фази развоја, захтева да жене (баш као и друге дискриминисане групе), не треба да буду представљене као појединке, него као чланице групе. Да би се до тога дошло, како она каже, потребно је показати да жене као група имају јединствене и политички значајне карактеристике и специфичне интересе које репрезенти морају узети у обзир. Она тврди да су ти политички интереси последица различитог друштвеног положаја који жене заузимају. ²⁶⁹ Значајна импликација идеје да жене деле карактеристичне, препознатљиве политичке интересе је, како кажу теоретичарке, по себи контроверзна. Жене су разноврсна група са

---

²⁶⁸ Sapiro, Virginia, "When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women?", in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004, стр. 161.

²⁶⁹ Op. cit, стр. 161-167.

различитим интересима. Они произилазе из њиховог различитог расног и етничког порекла, као и/или различите класне припадности. Нема, дакле, ни слагања међу женама око тога шта су женски интереси. Ипак, у општим цртама, жене вероватно имају интересе који се разликују од мушких интереса, или интереса неких других, који су засновани на групном идентитету.²⁷⁰

Традиционална концепција једнакости заснивала се на једнаком третману свих појединаца и идеји да ће њихови интереси бити једнако репрезентовани. Дакле, она није узимала у обзир »супротност између једнакости схваћене према мушкоме лику и стварног друштвеног положаја жена као жена«. ²⁷¹ Како каже Вил Кимлика, »недовољна представљеност историјски оштећених група јесте општи феномен«²⁷², па је важан корак учињен када је у разматрање области репрезентације и заштите интереса мањина, као важне политичке области, уведена још једна »интересна група«. За Аренда Липхарта, поред осталих, „постоји једна 'мањина' (политичка, пре него бројчана мањина) која се налази свугде, то су жене“.²⁷³ Стога је рационално поставити питање да ли једнакост која свима обезбеђује исти третман може да гарантује подједнаку и правичну расподелу политичке моћи. Ен Филипс се критички осврће на традиције либералне демократије која игнорише и грађанског републиканизма који надилази проблеме разлике, да би, како она каже, у стварности обе традиције неприметно увеле »мушко тело« и »мушки идентитет« у сопствене дефиниције норме. Зато она мисли да демократија, као социјални и политички поредак, не може стајати изван полне/родне разлике и да се, у складу са »идејом разлике«, мора

---

²⁷⁰ Phillips, Anne, *(O)Radanje Demokracije*, стр. 154.

²⁷¹ Pateman, Carole, *op.cit.*, стр. 57.

²⁷² Кимлика, Вал, *Мултикултурализам: мултикултурно грађанство*, ЦИД, Подгорица, 2004, стр. 52.

²⁷³ Lijphart, Arend, "Democracies: Forms, performance and constitutional engineering", *European Journal of Political Research*, No. 5/1994. стр. 4.

Као и других неједнаких и маргинализованих група – етничке, националне и расне мањине. (Н. Жунић)

реконцептуализовати. Демократија треба да се бави нама не само као појединцима, већ и као групама.²⁷⁴

Заштита права жена као посебне социокултурне групе у складу је са концептом правичности спољашње заштите ове групе. Џ. Ролсова и Р. Дворкинова либерално егалитарна теорија, како то наводи В. Кимлика, и сама наглашава значај уклањања неједнакости које нису добровољно одабране.²⁷⁵ Како су жене у својој *de facto* политичкој димензији грађанскости са оне стране једнаког учешћа са мушкарцима у политичким процесима и токовима доношења политичких одлука у институцијама државе, онда је позив на »специјалан третман« један од избора у разумевању модела остваривања једнакости. Потребно је имати у виду специфичне околности које стварају родне разлике и социјалне последице које оне производе, наиме, »групне разлике не само да укључују различите потребе, интересе и циљеве; међутим, оно што је можда важније је различит друштвени положај и искуство, из којих се разумеју друштвене чињенице и вођење политике».²⁷⁶

Вил Кимлика, један од најзначајнијих заговорника »групноспецифичних права«, сматра да је у свим либералним демократијама заштита грађанских и политичких права појединаца један од главних механизма за прилагођавање културним разликама. Људи, дакле, могу да се прилагоде одређеним облицима културне разлике једино специјалним правним и уставним мерама, које надилазе општа права грађанства.²⁷⁷ Разлике које постоје између група у друштву могу да буду превазиђене - тако што ће појединци из тих група добити одређена групноспецифична права. Такву врсту групних права Ајрис М. Јанг назива »диференцирано грађанство«, које, по њој, представља најбољи начин да се »оствари инклузија и партиципација

---

²⁷⁴ Phillips, Anne, *(O)Rađanje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001, стр. 148.

²⁷⁵ Op. cit, стр.160.

²⁷⁶ Op. cit, стр. 420.

²⁷⁷ Кимлика, Вал, op. cit., стр. 45.

свих у пуном грађанском статусу». ²⁷⁸ Зато и каже да употреба израза „специјална права“ подразумева разликовање „групе права коју сви људи треба да имају, општа права, и групу права коју одређене категорије људи треба да имају у могућим посебним околностима. То јест, разлика би требало да се односи само на различите нивое општости, где 'специјално' значи само 'специфично'. На несрећу, 'специјална права' упућују на значење појма *изниман*, који је посебно маркиран и који одступа од норме. Међутим, циљ није да се компензују недостаци да би се помогло људима да постану нормални, већ денормализација, тако да свако у одређеном контексту и на одређеном нивоу апстракције има 'специјална' права.“ ²⁷⁹

Групно диференцирана права које као категорију права, изван поделе људских права на индивидуална и колективна, заступа Вил Кимлика, представљају у својој генеричкој димензији, права жена на политичко репрезентовање. Односно, право жена на политичко репрезентовање је групно диференцирано право, чији је циљ да се женама омогући да кроз примену посебних мера ²⁸⁰ буду биране у представничка тела. Недовољна представљеност жена у институцијама политичког одлучивања захтева механизме за групну репрезентацију. Одређени теоретичари говоре о томе да је групна репрезентација радикално одступање од постојеће концепције представничке демократије, одступање које би имало тенденцију да угрози либералне демократске норме о индивидуалним правима и демократском грађанству. Међутим, савремени заговорници групне заступљености једноставно траже да ова стратегија буде искоришћена за заштиту оних који

---

²⁷⁸ Young, Marion Iris, "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship", in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1998, стр. 402.

²⁷⁹ Op. cit, стр. 429.

²⁸⁰ Многобројна истраживања и теоријске дебате о концепту под називом "мере афирмативне акције" откривају колико је овај концепт оспораван и одобраван, и како постоји очигледна терминолошка збрка у његовој примени. Дакле, »афирмативне мере" се у литератури и документима појављују под разноврсним терминима. У Сједињеним Државама у оптицају је термин "афирмативна акција", док право и пракса Европске уније користе термине "позитивна акција" и "позитивне мере". У међународним правним документима у употреби је термин „посебне мере“, а у неким правним списима користе се термини „позитивна дискриминација“ или „обрнута дискриминација“. Некада се термини, који се односе на посебне типове афирмативних мера као што су "квоте", "преференцијални третман", или "резервације", користе под термином афирмативне мере.

имају стварну потребу за тим – осујећених, а не привилегованих, мањина.²⁸¹ В. Кимлика и остали заговорници групноспецифичних права сматрају да је »акомодација разлика (је) суштина истинске једнакости« и да су групно специфична права потребна да би се акомодирале разлике које постоје. Извесно је, како се сматра у теоријским разматрањима заступника ове идеје, да је то модел који може да помогне како би се елиминисала системска неправда и отклониле баријере које су препрека да одређене групе, као што су на пр. жене, у политичком процесу артикулишу своје ставове и интересе. И све под условом, да се ова права »посматрају као одговор на неку системски неправду или опресију, онда се она морају посматрати као привремена мера на путу у друштво у којем потреба за специјалном репрезентацијом неће више постојати – као облик политичке 'афирмативне акције'«. ²⁸² То значи да ова врста права имају ограничени »рок трајања«, који је лимитиран способношћу и спремношћу друштва да се директно супротстави »опресији и неправди« и на тај начин елиминише потребу за овим правима.

3.3. Род и политичка репрезентација: теоријски оквир партиципације и репрезентације жена у политици

Експанзија формалне политичке репрезентације жена спада у ред најзначајнијих трендова у политици за последњих сто година. Током више од једног века жене су прво добиле народно право гласа (Нови Зеланд, 1893. година), први пут се појавиле у парламенту (Финска, 1907. година), достигле 10% у националним законодавним телима (УССР, 1946. година), а у 21. веку достигле су 56%, у парламенту (Руанда, 2013. године). Од освајања политичких права, односно једнаког права гласа и права на избор током 19. И 20. века, прошло је више од једног века, а родне разлике у политичким правима су и даље супстанцијални сегмент расправе. Све до данас реализација политичке моћи жена, кроз политичку репрезентацију жена, још увек није у значајном (или, пропорционалном) броју остварена кроз

---

²⁸¹ Кимлика, Вал, *op.cit.*, стр. 200.

²⁸² *Op. cit.*, стр. 53.

актуелну парламентарну репрезентацију. Наиме, А. Филипс и каже да су постиндустријске демократије дефицитарне, зато што нису успеле да адекватно представе женске интересе и потребе.²⁸³ Извештај Еуробарометра о равноправности полова у различитим сегментима друштва, који је марта 2012. године објавила Европска комисија, показује да су жене слабо заступљене и у политици. У националним парламентима, на четири члана парламента долази тек једна жена. У Европском парламенту, од десет посланика, само три су жене. Има и великих разлика међу земљама (Шведска, 44,7% : Румунија, 13, 3%). Грађанке и грађани Европске уније недвосмислено верују да таква ситуација треба да се промени: 88% њих сматра да жене са једнаким квалификацијама треба да буду барем једнако заступљене на кључним позицијама. Око три четвртине испитаница/ка верује да жене имају потребне вештине. Исто толико Европљана/ки подржава идеју да се законом регулише број жена на кључним позицијама, с тим да 49% предлаже новчане казне као најадекватнији начин за примену тих закона. Истраживање, које је спроведено у септембру 2011. године на више од 26.000 испитаница/ка, показало је да 76% Европљанки/а мисли да у пословној заједници доминирају мушкарци који немају довољно поверења у жене. Знатно мање испитаника, око 29%, сматра да су жене мање спремне него мушкарци да се боре за каријеру. Исто толико грађана сматра да су жене незаинтересоване за позиције које носе одговорност. Око петина испитаника сматра да жене немају потребне квалификације за кључне позиције у фирмама. У односу на истраживање из 2009. године данас више грађана сматра да у бизнису доминирају мушкарци. Такође, скоро четвртина Европљана сматра да мере за равнотежу полова треба донети и на националном и на нивоу ЕУ. Релативна већина испитаника, њих 43%, сматра да квоте треба да буду 50% за мушкарце, 50% за жене.²⁸⁴

---

²⁸³ Према: Lovenduski, Joni, »Introduction: state feminism and political representation of women«, in: Lovenduski, Joni, ed., *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, стр. 2.

²⁸⁴ *Women in decision-making position*, Special Eurobarometer 376, Report, European Commission, 2011. Доступно на: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_376_en.pdf. Приступ, 25.5. 2012.

Захтеви за политичком једнакошћу мушкараца и жена уграђени су у вишедеценијско изграђивање правног оквира на међународном и регионалном нивоу. Постојање међународних конвенција, декларација, опционих протокола, стратегија, акционих планова и других препорука за доношење политичких одлука на различитим нивоима власти, није довело до значајног померања ка политичкој равноправности мушкараца и жена. Консеквентно питање је - зашто је то тако?

Дакле, када жене нису заступљене у представничким телима сразмерно њиховом броју у општој популацији, онда је њихова искљученост неправедна, на тај начин се смањује укупни квалитет дебате и подрива смисао демократског легитимитета.²⁸⁵ Од пре једне деценије у оквиру феминистичких истраживања рода, политике и државе започета је расправа о различитим димензијама политичке репрезентације жена. Она се концентрисала око питања: шта доноси повећање присуства жена у политици; да ли ће повећање броја жена у парламенту променити по себи и саму природу политике (са идејом да се тим путем могу артикулисати женска питања, женска перспектива и проблеми); да ли жене праве разлику у политичком животу, ако је то тако, у којим околностима и каквој врсти разлике треба да се надамо?²⁸⁶

Из перспективе феминистичке теорије рода и политике, рад Хане Питкин представља »угаони камен« феминистичке анализе концепта представљања жена, иако се она сама није бавила питањем политичких интереса жена или питањем рода. Са једне стране, истраживања Х. Питкин о репрезентацији, а са друге, Е. Филипс о значају разлика између броја изабраних жена, ефекта присуства жена у парламенту и деловања у интересу жена, представљају »критичну промену« у теоретисању политичке заступљености у науци.

Када Х. Питкин даје дефиницију концепта репрезентације, да представљати или репрезентовати значи »учинити да се поново буде

---

²⁸⁵ Mensbridge, Jane, *op. cit.*, стр. 643.

²⁸⁶ Lovenduski, Joni, *Feminizing Politics*, Polity Press, 2005, стр. 140.

присутан»²⁸⁷, она под тим подразумева неколико аспеката, односно, да је политичко заступање активност која подразумева »глас грађана«, затим да се односи на (њихово) мишљење, а онда претпоставља и перспективу »бити присутан« у процесу развоја јавних политика. Политичко представљање/заступање настаје када политички актери говоре, залажу се, симболизују процесе/односе и делују у име других у политичком јавном простору. Х. Питкин говори о четири димензије политичке репрезентације – формална, дескриптивна, субстантивна и симболичка репрезентација.²⁸⁸ Формална репрезентација се фокусира на правила и процедуре које регулишу избор и разрешење представника/представница. Дескриптивна (описна) репрезентација позива се на композиционе сличности између представника/заступника и заступљених, и односи се на то у којој мери се представници залажу за оне које заступају (*“standing for”*), где представник »стоји« у име групе на основу дељења сличних карактеристика као што су раса, пол, етничка припадност или боравиште. Субстантивна (суштинска) репрезентација може се дефинисати као деловање у интересу заступљених на њима одговарајући начин (*“acting for”*), односно, позива се на подударност између репрезентативне акције и интереса заступљених, где представник настоји да унапреди групне политичке интересе и приоритете. Најчешће тумачење субстантивног представљања је да се оно односи на “политику реаговања”, или у којој мери представници доносе законе и спроводе политику која одговара на захтеве и потребе грађана. На крају, симболичко представљање разматра значења које представници имају за оне које представљају.²⁸⁹ Х. Питкин тврди да најважнија линија раздвајања постоји између два облика репрезентације - са једне стране, то је репрезентација »стојећи за« (*»standing for«*), а са друге репрезентација »делујући за« (*»acting*

---

²⁸⁷ Pitkin, Hanna Fenichel, *The Concept of Representation*, University of California Press, 1967, стр. 8.

²⁸⁸ Иако према Х. Питкин постоје значајне разлике између ове четири димензије репрезентације, она тврди да су оне, ипак, замишљене као кохерентна целина. Међутим, политички теоретичари/ке су склони да превиде ово концептуално јединство, па говоре о различитим димензијама репрезентације као одвојеним концептима.

²⁸⁹ Х. Питкин даје пример заставе као симбола који представља народ. Оно што је битно, како она каже, није сам симбол, већ симболизација моћи која изазива осећања и ставове, држање, понашање. (Op. cit, стр. 97)

for«).²⁹⁰ По њој, много је вазније фокусирати се на оно шта представници раде, него ко су они. Политичко заступање, дакле, мора да се изрази на сустински начин и она га дефинише као »делање у интересу оних који се представљају.«²⁹¹

Политичко представљање групе најчешће се разуме као присуство чланова/ца групе у формалним институцијама политике. Укратко, у теоријском смислу то значи да представници раде за групу коју представљају. Међутим, већина представника/ца ради за многе различите групе и већина, такође, покушава да превазиђе групне интересе и да делује за нацију или заједницу којој институција служи. Могуће је предпоставити да ће, на пример, жене посланице радити за своју политичку партију, изборну јединицу, регион, нацију и/или своју расу. Или ће, такође, настојати да избалансирају различите ставове унутар општег разумевања "националног" интереса. Неки аутори кажу да вишедимензионална природа репрезентације компликује аргументе за репрезентацију жена.²⁹²

Неколико деценија у феминистичким истраживањима највећи број дебата о репрезентацији жена у политици био је фокусиран на утврђивање узајамних веза и резултата односа између дескриптивне и субстантивне репрезентације жена, односно на питање - да ли одређено повећање броја женских представница (тада је реч о дескриптивној - »у огледалу«, описна - репрезентацији жена) резултира повећањем заинтересованости за заступањем политичких интереса жена (што је субстантивна - стварна - репрезентација жена). Наиме, после 2000-те године истраживачи (већина њих су биле жене) се усредсређују на питања: да ли фокус на женске

---

²⁹⁰ Две истакнуте теоретичарке политичке репрезентације жена Е. Филипс и Џ. Мејнсбриџ, слажу се са тврдњом Х. Питкин да дескриптивна репрезентација има ограничену вредност, с тим што је за њих начин на који политички представници артикулишу и спроводе интересе оних које представљају много компликованији него како то описује Х. Питкин. Више о томе у: Phillips, Anne, *The Politics of Presence*, Oxford University Press, Oxford, 1995; Mensbridge, Jane, »Feminism and Democracy«, in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004; Mensbridge, Jane, "Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent "Yes", *The Journal of Politics*, 1999/3, No 3/199, стр. 628-657.

²⁹¹ Pitkin, Hanna Fenichel, op. cit., стр. 11.

²⁹² Russell Meg, Lovenduski Joni, Stephenson Mary-Ann, *Women's Political Participation in the UK*, The British Council, 2003, стр. 15.

представнике занемарује важне разлике међу женама и, такође, да ли политички формулисане промене у парламенту ограничавају стварну репрезентацију жена на једну групу учесница и одређени вид политичке репрезентације.²⁹³ Описна, дескриптивна репрезентација жена често се наслања на субстантивну репрезентацију, наиме, то значи да ако буде изабрано више жена, онда ће јавне политике бити дефинисане у интересу жена. Очекује се да се жене другачије понашају од својих мушких колега и то показују истраживања, наиме, жене на законодавним местима имају тенденцију да подрже јавне политике у интересу жена.²⁹⁴

Два кључна питања која се тичу политичке репрезентације жена - »Да ли жене заступају жене?« и »Производе ли жене у политици разлику?«, налазе се у оквиру идеја које тврде да само жене могу суштински заступати жене, да се стварно заступање појављује само у изабраним политичким телима и да репрезентација жена захтева да жене буду „различите“ од мушкараца.

Две теорије које се преклапају и доминирају дебатом о ефектима повећања политичке партиципације и репрезентације жена развијају се у оквиру концепата »критичне масе« и »политике присуства«. Срж претпоставке ових истраживања је да су, са једне стране, »бројеви важни“, а са друге, да ће раст очигледне, »видљиве“ репрезентације жена у парламентима резултирати повећањем заступања стварних женских политичких интереса. ”Теорија критичне масе“, која је претходила ”теорији политике присуства“, указује на јаче и суштинскије везе између »бити женско« и »деловања за жене«. Џ. Ловендаски каже да »'присуство' пружа основе за теорију родне разлике и политичке репрезентације, док је појам критична маса, као дескриптивни индикатор, потребан да се направи субстантивна политичка разлика.“²⁹⁵ Данашњи ниво жена представница од

---

²⁹³ Више о томе у: Childs, Sarah, "The Complicated Relationship between Sex, Gender and the Substantive Representation of Women", *European Journal of Women's Studies* 13, No 1/2006; Childs, Sarah and Krook, Mona Lena, "Should Feminists Give Up on Critical Mass? A Contingent Yes," *Politics & Gender*, No 4/2006; Lovenduski, Joni, *Feminizing Politics*, Polity Press, 2005.

²⁹⁴ Stokes, Wendy, *Women in Contemporary Politics*, Polity Press, стр. 27.

²⁹⁵ Lovenduski, Joni, *Feminizing Politics*, Polity Press, 2005, стр. 141.

20% у националним парламентима далеко је од могућег паритета. Такав раст на глобалном нивоу резултат је ширења родних квота, које се ослањају на концепт "критичне масе". Појам „критичне масе“ у честој је употреби у јавном дискурсу, сматра се да је квота од 30% минимум потребан за жене да би вршиле значајан утицај на политику и велики број истраживача преспитује његову ефективност и релевантност за понашање жена у телима политичке репрезентације. У контексту политичке репрезентације жена, теорија критичне масе²⁹⁶ тврди да ће жене направити разлику ако имају бројчану снагу. И Џ. Мејнсбриџ сугерише да састав парламента може имати значајан утицај на артикулацију и одбрану групних интереса у оквиру представничке демократије. Присуство жена као изабраних представница сигнализира легитимност њихових проблема и може да донесе и веће признање тих интереса.²⁹⁷ Преломна тачка у борби за равноправност мушкараца и жена у политици долази и онда када жене политичарке желе да утичу на политику у име жена. Такве мере су „критички акти“, који мењају позицију мањина и воде даљим променама. Најважнији критички акти су они који мобилишу владајуће институције да побољшају услове за мањинску групу.²⁹⁸

У књизи »Политика присуства«²⁹⁹ Ен Филипс говори о два одвојена начина политике: »политика идеја« и »политика присуства«. Наиме, док »политика идеја« одговара оним моделима репрезентације, где се представљају интереси, и где ко представља или ко треба да буде представљен - није важно. У овом моделу се представљају идеје, а не људи. Други модел је »политика присуства« и он наглашава – ко! Дакле, нису у питању само интереси који се представљају, већ постоји група људи која има

---

²⁹⁶ Када се теорија критичне масе примењује у друштвеним наукама, она указује да од величине групе зависи природа групних интеракција, односно, онда када је група изразита мањина у бројчано већем друштву, жене чланице ће настојати да се прилагоде окружењу, у складу са преовлађујућим правилима игре. Али када група достигне одређену величину, теорија критичне масе објашњава да ће бити квалитативних промена у природи групне интеракције, онда ће, наиме, некадашња мањинска група почети да се »намеће« и на тај начин трансформише институционалну културу, норме и вредности.

²⁹⁷ Mensbridge, Jane, »Feminism and Democracy«, у: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004, стр. 155.

²⁹⁸ Више о томе: Lovenduski, Joni, "Women and Politics: Minority Representation or Critical Mass", *Parliamentary Affairs*, бр. 54/2001, стр. 757.

²⁹⁹ Phillips, Ann, *Politics of Presence*, Oxford University Press, 1995.

те интересе. »Политика присуства« истиче "искуство и идентитет" који представљају те интересе и захтева "укључивање припадника таквих група"³⁰⁰ А. Филипс ипак прихвата мешавину два режима политике, истичући да проблеми настају не онда када се »политика идеја« практикује, већ када се "идеје третирају као потпуно одвојене од људи који их носе ... То је у односу између идеје и присуства, где треба да се надамо најбољем, односно праведнијем систему репрезентације, а не лажној опозицији између једне или друге"³⁰¹ Она констатује да присуство раније искључених сигнализује њихову политичку једнакост и утолико теорија политике присуства указује на то да жене политичарке најбоље представљају интересе жена, што повезује дескриптивну и субстантивну репрезентацију. Е. Филипс своје становиште гради на разлици свакодневног живота мушкараца и жена око неге и бриге о деци, образовања, занимања, разлика у плаћеном и неплаћеном раду, изложености насиљу и сексуалном узнемиравању. Чињеница је, како каже, да жене политичарке, бар у извесној мери, деле искуства других жена.³⁰²

За феминистичку политичку теорију кључно је питање разграничавања »женских интереса« и начина на који су виђени односи између дескриптивног и субстанцијалног представљања жена. Л. Вагнерунд каже да теорија политике присуства служи као полазиште. Циљ је да се емпиријски подупру - или да се емпиријски тестира - тврдња да жене политичари, у већој мери него мушкарци политичари, заступају интересе жена. Без обзира што је концепт »женских интереса« дуго присутан и установљен у феминистичким расправама, он је и даље контроверзан. Проблем »женских интереса« укључује односе између »објективних« и »субјективних« интереса, као и односе између рода и осталих социјалних подела као што су раса и класа. Поставља се питање где су границе женских интереса? Дефинисано широко, ако се женски интереси схвате тако да се укључе сва политичка питања у којима се мушкарци и жене могу да не слажу, на пример у ставовима према

---

³⁰⁰ Op. cit, стр. 6.

³⁰¹ Op. cit, стр. 25.

³⁰² Op. cit, стр. 22.

распоређивању оружаних снага или заштити животне средине, онда постаје нејасно како дефинисати границе „женских интереса“.³⁰³ П. Норис и Џ. Ловендаски на трагу истраживања које је обавила Л. Вагнерунд, разумеју заједнички интерес жена као процес који се тиче питања која повећавају аутономију жена и који може да буде третиран кроз одређени број корака у којем су 1. жене препознате као социјална категорија, чиме се оспорава родна неутралност политике, 2. признате неједнакости у моћи између полова, и 3. установљене политике које повећавају аутономију жена као грађанки.³⁰⁴

Л. Вагнерунд је показала, кроз податке добијене у интервјуима са политичарима, како сваки корак утиче на политички процес и да је, заправо, присуство жена у шведском Парламенту довело до тога да су женски интереси постали централни у политици. Утврдила је да су разлике у ставовима између жена и мушкараца у широком спектру питања представљале изазов за политичке промене, које су довеле до осетљивости за женске интересе од стране свих политичара. Она је установила да је артикулација и мобилизација таквих интереса у шведском Парламенту (Ригстагу) рад жена политичара.³⁰⁵

Како број студија расте, очигледно је да не постоји ни један универзални однос између процента жена изабраних на политичку функцију и пролаза законодавних иницијатива које су у корист интереса жена као групе. У неким случајевима чини се да су жене способне да ефикасније раде када њихов број расте, али у другим, иако су жене чиниле мањину у законодавним телима разлика је, понекад, била већа. Како разрешити противречност: треба ли да феминисткиње одустану од критичне масе, или, да ли постоје разлози - теоретски или практични - за задржавање овог концепта у расправама о политичкој заступљености жена?³⁰⁶ Простор јавне

---

³⁰³ Wängnerud, Lena, "Testing the Politics of Presence: Women's Representation in the Swedish Riksdag", *Scandinavian Political Studies*, No 1/2000, стр. 68.

³⁰⁴ Lovenduski Joni and Norris, Pippa, *Westminster Women: The Politics of Presence*, Political Studies, стр.4. Доступно на: <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Westminster%20women.pdf>.

³⁰⁵ Wängnerud, Lena, op. cit., стр. 68.

³⁰⁶ Childs, Sarah and Krook, Mona Lena, "Should Feminists Give Up on Critical Mass? A Contingent Yes", op. cit, стр. 522 -530.

дебате у коју су укључене међународне организације, транснационалне мреже, политичари, женски активисти, па чак и обични грађани тврде да жене треба да чине 30% свих политичких тела - „магични број“ који су жене законодавци одредиле као основу да би разлика могла да се направи. Рекли бисмо да је ефективност несумњиво већа када су жене присутне, него када их нема у законодавним телима или политичким институцијама. Један од главних аргумената је да више жена посланика и структурно присуство пажње за интересе жена, не само да доприноси праведној и демократској политици, већ ће побољшати квалитет демократског одлучивања и доношења политика на субстантивном нивоу.³⁰⁷

Међутим, постоји и један нимало оптимистичан став о могућем институционалном утицају жена и могућностима субстанцијалне репрезентације жена. Наиме, А. Филипс сматра да су очекивања од политичарки да утичу на политику на специфичан начин «пуцањ у празно»,³⁰⁸ с обзиром да су политичке институције ригидне, односно, да парламенти не мењају лако своје обрасце понашања. Слично мисле и С. Чајлд и Џ. Ловендаски за које је искљученост жена из политике свеprisутна и да се успоставља кроз слојеве институција у којима доминирају мушкарци, а где су жене изоловане по формалним и неформалним правилима о искључењу. Задаци који су укључени у постизање родног паритета у политичким институцијама су огромни. Не постоји ниједан разуман разлог да жене буду подпредстављене, стога нема једног или једноставног решења. Штавише, није довољно да се обезбеди једноставан паритет присуства у законодавним телима, саме институције морају бити ородњене или бити феминизирани,³⁰⁹ односно, тежња ка оном што се у литератури назива »феминизација политичке елите«.

---

³⁰⁷ Karen, Celis, "Substantive Representation of Women (and improving it). What is and should it be about?" *Comparative European Politics*, No 7/2009, стр. 98.

³⁰⁸ Phillips, Ann, op. cit., стр. 83.

³⁰⁹ Childs, Sarah and Joni, Lovenduski, »Political Representation«, in: Waylen, Georgina, Celis, Karen, Kantola, Johanna and Weldon, Laurel (eds.), *The Oxford Handbook of Gender and Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Доступно на: <http://www.bbk.ac.uk/politics/our-staff/academic/joni-lovenduski/PoliticalRepresentation.pdf>.

3.4. Питање рода и политике у феминистичкој политичкој теорији

Питање рода политичка теорија дуго није сматрала важном категоријом и заправо га је тек недавно прихватила као релевантан концепт. Управо је то разлог зашто је у историји политичких идеја, као и у историји социјалних идеја, питање рода дуго било »недостајући део«. Ситуација није била знатно боља ни у односу феминистичке и политичке мисли. Наиме, однос феминистичке и политичке мисли био је одређен амбивалентним ставом феминизма према политици, односно дистанцирањем феминистичког покрета од државе и њених институција. У политичком животу, генерално, нека питања и теме веома дуго су била предмет пажње, имала су политичке импликације, али није постојала суштинска свест о њиховом реалном политичком садржају и могућем политичком капацитету. Једна од тих тема је питање рода или женско питање. Чињеница је да све конвенционалне дефиниције политике искључују жене из политичког живота, међутим појава и успон женског покрета и феминизма у XIX и XX веку допринели су да женско питање постане легитиман политички интерес. У многим политичким системима статус рода одређивао је политичке могућности и то обично на штету учешћа жена, што је најупечатљивије на примеру борбе жена за политичко право гласа, као и њене искључености из јавног живота.

Бурдије мисли да је феминизам »допринео значајном проширењу политичког или политизованог подручја, уводећи у сферу, политички спорног или оспораваног, теме и преокупације које су биле по страни или игнорисане од политичке традиције, јер је изгледало да припадају приватном поретку, не треба због тога дозволити да буду искључене, под изговором да оне припадају најтрадиционалнијој логици политике, борбе које се односе на инстанце, које својим негативним, и великим делом невидљивим, деловањем – јер су дате мушким и исто тако женским, структурама несвесног – доприносе веома много овековечивању друштвених

односа владања између полова.«³¹⁰ Радикална феминистичка струја у Француској прва је поставила питање дефиниције женске борбе за слободу, а против опресије. Питање гласи, да ли је »политичка борба којом се служе политичарке доводећи официјелне односе моћи у питање и освајајући за жене њихово место у друштву«³¹¹ мотивисана феминистичким циљевима жена или ова борба мора да има другу димензију, »која омогућава женама да избегну захват мушке политике, пошто је то политика која не узима у обзир субјективно искуство и 'живот'«. ³¹²

Феминизам је стога одбацио одређене политичке концепте као мушке, са објашњењем да жене морају да воде једну другу политику, коју им и намеће њихова конкретна друштвена ситуација и посебан однос према сфери јавног и приватног. Допринос феминисткиња политичкој пракси и политичкој теорији започиње постављањем питања зашто је и на који начин подела приватно/јавно и идеја универзалних политичких права довела до искључености женских питања, интереса жена и партиципације жена из јавности и политичке сфере друштва. Родна теорија, у свој својој комплексности, радила је на томе да поремети етаблиране конвенције о природи и границама политичког. Све до појављивања феминистичке теорије као академског становишта подразумевало се да је савремена политичка теорија у великој мери била усмерено родно неутрална.³¹³

Као главна аналитичка димензија, род се у изучавању институција и процеса политичких промена јавља као друштвена категорија и подразумева да се мушкарци и жене у социолошком смислу морају третирати као социјална групација. Треба напоменути да феминистичка теорија инсистира на томе да се анализира и обележи, како у различитим културама функционише онај део стварности који се тиче система ритуала и симбола везаних за родне идентитете мушкараца и жена. Зато је за објашњење друштвеног положаја жене пресудна интервенција око значења рода. Род је

---

³¹⁰ Бурдије, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 159.

³¹¹ Albistur Maite, Daniel Armogathe, *Histoire du feminisme francais*, Tome 2, Edition des Femmes, Paris, 1977, стр. 664-665.

³¹² Op. cit, стр. 666.

³¹³ Judith Squire, *Gender in Political Theory*, Polity Press, 1999, стр. 1.

моћан принцип друштвеног живота и на нивоу разумевања значаја социјалне и културне улоге родне идеологије треба назначити да је „он систем друштвених пракси на више нивоа, који производи разлике између мушкараца и жена и организује неједнакости на основу тих разлика“.³¹⁴ Утолико, значење родне структуре као структуре неједнакости не сме подразумевати само разлику, већ он означава и подразумева „подељеност, угњетавање, неравноправност и интернализовану неравноправност за жене«³¹⁵

Различите културе и различити историјски периоди на другачије начине вреднују и означавају родне разлике, али је такође неупитно да све културе у свим временима категоришу људе по роду! Дакле, род је „уграђен“ у индивидуалну, интеракцијску и институционалну димензију друштва и концептуализовати род као структуру - значи ставити род на ниво општедруштвеног значаја (на исти који имају економија и политика). Социолошкиња Џоан Акер каже да институције имају родну димензију (оне су ородњене/ungendering), зато што је род, мушкарци и/или жене, присутан у процесима, праксама, представама и дистрибуцији моћи која се у њима одвија. »Институције неминовно попримају карактеристике и интересе њихових оснивача и моћних спољних актера. У релацијама рода и политике карактеристике и преференције су мушке. Сви актери унутар институција имају род, искуства чланова у оквиру установе разликују се према роду, и најважније, родне институције производе, репродукују и подривају род.«³¹⁶

Да је концепт рода епистемолошки, теоријски и емпиријски изазов за оне који се баве односом жена и политике показале су истраживачице у оквирима феминистичке политичке теорије и омогућиле да политиколози увиде колико је род критичан за разумевање политике и политичких наука. »Главни научни продори ће пратити прелаз од употребе »пола« као демографске варијабле, ка употреби »рода« као аналитичког и теоријског

---

³¹⁴ Wharton, Amy S., *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, стр. 229.

³¹⁵ Baret, Michel, *Потчињена жена*, Радничка штампа, Београд, 1983, стр. 145.

³¹⁶ Acker, Joan, "Gendered Institutions: From Sex Roles to Gendered Institutions", *Contemporary Sociology*, No 21/1992, стр. 565–569.

конструкта за квалитативно и квантитативно истраживање.»³¹⁷ Ј. Ловендуски сматра да је род концепт који указује на још једно велико преиспитивање онога што мислимо о политичком животу. Последице употребе рода као аналитичког инструмента су упорне и далекосежне, а затим оне нуде и продуктивна средства за разумевање политике.³¹⁸ Род мења, како искуство демократских модерних друштава показује, и треба да мења перцепцију демократије. Међутим, традиционални модели и даље прожимају постојеће демократске односе и чини се да ће требати времена пре него што »појединости новог крајолика постану јасне«. Управо кроз уживање политичких права, мушкарци и жене изграђују и јачају своја грађанска и социјална права, и утолико је важно политичко место које људи заузимају у друштвеним процесима с обзиром на родне разлике. Дакле, род мења начин на који размишљамо о демократији.³¹⁹

---

³¹⁷ Tolleson-Rinehart, Sue and Carroll, Susan J., "Far from Ideal: The Gender Politics of Political Science", *American Political Science Review*, No 4/2006, стр. 507.

³¹⁸ Lovendaski Joni, op. cit, стр. 333-356.

³¹⁹ Што не значи да ће традиционалне идеје самим тим бити академски дисквалификоване и да ће им утицај бити миноран у домаћој политичкој теорији или у глобалним академским мејнстрим анализама политике.

Глава IV

Политичка права жена у друштвеном и политичком контексту србије у другој половини XX века и социјалистички модел равноправности мушкараца и жена

Политичка права жена у Србији и начин на који је структурисан и организован политички живот жена у историјском времену после II светског рата и »періода изградње социјализма«,³²² показује како су се формирали и реализовали односи између рода и политике у тим специфичним идеолошким, социјалним и културним околностима. Јовица Тркуља сматра да “уместо конституисања модерног демократског политичког система, у реалсоцијализму је било на делу његово деградирање на предмодерне харизматско-ирационалне облике у којима нема праве контроле и поделе власти, нема слободних и демократских избора, нема демократске и аутономне јавности, нема правне сигурности, а појединац је редукован на поданика, на привесак апстрактних колективитета (класе, партије, државе).”³²³ Само учешће жена у рату значајно је трансформисало родне односе и отворило нове јавне просторе за жене, што им је обезбедило одређене позиције на послератним политичким функцијама. Револуционарни и политички активизам жена је, у рату и током периода социјализма, произвео нову, еманципаторску и колективну мобилизацију око концепта

---

³²² Период развоја социјализма у Србији обухвата, историјски и у социјалном смислу, време од завршетка Другог светског рата 1945. године, до политичког економског слома социјализма 1989. године падом Берлинског зида.

³²³ Тркуља, Јовица, *Освајање демократије: оглед о посткомунизму*, Драганић, Београд, 1993, стр. 19.

»женских интереса«, на начин како су они једино могли да буду дефинисани у оквирима постојећих социјалних и идеолошко-политичких околности које карактеришу тоталитарну суштину социјализма. Затварање женског идентитета у каноне идеолошког дискурса социјалистичког друштва учинило је да »класно питање« заклони »женско питање«.

Женски политички активизам је на овим просторима, у раздобљу рата и послератног периода, обележен стварањем *par excellence* политичке организације жена под именом Антифашистички фронт жена-АФЖ која је омогућила „аутохтоно политичко организовање жена“. Жене су по први пут у Србији после II светског рата добиле политичка права, добиле су право да гласају и да се кандидују на изборима, изашле су на друштвену сцену са новим правним и политичким статусом, којим се промовисала једнакост мушкараца и жена у приватној и јавној сфери новог, социјалистичког, друштва. Добијањем и остваривањем политичких права жене су постале социјално видљиве, као никада до дата у српској историји.

Решење »женског питања« из радова социјалистичких теоретичара и Ф. Енгелса доспело је на дневни ред свакодневног живота људи у социјализму као важан део и инструмент идеолошке борбе. Родни режими комунистичке епохе успоставили су јединствен систем заснован на идеолошкој премиси једнакости мушкараца и жена, која је била наметнута ауторитетом партије и државе. Политичка елита новог комунистичког друштва мобилисала је мушкарце и жене, да унапреде ФНРЈ (Србију) као заосталу земљу после ратних разарања, и како Ерик Хобсбаум каже, »најочигледнији познати начин да се то постигне био је комбинација тоталне офанзиве против културне заосталости озлоглашено 'мрачних' неуких, неписмених и сујеверних маса са једном тоталном кампањом за технолошку модернизацију и индустријску револуцију«. ³²⁴ У тим оквирима, »социјализам је понудио појединцима нове улоге и идентитете, као и нове концепције мушкости и женскости«. ³²⁵ Шта је то значило за еманципацију жена и како се

---

³²⁴ Хобсбаум, Ерик, *Доба екстрема*, Дерета, Београд, 2002, стр. 285.

³²⁵ Massino Jill and Penn Shana, *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan, 2009, стр. 2.

*рефлектовало на друштвени статус жена? На који начин су, и да ли су у томе успеле, идеологије социјализма и комунистичке партије произвеле »нову историју жена« и како су допринеле да жене постану активни политички субјекти, упркос традицији и вредностима патријархата на просторима Србије почетком друге половине XX века. Да ли је социјализам решио »женско питање« и донео слободу жени? Да ли је и како, социјална и политичка промоција права жена променила њихов приватни и јавни живот у Србији после II светског рата, и на који начин и колико *de facto* је политички и институционално реализована идеја о политичким правима жена и општој еманципацији жена?*

4.1. Србија и друштвени положај жене у социјализму – између егалитаризма и традиционализма

После Другог светског рата, одмах након 1946. године, стварањем »гвоздене завесе«³²⁶ установљена је идеолошка подела света и радикално другачије политичко, економско и социјално устројство друштава, источног, комунистичког блока и западног, капиталистичког, света. Нова идеологија, под политичким монополом комунистичке партије, нужно је морала да произведе, нове, социјалистичке моделе родних режима, градећи специфичну идеологију родних односа. У оквиру те идеје «совјетска партијска држава монополизувала контролу над политиком рода, како би је усагласила са политичким и економским потребама социјализма. Званична совјетска пропаганда тврдила је да је 'женско питање' решено, тако што је прогласила да мушкарци и жене уживају једнака права.»³²⁷ Устави, као

---

³²⁶ Винстон Черчил је у говору, приликом доделе почасне дипломе на Вестминстерском колеџу у Фултону (америчка држава Мисури) 5. марта 1946. године, рекао да је од Шћећина на Балтику, до Трста на Јадрану, гвоздена завеса спуштена преко европског континента. Политичка синтагма „гвоздена завеса“ тада је први пут употребљена и она је поделила свет на исток и запад у суштинском и симболичком смислу. Тај идеолошки расцеп рефлектовао се на различиту перцепцију решавања „женског питања“ у тим политички подељеним зонама света. Идеолошка подела света имала је политички утицај.

³²⁷ Shevchenko, Julia, „Does the Gender of Mps Matter in Postcommunist Politics? The Case of the Russian Duma“, u: Johnson E. Janet, Robinson C. Jean, ed., *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, 2007, стр. 129.

основни правни акти, новонасталих социјалистичких држава³²⁸ створили су законску могућност за пуну једнакост жена у јавном и приватном (породичном) животу, једнако образовање и здравствену заштиту, као и гарантовано радно место за све грађане/грађанке у оквиру рапидне индустријализације, која је била кључ социјалистичког прогреса. Учешће жена у радној снази у то време било је импресивно у односу на земље Запада. Подаци показују да је 1970. године 74,9% жена у Румунији, 76,6% жена у Пољској, 76,3% жена у Чехословачкој и 61,6% жена у Мађарској, старости од 20 до 59 година, било запослено ван куће. У исто време у Западној Европи ниво запослености жена у Уједињеном Краљевству био је 54,2%, у Француској је износио 51,25%, а у Шведској 49,8%.³²⁹

Како је развој социјализма био фокусиран на експлозивни раст индустрије, није било политичког простора (или није било потребе) да се пронађу механизми како би се у пуном значењу реализовале подруштвљење одређених аспеката породичног живота (као што је брига о деци, неговање и брига о старима) у многим земљама источног социјалистичког блока.³³⁰ Државна подршка еманципацији жена у комунистичким земљама била је често више стратешка, него стварна и како подаци показују реални живот био је другачији.³³¹ Зато Агнеш Хелер, као истрајна сведокиња тог времена и аналитичарка историје, каже да: “Жене досад нису припадале ни једном политичком друштву, било да је једноставно или сложено, демократско или деспотско, за жене су сва та друштва била подједнако деспотска. Њима је давана неисторијска улога, а не историјска улога. Жене никада нису стварале историју, само су је подносиле. Оне су извршавала задатке природе, а не друштва.”³³² Социјализам је покушао да заједно са класним и етничким разликама избрише и родне разлике. Међутим, у околностима изградње

---

³²⁸ Совјетски Савез, Источна Немачка, Пољска, Чехословачка, Мађарска, Румунија, Бугарска, ФНРЈ и Албанија, чине државе источног, комунистичког, блока настале после завршетка II светског рата. То су биле европске земље, које су после II светског рата формирале такозвани „блок држава иза гвоздене завесе“.

³²⁹ Massino Jill and Penn Shana, *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan, 2009, стр. 222.

³³⁰ Op. cit, стр. 2.

³³¹ Више о томе у: Massino Jill and Penn Shana, op. cit., стр. 2.

³³² Агнеш Хелер, *Теорија историје*, Рад, Београд, 1984, стр. 408

социјалистичке државе род се показује, такође, »као друштвено и културно произведена идеја о мушко-женској разлици, моћи, неједнакости, која структурише репродукцију ових разлика у институционалним праксама друштва«. ³³³ Како род није неутрална категорија жене су, управо због тога, имале другачије искуство комунизма/социјализма од мушкараца.

Кључна идеја која је симболизовала друштвени положај жене у социјализму била је - »социјализам ће ослободити жене«! Наиме, »ослобођење жена кроз рад« једна је од кључних егалитаристичких идеја теоретичара социјализма К. Маркса и Ф. Енгелса и раних социјалистичких мислилаца, коју су политичари/идеолози источног комунистичког блока подржавали и применили после II светског рата. ³³⁴ Она се заснивала на претпоставци да ће партиципација жена у плаћеним пословима на тржишту рада, олакшати економску независност жена и учинити да жене имају већу контролу над својим животом, да ће мушкарци то препознати као једнакост мушкараца и жена радника, што ће довести до укидања патријархалних ставова и пракси усфери рада, и у породичном животу. Међутим, у неким случајевима, што ће дефинисати родне режиме у овој епохи, »социјализам је поново ојачао постојеће традиције и патријархалне тенденције, пре свега, у родном обележју рада, подзаступљености жена у политици и неједнакој дистрибуцији домаћег рада.« ³³⁵

У Совјетском Савезу, на пример, у раздобљу од 1957. до 1977. године број запослених жена је порастао од 19 милиона на 54 милиона. Порастао је такође и број образованих жена, било је 59% жена са средњим и вишим стручним образовањем, 69% жена економисткиња, а готово половина свих инжињера у индустрији биле су жене. У Бугарској су до 1945. године жене биле без политичких и грађанских права, а више од 30% жена било је неписмено. Стручњакиња са вишим и средним образовањем било је само 1%.

---

³³³ Gal, Susan and Kligman, Gail, *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*, Princeton University Press, 2000, стр. 5.

³³⁴ Друштвени систем социјализма трајао је од 1917. године до деведесетих година XX века и рушења Берлинског зида. Заступао је важан принцип егалитаризма, кроз идеју једнакости мушкараца и жена и решења „женског питања“, као супротстављање историјској потчињености жена. Међутим, идеолошке претпоставке решења „класног питања“ елиминисале су са политичке агенде социјализма решење питања еманципације жена.

³³⁵ Gal, Susan and Kligman, Gail, *op. cit.*, стр. 4.

Попис становништва из 1975. године показао је да је 37% радно способних жена имало средње и више образовање, а 1977. године жене су у Бугарској чиниле 48% радника у индустрији, 47% било је пољопривредница - кооперанткиња, 60% жена биле су раднице у трговини, 66% у административним установама, а, више од 70% жена биле су раднице у здравственој заштити.³³⁶

Жене су, ипак, зарађивале, у просеку, мање од својих мушких колега, упркос образовним и професионалним постигнућима; оне су доминирале на мање стручним и мање плаћеним позицијама и биле су на нижим положајима од мушкараца, а такође их је, у мањем броју од мушкараца, било на високим административним и политичким положајима. Илустративан пример су подаци који показују како је Бугарска у периоду од 1949. године до 1989. године у ери владавине социјализма имала укупно 30. жена у влади на позицијама министарки, државних секретарки или помоћница министара, Мађарска је имала у истом периоду 13. жена на таквим позицијама у влади, у Пољској је било 7. жена, док је у Румунији 30. жена радило на местима функционера владе.³³⁷ Родна дистрибуција моћи у социјализму кретала се између дискурса о једнакости мушкараца и жена и стварне могућности да жене изађу из куће, школују се и раде, односно, да се социјализује кућни рад и оствари родна подела рада у приватном простору друштва. Истраживачи социјализма се генерално слажу у томе да социјализам није успео да ослободи жене. Он није 'еманциповао' жене као једнаке грађане, већ као раднице-мајке. Двострука улога жена била је садржана у закону, као и ојачана у дневној пракси«.³³⁸

Уз заједнички именитељ – партију, која је спојила и идеолошки усмерила развој земаља комунизма Источне Европе, Србија је као једна од федералних република социјалистичке Југославије започела, историјски врло брзо, нешто другачији пут развоја социјализма који је трајао од 1945. до

---

³³⁶ "Жена у социјализму", *Жена* – часопис за знанствена, друштвена и културна питања о мјесту и улози жене и породице у друштву, бр. 1/1978, стр. 80–83.

³³⁷ Forest, Maxime, "Central and Eastern Europe", u: Bauer Gretchen, and Tremblay Manon, ed., *Women in Executive Power, A Global Overview*, Routledge, 2011, стр. 67.

³³⁸ Einhorn, Barbara, *Cinderella goes to market – Citizenship, Gender and Womens Movements in East Central Europe*, Verso, London, 1993, стр. 40.

1991. године.³³⁹ Њен пут развоја кретао се изван токова такозване „гвоздене чизме“ изградње социјализма источног блока.³⁴⁰ Неки аутори сматрају да су се у оквиру развоја српског (југословенског) друштва издиференцирала два кључна периода: први период, карактерише централистичко-бирокупатски систем, имплементиран као копирање совјетског искуства, који је трајао док су односи са СССР-ом били идеолошки, политички, економски и војно изразито блиски и док је Југославија (Србија) била активна у конципирању новог наднационалног социјалистичког савеза свих социјалистичких земаља, као једна од ударних песница Информбироа (1945-1950); други период, представља изградња самоуправног система (1950-1988), који је обележен раскидом са СССР-ом, погоршавањем политичких односа до границе оружаног сукоба, приближавањем Западу и коначно оснивањем Покрета несврстаних чиме Југославија (Србија) улази у главне токове светске политике. Период социјалистичког самоуправљања има више подфаза. Миодраг Зећ каже да је југословенски „меки комунизам“ са привидом политичке демократије, рудиментима тржишта и спољне либерализације, објективно је до краја остао талац друштвене својине као економске основе и политичког монопола Савеза комуниста, са погубним последицама по дефинитивни раскид са комунизмом који је обележио крај 1980-их и почетак 1990-их.³⁴¹

У историјском смислу, то је велико и значајно раздобље, које тече од краја Другог светског рата и обухвата послератну социјалистичку изградњу

---

³³⁹ Југославија је у Други светски рат, 1941. године, ушла као изразито неразвијена аграрна земља, са слабом индустријом, неразвијеним школством, здравством и социјалним установама. Из рата је изашла са тешким материјалним и људским губицима, »па је у првој послератној години пет-шест пута заостајала за 1939. годином«. (Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Деведесетчетврта/Жене у црном, Београд, 1996, стр. 223.)

³⁴⁰ Врло често у дебата о социјализму можемо да се сретнемо са синтагмом „хеме-маде социјализам“. Овом кованицом означава се период развоја социјализма у СФРЈ и објашњава његова специфичност (идеје о моделу самоуправног социјализма) и отклон од совјетске варијанте социјализма и укупног процеса совјетизације земаља Централне и Источне Европе.

³⁴¹ Зећ, Миодраг и Радоњић, Огњен, "Економски модел социјалистичке Југославије: сага о аутодеструкцији", *Социологија*, бр. 4/2012, стр. 700.

земље и траје све до првих вишестраначких избора 1990. године у Србији.³⁴² Социолози сматрају да је српско друштво (као део географског, државног и политичког простора ФНРЈ, СФРЈ и СРЈ) од II светског рата било »хронично« у стању превирања и транзиције. Период од завршетка II светског рата до 80-их година XX века, можемо назвати етапом индустријализације са елементима модернизације друштва.³⁴³ Овај процес развоја српског друштва одвијао се у специфичним оквирима »југословенске варијанте социјализма«, у коме је »самоуправни социјализам« био идеолошко-политичко обележје и у оквиру којег се одвијала либерализација економских односа.³⁴⁴

Нови период (савремене) историје жена у Србији почиње са завршетком II светског рата³⁴⁵, када радикално измењене политичке и социјалне околности одређују »судбину жене« и њен друштвени положај.³⁴⁶ Социјални и културни профил и улога жене породици у Србији, пре II светског рата, преламао се кроз чињеницу да »припадање женском полу често означава у

---

³⁴² Милић, Анђелка, „Патријархални поредак, револуција и сазнање о положају жене“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 551.

³⁴³ Југославија је од руралне и заостале земље до почетка шездесетих година достигла степен средње развијене и релативно индустријализоване земље. У раздобљу од 1954. до 1961. годишњи привредни раст текао је по просечној стопи од 12%, док је стопа личне потрошње износила 10% годишње. До 1971. године око 5,5 милиона људи отишло је са села даради у градовима, а истовремено је повећана и пољопривредна производња за 60% у односу на раздобље пре рата. (Чаушевић, Јасмина, ур., *Забилежене. Жене и јавни живот Босне и Херцеговине у 20. вијеку*, Сарајевски отворени центар, Фондација Цуре, Сарајево, 20014, стр.

³⁴⁴ Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд, 1994, стр. 103.

³⁴⁵ По подацима који су објављени у листу *Политика (Политика, 11. март 1949. године)* током рата у логорима је умрло 280.406 жена, око 25.000. жена бораца је погинуло у борбама, око 40.000 жена било је рањено, а 3.000 остале су стопроцентни инвалиди. Жена носилаца Споменице бораца од 1941. године било је 1.171. (Гудац Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20 века*, Институт за новију историју Србије, 2006, стр. 11.)

³⁴⁶ Социолошки значајан податак је да су у току 20. века жене у Србији (или у различитим државама под именом заједница Срба, Хрвата и Словенаца или Југославија), живеље у неколико различитих друштвених и политичких система - од монархије, комунизма до демократске транзиције и капитализма. Све те различите идеологије су игнорисале, занемариле, превиделе или запоставиле побољшање и/или унапређивање друштвеног положаја жена. „Политичари у свим овим системима разрађивали су идеје шта би било најбоље за жене и родне односе, само је Титов систем усвојио родну једнакост као централни и јасан циљ политике“. (Ramet, Sabrina, ed., *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Penn State Press, 1999, стр. 5.

пуном смислу припадање социјалном статусу најнижег реда».³⁴⁷ Тај став, донекле, и не у пуној мери, постаће узорак, преко кога ће се компарирати социјални и културни контекст живота жена у Србији XX века. Или како то каже Анђелка Милић: »Усуђујем се да тврдим да патријархална идеологија заосталог аграрног друштва представља једну од доминантних значајки не само културног, већ и укупног организационо-институционалног, друштвеног састава на просторима које настањује српско становништво од краја XVIII и током XIX и XX века.«³⁴⁸ Дакле, када операционализујемо проблем до нивоа свакодневне традиционалне, патријархалне културе у Србији крајем XIX века и у првој половини XX века, онда ћемо у тим околностима жену видети у ропском, безусловно подређеном, положају у односу на мушкарца. Слика мушкарца и жене у српској традиционалној култури темељи се на томе да: »Мушка страна свакад је претежнија од женске«, а што почиње самим чином рођења, јер «Кад се роди мушко дете, девета кућа пева, а кад се роди женско дете девета кућа плаче.»³⁴⁹

Више него реалан и сликовит је приказ живота српске жене који даје Вук Караџић: »Код свију Срба жене су јако потчињене мужевима, а у Црној Гори држе их готово као робиње. Осим својих женских послова, као да преду, тку, кувају, музу, итд. оне раде и највећи дио пољскијех и другијех послова, које иначе људи раде. Често се може видети како се жене тешкијем теретом вуку преко стијена и планина, а муж иде празан с пушком о рамену и чибуком у руци. И при свем том жена је срећна, ако добије мужа, који је поред тога не туче без икаква повода, само што му се тако прохтије. Млад човијек и жена не смију ништа једно с другијем говорити пред другијем људима, јер би то било непристојно. Исто тако жена не смије свога мужа назвати именом већ каже само 'он'...кад Србин пред каким угледним човјеком мора поменути своју жену, то најчешће рече'опроштењем моја жена'.«³⁵⁰ У деценијама пре II

---

³⁴⁷ Ерлих, Вера, „Породица у трансформацији“, према: Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, стр.28.

³⁴⁸ Милић, Анђелка, „Патријархални поредак, револуција и сазнање о положају жене“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 558-559.

³⁴⁹ Милићевић, Ђ., Милан, *Живот Срба сељака*, Просвета, Београд, 1984, стр. 17.

³⁵⁰ Караџић Стефановић, Вук, *О Црној Гори*, Просвета-Нолит, Београд, 1987, стр. 343.

светског рата строги традиционални и патријархални модел породице и сродничких односа »репрезентовао је најстарији мушкарац, 'глава породице' као носилац породичне лозе. То је било праћено изразитом дискриминацијом сродника по женској линији и строгим придржавањем правила патрилинеарности и патрилокалности. Свему томе треба придодати и ритуално церемонијално понижавање жене, не само у ситуацијама сродничких окупљања и различитих прослава, већ и у свакодневним рутинским породичним окупљањима.«³⁵¹ Обичајно право и моралне норме канонизовале су положај жене у Србији пре II светског рата и биле су јединствени део правног положаја жене уређеног Грађанским закоником усвојеним 1844. године, по коме је жена својина мужа, изједначена је са децом и стављена у исту категорију са умоболницима, распикућама, пропалицама и презадуженицима.³⁵²

Тачке које су се односиле на положај жене остале су непромењене све до доласка комунистичке власти 1946. године - пуних сто година - када је и укинут. Али, ако појам модернизације³⁵³ схватимо у најширем смислу као сваку промену која је мерљива на скали консензуално прихваћеног схватања о друштвеном бољитку³⁵⁴, онда се не може занемарити чињеница како

---

³⁵¹ Милић, Анђелка, *op. cit.*, стр. 109.

³⁵² Перић, Живојин, "Жена у српском грађанском закоником", *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1-2/1976, стр. 51-71.

Живојин М. Перић био је угледни професор међународне репутације и професор права на Правном факултету у Београду, цивилиста и правни философ и народни посланик Напредне странке. Као пацифиста, проевропски и антимилитаристички оријентисан, јавно и доследно износио је своје ставове у листу *Недељни преглед*. Живојин М. Перић је свој еманципаторски хабитус и етику своје професије показао на делу, када је правно бранио питање избора Ксеније Атанасијевић за ванредног професора на Филозофском факултету у Београду 1930. године. Професор Ж. Перић устао је против погрешног вођења процедуре и нарушавања законских одредаба у току поступка за избор Ксеније Атанасијевић. Једини академски, грађански и људски "грех" Ксеније Атанасијевић био је што је требало да, као једина жена и већ научно етаблирана филозофинја, буде изабрана за ванредну професорку на том Факултету. (Видети више о томе у: Вулетић, Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Издање ауторке, 2005.)

³⁵³ "Модернизација је процес економске, политичке, социјалне и културне промене која се дешава у неразвијеним земљама, тако што се оне крећу према напреднијим и сложенијим моделима социјалних и политичких организација." (Outhwaite, William and Bottomore, Tom, ed., *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, Blackwell Publishers Ltd., 1996, стр. 392-393.)

³⁵⁴ Sztompka, Piotr, „The Sociology of Social Change“, у: Вулетић, Владимир, *Проблеми друштвеног развоја Србије почетком XXI века*, стр.1. Доступно на: http://www.kczr.org/download/okrugli_stolovi/5_vladimir%20vuletic.pdf

је Србија из једне аграрне земље почела да се уздиже јачањем индустријске производње и променом друштвене структуре у заједницу где сељаштво више није било главни друштвени слој. Дакле, индустријализација, урбанизација и масовно ширење великог броја различитих облика просвећености, као и значајан укупни пораст свих сегмената образовања у Србији, допринели су ономе што бисмо могли назвати »парцијалност комунистичке модернизације«.³⁵⁵

Еманципација жена, као битна карактеристика социјалистичке модернизације, била је део процеса »изградње социјалистичког модела жене« у јавном и приватном животу жена у Србији после II светског рата. У самом комунистичком покрету, с друге стране, женско питање се третирало као »посебно« и као питање које се решава по аутоматизму економског развоја, односно успостављањем »економске самосталности« жена у социјализму.³⁵⁶ Процес еманципације жена се, у том социјалном и историјском времену, кретао кроз налажење одговора на питање о начинима и моделима реализације социјалних, економских и политичких права жена у оквирима патријархалне и традиционале културе, која је била дубоко »урезана у друштвено ткиво« Србије.

Србија је из II рата изашла са потпуно измењеном сликом о друштвеној улози жене. Наиме, положај жене је у том тренутку био одређен, са једне стране, наслеђем патријархалног, аграрног друштва³⁵⁷ са ригидним

---

³⁵⁵ Марксистичко схватање *модернизације* „почива на идеји да политичка елита, уколико је довољно одлучна и способна, може неку неразвијену земљу, упркос заосталости и примитивности народа, за сразмерно кратко време учинити развијеном. М. се односи првенствено на области као што су технологија (индустријска производња и привредна продуктивност), наука и техника, саобраћај, средства општења, државна управа, ратна техника и наоружање, основно и опште образовање високо техничко и општа медицинска заштита.“ (Мимица, Аљоша и Богдановић, Марија, пр., *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, стр. 330.)

Међутим, неоспорно је да пуни концепт модернизације подразумева и развој важних модела социјалних и политичких организација друштва, као што су тржишна привреда, развој демократије и поделе власти, развој грађанског друштва и индивидуализма, људских права и слобода, и тако даље.

³⁵⁶ Благојевић, Марина, *Жене изван круга*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 1991. стр. 56.

³⁵⁷ Србија је после Другог светског рата била земља коју је карактерисало високо учешће пољопривредног становништва у укупној популацији. У Југославији је 1931. године удео пољопривредног становништва био 76,2%, а 1948. године, на основу једних извора је 70,5%, а на основу других 67%. Доминирајући начин производње била је натурална производња, за

традиционалним системом вредности, а са друге стране, коренито другачијим политичким околностима, које су идеолошки дефинисале и инструментализовале положај жене у друштву. У том смислу се развијао и родни идентитет жена - у сфери тензија између манифестација комунистичке идеологије и свакодневног, патријархалног и традиционалног, живота жена.

Пропагирање родног егалитаризма, као дела стратегије развоја постојећих друштвених система као што су привреда, индустријализација, тржиште рада, образовање, социјално старање и брига, утицало је на структуру и организацију породичног живота, као и на укупне животе жена и мушкараца.

Треба имати у виду, с обзиром на демографска кретања и демографску структуру становништва, као и њихов утицај и значај за друштвени положај жена, у комодносу су се налазиле женска и мушка популација после II рата и какав је био ниво здравствене заштите жена, трудница, мајки и деце. Попис из 1948. године показао је да Србија има 6.528.000 становника, док је удео жена у укупном становништву био 3.357.000; 1953. године Србија је имала 6.979.000 становника, од тога 3.568.000 жена; по попису из 1981. године у Србији живи 9.314.000 становника, од тога је 4.684.000 жена. Стабилан сразмеран однос између мушког и женског становништва успостављен је после губитака у II рату, с тим што је увек био, у незнатно већем броју, на страни жена. После рата је покренут огроман људски и државни механизам да се побољша, између осталог, и положај жена. Ни у једном периоду се Србија (Југославија) није толико променила у друштвеном, културном и економском развоју као у двадесетогодишњем периоду од 1945. године.

Држава и женске организације у оквиру АФЖ-а радиле су на подизању здравствене заштите жена, мајки и деце. По селима и неразвијеним деловима земље био је изузетно низак ниво здравствене културе и опште личне и

потребе сопственог домаћинства, са елементима ситне робне производње. (Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 9.)

Такође, неки подаци илуструју да се о модерном друштву у међуратном периоду није могло да говори, јер је 1931. године било тек 11% становништва запослено у индустрији или занатству, а 76% је живело од пољопривреде, тек је 1948. године дошло до дефинитивног опадања аграрног становништва. Поређења ради у Енглеској се то десило 1820. године, у Немачкој 1850. године, а у Италији 1920. године. (Чалић, Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*. Слио, Београд, 2013, стр. 130.)

породичне хигијене, тако да се посебна пажња усмеравала на здравствено просвећивање сеоских жена, па је тако до 1953. године одржано 9.000 курсева.³⁵⁸ Здравствено просвећивање жена није се обављало само путем штампе, већ су организована и предавања, здравствени курсеви и разне друге акције. Тако је у марту 1953. године у Србији било око 4.000 здравствених курсева, са приближно 100.000 полазница.³⁵⁹ У градовима је брига о здрављу жена била непотпуна, недовољна и неправовремена, док су села и унутрашњост земље била без елементарних знања и под снажним утицајем народних обичаја и традиције, што, речју, обележава положај жене у агрикултурној традицији патријархата.³⁶⁰

Од 1945. године стално се побољшавају услови и квалитет живота жена. О томе »говори константан раст очекиваног трајања живота, који 80-их година достиже завидну висину (око 76. година) и готово за двадесет година премашује женски век на почетку овог раздобља (1945. године)«. ³⁶¹ Брига за здравље жена је институционализована, број порођаја у болничким условима је значајно повећан, као и брига за укупнорепродуктивно здравље жена, а такође је смањен велики морталитет дојчади. Демографи, као на неповољну околност, указују како је у бившој »Југославији (Србији) абортус постао најпожељнији начин планирања породице од стране жена. Томе је допринео непромењен традиционални образац мушке и женске сексуалности, по коме је уживање само на страни мушкарца, а патња и мука

---

³⁵⁸ Божиновић, Неда, „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, књига 2, Институт за новију историју, Београд, 1998, стр. 520-521.

³⁵⁹ Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 135.

³⁶⁰ Званичне белешке кажу, да се жене порађају »на најпримитивнији начин. Порођај врше обично тетке детињег оца или мајке, које се називају »моаше« (бабице). Те »моаше« се посебно поштују као велики род детету. Порођај се врши на слами или на сену, преко кога се простиру прљави и поцепани џакови, да би жена лакше родила...као што се џак одвезује тако да се и дете одведе од мајке...Дете се по порођају три дана не облачи и спава уз мајку, јер је још 'нечисто', тј. суђенице му још нису одредиле коначну судбину. Породиља, међутим, устаје скоро одмах по порођају и нормално послује по кући...Није редак случај да се породилца породи у пољу, на раду, па чак и сама, и тада сама сече и везује пупчану врпцу, а дете донесе у крилу кући. Такве породилце се често разболе, а каткада и подлегну болести.« (Архив Србије, Фонд, ЦК СКС, Комисија за народну власт, *Извештај о здрављу и народној власти, 1951/1952.*)

³⁶¹ Милић, Анђелка, „Жене у бившој Југославији - Другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жене“, у: *Друштво ризика - промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, ИСФФ у Београду, Београд, 2008, стр. 185.

резервисани су за жене».³⁶² Наравно, традиционални културни обрасци сексуалности не ослобађају државу од одговорности за неадекватну интервенцију у начину планирања породице, контроли рађања и употреби нових метода контрацепције.³⁶³

Друштвени положај жена на подручју послератне Србије, као део захвата у модернизацијске друштвене токове, почео је да се мења радикалним резом комунистичке партије и државе на пољу описмењавања и образовања. Ефикасном интервенцијом државног апарата, кроз организовање алфабетских течајева, курсева и вечерњих школа, почело је да се ради на смањењу огромне неписмености и необразованости жена, разлици у писмености између мушког и женског, градског и сеоског дела становништва. Пре Другог светског рата према подацима из 1931. године на подручју Србије било је 62,8% неписмених жена изнад десет година старости, после рата 1948. године тај број се смањио на 37,6%, да би 1953. године био 40,5%, затим је 1961. године број неписмених жена опана на 32,8%, а 1981. године износио је 16,9%, скоро четири пута мање него пре рата.³⁶⁴ Целокупан концепт образовања жена у послератном периоду, у коме су улогу организаторки описмењавања одиграле образоване жене учеснице рата, представљао је »просветитељски преврат« у чијем су се средишту нашле неписмене жене спремне да сеизвуку из дуге таме неписмености.

На основу података који су објављени у дневним листовима, од ослобођења до 1948. године у Србији је научило да чита и пише 270.000 хиљада жена, а током јануара те године на алфабетским течајевима било их је 94.105.³⁶⁵ У Србији је од 1946. године до 1950. године одржано 50.595 течајева за описмењавање, било је 1.214.249 полазника и полазница, у описмењавању је учествовало 66.970 предавача и предавачица, да би у том великом културном и образовном процесу било описмењено 778.544

---

³⁶² *Op. cit.*, стр. 185.

³⁶³ *Закон из 1951.* године омогућио је право на абортус. Касније је Уставом из 1974. године жени гарантовано право на слободно рађање. Додатна либерализација репродуктивних права жена почиње од 1977. године када је дозвољен абортус без икаквих ограничења до десет недеља старости плода.

³⁶⁴ Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 238.

³⁶⁵ *Политика*, 19. јануар 1948, у: Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 28.

полазника и полазница или њих 63,2%.³⁶⁶ Овај захват у систем културног наслеђа и образовну структуру друштва допринео је да се укупна неписменост смањује и да се развијају сви нивои образовања и појаве различите специјалистичке школе у средњешколском образовном систему. Женска омладина се уписивала у све школе, али се поред гимназија, опредељивала за услужну, здравствену, просветну и текстилну образовну струку. То је било време када јасно почиње да се професионална оријентација девојака концентрише ка одређеним занимањима, па је 1971. године 97,5% од свих уписаних у школе за личне услуге биле су девојке, 91% их је било у биротехничким школама, 89,7% у административним, 89,6% у медицинским и 81,9% у текстилно-индустријским средњим школама. Дакле, највише девојака је било уписано у гимназије, затим у школе за квалификоване раднике, економске, текстилне и медицинске школе.³⁶⁷ У Србији је 1981. године у средњим школама било 57,5% девојака од укупног броја женске омладине старости од 15 до 19 година. На нивоу средњег образовања 1989. године, ученице су заступљене са 51%, и нема ниједног стручног смера без уписаних девојака.³⁶⁸ Експанзиони раст свих нивоа образовања и специјалистичко ширење школског система довели су до тога да је у Србији крајем 80-их година био превазиђен проблем неписмености и ниског образовања жена, као и чињеница да у том тренутку жене равноправно учествују у процесу образовања на свим нивоима и смеровима у систему школовања.

Суштинске промене десиле су се на нивоу високог образовања, тако што жене почињу да се у великом броју уписују на факултете или високе академске студије.³⁶⁹ Неколико година после завршетка II светског рата, године 1953, диплому виших, високих школа и факултета у Србији имало је само 0,3 % жена од пописане женске популације, а 1961. године 0,7%.³⁷⁰

---

³⁶⁶ Божиновић, Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 239.

³⁶⁷ Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, стр. 46.

³⁶⁸ *Op. cit.*, стр. 44.

³⁶⁹ У години оснивања Београдског универзитета, 1905/6 године, од укупно уписаних студената било је 13,1% студенткиња, а током 1921/22 године било их је 20%. (Божиновић, Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 59.)

³⁷⁰ *Статистички билтен*, 298, стр. 14, 15.

Током 1961/62 године, проценат студенткиња на Вишим школама био је 28,4%, на Факултетима 28,9% и на Уметничким академијама 35,7%, да би се за девет година касније (период 1970/71 година) повећао за око 10%. Школске 1969/70 године највећи удео жена међу уписаним студентима био је на Фармацеутском, Филолошком и Филозофском факултету. По структури уписаних студенткиња највише их се уписивало на Филозофски, потом на техничке факултете, Економски и др.³⁷¹ У периоду од 1962. године до 1991. године, у Србији је међу магистрима било око 30% жена, а међу докторима наука, око 20% жена. Несумњиво, идеја једнакости мушкараца и жена у праву на образовање у социјализму, као највећој тековини XX века, покренула је формирање значајног образовног ресурса за модернизацијски ток развоја друштва, као и образовног капитала самих жена.

Међутим, изван овог генералног процеса образовања у свим сегментима, дешавао се и процес феминизације одређених специјалности и струка. То се, пре свега, односило на наставнички позив, где је на првом и на другом нивоу позива уочено појачано учешће жена и који је постао прави »женски позив« - од предратне ситуације када девојке у учитељским школама учествују са 50%, до периода социјализма у коме се тај број стално повећавао (у последњој деценији XX века је 80%). Неколико година након рата током 1952. године, у основним и средњим школама, међу наставницима било је више жена него мушкараца, али су у вишим и високом школама, факултетима и академијама заступљенији мушкарци.³⁷² Такође, то је случај и са хемијско-технолошком и кожарском струком, где већи број уписаних девојака и што је водило ка феминизацији тих образовних профила. Коначно, феминизација је уочена и на нивоу појединих радних оријентација у индустрији и то на свим образовним нивоима. Пример за то јесте текстилна струка, у којој су жене заступљене у великој мери и на највишим образовним нивоима.³⁷³ То јасно указује на полну диференцијацију, или чак сегрегацију појединих стручних профила, тако што

---

³⁷¹ Гудац Додић, Вера, стр. 44.

³⁷² *Op. cit.*, стр. 50.

³⁷³ Више о томе у: Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, стр. 37-54.

се девојке опредељују за немануелне и нетехничке школе и занимања, а мушкарци за потпуно супротна образовања и занимања. »Наравно да овакав образовни избор има углавном негативне последице, када је реч о запошљавању жена, али и њиховом радном положају.«³⁷⁴ Он на посредован начин резултира у неповољном друштвеном положају жена и неједнакости родних режима у економији и управљачким структурама друштва, што даље имплицира и мањи друштвени углед жена. Наравно да је процес образовања жена, као и пораст свих нивоа образованости жена, широко отворио улазак жена у сферу рада и запослења, што ће умногоме одредити њихов друштвени положај у друштвеној структури социјализма.

У ослобађању жена и решавању »женског питања« у социјалистичкој епохи важно место има улога жене у економској сфери, сфери рада и запошљавања. То су околности у којима се држава јавља као извршни регулатор родних односа на тржишту рада и сматра се да у социјалистичком периоду (формално) доминира родно егалитаристички дискурс, а посебно у сфери плаћеног запослења.³⁷⁵ „То се може илустровати на симболичним сликама социјалистичких еманципованих жена, углавном представљане од социјалистичких медија - слике "радница које возе трактор или комбајн на пољу, њихова лица цветају у осмехе (... и) изражавају своју једнакост са мушкарцима“.³⁷⁶ Жене су, као »резервна армија рада«, стављене у центар развоја друштва и приказиване су у послератној дневној штампи (дневни лист *Политика*) као »хероји рада«, »жене за узор« или »ударнице«.³⁷⁷ Наиме, социјалистичка култура је, како видимо, рад глорификовала и ритуализовала,

---

³⁷⁴ Милић, Анђелка, „Жене у бившој Југославији - другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жене“, стр. 186.

³⁷⁵ Током 1948. и 1949. године фабрике и рудници из свих делова земље слали су драматична упозорења о недостатку радне снаге (...) сељаке није било једноставно наговорити да постану индустријски радници (...) а власти су посебно инсистирале на укључивању жена у индустрију, сматрајући сељанке и домаћице највећим резервама радне снаге. (Чаушевић, Јасмина, ур., *Забилежене. Жене и јавни живот Босне и Херцеговине у 20. вијеку*, Сарајевски отворени центар, Фондација Цуре, Сарајево, 2014, стр. 114.)

³⁷⁶ Stoilova, Mariya, "Gender Regimes During and After Socialism: Bulgarian Women's Experiences of Employment", Conference Proceedings, *Thinking Gender – the NEXT Generation*, UK Postgraduate Conference in Gender Studies 21-22 June 2006, University of Leeds, UK e-paper no. 27, стр. 2.

³⁷⁷ Према подацима објављеним у овим дневним новинама, жене у Србији су само у току 1947. године на добровољним радовима дале 6.748.151. радни сат, а током 1949. године жене у Војводини су оствариле око 14.000.000. радних сати. (Гудац Додић, Вера, стр. 53-54.)

а онда је он у исто време и неком тренутку, могао да постане механизам контроле и репресије. Међутим, како је текао историјски развој социјализма и како је слабио идеолошки конструкт рада, поремећај између радне реторике и реалности рада се продубљивао³⁷⁸. Рад је постао подручје неизбалансираних родних режима у економској области, у којој су се преплитале и делиле сфере јавног и приватног рада мушкараца и жена.

Када компарирамо анализе развоја земаља Источне и Западне Европе у другој половини XX века, видимо како су друштва државног социјализма, у односу на западна друштва, отишла корак испред у концепту дефинисања једнакости и улоге жена.³⁷⁹ Еманципација жене, од приватне сфере и послова, бриге и неге у кући, и њена мобилизација од стране државног апарата и комунистичке партије за учешће у радној снази, говори о томе како су се жене подстицале да учествују у друштву изван приватне сфере, постану део радничке класе и буду економски независне.³⁸⁰ У Србији је 1952. године од укупно 603.000 запослених било 139.000 жена, а на територији Србије, без Војводине и Косова, од укупно 397.000 запослених, 86.000 биле су жене.³⁸¹ Репидно се повећавао број запослених жена. Укупна запосленост жена у бившој Југославији повећала се од 1945. године до 1949. године четири

---

³⁷⁸ Kannike, Anu, "Work as the Fokus of Socialist Everyday Life – Slogans and Reality", *Pro Ethnologia*, No 19/2005, стр. 100.

³⁷⁹ Pascall Gillian, Kwak Anna, *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*, The Policy Press, 2005, стр. 39.

³⁸⁰ На четвртом пленуму Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије, почетком педесетих, у закључцима је наглашено да „домаћинство треба да прерасте у друштвену индустрију, која ће жену растеретити знатног броја домаћих послова, омогућити јој да развије најширу друштвену делатност и створи материјалне услове за пунији и слободнији развој породице.” Социјална политика у Србији у односу на жене била је креирана на идеологији комунизма и стварању једнаких права у друштву, али је на декларативном нивоу и у 70-им годинама XX века остала непромењена, што се види из докумената у коме се каже: „Извршавању једнаких права у друштву супротставља се задржавање старе поделе рада, старих обавеза у домаћинству и у породици. Разрешавање конфликта између те две сфере није у настојању да се дужности равноправно поделе на све укућане, нити се може прихватити женина подела животног века на три периода као што се негде предлаже, образовање, материнство, рад. Основни пут остаје да се већина тих послова претвори у гране јавног друштвеног рада. Тим путем економско друштвени процеси већ иду, подупрети савременим развојем производних снага, науке и технологије.“ (Гудац Додић, Вера, "Рад жена у домаћинству – пракса у Србији", *Токови историје*, бр. 2/2010, стр. 154 -155.)

³⁸¹ *Привредни друштвени развој СР Србије 1947 – 1952*, Републички завод за статистику СР Србије, Београд, 1973, стр. 74.

пута.³⁸² Касније је тај број почео да опада, па је у Србији проценат запослених жена у односу на све запослене у привредним предузећима 1950. године износио 22%, а 1952. године 19%.³⁸³ Почетком 60-их година од свих запослених жена највећи број радио је у друштвеном сектору привреде (66,1%), а мањи (33,9%) у ванпривредним делатностима.

У укупном контингенту запослених, жене учествују крајем 1990. године са 38% у Србији и 22% на Косову. Средином 80-их година 72% жена је запослено у привреди, од тога 40% у индустрији, а 28% је радило у непривредном сектору (државна администрација, образовање, здравство, услужне делатности).³⁸⁴

Највише жена радило је у индустрији и то у прехранбеној, текстилној, кожној и графичкој. Структуру запослених жена, по стручном образовању, чини мало запослених жена са високом стручном спремом, велики удео полуквалификованих и неквалификованих радница, као и мало учешће висококвалификованих радница. Такође је карактеристична концентрација жена у оквиру појединих група занимања, то су тзв. типично „женска“ занимања и она су била заступљена у кожној, текстилној и индустрији обуће, изван индустрије било је угоститељство, а изван привреде то су социјална заштита, здравство, а онда просвета, култура и разне друштвене службе. Степен феминизације ових занимања претпостављао је њихов лош економски статус и потенцијал, а самим тим, то је донело неповољнији друштвени третман и ниже дохотке. Заправо, то су увек биле ниско акумулативне делатности у којима је надокнада за рад била најнижа. Безобзира што је у социјалистичком друштву у Србији жена по свим

---

³⁸² Југославија се 1970-их година, према броју активних жена у укупном становништву, налази на 12-том месту у оквиру 23. земље Европе и на 14-том месту у односу на 44. земље у свету. (Савезни завод за статистику. Статистички годишњак, „Међународни преглед“, Београд, 1970, стр. 608.)

³⁸³ О положају жена, запошљавању и дискриминацији жена као политичком питању статуса жена у друштву говорило се на IV конгресу АФЖ Југославије 1953. године. Расправљало се о томе како су жене, као мање рентабилну снагу, избацивали са посла, није била реткост да су оне на различите начине спречаване да користе права која су им по закону припадала. Том приликом Вида Томшич је говорила, као да је „наступило време када женска радна снага није више потребна и да је то пут њеног повлачења са посла у домаћинство, да је њена природна искључива дужност бити домаћица, мајка и васпитачица своје деце. (Гудац Додић, Вера, стр. 60.)

³⁸⁴ Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 231.

законима и у свим својим правима изједначена са мушкарцем, “те није дозвољена ни дискриминација женске радне снаге, ипак, због структуре запослености, како по образовању и квалификацијама, тако и по врстама занимања, жене у целини имају знатно ниже личне дохотке од мушкараца.”³⁸⁵

Истраживање рађено крајем 80-их показало је да у бившој Југославији³⁸⁶ постоји изразита разлика, а онда и сегрегација индустрија према распореду мушке и женске радне снаге. Индустрије које су технолошки напредније (рад је претежно механизован и аутоматизован), као и гране у којима запослени остварују у просеку највише зараде су углавном „мушке“ индустрије, које претежно запошљавају мушку радну снагу (електроенергетска, металска, индустрија нафте, хемијска и др.). Са друге стране, женска радна снага је, углавном, била запослена у традиционалној индустрији (текстилна, кожарска, прехранбена индустрија) која је имала застарелу технологију, слаб профит и ниске зараде.³⁸⁷ Такође је утврђено да упркос „постојању политичке намере, али и легалне заштите од експлоатације на раду, жене су у бившој Југославији чешће биле изложене несигурним и небезбедним условима на раду од њихових мушких колега (сигурност радног места - повремено радни однос, неповољна врста радног уговора, сменски ради др.).“³⁸⁸ Социолошко истраживање које је у периоду од 1965-1980. године систематски пратило разлике у зарадама мушкараца и жена у привреди бивше Југославије, „показало је да што је већи удео запослених жена у појединој привредној делатности, то су ниже просечне зараде у тој делатности и обратно.“³⁸⁹ Затим, налази из истраживања Жељке Шпорер говоре да „ако нека група или грана показује натпросечне зараде, то је у њој мање учешће типично женских занимања и обратно, ако показују надпросечно ниске зараде, то су присутнија радна места типична за женска

---

³⁸⁵ Бурић, Оливера, "Положај жене у систему друштвене моћи у Југославији", *Социологија*, бр. 1/1972, стр. 65.

³⁸⁶ Емпиријски индикатори и статистички подаци за Србију не одступају у релевантном смислу од општих показатеља за СФР Југославију.

³⁸⁷ Милић, Анђелка, *op. cit.*, стр. 187-188.

³⁸⁸ *Op. cit.*, стр. 188.

³⁸⁹ *Op. cit.*, стр. 189.

занимања“.³⁹⁰ Неравноправност жена у сфери рада види се и кроз процес феминизације појединих читавих сектора индустрије, производних грана и одређених занимања, „што за последицу има готово аутоматско снижавање друштвеног угледа тих сектора рада, грана делатности или професија.“³⁹¹ Тако су занимања учитеља, наставника и професора најрепрезентативнији примери опадања друштвеног угледа појединих професија када она постају доминантно „женско“ место професионалног рада.

Међутим, оно што, између осталог, објашњава разлике у зарадама између мушкараца и жена на штету жена, односи се на околности руковођења и управљања на свим нивоима организације рада у којима жене, по правилу, не учествују. Видљивост/невидљивост жена и карактеристике релација моћи унутар родних режима у социјализму показују се кроз број жена на руководећим местима или на местима где се одлучује. Један од индикатора друштвеног положаја и малог утицаја који су жене имале у социјалистичком друштву Србије може се, између осталог, илустровати подацима из истраживања о учешћу жена на руководећим местима. Истраживање је рађено у Београду 60-их година XX века и налази из истраживања показују да је у привреди од „укупно 507 директора радних организација било 11 жена, од 249 помоћника директора 9 је жена, од 250 техничких директора 6 је жена, од 331 комерцијалног директора 10 је жена, од 733 руководиоца погона 40 је жена, а од 576 шефова рачуноводства 133 су жене. На осталим руководећим местима у привреди било је 110 жена од укупно 433 руководилаца. У различитим државним службама је од укупно од 795 функционера (директора и зам. директ. у школама, управника здравствених, социјалних, дечјих установа) било 225 жена. У организацијама у којима је било пуно жена њихов проценат на руководећим функцијама је био веома мали. У основним и средњим школама било је 6,5% жена директора, а у здравству 9,8% директорки. У социјалним установама где је било укупно запослено више жена, за директорке је било изабрано 39,2%

---

³⁹⁰ Шпорер, Жељка, "Феминизација професија као индикатор положаја жена у различитим друштвима", *Социологија*, бр. 4/1985, стр. 98.

³⁹¹ Милић, Анђелка, *op. cit.*, стр. 190.

жена. Такође, забележено је како је проценат жена на руководећим местима био мали у организацијама у којима је било запослено много жена. У основним и средњим школама за директорке је изабрано само 6,5%, а у здравственим установама 9,8% жена.³⁹² Такође, други налази о броју жена директорки показују да је 1960. године у великим предузећима било 1,3% жена на тим положајима, у малим предузећима 2,1%, док их уопште није било у пољопривредним задругама; 1964. године у великим предузећима било је 0,8% жена директорки, у мањим предузећима их нема, док пољопривредне задруге имају 0,3% жена директорки, 1968. године велика предузећа имају 0,6% директорки, мала предузећа 1,5%, док их нема у пољопривредним задругама.³⁹³ У бившој Југославији (Србији) целокупни систем (економско-тржишни и политичко-самоуправни) функционисао је на принципу самоуправних савета у радним организацијама. Самоуправни савет је постојао на свим нивоима од најнижих до највиших јединица и органа, али његов састав није био одређен стручном и управном хијерархијом. Учешће жена у овим органима управљања ни на једном организационом нивоу није превазилазило ниво од 30%, а најчешће се кретало око 10-15% жена.³⁹⁴ Као што се види из налаза података о броју жена у управљачким и руководећим структурама, нема равноправности мушкараца и жена у сфери рада, иако су и једни и други подједнако образовани, стручни и радно ангажовани. Зашто нема жена на местима управљања у социјалистичком друштву, чији је прокламовани „modus vivendi“ био еманципација жена и равноправност мушкараца и жена? Да ли је то доминантни утицај традиционалног културног обрасца у коме се препознају социјални простори за одређене мушке и женске улоге, односно, да жене не желе да учествују у управљању и мисле да им ту није место или зато што „постоји генерална клима која не

---

³⁹² Статистички подаци за Југославију, чији је део била Србија као федерална јединица, показују сличан тренд, тако да је у социјалистичкој Југославији крајем 70-их година жена директора било 6%, а, 1987. године било их је 6,43%. (Гудац Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20 века*, стр. 74-75.)

³⁹³ *Статистички билтен*, бр. 558, Београд, 1968.

³⁹⁴ Милић, Анђелка, „Жене у бившој Југославији - другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жене“, стр. 189.

прихвата жене као руководиоце³⁹⁵ и по којој те „области моћи“ припадају мушкарцима.

Друштвене чињенице о положају жене у социјализму апострофирају да је социјализам отворио врата еманципацији жена, пре свега кроз један егалитаристички приступ образовању, такође је створио простор да жене масовно уђу у сферу рада, манифестујући то идеологизованим моделом „социјалистичке жене на раду“. У том смислу образовање, занимање/професија, доходак и политичка и/или управљачка моћ представљају значајне индикаторе њеног положаја у друштвеној структури. Са друге стране имамо социјалну сегрегацију полова коју социјалистички систем није успео да укине и која је била последица неједнаког структуралног третмана и поделе јавне и приватне сфере, а онда и дискриминације приватне сфере.

Са завршетком II светског рата интервенцијом државе у организацију породичног задружног живота биле су измењене друштвене околности у којима се одвијао живот жена на селу и у граду.³⁹⁶ Велика сеоска, задружна, породица је нестала и њена фрагментација је довела до успостављања нуклеарне породице, поделе земље и напуштања постојећих породичних и сродничких мрежа. Промењени, вишегенерацијски, сеоски начин породичног живота је напуштен. Рурални егзодус становништва је »носио собом снажну дестабилизацију и дезинтеграцију традиционалног модела породице«, међутим, »окренутост породице ка самозадовољавању потреба преко масовног тржишта индустријских роба и тржишта рада, амортизовао је последице првог тренда.«³⁹⁷ Сматра се, такође, да су после завршетка Другог

---

³⁹⁵ Op. cit., стр. 189.

³⁹⁶ Породичне задруге „чине мушкарци по патрилинерном сродству (браћа, стричеви, синовци, односно, очеви, синови и унуци); они чине сталан састав *п.з.*, док његов променљиви део чине женски чланови који у *п.з.* улазе удајом и из ње излазе такође удајом... Основне особине овог облика породице су: 1. заједница мушких сродника по патрилинеарном принципу рачунања; 2. имовинска заједница у којој је целокупна имовина недељива и неotuђива; 3. заједница рада 4. заједница ауто Tritета... Жене се увек у *п. з.* третирају као странци, према њима се гаји темељно неповерење, па је то и разлог што се третирају као изразито инфериорне, како у подели рада, тако и у укупном животу заједнице.“ (Мимица, Аљоша и Богдановић, Марија, пр., op. cit., стр. 418-419.)

³⁹⁷ Милић, Анђелка, op. cit., стр. 104.

светског рата процес урбанизације³⁹⁸ и интензивни развитак индустрије, као и системска идеологизација друштвених релација, утицали на промену у структури и функционисању породице. Дотадашњу структуру породице и форму породичног живота изменио је и интензивни надолazeћи процес образовања и запошљавања жена.³⁹⁹ Дакле, нуклеарна породица је „заменеана“ успостављеном „новом социјалистичком“ породицом у којој, упркос егалитарном идеолошком набоју, није дошло до родне поделе рада. Уобичајено мишљење је да су жене у социјализму на овим просторима, као и у земљама комунистичке блока Источне Европе, равномерно патиле под теретом двоструког или троструког рада - плаћеног рада, рада у домаћинству/кући, као и бриге о деци и старима. Иако је постојање полне дискриминације и мушке доминације било очигледно у социјалистичкој Србији, ипак је „успео да се диференцира један тип 'прет а портер' (конфекцијски француском производња конфекције) породичног живота који се у својим главним бихејвиоралним обрасцима, нормативним стандардима и структуралном склопу нудио као модел скројен за свачију употребу“⁴⁰⁰ и који говори о једној стабилности породице у тим идеолошким околностима. Анђелка Милић каже да је трансформација породице у социјализму ишла на штету жена и да жене нису успеле да се изборе за бољи, једнак положај, па се пита »зашто нису жешће реаговале на спорост и застој у свом изједначавању, када су за то имале ослонца у повољнијој друштвеној клими на идеолошком, али донекле и материјалном плану.⁴⁰¹

Према једној анкети о запосленим женама која је спроведена 1959. године, 60% запослених жена има породицу (муж и деца), 86% њих оставља децу од 7 до 14 година код куће, од тога, 38% без икаквог надзора, а свега 16% деце до седам година користе јасле или обданишта. Готово сав терет

---

³⁹⁸ На простору СРЈ градско становништво увећано је од 1.154.558. у 1948. години на 5.321.364. у 1991. години. Такође, за више од три деценије, од 1945. године до 1981. године проценат пољопривредног становништва у укупном становништву на простору СФРЈ, смањен је са 75,3% на 28,9%. (Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 82-83.)

³⁹⁹ Масовно су покренуте младе жене са села које су одлазиле у град на школовање, учествујући у великом покрету урбанизације и модернизације друштва. На примеру тог »модернизацијског егзодуса« могао се уочити принцип егалитарности образовања.

⁴⁰⁰ Милић, Анђелка, *op. cit.*, 106.

⁴⁰¹ Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, стр. 107.

домаћинства и бриге о деци лежи на запосленој жени: 50% запослених жена ради делимично послове у свом домаћинству, 26% обавља све послове, 43% радница воде саме бригу о својој деци.⁴⁰² Двострука оптерећеност жена и родна подела рада у породици, у којој је кућни рад пре свега »газдинство« жена, говори о њиховој дискриминацији у приватној области друштва. Као илустрација може послужити анкета која је спроведена крајем 50тих година у фабрици »Галеника« у Београду. У фабрици, у којој су већина запослених биле жене, резултати анкете су показали да су жене у највећем броју случајева обављале све послове у домаћинству (у 63% случаја). Помоћ у кући су добијале у оквиру сродничких мрежа (мајка, свекрва, деца). Готово половина мушкараца уопштеније обављала било какав посао у кући (46% случајева). Ретко су чували децу (у 5% случајева). Индикативно је и то да ниједан од супруга анкетираних радница никада није помагао у кувању, прању и пеглању веша.⁴⁰³ То време, иначе, карактерише идеја о социјализацији кућног рада и одговорности државе, која је промовисала начело друштвене једнакости полова и идеологију равноправности мушкарца и жене у свим сферама живота?⁴⁰⁴ Да би се извршила социјализација кућног рада и тиме допринело »ослобађању« жена у сфери приватног, донета је 1948. године *Уредба о јаслама и дечјим вртићима*, где је било прописано на који начин се обавезују предузећа, установе и организације које имају преко двадесеторо деце којима су те установе потребне, да отворе јасле и дечје вртиће за децу својих радница, уколико у предузећу има преко двадесеторо деце којој су те установе потребне.⁴⁰⁵

---

⁴⁰² Божиновић, Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 176.

⁴⁰³ Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 157.

⁴⁰⁴ Бројне установе и институције ангажоване су на унапређењу домаћинства, као што је Завод у оквиру Савезног завода за продуктивност рада у Београду и Завод за унапређење економије домаћинства НР Србије, као и многи центри за унапређење домаћинства. У заводима се проучавала здрава исхрана, практично уређење стана, савремено одевање, економика рада у домаћинству, организовани су семинари, курсеви, течајеви, предавања, издаване су брошуре, часописи и популарна издања о многим темама из ових области. (*Op. cit.*, стр. 156.)

⁴⁰⁵ Влада ФНРЈ је 1948. Године донела *Уредбу о оснивању дечјих јасала и дечјих вртића*. Дечје јасле су дефинисане као "здравствено-социјалне установе за негу и васпитање здраве деце до навршене три године", а дечји вртићи као "установе за васпитање и негу здраве деце у добу од навршене три године до поласка у школу". Међутим, Народна скупштина Народне Републике Србије усвојила је 1957. године Закон о дечјим вртићима, утврђујући следећи циљ

Уредба о заштити трудних жена и мајки које доје децу донета је 1949. године и она је женама гарантовала 90 дана плаћеног одсуства, свака 3. сата прекид рада због дојења детета до 6 месеци старости, као и могућност скраћеног радног времена.⁴⁰⁶ Питање материнства и улога жена као мајки је једна од кључних референци социјалистичког родног режима. Двострукост улога и оптерћења, приватних и јавних, породичних и радних дефиниција је социјалистичке жене. Упорно понављање истих, патријархалних образаца навика и стила породичног живота, традиционалних улога у породици, ригидност односа међу половима у подели послова у кући, наглашена оптерећеност жене пословима у домаћинству, учени су као један од кључних проблема. Заправо проблем положаја жена је рефлексивна неједнакости родних режима у свим областима социјалистичког друштва. Извесно је само било да се слика свакодневног живота жене није променила, упркос законској равноправности и економској независности жена. Родни режим неједнакости и дискриминације жена дефинисао је свакодневни живот у породици. У идеологији социјализма и њеним теоријским поставкама проблем родне неједнакости био је решен, али је пракса родне дискриминације остала структурна карактеристика државног социјализма у Србији за све време његовог постојања. "Једном речју, патријархални културни образац показао се делотворнијим од прокламованог система социјалистичких вредности".⁴⁰⁷ Нове идеје и традиционални обрасци, еманципација и једнака права мушкараца и жена, и традиционалне вредности о женском и мушком свету, родној подели јавне и приватне области, сва та нормативна и стварна слика живота жена и мушкараца у социјализму, може се наклонити на анализу да у социјализму »жене успевају само да асиметрију

оснивања дечјих вртића: "Дечји вртићи се оснивају као организована помоћ друштва породици у циљу подизања и васпитања деце до поласка у школу". (Гавриловић, Ана, "Мултифункционална делатност предшколских установа", *Настава и васпитање*, бр. 1/2006. Доступно на: <http://www.pedagog.rs/Nastava%20tekstovi/nastava%20tekst%20multifunkcionalna.php>.)

⁴⁰⁶ Од завршетка рата социјалне службе за бригу о деци су у почетку малобројне, а онда се систематски све више повећава њихов број до 1951. године, када почиње да опада због преласка на финансирање из сопствених средстава. (Божиновић, Неда, „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији“, *op. cit.*, стр. 522.)

⁴⁰⁷ Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 51.

односа полова благо дебалансирају кроз образац 'микро матријархата'. Али и то за њих представља велики добитак, упркос чињеници да су у социјализму двоструко експлоатисане, с једне стране у јавној сфери кроз своју обавезу радне активности и њено неједнако вредновање, са друге стране у породици за коју жртвују своје индивидуалне тежње и жеље.«⁴⁰⁸

Погледамо ли резултате анализа свакодневног живота људи у социјализму, видећемо да налази иду од чињенице да је то за одређени број људи био репресиван (тлачитељски) систем и далеко од ослобађајућег, док је за многе друге нудио могућност образовања и професионалног напредовања, културно и материјално богаћење, као и значајан друштвени ангажман.⁴⁰⁹ Такође, Срећко Михаиловић открива да, у истраживању из 2010. године, на питање „Када је овој земљи било најбоље?“, 3% грађана је одговорило да је то било пре Другог светског рата, 6% да је то било 1990-их година, 10% после 2000-те, а 81% – у време социјализма.⁴¹⁰

Социјалистички животописи пуни су опречних искустава свакодневног живота, некад је то осећај врло доброг економског стања и перспективе, еманципаторског капитала образовања, социјалне сигурности, али и осећај потплачености „неквалификованог“ женског рада, затим одређених фрустрације због све израженијег социјалног раслојавања, култ Тита, неповерење у политичку номенклатуру, атеизам и „крипторелигиозност“, а онда и, између осталог, последице патријархалног дискурса социјалистичког морала који није пружио једнак простор слободe женама и мушкарцима. Као што и нека друга истраживања и анализе показују, већина се сећа социјалистичке Југославије/Србије у добром светлу са »осећањем губитка и

---

⁴⁰⁸ Милић, Анђелка, »Жене у бившој Југославији – другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жена«, у: Вујовић, Сретен, пр., *Друштво ризика – Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2008, стр. 197.

⁴⁰⁹ Погледати више о томе у: Massino, Jill and Penn Shana, *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan, 2009; Kay, Rebecca, *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Palgrave Macmillan, 2007; Ramet, Sabrina, ed., *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Penn State Press, 1999.

⁴¹⁰ Михаиловић, Срећко, »Прича о транзицији, или нарација о нашим бескрајним менама«, у: Михаиловић, Срећко и др., *Како грађани Србије виде транзицију: истраживање јавног мњења транзиције*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2010, стр. 7-28.

носталгије«. Наравно, мислимо да је тај носталгични осећај део афективне перцепције целокупне друштвене трансформације и свега што се дешавало после слома социјализма и 1991. године у даљем социјалном оквиру Србије.⁴¹¹

4.2. Социјалистички модел еманципације жена и права жена

Први пут су политичка, социјална и економска права жена 1946. године била уписана у највиши правни акт - нови Устав Федеративне Народне Републике Југославије, као последица и резултат учешћа жена у антифашистичкој борби НОП-а у Другом светском рату. Одредбе посвећене равноправности жена биле су по узору на члан 122. Устава СССР из 1936. године, и у том смислу су одражавале радикалан револуционарни став о претходној класи, роду и националној неједнакости.⁴¹² Социјалистичка револуција је институционализовала једнакост. У партизанском рату за ослобођење, већ током самог рата, комунистички покрет је желео да подстакне »корениту промену друштвених односа. Један од важних циљева било је законско изједначавање полова и убрзана еманципација жена. Партизанско ратовање представљало је прву прилику и важну фазу у овом процесу».⁴¹³ Идеологија и политичка моћ Комунистичке партије структурисали су концепт једнакости мушкараца и жена, формално правно су је успоставили кроз политику еманципације жена и уградиле у законске и нормативне акте државе. Тако, еманципацију жена⁴¹⁴ у овом контексту

---

⁴¹¹ Више о проблему „носталгије за социјализмом“, „југоносталгије“, „титосталгије“, видети у: Todorova, Maria and Zsuzsa, Gille, eds., *Post-Communist Nostalgia*, Berghahn, Oxford, 2010; Спасић, Ивана, "Југославија као место нормалног живота: сећања обичних људи у Србији", *Социологија*, бр. 4/2012; Великоња, Митја, *Титосталгија*, Библиотека XX век, Београд, 2010; Куљић, Тодор, *Сећање на титоизам: између диктата и отпора*, Чигоја, Београд, 2011.

⁴¹² Bonfiglioli, Chiara, *Becoming citizens: the politics of women's emancipation in socialist Yugoslavia*, Доступно на: <http://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia>.

⁴¹³ Пантелић, Ивана, *Партизанке као грађанке*, Институт за савремену историју, Београд и Еволута, Београд, 2011, стр. 31.

⁴¹⁴ Појам еманципације подразумева ослобађање појединца/појединке од доминације другог. Процес еманципације жена је кренуо са захтевима да жене буду једнаке са мушкарцима, да не буду тлачене и онемогућаване само зато што су жене. Дакле, еманципација жена је започела захтевима за правом гласа, захтевима за исту плату за исти

можемо да разумемо као родно место освајања права жена, односно као процес ослобађања од стања зависности и ограничења слободе *de facto* и *de iure*, у околностима које су дефинисале друштвени положај жене у различитим етапама развоја српског друштва, пре свега мислимо на период од друге половине XX века, после завршетка Другог светског рата, и савремених друштвених процеса који су се одвијали до краја XX века. Револуционисање односа међу половима, у приватној и јавној сфери, излазак из патријархалног оквира у коме доминира традиционална конструкција полности био је део пројекта „револуционисања свих подручја живота“ у социјализму.

Устав је донео женама дуго очекивану, и како се сматрало у рату »заслужену и освојену«, једнакост.⁴¹⁵ Уставно обећање потпуне еманципације отворило је женама улазак у редефинисани нормативни и јавно-политички простор социјалистичког друштва.⁴¹⁶ Када је 1946. године донет први Устав Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ)⁴¹⁷ постало је јасно да је у том тренутку на нормативном нивоу почео на овим просторима да се реализује нови, радикално другачији, концепт права жена. Социјализам је

рад и за школовањем жена. Тек је други талас феминизма изнедрио захтеве да се једнако вреднују особености и различитости између мушкараца и жена. Еманципација у оквиру теоретичарки другог таласа значила је освешћивање властитих искустава, дискриминације коју трпе жене само зато што су жене и уважавање родних особености. (Јарић Весна, Радовић Надежда, *Речник родне равноправности*, Регионална канцеларија за Југоисточну Европу-Фондација Хајнрих Бел Штифтунг, Београд, 2010, стр. 49.)

⁴¹⁵ Идеја о једнакости жена увелико је била дефинисана и у говорима лидера из високе партијске номенклатуре и оних на важним државним политичким положајима, још пре доношења Устава из 1946. године.⁴¹⁵ Такав је говор председника АВНОЈ-а др Ивана Рибара на првом антифашистичком митингу жена ослобођене Србије, у коме каже: »Ви нисте у овој борби тражиле своја права. Ви нисте тражиле ни политичка ни грађанска права, ни равноправност, него сте ви другарице, вашом борбом, вашом крвљу, стекле сва права која имају жене, исто тако као и мушкарци. То ваше право стечено је у борби, у зноју и крви, у раду. То више нико никада не може изменити«. (*Политика*, 29. Јануар, 1945. година, према: Гудац Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20 века*, *op. cit.*, стр. 12.)

⁴¹⁶ На територији ФНРЈ донет је 1946. године Закон о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације. Објављено у: *Службени лист ФНРЈ*, бр. 86/46 и 105/47.

⁴¹⁷ ФНРЈ је свој први Устав добила 31. јануара 1946. године. Историчари кажу да је „рађен у епигонском стилу“ и под јаким совјетским утицајем, па се подразумевало да је искључивао било какав облик плурализма. НР Србија је први социјалистички Устав добила 17. јануара 1947. године, зато што је доношење савезног Устава увек било праћено доношењем републичког Устава. После 1945. године социјалистичка Југославија је донела три Устава, док је република Србија донела четири Устава, све до разбијања и распада велике Југославије 1992. године.

као идеолошко политички пројекат формално правно нормирао једнакост. Новим највишим правним актом изједначена су права мушкараца и жена и уведена је једнакост полова, као један од вредносно-идеолошких нормативних конструката социјализма. У чл. 23, глава V (*Права и дужности грађана*) Устава Федеративне Народне Републике Југославије жене и мушкарци добили су једнако право гласа, да бирају и да буду бирани: »Сви грађани, без разлике пола, народности, расе, вероисповести, ступња образованости и места становања, који су навршили 18. година старости, имају право да бирају и да буду бирани у све органе државне власти...«⁴¹⁸ Највиши и основни правни акт ФНРЈ дефинисао је и начелно гарантовао равноправност жена чланом 24. глава V одредивши: „Жене су равноправне с мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота“.⁴¹⁹ Еманципација жена у сфери рада била је угаони камен пројекта једнакости у социјализму. Она је, у правном смислу, дефинисана у Уставу ФНРЈ из 1946. године, где је у чл. 24, онемогућена дискриминација по основу пола у радном односу и у коме се каже да „За једнак рад жене имају право на једнаку плату као и мушкарци“ и да „оне уживају посебну заштиту у радном односу“.⁴²⁰

Посматрано из историјске перспективе, у XIX веку и првој половини XX века, у Србији су жене у породици и друштву биле дискриминисана друштвена група, па се у тој равни, њихов друштвени статус рефлектовао на правну заштиту жена, а онда и на њихов општи правно неједнак третман у односу на мушкарце. Живојин Перић је јасно дефинисао правни положај жене у Србији када је рекао: „Женскиње је у нашем народу засебан свет, са друкчијим дужностима и положајем него што су мушки.“⁴²¹ Ако грађански статус и социјални положај жена посматрамо кроз околност да »ако је тачно да је степен еманципације жене мера опште еманципације друштва, онда би

---

⁴¹⁸ Устав ФНРЈ, 1946, глава V (Права и дужности грађана), члан 23. *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946, стр. 77.

⁴¹⁹ Устав ФНРЈ, 1946, глава V (Права и дужности грађана), члан 24, *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946, стр. 77.

⁴²⁰ *Op. cit.*, стр. 77.

⁴²¹ Перић, Живојин, "Задружно право по Грађанском закону Краљевине Србије", *Архив за правне и друштвене науке*, бр. XIII/1912, стр. 95.

се мирне душе могло рећи да српско друштво није било еманциповано у време примене Српског грађанског законика, а то време обухвата читав један век – од 1844. до 1946. године.⁴²² Иако су се разне друге одредбе Грађанског законика више пута мењале за тих сто година, оне које су се одосиле на правни положај жене остале су непромењене. „Правно и обичајно, жене у Србији су спадале међу најпотлаченије жене у Европи“.⁴²³ Тачке Грађанског законика⁴²⁴ које су се односиле на положај жене нису се мењале све то време, континуирано верификујући потчињени положај жене у српском грађанском друштву. Положај жене у Грађанском законнику био је резултат снажног патријархалног идентитета српског друштва, који се као „дрвена линија“ провлачио кроз социјалну историју српског народа и рефлектовао на животе жена.⁴²⁵

У стварном животу и Грађанском законнику, удата жена била је потцењена и њен положај у друштву мери се и асоцира на положај групе проблематичних или малолетника. Наиме, жене нису могле за мужевљевог живота да управљају имањем, нису могле да приме поклон без одобрења мужа, нису могле да буду страратељи, ни сведоци за утврђивање тестаментa, као ни да се школују и раде без сагласности мужа. Како је положај жене

---

⁴²² Драшкић, Марија и Поповић-Обрадовић, Олга, „Правни положај жене према Српском грађанском законнику (1844 –1946)“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 11.

⁴²³ Emmeret, A. Thomas, „Женски покрет: The feminist movement in Serbia in the 1920s“, у: Ramet P. Sabrina, ed., *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Penn State Press, 1999, стр. 33.

⁴²⁴ Српски грађански законик је аброгиран Законом о неважности (1946), а правна правила садржана у њему примењивана су, под условима из овог закона, још неколико деценија, до доношења нових закона. Ако се изузму Основни закон о браку (1946), као и Закон о наслеђивању (1955), закони којима се регулишу имовински односи донети су тек осамдесетих година и то: Закон о облигационим односима и Закон о основним (сада основама) својинско-правним односима. Закон о основама својинско-правних односа је донет као савезни закон, будући да је амандманом на Устав СФРЈ из 1963. године, изгласаним 1971. регулисање ове материје на потпун начин припало у надлежност република. (Радмила Ковачевић Куштримовић, Мирослав Лазић, „Грађански законик Србије и право Европске уније“, у: „Грађански законик Србије и право Европске уније“, *Тематски зборник радова*, Правни факултет у Нишу, 2008, стр. 18.

⁴²⁵ Више о томе у: Стојановић, Дубравка, *Иза завесе: огледи из друштвене историје Србије 1890 – 1914*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2013; Драшкић, Марија и Поповић-Обрадовић, Олга, „Правни положај жене према Српском грађанском законнику (1844 – 1946)“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 11 -25.

поистовећен са положајем малолетног лица, жена-мајка није могла да буде носилац родитељске власти, то је био отац, мада су ванбрачна деца била искључива брига мајке. На пример, законски наследници умрлог у оквиру првог наследног реда су само његови мушки потомци, док женској деци, у овом случају, припада само уживање, издржавање, снабдевање и пристојно удомљење по постојећем обичају.⁴²⁶ Женска деца су могла бити наследници имовине само ако није било синова и њихових мушких потомака. Отац и браћа умрлог у наслеђивању елиминисали су, односно, долазили испред мајке и сестре. Такође, жене су после смрти мужа имале право на „удовички ужитак“ или право уживања његове заоставштине, које је престајало у случајевима смрти или поновне удаје.⁴²⁷ У области наследног права, жена је могла да наследи мужа само ако не постоји нико други са мужевљеве стране до дванаестог наследног реда, односно, практично, жене нису имале скоро никакве могућности да буду наследнице својих мужева. Закон је предвиђао да удовице остају на имању мужева до краја живота, али су у пракси оне најчешће биле избациване и са децом завршавале као бескућници. Процес еманципације жена у Краљевини Југославији није довео до признавања основних цивилизацијских норми грађанског друштва. »Жене су биле дискриминисане у запошљавању, напредовању, награђивању, образовању, социјалној и здравственој заштити и политичким правима, укључујући и чињеницу да су биле без права гласа.«⁴²⁸

Након доношења чл. 24, Устава ФНРЈ уследио је систем закона који је заиста утемељио сва та права на личном, породичном и политичком плану. То је био важан концепт којим се желело да покаже како ће се држава односити према својим грађанима/грађанкама и начин да се жене мотивишу како би их било више у привредном и политичком животу нове државе.

---

⁴²⁶ Параграф 396. Српског грађанског законика: „Деца мушка умрлога и њихови мушки потомци добијају први наследство; они искључују сестре, оца и матери све претке њихове и њихово потомство и побочне сроднике“, у: Драшкић Марија и Поповић-Обрадовић Олга, *op. cit.*, стр. 19.

⁴²⁷ *Op. cit.*, стр. 20-21.

⁴²⁸ Цветковић, Славољуб, „Борба за равноправност и једнакост жена као део класног и модернизацијског процеса у Србији“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 315.

Закони нове комунистичке државе штитили су репродуктивна права жена, права из породичних и брачних односа, равноправност у праву на наслеђивање, права жена у радном односу, једнаке могућности за запошљавање и образовање жена, као и различите аспекте социјалне бриге, као што су породиљско одсуство или брига за старе и немоћне. Када је Уставом формализовано право гласа жена и када су онепостале равноправне грађанке у свим областима привредног, друштвеног и политичког живота, онда је тај »гест политичке моћи« комунистичког идеолошког апарата омогућио да жене остваре своја права кроз неколико важних законских решења. Како се разумевао тај процес трансформације права жена и колико је он био реверзибилан у новим околностима и како је на самом почетку јасно дефинисао јавну и приватну динамику друштвеног живота жена, види се из текста објављеног 1952. године у женском листу »Зорак«, у коме стоји: »Многи закони и одредбе (брачно право, Закон о односима родитеља и деце, Закон о старатељству, радно право, прописи о заштити жене у радном односу, Кривични законик) искорењују стара схватања и предрасуде јер су одраз новог, правилног гледања на жену која у социјализму треба да буде учесник и сарадник у свим пословима управљања, да буде образована, економски независна, али да паралелно и истовремено не запоставља своју друштвену улогу мајке. Али код нас још увек врло велики број жена не познаје законске одредбе, које одређују њихова права и дужности, или, што је још чешће, не зна како да се бори за остварење тих својих права.«⁴²⁹

Устав ФНРЈ из 1946. године вредносно је засновао и идеолошки дефинисао политику друштва према породици и прокламовао начела о државној заштити брака и породице, законском уређивању правних односа у браку и породици, изједначавању жене и мушкарца у свим сферама породичноправних односа, као и увођење грађанског брака.⁴³⁰ У чл. 26,

---

⁴²⁹ Према: Стојаковић, Гордана, »Антифашистички фронт жена Југославије (АФЖ) 1946-1953: поглед кроз АФЖ штампу«, У: *Род и левица*, Београд, ЖИНДОК, 2012, стр. 20.

⁴³⁰ Главна брига југословенских законодаваца била је како се помирити са различитим одредбама породичног права које је постојало у другим регионима старе Југославије. Са становишта породичног права, стара Краљевина Југославија (1918-1941) била је подељена на шест различитих правних области. У појединим деловима је примењен аустријски Грађански законик из 1811. године, у другима грађански законик Србије од 1844. године, док

(поглавље V) Устава из 1946. године каже се: »Брак и породица су под заштитом државе. Држава законом уређује правне односе брака и породице. Пуноважан је само брак закључен пред надлежним државним органима. После закључења брака грађани могу извршити и венчање по верским прописима. Сви брачни спорови спадају у надлежност народних судова. Евиденција рођених, венчаних и умрлих је у надлежности државе. Родитељи имају према деци рођеној ван брака исте обавезе и дужности као и према брачној деци. Положај ванбрачне деце уређује се законом. Малолетна лица стоје под нарочитом заштитом државе.«⁴³¹ Породично законодавство било је јединствено регулисано на целој територији Југославије *Основним законом о браку* донетим 1946. године.⁴³² Тим законом су замењени и укинута сви до тада важећи правни прописи о браку, он је одвојио цркву од државе и установио обавезан грађански брак, а све односе у браку поставио је на потпуно равноправну основу, дајући једнака лична права и једнаке обавезе мужу и жени.⁴³³

Устав и *Основни закон о браку* променили су правни положај жене у браку, и пред законом су ослободили жену доминације мушкарца, тако што су суштински поништили кодификацију Грађанског законика из 1844. године о правном статусу жене. Новим социјалистичким правним вредносним инструментима изједначене су обавезе мушкараца и жена у односу на бригу о детету, затим је ступила на снагу и уредба о плаћеном одсуству за труднице. »Када је донет овај закон био је заправо програм

је у претежно муслиманским срединама владао верски закон. Нови закон стога је имао за циљ да обједини породично право и да превазиђе дискриминаторске одредбе, пре свега дискриминаторно поступање према жени у односу на економска права, наследство, старатељство над децом и рађањем "нелегитимног" потомства. (Bonfiglioli, Chiara, *Becoming citizens: the politics of women's emancipation in socialist Yugoslavia*, Доступно на: <http://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia>)

⁴³¹ Устав ФНРЈ, 1946, глава V (Права и дужности грађана), члан 24. *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946, стр. 78.

⁴³² Основним законом о браку (ОЗБ) из 1946. године, на нивоу целе нове државе комунистичке Југославије, нормирани су брачни и породични односи на принципу грађанског брака, заштите брака од стране државе, равноправности мушкарца и жене, могућности развода, као и институт заједничке имовине брачних другова. *Основни закон о браку* био је један од најстаријих, можда и најстарији, закона у СФРЈ.

⁴³³ Божиновић Неда, Женско питање у Србији у XIX и XX веку, стр. 157.

равноправности мушкараца и жена.«⁴³⁴ Жена је сада имала право на избор презимена, односно, омогућено јој је да задржи, ако жели, своје породично презиме. Законом су утврђени и услови за развод брака, укључујући и право на споразумни развод брака. Установљено је важно правило о брачној имовини, наиме имовина супружника стечена пре брака остаје само у власништву оног коме је припадала пре склапања брака, што такође важи за имовину коју је један од супружника стекао наследством или је добио као поклон. Сва остала имовина стечена у браку сматрана је заједничком својином, односно, тзв. категорија заједнице стечене имовине.

При разводу брака, заједничка имовина се делила према доприносу сваког од брачних партнера, што је обухватало зараде сваког од супружника, њихов допринос одржавању или повећању брачне имовине, као и вредновање рада у домаћинству, односно, сваки рад на пословима домаћинства, на старању и одгоју деце.⁴³⁵ Такође, разлози за развод брака су били дефинисани врло либерално и они су подразумевали несагласност нарави, трајни неспоразум, неуклоњиво непријатељство или ма који други узрок због кога су брачни односи толико поремећени да је заједнички живот брачних партнера постао неподношљив.⁴³⁶ Установљена су и једнака права и обавезе мужа и жене према деци, што је значило да је законодавац сматрао да су брачни партнери дужни да се заједно старају о њиховом васпитању и издржавању.⁴³⁷ Једнака права добила су деца из поништених и неважећих бракова са децом која су рођена у браку. Неколико закона је из области породичног права донето 1947. године и у њима се јасно подразумевала равноправност жена. *Основним законом о односима родитеља и деце* из 1947. године дефинисано је која се деца сматрају децом из брака, изједначена су права и обавезе родитеља према брачној и ванбрачној деци, као и права и обавезе ванбрачне и брачне деце према родитељима. Утврђено је да жена тужбом може тражити утврђивање очинства, а жена, муж или дете ако за то имају интереса могу оспоравати брачност детета.

---

⁴³⁴ Op. cit., стр. 157.

⁴³⁵ Основни закон о браку, *Службени лист ФНРЈ*, 1946, чл. 10.

⁴³⁶ Op. cit, чл. 56.

⁴³⁷ Op. cit, чл. 6.

Жена и мушкарац се појављују као равнопрвни усвојитељи деце (по *Закону о усвајању*), а такође, жена и мушкарац могу бити равноправно постављени за старатељку/старатеља малолетној деци која су остала без оба родитеља, или пунолетним лицима која не могу бринути о себи или својој имовини (по *Основном закону о старатељству*). У Уставу из 1946. године и уставном начелу да »држава нарочито штити интересе матере и детета оснивањем породилишта, дечијих домова и обданишта и правом матере на плаћено одсуство пре и после порођаја«,⁴³⁸ показано је опредељење државе према еманципацији жена, као и нови концепт социјалне политике државе и »бриге за мајку и радницу«. Социјалистичка држава је женама дала могућност да се реши сукоб женских улога, у јавном и приватном, нудећи подруштвљавање кућног рада и бриге о деци.⁴³⁹

Уредба о заштити запослених трудних жена и мајки дојиља ступила је на снагу 1949. године и омогућила женама породилско одсуство у трајању од 90 дана, док је у неким случајевима женама омогућено скраћено четворочасовно радно време до навршене треће године живота детета, а такође је мајкама дојиљама због подоја омогућен прекид рада свака три сата, до шест месеци након порођаја. Формално правно држава је била посвећена да уставна начела правним инструментима спороведе у пракси. Другим законима, као што је *Закон о социјалном осигурању радника, намештеника и службеника* уведено је осигурање за све ризике (старост, болест и несрећа, смањење или губитак радне способности, незапосленост, трудноћа, порођај, и др.), да би касније ова област била регулисан са више савезних, а онда и републичким законима. Жене су изједначене са мушкарцима и по пензијском осигурању, оне под једнаким условима, имају једнаке пензије као и

---

⁴³⁸ Устав ФНРЈ, 1946, чл. 24.

⁴³⁹ Идеја социјалног материнства жена – урађена је по узору на исти Идеју у Совјетском Савезу – што је било веома важно у Југославији у непосредном послератном периоду. Према тој идеји, жене доприносе друштву не само у њиховом једнаком ангажману у јавној сфери, већ и у њиховом доприносу репродукцији друштва због њихове способности рађања. Држава, дакле, морала да призна да материнство представља друштвени допринос, и сходно томе морала да обезбеди адекватне мере заштите за мајке и децу. (Chiara Bonfiglioli, *Becoming citizens: the politics of women's emancipation in socialist Yugoslavia*, Доступно на: <http://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia>.)

мушкараци, мада у пензију одлазе са пет година бенефицираног радног стажа и са пет година живота мање од мушкараца. Жене, такође, остварују и породичну пензију под повољнијим условима од мушкараца у погледу година старости.⁴⁴⁰

По новом Кривичном законнику из 1951. године, као и у ранијем предратном закону, сваки побачај, осим оног који је извршен ради спасавања живота труднице, био је кривично дело. За криминални побачај по ранијем закону трудница је могла бити кажњена до пет, а извршилац побачаја до десет година затвора, а по новом закону, трудница се не кажњава.⁴⁴¹

Прекид трудноће и услови под којима је било допуштено вршење абортуса Србији били су регулисани савезном *Уредбом о поступку за вршење дозвољеног побачаја* из 1952. године, коју је на основу чл. 140, ст. 4, тада важећег *Кривичног законика*, а на предлог савета за народно здравље и социјалну политику, донела Влада ФНРЈ.⁴⁴² Тада је први пут на просторима државе Србије (и осталих република тадашње ФНР Југославије) у једном правном документу абортус легализован, тако што су били прописани услови под којима се он може извршити. Међутим, пракса је била различита и Уредба се у многим крајевима из различитих разлога - принципијелних, медицинских, ралигиозних или лукративних - различито примењивала.⁴⁴³

Када се ради о промени правног положаја жене у наследном праву, после II светског рата, добро је подсетити се и компарирати са неравноправним положајем жене у Српском грађанском законнику, из кога су жене изопштене и потпуно дискриминисане у наследном праву. Наследно право и правно место жене у њему произилази, како смо већ раније у уводном делу напоменули, из статуса малолетничког положаја жене у предратном грађанском праву. Када је 1955. године донет *Закон о*

---

⁴⁴⁰ По тим законима жене у Србији имале су право на помоћ за новорођенче, право на плаћено породилско одсуство, право на одсуствовање са посла ради неге оболелог детета, с тим што ово право могу имати супруг или супруга од тога како се договоре. Када је установљен дечји додатак је припадао свој деци, брачној и ванбрачној. (Божиновић Неда, *op. cit.*, стр. 158)

⁴⁴¹ *Op. cit.*, стр. 158.

⁴⁴² *Службени лист ФНРЈ*, 1952, бр. 4.

⁴⁴³ Божиновић Неда, *op. cit.*, стр. 158.

наслеђивању⁴⁴⁴ из њега је потпуно елиминисан модел правне неједнакости жене у наследном праву, тако што је утемељено право на наслеђивање жене и мушкарца на принципима једнакости и равноправности, а такође су у праву на наслеђивање изједначена брачна и ванбрачна деца.

Уставноправна начела о равноправности мушкараца и жена конституисана су и гарантовна уставима који су се доносили у каснијем развоју Југославије/Србије. С обзиром на доминантни политички дискурс, социјални контекст и историјско време највиши државни правни акти заступали су концепт „једнакост за све“. Принцип равноправности грађана у Уставу СФРЈ од 7. априла 1963. године регулисан је чл. 33, у коме се каже: „Грађани су једнаки у правима и дужностима без обзира на разлике у националности, раси, вероисповести, полу, језику, образовању или друштвеном положају. Сви су пред законом једнаки.“⁴⁴⁵

У оквиру општих права и слобода, Устав гарантује свим грађанима и грађанкама право на школовање и образовање под једнаким условима утврђеним законом.⁴⁴⁶ Равноправност брачних партнера се подразумевала, у центру пажње државе је породица и Устав је изједначио децу рођену ван брака у дужностима и правима са децом рођеном у браку. У чл. 58, Устава каже се да: „Породица ужива друштвену заштиту. Брак и правни односи у браку и породици уређују се законом. Брак се пуноважно закључује слободним пристанком лица која склапају брак пред надлежним органом. Родитељи имају право и дужност да се старају о подизању и васпитању своје деце. Деца рођена ван брака имају иста права и дужности према родитељима као и деца рођена у браку.“⁴⁴⁷ Следећи законски пропис у области права жена била је *Уредба о условима и поступку за прекид трудноће* коју је 1960. године донело Савезно извршно веће. Позитивна страна ове Уредбе, поред осталог, била је у томе што су по први пут социјалне околности биле наведене као оправдан разлог за прекид трудноће и што је потпуније био регулисан

---

⁴⁴⁴ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 20/55 од 11.V.1955.

⁴⁴⁵ Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, (1963), Глава III, Слободе, права и дужности човека и грађанина, члан 33, *Службени лист ФНРЈ*, 1963, стр. 50.

⁴⁴⁶ *Op. cit*, члан 44.

⁴⁴⁷ *Op. cit*, члан 58.

поступак за одлучивање о захтеву за прекид трудноће.⁴⁴⁸ *Законском уредбом 1960.* године дозвољен је легалан прекид трудноће.

Устав јемчи и право на рад и слободу рада, слободан избор занимања и запослења, доступност, под једнаким условима, сваког радног места и функције.⁴⁴⁹ Устав, такође, у чл. 55, гарантује свим грађанима право на наслеђивање.⁴⁵⁰ Када се говори посебним правима жена уставотворац је дао да се заштите права жена на раду и да се заштите мајка и дете. У чл. 37, Устава у претпоследњем ставу каже се: „Омладина, жене и инвалидна лица уживају посебну заштиту у раду“.⁴⁵¹ А, у чл. 57, Устава стоји да: „Друштвена заједница пружа посебну заштиту мајци и детету“.⁴⁵²

Следећи Устав СФРЈ донет је 1974. године и он је наставио да у погледу правног положаја жене следи гарантована права жена из претходних Устава. У Глави III (*Слободе, права и дужности човека и грађанина*) у чл. 154, стоји: „Грађани су једнаки у правима и дужностима без обзира на националност, расу, пол, језик, вероисповест, образовање или друштвени положај. Сви су пред законом једнаки.“⁴⁵³

У чл. 165, говори се о праву сваког грађанина на образовање под једнаким условима утврђеним законом: „Грађани имају право да, под једнаким условима утврђеним законом, стичу знања и стручну спрему на свим ступњевима образовања у свим врстама школа и у другим установама за образовање.“⁴⁵⁴

Када се говори о посебним правима жена из области рада, она се наслањају на вредносни оквир прошлих уставних аката, па се у чл. 162, Устава, у његовом последњем ставу, каже да: „Омладина, жене и инвалидна лица уживају посебну заштиту на раду.“⁴⁵⁵ У чл. 163, говори се о правима која

---

⁴⁴⁸ Константиновић, Вилић Слободанка, Петрушић, Невена, Милосављевић, Милева, *Абортус: правни, медицински и етички приступ*, Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 1999.

⁴⁴⁹ Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, (1963), *Op. cit*, члан 51.

⁴⁵⁰ *Op. cit*, члан 55.

⁴⁵¹ *Op. cit*, члан 37.

⁴⁵² *Op. cit*, члан 57.

⁴⁵³ Устав СФРЈ, 21. фебруар 1974, члан. 154.

⁴⁵⁴ *Op. cit*, чл. 165.

⁴⁵⁵ *Op. cit*, чл. 162.

се односе на социјално осигурање и здравствену заштиту, где се апострофирају права жена за случај порођаја: „Право радника на социјално осигурање обезбеђује се обавезним осигурањем на начелима узајамности и солидарности и минулог рада, у самоуправним интересним заједницама, а на основу доприноса из личног дохотка и доприноса из дохотка организација удруженог рада, односно доприноса из средстава других организација или заједница у којима раде. Овим осигурањем радник, у складу са законом, обезбеђује себи право на здравствену заштиту и друга права за случај болести, *права за случај порођаја*, смањења или губитка радне способности, незапослености и старости и права на друге облике социјалног осигурања, а за чланове своје породице — право на здравствену заштиту, право на породичну пензију, као и друга права по основу социјалног осигурања.“⁴⁵⁶ У првом ставу чл. 188, Устава стоји да: „Мајка и дете уживају посебну друштвену заштиту.“⁴⁵⁷ Такође, породица и деца, брачна и ванбрачна, уживају и даље неупитну подршку државе, и у чл. 190, стоји да: „Породица ужива друштвену заштиту. Брак и правни односи у браку и породици уређују се законом. Брак се пуноважно закључује слободним пристанком лица која склапају брак пред надлежним органом. Родитељи имају право и дужност да се старају о подизању и васпитању своје деце. Деца су дужна да се старају о својим родитељима којима је потребна помоћ. Деца рођена ван брака имају иста права и дужности као и деца рођена у браку.“⁴⁵⁸

Устав из 1974. године садржи одредбу, специфичног садржаја са правном обавезношћу, којом је уставотворац нека права жена проширио и установио нова, чиме је био надграђен егалитарни капацитет достигнутих права жена. Дакле, у Устав Југославије из 1974. године унето је право на абортус као људско право.⁴⁵⁹ Чл. 191, Устава каже: „Право је човека да слободно одлучује о рађању деце. Ово право се може ограничити само ради

---

⁴⁵⁶ Op. cit, чл. 163.

⁴⁵⁷ Op. cit, чл. 188.

⁴⁵⁸ Op. cit, чл. 190.

⁴⁵⁹ Крајем 80-их година, број легалних абортуса за два пута превазилази број рађања. (Рашевић, Мирјана, *Ка разумевању абортуса у Србији*, Институт друштвених наука, Београд, 1993, стр. 65.) Ова друштвена чињеница, и неке друге околности, као део укупне надолазеће ретрадиционализације, промениће перцепцију заједнице о праву жене да слободно одлучује о рађању деце.

заштите здравља.”⁴⁶⁰ Касније је *Закон о условима и поступку за прекид трудноће* од 1977. године⁴⁶¹ само био наставак законодавног решавања питања прекида трудноће у Србији. Велики друштвени и вредносно-нормативни помак овог закона огледа се у артикулацији и промовисању, и у њему се изричито о томе говори, праву жене на слободно одлучивање о рађању деце, са извесним ограничењем остваривања права, а тиче се „заштите здравља жене“.⁴⁶² У самом Закону је вредносно утемељена и правно заснована идеја уставотворца о праву човека на слободно одлучивање о рађању деце. Устав је, наиме, формулисао коначну форму друштвене праксе и она је била темељ будућих модерних еманципаторских визија права жена на овим просторима. „Републички уставни углавном су креирани након доношења устава федеративне државе и нису били у супротности са његовим принципима.“⁴⁶³ И они су установљавали једнакост у правима жена и мушкараца, и у оквиру основних начела и конституционалних права онемогућавали дискриминацију међу половима. У тадашње југословенско законодавство уграђене су све међународне конвенције које се односе на положај жене. СФРЈ је 1979. године потписала *Декларацију о елиминисању свих облика дискриминације жена* (CEDAW), усвојену на Генералној скупштини УН-а, која је ступила на снагу 1981. године.

У Србији су се у време социјализма и социјалистичког самоуправљања женама, када рекапитулирамо тај родни правни дискурс, формално-правно гарантована права на рад и једнаку плату за исти рад, образовање и школовање под једнаким условима, активно и пасивно бирачко право, права из социјалног осигурања, право наслеђа, породична права, плаћено одсуство након порођаја, право на развод, право на абортус, и друга права. Уставни и законски оквир је обезбеђивао једнакост мушкараца и жена, али, да ли је укупна друштвена пракса људи успела да у том културном контексту интериоризује уставну норму. Главно питање је – шта је социјализам урадио са једнакошћу мушкараца и жена? Парадоксална природа еманципације жена

---

⁴⁶⁰ Устав СФРЈ, 21. фебруар 1974, чл. 191.

⁴⁶¹ *Службени гласник СРС*, 1977, бр. 26.

⁴⁶² *Службени гласник СРС*, 1977, бр. 26, чл. 1.

⁴⁶³ Гудац Додић, *op. cit.* стр. 24.

у социјализму, рекли бисмо, да се препознаје у сукобу две равни социјалне иполитичке праксе, с једне стране је то добитак које су жене оствариле када се унапредио њихов економски и социјални статус, а са друге стране концепт еманципације био је поражен самим суштинским сузбијањем аутономије појединца/појединке.⁴⁶⁴ Социјализам је еманципацију жена поставио као процес реализације идеологије промене односа између полова, што би женама омогућило да живе као равноправне чланице друштва. Јавни и приватни живот жена је показао да је предност била у ослобађању рада, а тек онда на ослобађању пола. Социјализам је унапредио положај жена, али га је унаприједио на начин да су жене ипак остале објект мушке политике, једненапредне политике, али политике с дозом оног односа 'није баш сад вријеме за те ствари'.⁴⁶⁵

4.3. Антифашистички фронт жена - политичка улога и друштвени значај нове женске организације у социјализму

Жене⁴⁶⁶ које су се бориле, као део партизанског покрета, у Другом светском рату на просторима Краљевине Југославије изашле су из рата заједно са мушкарцима као равноправне учеснице антифашистичког покрета.⁴⁶⁷ Дакле, оне су се у рату као боркиње и партизанке⁴⁶⁸ избориле за

---

⁴⁶⁴ Havelkova, Hana, and Oates-Indruchova, Libora, ed., *The Politics of Gender Culture Under State Socialism: The Expropriated Voice*, Routledge, 2014, стр. 120.

⁴⁶⁵ Соња Локар, Интервју, Либела, Портал о роду. Сполу и демократији, *Ја никада не бих рекла да је социјализам имао прави феминизам*.

Доступно на: <http://www.libela.org/razgovor/3893-nikada-ne-bih-rekla-da-je-socijalizam-imao-pravi-feminizam/>

⁴⁶⁶ «У рату сам научио да поштујем жене. Видео сам много мушкараца јунака али и кукавица. Никад у партизанима нисам видео жену - кукавицу...Мушкарци морају да иду у рат. Жене не морају. Њих нису терали у партизане, њих су терали из партизана!...Величина овог нашег рата је стотину пута спречана. Величина жене у њему остала је у сенци мушког права првенства на јунаштво. А нико не би био срећан да му је написана похвала: 'Храбар је и пожртвован - као партизанка!'» (Теравас, Mirko, *Мој други светски рат и мир. О рату после рата – autobiografski zapisi*, Razlog, Zagreb, 2012, стр. 127.)

⁴⁶⁷ До краја рата у свим видовима борбе у Југославији учествовало је око два милиона жена. Око 100.000. њих биле су дуже или краће време боркиње у војним јединицама или на раду у војно-позадинским органима. Око једне петине њих добило је официрске или подофицирске чинове. За непркидно учешће у рату од 1941. године до краја рата преко 3.344. жене су добиле Споменицу 1941. Највећим орденом за храброст - орденом Народног хероја – одликована је 91. жена, од тога су се 33. жене бориле у Србији. (Божиновић, Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, op. cit, стр. 146.)

легитимитет равноправних учесница револуције. Еманципација жена и први знаци њене видљивости били су очигледни још за време трајања Народноослободилачког покрета,⁴⁶⁹ због тога што су, између осталог, комунистичка идеологија и ослобађање жена били интегрални део једног друштвеног процеса. Учешћем у рату жене су »(за)добиле« равноправности она је подразумевала једнака права и могућност учествовања у Народноослободилачком покрету (НОП-у) и органима народне власти без обзира на пол.⁴⁷⁰ »Партиципација жена у рату трансформисала је родне односе на значајан начин, укључујући отварање нових простора за жене и обезбеђујући им позиције у послератним политичким органима власти.«⁴⁷¹ Међутим, Барбара Визингер сматра сасвим супротно, да су жене у НОП-у представљале друштвени објекат, да су биле лишене личне иницијативе, док су њихове улоге биле дефинисане од стране војних и политичких руководиоца, мушкараца.⁴⁷² Али, као што ћемо видети, за партијску

---

⁴⁶⁸ Партизанка је за Светлану Слапшак свакако најупечатљивија икона која подећа на то да су жене са левицом у XX веку добиле и изгубиле много и да је то изменило стање женске самосвести. »Жена у униформи, жена која се служи оружјем, жена која убија: један од основних елемената који је уписан у слику партизанке је страх. Не помаже много што је жена ретко стизала до командних положаја, и што је за њу војна каријера била углавном затворена.« (Слапшак, Светлана, *Женске иконе XX века*, Библиотека XX век, Београд, 2002, стр. 208.)

Док Неда Божиновић, и сама партизанка, каже за своје саборкиње: »Независно од функције, степена образовања, социјалног порекла, оне су се саме (партизанке) у борби, у заједничком непрекидном животу и раду, на свом искуству, ослобађале предрасуда о свом потчињеном друштвеном и личном положају.« (Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 143.)

⁴⁶⁹ Више о учешћу жена у НОП-у погледати: Екмечић, Миодраг, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд, 2007; Петрановић, Бранко, *Историја Југославије (1918-1978)*, Београд, 1981.

⁴⁷⁰ Већ пре рата освојена позиција жена у антифашистичком покрету, учвршћивана и у току првих дана рата, потврђена је првим документима Врховног штаба Народноослободилачке и добровољачке војске Југославије који је у то време имао врховну власт на ослобођеним територијама и у војсци. Први документи партизанских власти који су предвиђали потпуну равноправност жена издати су 1942. године у Фочи. У документима под насловом, *Задаци и устројство народних ослободилачких одбора и Објашњења и упутства за рад Народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима* предвиђено је право жена да бирају и буду биране у органе револуционарних власти. Можемо рећи да је женама потврђено активно и пасивно бирачко право, које су оне већ 1941. године користиле приликом избора за народне одборе као нове органе власти. Месне организације жена, које су се формирале од 1941. године под разним именима, повезивале су се и на ширим територијама. (Више о томе у: Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 141-170; Пантелић, Ивана, *Партизанке као грађанке*, *op. cit.*, стр. 37.)

⁴⁷¹ Ramet, Sabrina, *op. cit.*, стр. 8.

⁴⁷² Wiesinger, Barbara, "Партиципација жена у 'народноослободилачком рату' 1941-1945: једна феминистичка перспектива", *Профемина*, бр. 40-41/2005-2006, стр. 219.

историографију, многе жене борце, учеснице рата, остаје чињеница да су жене у рат ушле са високом свешћу о слободи и тежњом за еманципацијом.⁴⁷³

Жене су се као посебан социјално-политички агенс и интересна група суочиле са многоструким изазовима у рату и изградњи социјалистичког друштва. Као јединствена група са другачијим интересима оне су тражиле и нашле свој, да са оградом кажемо, аутономни политички хабитус у оснивању специфичне женске организације назване Антифашистички фронт жена - АФЖ. У исто време он је постао, у околностима рата и послератне обнове, простор где су жене имале снажну активну улогу у обнови послератног разореног друштва и изградњи новог социјалистичког друштва.

Предводничку, нову, улогу међу женама у рату, а касније и у социјализму, имале су партизанке, које су »постале нека врста политичке и друштвене авангарде међу женама.«⁴⁷⁴ Партизанке су у рату задобиле улогу у будућем, новом, друштву, коју је после рата требало у комунизму/социјализму да освоје и све жене. Партизанка је за Светлану Слапшак свакако најупечатљивија икона, која подсећа на то да су жене са левицом у XX веку добиле и изгубиле много и да је то изменило стање женске самосвести. »Жена у униформи, жена која се служи оружјем, жена која убија: један од основних елемента који је уписан у слику партизанке је страх. Не помаже много што је жена ретко стизала до командних положаја, и што је за њу војна каријера била углавном затворена.«⁴⁷⁵ Док Неда Божиновић, и сама партизанка, каже: »Независно од функције, степена образовања, социјалног порекла, оне су се саме (партизанке) у борби, у заједничком непрекидном животу и раду, на свом искуству, ослобађале предрасуда о свом потчињеном друштвеном и личном положају.«⁴⁷⁶ Међутим, после рата, бивше партизанке, без обзира на свој професионални или друштвени статус, биле су интегрални

---

⁴⁷³ Вера Ђукић Плавшић, која је и сама била боркиња, о својим другарицама пише: »Потресна су њихова јунаштва, чији поход ка слободи нису могли сломити ни страх, ни смрт, ни глад, нити пушчани метак. Учествујући у ратном вихору, свом снагом своје младости, другарице четврте српске бригаде, као да су презреле страх, одрекле се љубави и материнства у том непрекидном суочавању са смрћу.« (Из интервјуа са Вером Ђукић Плавшић, у: Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 42.)

⁴⁷⁴ Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 32.

⁴⁷⁵ Слапшак, Светлана, *op. cit.*, стр. 208.

⁴⁷⁶ Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 143.

део друштва и његове политике, а онда су биле и његове »заштитнице и промотерке.« Питање је, да ли је и колико њихово професионално напредовање и успон на социјалној лествици имало везе са њиховом политичком припадношћу?

Те жене, партизанке и боркиње, су се у раду АФЖ истицале као квалитативно и квантитативно најзаступљеније и најактивније. Оне су се у рату и до 1950-их година избориле и добиле простор да, у оквиру своје женске организације и унутар нове идеологије, активно учествују у стварању другачијег односа међу половима, да успостављају равноправност, а АФЖ је организовао механизме који су могли да укључе већину жена.⁴⁷⁷ Значајна мрежа женских организација формирана у готово свим ослобођеним, а негде и на неослобођеним, територијама Југославије, била је извориште из кога су предратне активисткиње напредних (комунистичке провенијенције) женских покрета успеле да темељније дефинишу програмске принципе рада, самостално се политички окупе и организују, а онда и укључе и активирају велики број жена и тако дефинишу физиономију ове јединствене организације жена.⁴⁷⁸

Прва земаљска Конференција Антифашистичког фронта жена Југославије одржана је од 5. до 7. децембра 1942. године у Босанском Петровцу. На Конференцији је учествовало 166 делегаткиња из свих крајева Југославије.⁴⁷⁹ Делегаткиње су биле жене из редова руководилица Партије, активисткиња предратног женског покрета, омладинке које су постале активне током рата, као и припаднице партизанских јединица. АФЖ је по

---

⁴⁷⁷ Спахић Аида и група ауторки/аутора, *Забилежене. Жене и јавни живот у Босне и Херцеговине у 20. веку*, Сарајевски отворени центар, Фондација Цуре, Сарајево, 2014, стр. 108.

⁴⁷⁸ Антифашистички фронт жена је удружио све жене које су на најразличитији начин радиле на задацима НОП-а. У свим селима и местима у којима до тада нису постојали формирају се месни одбори АФЖ-а, постојећи јачају и очвршћују. Они се повезују у самосталнеопштинске, затим у среске, окружне, обласне и земаљске одборе АФЖ-а. Одбори жена у окупираним и у пограничним крајевима овлашћени су да примењују што еластичнији начин рада, како би се оспособили за борбу у њиховим условима. (Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 143.)

⁴⁷⁹ Како наводи Неда Божиновић (која је и сам била активна учесница партизанског рата и која у овом опису уноси посебну историографску, али, и личну, емотивну ноту), то су биле жене из руководства и активисткиње предратног напредног женског покрета, жене и омладинке које су учествовале у двогодишњим борбама – сељанке, домаћице, жене-боркиње из војних јединица, лекарке и болничарке из партизанских болница, жене свих вера и свих националности. (Божиновић, Неда, *op. cit.* стр. 142.)

статуту био део Народног фронта, а основан је као »широки покрет«⁴⁸⁰ у чије окриље су биле позване све противнице фашизма, без обзира на своју класну припадност и политичке симпатије. АФЖ је био чврсто укорењен у социјалистичкој традицији промишљања стратешких и тактичких потенцијала женског питања из сфере рада комунистичког женског покрета у Краљевини Југославији.⁴⁸¹ Његово оснивање требало је да омогући самостално политичко организовање жена и њихову што већу активну мобилизацију.

Политичко и идеолошко промовисање оснивања АФЖ и подршку женама у борби за еманципацију подржао је и Ј. Б. Тито, за кога је оснивање и рад АФЖ имао двоструки циљ: учешће жена у борби за коначну победу над окупатором и истовремено, организовање борбе за коначно ослобођење жене. За врховног команданта народноослободилачког покрета и главног човека Партије жене су биле хероји рата и да »све оно што данас чини наша војска јесте 90% заслуга и наших јуначких жена Југославије.«⁴⁸² Један од главних задатака у раду Антифашистичког фронта жена био је рад на мобилизацији жена, како би помагале у јединицама Народно-ослободилачке војске Југославије, биле испомоћ у раду органа власти приликом организовања позадине, учешћа у оружаним и диверзантским акцијама, за бригу о деци, културно и просветно уздизање жена и за развијање братства и јединства међу женама. У резолуцији Конференције циљеви и задаци АФЖ стекли су се, пре свега, у афирмацији једне идеје – учвршћивање већ постигнуте равноправности, за коју је тада речено »да је једна од највећих и најлепших тековина светог и праведног рата наших народа.«⁴⁸³ Остали непосредни задаци жена односили су се на систематску и што већу помоћ војсци у рату и у тим околностима што већем раду на развијању братства међу народима; привлачењу масовнијег броја жена у оружане акције ради

---

⁴⁸⁰ Ово масовно окупљање жена изродило се у снажан процес формирања поред земаљске и републичких, покрајинских, среских, месних, општинских, градских и месних организација АФЖ-а.

⁴⁸¹ Sklevicky, Lydia, op. cit., стр. 82.

⁴⁸² Божиновић, Неда, op.cit., стр. 143.

⁴⁸³ Извод из "Резолуције Прве земаљске конференције АФЖ", *Жена данас*, бр. 31/1943, стр. 15-16.

стварања самосвесних жена и ради убрзавања освешћивања и активизације жена; интензивније ангажовање жена у изградњи народне власти и преузимање одређених послова у области просвете, здравства и збрињавања деце; развијање политичке свести жена и њихово просветно и културно уздизање.⁴⁸⁴

То је био најмасовнији покрет жена на овим просторима, он је учинио да жене постану видљиве у политичком и друштвеном простору, да кроз АФЖ активно учествују у борби против фашизма и да се радом са женама допринесе идеји опште равноправности жена.⁴⁸⁵ »Ипак треба истаћи да је управо масовност АФЖ била последица политике КПЈ (Комунистичке партије Југославије) која је крајем рата настојала да прикупи што већу народну подршку за успостављање новог режима.«⁴⁸⁶ Артикулацијом еманципаторских друштвених вредности АФЖ је стално радио на остварењу процеса ослобађања и мобилизације жена. Сам пројекат социјалистичке револуције, у оквиру кога се читав процес оснивања АФЖ дешавао, претпостављао је једну егалитарну друштвену структуру, која је подразумевала како укидање свих класних антагонизама, тако и укидање свих видова дискриминације. Како пише хроничарка историје жена и женског питања у Србији XX века Неда Божиновић, у Србији се каснило са оснивањем организације АФЖ-а.⁴⁸⁷ У Србији суглавни задаци жена 1942. године били политички и организациони – оснивање скојевских и партијских организација, и оснивање одреда. Зависно од опште ратне ситуације, броја и организационог искуства преосталих активисткиња крајем 1942. и у првој половини 1943. године, отпочео је рад на повезивању жена и обнови женских актива.⁴⁸⁸ Омасовљење и јачање организационе

---

⁴⁸⁴ Оп. cit, стр. 16.

⁴⁸⁵ Светлана Слапшак говори са једним иронијским отклоном о стварном положају жена и односу према женама у рату и обнови земље и њиховој »употреби«: »Успех југословенског партизанског покрета био је свестран. Обезбеђена је женска радна снага у позадини, женска ратничка снага на фронту, женска радна снага на обнови земље после рата, женска политичка снага која је подржавала победничку идеологију.« (Слапшак, Светлана, оп. cit., стр. 208.)

⁴⁸⁶ Пантелић, Ивана, оп. cit., стр. 41.

⁴⁸⁷ Божиновић, Неда, оп. cit., стр. 143.

⁴⁸⁸ Више о томе у: Цветић, Боса, ур., *Жене Србије у НОБ*, Нолит, Београд 1975.

структуре НОП-а омогућило је масовно укључивање жена у политички живот и убрзани рад на оснивању организација АФЖ-а.

Антифашистички фронт жена Југославије постао је (као и његове републичке и друге организационе јединице) јединствена и масовна женска организација у историји левих покрета, повезана у капиларну мрежу женских организација АФЖ-а на различитим организационим нивоима. Занимљиво је да док је у сиромашној и земљи опустошеној ратом »владао револуционарни дух јединства, обнове и добровољног рада«, жене су биле прве у добровољном раду и окупљању у »еманципацији свих субјеката друштва«. Оне су биле та »радна женска снага« обнове земље, док су задаткеуспостављања државе и напредовања у политичкој и партијској хијерархији обављали мушкарци.

АФЖ је у свом постојању као самостална женска и политичка организација имао неколико развојних периода. Етапе структурисања АФЖ на принципима еманципацијске визије промене социјалног положаја и равноправности жена дефинисали су његов друштвени и политички профил и значај, као и могући аутономни потенцијал за решавање »женског питања« у социјализму. Сходно томе, укупан развитак, историјска и политичка сегментираност рада АФЖ и његова еманципаторска улога, могу се посматрати кроз неколико временских показатеља околности у којима су се развијале и створиле претпоставке за укидање његове аутономије. Од периода настанка АФЖ 1942. године, а онда и конституисањем различитих форми његовог организовања, Антифашистички фронт жена прошао је неколико фаза развоја, до свог коначног укидања 1953. године.

Први период од 1942 – 1945. године обележава рад на ослобођању територија Југославије од фашистичке окупације. Жене су се организовале на свим пољима рада, учествовале су у Народноослободилачкој борби као боркиње, радиле су у илегали, биле су курирке, радиле на збрињавању рањеника као докторке и болничарке, биле позадинска подршка у ратним операцијама. На неким подручјима где су постојали народноослободилачки одбори оне су биле део власти и учествовале у његовом раду. У деловима земље који су били ослобођена територија жене из АФЖ организовале су

свакодневни живот, аналфабетске течајеве, приредбе, спроводиле све мере социјалне политике – збрињавале децу, рањенике, немоћне и др. С обзиром на специфичан положај жена и интерес властитог чланства задаци АФЖ односили су се и на политичку и културну еманципацију жена, као и на њену интеграцију на равноправним основама у НОБ-и и борби за ново друштво и његову консолидацију.⁴⁸⁹

За период развоја и рада АФЖ од 1946. до 1947. године, када је рат већ увелико окончан, сва енергија жена из АФЖ била је у функцији »економије неге и бриге«. Помоћ свим угроженим видела се у збрињавању рањеника, инвалида, деце без родитеља, старих људи и колониста (огроман посао жена АФЖ био је обављен у Војводини), док је рад великог броја жена био усмерен и ка обнови и изградњи земље, откупу хране за помоћ најугроженијима и организовању »ударничког добровољног рада«. Жене су постале веома тражена радна снага, која је морала да се укључи у производњу и да се од »жене-боркиње« преусмери на »жену-радницу-пролетерку«. У индустрији која се убрзано развијала био је потребан велики број жена и оне су се за различита занимања, уз организациону помоћ АФЖ, едуковале кроз процес рада у фабрикама.

Такође, много се радило на едукацији и анимирању сеоских жена и акцији њиховог учлањивања у сеоске радне задруге. И ту су организовани различити едукативни курсеви и отворана обданишта. Описмењавање су вршиле групе организоване око среских организација АФЖ-а, које су преузимале одговорност за описмењавање у околним селима. У склопу »политичког и културно просветног рада« АФЖ је организовао читалачке групе које су углавном биле посвећене проучавању совјетске књижевности и дела написаних у стилу социјалистичког реализма. Такође, организовани су здравствени и домаћички курсеви. У првим годинама после рата ови курсеви били су важни због сузбијања разних ратних болести и зараза, као и због обнове породичних домаћинстава запуштених за време претходних година.

---

⁴⁸⁹ Sklevicky, Lidija, op. cit., стр. 82.

Касније ће ови курсеви имати важну улогу у еманциповању жена и планирању породице.⁴⁹⁰

Неопходна помоћ запосленим мајкама, у и даље традиционалној родној подели рада, и женском делу радничке класе огледала се у широко постављеној мрежи институција за бригу о деци (јаслице, обданишта и вртићи). У овој фази рада АФЖ-а жене су се ангажовале у политичком животу земље. АФЖ је имао изузетно важну улогу у васпитавању жена и деце у духу социјализма.⁴⁹¹ Али се такође и у различитим органима Комунистичке партије Југославије (Комисија за рад међу женама ЦК КПЈ) показало незадовољство радом АФЖ-а. Говорило се да је рад АФЖ кампањски и несамосталан, да највише органи АФЖ не раде као руководећи органи, него као пропагандисти и да нема довољног рада како би се жене масовније одазивале. У исто време му је замерано да не треба да постане »изолована феминистичка организација«, већ саствани део Народног фронта.⁴⁹²

Рад АФЖ у време од 1948. до 1950. године одвијао се у знаку јасне политичке подршке дате на Другом конгресу АФЖЈ од 25-27. јануара 1948. године⁴⁹³ Петогодишњем плану обнове земље, на коме су жене подржале Партију у обнови земље, индустријализацији и „увођењу жена у привреду“. Не треба заборавити да су АФЖ и жене масовно подржале Тита и руководство КПЈ против Резолуције ИБ-а.⁴⁹⁴ Међутим, социјалистички пројекат стварања "нове жене" није нашао место у даљем револуционарном пројектовању друштва и време између 1950. године и 1953. године је период

---

⁴⁹⁰ Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 59-60.

⁴⁹¹ Sklevicky, Lydia, *op. cit.*, стр. 85.

⁴⁹² Петрановић, Бранко, (ур.), *Записници са седнице Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945 – 7. јул 1948)*, Београд, 1995, стр. 306-307; Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 81.

⁴⁹³ Први конгрес АФЖЈ одржан је 1945. године.

Прва конференција АФЖ Србије одржана је јануара 1945. године у Београду.

⁴⁹⁴ На II конгресу Међународне демократске федерације жена одржаном 1.- 6. децембра 1948. године у Будимпешти зачета је одлука о избацавању АФЖЈ из Међународне демократске федерације жена. На Пленуму МДФЖ који је био одржан у Москви 18. новембра 1949. године, Долорес Ибарури је информисала присутне чланице да је донета једногласна одлука о избацавању АФЖЈ из Међународне демократске федерације жена. (Митровић, Митра, "Међународни покрет жена треба бранити од оних који га вуку назад", *Жена данас*, бр. 66/1949, стр. 7-8.

у коме почиње полако гашење активности АФЖ-а.⁴⁹⁵ Трећи конгрес АФЖЈ одржан је у Загребу 28. и 29. октобра 1950. године и њега је обележило питање утапања АФЖ у Народни фронт, у знаку наслеђиваног краја ове организације и дезоријентације чланства, које није јасно разумело, главне, из врха Партије донете директиве. Резолуцијом усвојеном на Конгресу предложена је снажнија веза са НФ, док сам АФЖ треба више да се бави социјалним положајем жене, односом мајке и детета и пружањем помоћи радним женама.⁴⁹⁶ Политички радје скрајнут и АФЖ-а се преусмерио на практичне задатке из живота жена.

АФЖ-а је на IV конгресу организације 1953. године укинут одлуком Народног фронта, као његовим политичким покровитељем, и у исто време основан Савез женских друштава Југославије. У Резолуцији о стварању Савеза женских друштава Југославије⁴⁹⁷ каже се да је: «ствар женске равноправности заједничко друштвено питање, то је питање опште борбе свих снага социјализма које предводи Савез комуниста и Социјалистички савез радног народа, носилац социјалистичког васпитања маса.»⁴⁹⁸ У Резолуцији је као важна димензија укидања АФЖ-а и стварања нове женске организације истакнуто да жене не треба да се одвајају у посебне политичке организације. Тако да укидањем АФЖ-а нестаје главни еманципаторски и ујединитељски агенс рада жена на просторима Србије (или бивше Југославије).⁴⁹⁹

Прогресивна идеја АФЖ-а, која је била мотив за стварањем емациповане жене кроз изграђивање политичке воље и идеје за самопроменом и променом света, нестала је, односно, урушила се, када је

---

⁴⁹⁵ У том периоду су постављена врло важна питања двоструке оптерећености жена и начина организовања женског активизма.

⁴⁹⁶ "Резолуција Трећег конгреса АФЖЈ о политичким и организационим питањима, *Жена данас*, бр. 77-78/1950, стр. 14-15.

⁴⁹⁷ За Савез женских друштава Југославије каже се, између осталог, да није "искључиво женска организација, него форма која служи за мобилизацију свих грађана уопште на свим задацима који се специјално тичу жена, нарочито питања материнства". (*Женски покрет*, у: Мала Енциклопедија Просвета, књига 1, Просвета, Београд, 1959, стр. 461-462.

⁴⁹⁸ "Резолуција о стварању Савеза женских друштава Југославије", *Зора*, бр. 89-90/1953, стр. 9.

⁴⁹⁹ "Ми смо сматрали да све те организације треба да преузму све те обавезе и задатке као саставни део свог рада. А не да се ротира у посебну организацију жена која нема те структурне могућности, да може то да решава. Зато смо сматрали да то више не треба да буде АФЖ. Па је то био Савез женских друштава, а то је била помоћ жени и породици." (Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 129. - Из интервјуа са Даном Милосављевић)

Партија као »мрежа која прекрива/прожима све мреже»⁵⁰⁰ преусмерила идеју »самосвојне егалитарности жена« на стабилне, традиционалне, родном поделом рада етаблиране друштвене и родне односе. »Редоместификација револуције« читава се у Титовом говору у Бјеловару одржаном 1953. године када уместо да ојача и подржи партиципацију жена у политичком животу, он је промовисао традиционални став о жени/мајци која је пожртвована и која се брине о другима, рекавши: «Тачно је да је жена у првome реду мајка, али баш зато што она највише жртвује од себе, одгајајући нове нараштаје, она има још веће право да као мајка каже своју ријеч у заједници каква је наша – у социјалистичкој заједници.»⁵⁰¹ Мишљење неких истакнутих жена из времена рата и изградње социјализма говори о симбиотичком односу Партије и АФЖ-а, и родном режиму у политици који је изманипулисао тзв. »аутономију жена« за политичке циљеве: »Морам рећи да су комунисти користили ту организацију како би дошли до жена и да њих приволимо за Комунистичку партију. То се наставило и после рата.«⁵⁰² Бавећи се анализом Статута АФЖЈ Лидија Склевицку каже да је ова организација временом постала само један сектор партијског рада, као и сектор рада Народног фронта. Она сматра да је после 1948. године напуштена традиција предратног Женског покрета који је имао потенцијал за критику власти и да заправо "женско питање више не постоји, већ постоје амо питања која жене решавају."⁵⁰³

Након укидања АФЖ⁵⁰⁴ и његовог политичког измештања (неутрализације) у женска друштва (Савез женских друштава Југославије/Србије) однос према женама формирао се, рекло би се, кроз донекле покровитељски

---

⁵⁰⁰ Sklevicky, Lydia, op. cit., стр. 152.

⁵⁰¹ *Говори друга Тита у Округлици, Сплиту, Руми, Бјеловару, Лесковцу и Скопљу. Говор друга Едварда Кардеља у Кочевју. И говор друга Александра Ранковића у Младеновцу, Покрајински одбор Социјалистичког савеза радног народа Србије за Војводину, 1953, Стр. 82.*

⁵⁰² Пантелић, Ивана, op. cit., стр. 187. (Из интервјуа са Браниславом, Браном, Перовић Нешковић)

⁵⁰³ Sklevicky, Lydia, op. cit., стр. 133.

⁵⁰⁴ Женском неодобравању укидања АФЖ-а сведочила је Неда Божиновић, која је била функционерка у КПЈ и боркиња, а касније и суткиња Уставног суда Републике Србије. Након посете једном селу у БиХ истакла је (...) "да је то био хаос, да су жене биле толико бесне и жалосне када је АФЖ укинут, и рекле јој: Укинули сте нам афизу, наши мушкарци свугде могу да иду, и у лов и у кафану, а то је било једино место на које смо ми могле да идемо и где они нису смели да нам забране. И то сте нам укинули!" (Спахић Аида и група ауторки/аутора, op. cit., стр. 410.)

однос, са претензијом и заштите и надзора. Међутим, новостечена и законом зајамчена родна једнакост (равноправност) у Србији имала је епохални значај за генерације жена које су добиле могућност бесплатног образовања и запошљавања, право наслеђивања имовине, право на грађански брак и развод, право да одлучује о свом репродуктивном и породичном животу. Уз здравствену и социјалну заштиту, организовану бригу о деци, ова права су значајно допринела друштвеној видљивости и економском оснаживању жена.

Антифашистички фронт жена - АФЖ је у том низу година од свог оснивања, до прећутне политичке екскомуникације из круга релевантних политичких субјеката тог доба, у једном периоду био организација са важним социјално–политичким капиталом у социјалистичкој Србији (Југославији) у годинама после рата. О његовом значају за процес еманципације жена и концепту политичке социјализације у традиционалној социјалистичкој култури говори извод из интервјуа једне бивше, у каснијем периоду развоја социјализма политички етаблиране жене - партизанке: »И сама сам радила у АФЖ. Он је имао огроман утицај на еманципацију жена. Пробудио је у женама осећај сопствене вредности. Знате и сами жена је била покорна и инфериорна, развлашћена у наслеђивању. Одиграо је АФЖ значајну улогу, дефинитивно. Али, дошло је време када је наше друштво сматрало да је то превазиђено, то је 1953. година. А и тада да би била равноправна морала си бити од свих за две главе виша, од тих Јанка, Марка, да би била с њима равноправна.«⁵⁰⁵

Међутим, такође је сигурно да један део историје аутономног еманципаторског рада АФЖ и жена које је окупљао, не сме да се историјски маргинализује и остане политички невидљиво. Нама се чини да је ова организација, у тим, специфичним, околностима и одређеном току историје тоталитарног система у Србији освојила „аутономни простор друштвености“. Наиме, од завршетка рата до 1949. године промењен је живот »женских

---

⁵⁰⁵ Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 195. (Из интервјуа са Невенком Петрић Лалић)

маса« из најзаосталијих слојева друштва (колонизоване жене у Војводини⁵⁰⁶, жене са села, жене са Косова).⁵⁰⁷

Заједничким радом АФЖ-а и жена које је окупљао десиле су се битне промене њихових животних околности и квалитативан помак у женским животима (оснивање дечјих вртића, јаслица и забавишта, описмењавање, подизање минимума здравствене, просветне и опште и личне културе, улазак у плаћену радну снагу, и тако даље). И за многе од њих, с обзиром на постојећи стандард и могућности текућег живота, читав овај скуп социјалне подршке подигао је скромни квалитет живота жена.⁵⁰⁸

Али, сама суштина недовршене еманципације жена види се у контексту »амбивалентног третирања традиционалне културе«, а то је начин на који се перципира еманципација и како се за њу кроз рад АФЖ-а саме жене боре. Дакле, процес једне самосвојне културне еманципације као процес подизања свести жена, са циљем да жене ослободи патријархалне догме и терета дискриминације, није успео. Организација жена основана је са циљем да »изучи« жене за учешће у »новој традицији« друштва која ће им признати равноправно учешће у свим областима живота. »По свом организацијском устројству и положају у ширем организацијском окружју НОП-а, као ослободилачког покрета, и народне власти, као новог политичког поретка у конституисању, АФЖ је оспособљен за извршење само прве етапе тог пута. Жене су доиста биле мобилизиране, доказале су спремност и способност да се укључе. За другу тегобнију и дуготрајнију етапу, етапу равноправне

---

⁵⁰⁶ На АФЖ је после рата сваљена колонизација, брига о деци без родитеља, а те деце је било много. Мало ко зна да је АФЖ отворио прво породилиште у Новом Саду после рата – држава је само плаћала лекаре, а храну и услове за смештај породиља је обезбеђивао АФЖ. На бесплатном раду афежејки је почивало много тога. (Гордана Стојаковић, ауторка истраживања "Антифашистички фронт жена Војводине 1942-1953", *Данас*, 26. 07. 2008.).

⁵⁰⁷ Жене са Косова и жене са села.

⁵⁰⁸ Оно што су научиле на течајевима АФЖ жене су углавном примењивале у својим домаћинствима, па се у то време у многим кућама уместо огњишта зидају штедњаци, кревети постају уобичајени део намештаја, стичу се хигијенске навике, навике редовног прања веша, чишћења и уређења куће. Жене су прихватиле нужно обавезно школовање мушке и женске деце. У сезони великих пољских радова АФЖ је на селима организовао сезонска обданишта за децу коју мајке нису имале коме да оставе. У градовима је АФЖ био иницијатор за оснивање дојилишта у фабрикама, јаслица, обданишта, млечних кухиња и игралишта. Уз много ентузијазма и добровољног рада жене су својом активношћу почеле да мењају свој начин живота и носиле модернизацијске процесе, нарочито на селу. (Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 153.)

интеграције, АФЖ је имао недостатне компетенције. Да су имали могућност деловања, одбори АФЖ у војсци, или самосталне партијске ћелије унутар организације жена, засигурно би уз политичку социјализацију жена, допринеле и политичкој ресоцијализацији мушкараца.«⁵⁰⁹ АФЖ, заправо, није деловао као самостална женска организација која би заступала и штитила интересе жена.

Могли бисмо такође рећи, да се историјска егзистенција жена у развоју АФЖ показала, како смо видели, у форми недовршене еманципације и да се догодило њено враћање у идеолошки оквир решења »женског питања« под паском решења »класног питања«. Такође, активност и организација рада АФЖ-а одвијала се под контролом и у сврхе које је дефинисао партијски и државни врх Србије (или Југославије). „Антипатријархална револуција заустављена је гдје је и револуција била заустављена када се увидјело да она води или поствареној еманципацији, или ослобађању жене којем нема примјера у историји и које нитко више не би могао надзирати.“⁵¹⁰

4.4. Политичка права жена – политичка еманципација и политички родни режими у социјализму

Увод у историју конститусања политичких права жена у Србији. Прва половина XX века у Србији јасно је обележена правном дискриминацијом жена у области бирачког права, права гласа, речју, политичких права. Жене у Краљевини Југославији нису имале грађанска и политичка права. Када је 1918. године створена држава СХС, а касније Краљевина Југославија, новостворени државни простор био је у правном смислу скуп различитих правних система који су деловали у различитим социо-културним просторима. Иако су постојале разлике у положају жена у историјски и културно подељеним просторима севера и запада, као и југа и истока новостворене државе, ипак, јединственост државе огледала се у чињеници да

---

⁵⁰⁹ Sklevicky, Lydia, op. cit., стр. 41.

⁵¹⁰ Katunarić, Vjeran, "18 teza o ženii ženskim pokretima", *Zbornik III programa radio Zagreba*, бр. 8/1982 стр. 217.

на територији Југославије жена није имала никаква политичка права.⁵¹¹ Два Устава, донета 1921. године и 1931. године, оставили су законодавцу да реши питање права гласа жена, а и после изгласавања ових Устава одговарајући закон је константно избегавао ову уставну одредбу (члан 70. и 55).⁵¹²

Уставом из 1921. године само је констатовано да ће »Закон решити о женском праву гласа«. Као што је познато, општи закон о праву гласа жена никада није био донет. Читав низ закона донетих око 1930. године односио се искључиво на политичка права мушкараца.⁵¹³ Законодавац није оставио простора да се реконструишу закони у корист жена и њиховог права гласа, који би задовољавали концепт правде и једнакости. Ширење идеје о праву гласа жена и инсистирање различитих женских група, између два рата, да се оно успостави у правном систему Србије (Краљевине Југославије) представљало је прави академски изазов за неке од наших теоретичара права.

У Србији је о томе изнео своје правне, историјске, социо-културне и политичке аргументе водећи теоретичар права Слободан Јовановић. Његова аргументација против женског права гласа на питање „Да ли из начела општег права гласа изилази да право гласа ваља дати како људима тако и женама?“⁵¹⁴, понудила је следеће одговоре: „(1) Целим културним развитком човечанства извршена је подела посла између човека и жене, тако да се човек бави општим стварима а жена кућевним. Навикавана вековима да се креће у уском породичном кругу, одгајивана у породичном егоизму, жена нема оних способности које се траже за управљање државом. Држава је знатно шири група од породице, и њени се управљачи морају високо уздићи изнад свог

---

⁵¹¹ У Хрватској и Словенији, према локалним прописима, право гласа за општинске изборе имале су жене које су самостално водиле своје домаћинство, које су обављале неку јавну делатност, занат или трговину, које су биле запослене у јавној или приватној служби, а имале су четири разреда средње или њој сличне школе. Али и ова ограничена изборна права новим изборним прописима, 1920. године, су им одузета. (Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр. 101.)

⁵¹² Станковић Ђорђе, „Жена у Уставима Краљевине Југославије (1918-1945)“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 39.

⁵¹³ То су били закони: Закон о бирачким списковима од 6. Септембра 1931. (чл. 2); Закон о изборима од 10. Септембра 1931. године (чл. 16); Закон о градским општинама од 22. јула 1934. и Закон о сеоским општинама од 27. марта 1933. (чл. 26). (Чок, Вида, *Правни положај жене и Уједињене нације*, Универзитету Београду, Београд, 1963, стр. 44.)

⁵¹⁴ Јовановић, Слободан, *Држава*, БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, Београд, 1990, стр. 298.

породичног егоизма. (2) Жена може бити мање интелегентна од човека; нарочито се може рећи да јој не недостаје практична интелигенција, али је она субјективнија од човека. Код ње су осећаји јачи од разума, зато она не би била на свом месту у дружавној управи, која се води на строго интелектуалан начин, потпуно објективно и праведно, без икаквих личних обзира, с једном пословном неумитношћу из које је свака осећајност искључена. (3) Како једна у својој суштини војна установа, држава не лежи на жени него на човеку: жена која није војник не може бити ни бирач. (4) Женско право гласа не би одговарало никаквој практичној потреби. Човек и жена не представљају две ривалне класе; због породичних веза које између њих постоје, човек су и жена солидарни у социалном смислу; опасности немада ће људи своју политичку надмоћност употребити на угњетавање и експлоатисање жена, на пример, у данашње време мушког права гласа искључиво мушки парламенти донели су толике законе ради заштите жена; (5) Ако би се увело женско право гласа, могло би се десити да влада остане без потребног ауторитета. Треба самоп замислити да је у једном бирачком телу више женских него мушких бирача, или да је, приликом једних избора, већина бирача гласала са опозицијом, а не с владом, која је победила благодарјећи женским гласовима. Таква једна влада која би се ослањала на претежно женску већину не би имала, пре свега, моралног ауторитета, јер је код људи узетих у маси дубоко укорењено неповерење према политичким способностима жена. Затим, таква влада не би имала ни оног ауторитета који физичка снага даје, јер би се ослањала на слаби, а не јаки пол.(...) због тајности гласања, увек би остало неизвесно да ли је већина бирачког тела мушка већина, и стога владин ауторитет не би никада био неоспоран."⁵¹⁵

Када образлаже и даје аргументе у прилог права гласа женама видимо како цео тај процес и његову правну заснованост Слободан Јовановић не доводи у питање, до извесних ограничења које ствара правно-политичка структурисање државе. У корист женског права гласа наводе се следећи разлози: „(1) Политичка потчињеност жене смета њеном потпуном и

---

⁵¹⁵ Op. cit, стр. 298-299.

хармоничном развиту: као и код човека, тако и код жене, политичка потчињеност изазива моралну депресију и спречава развијање духовних способности. (2) Закони прављени од мушких законодаваца не признају жени иста права као и човеку (на пример у браку жена је потчињена човеку; неудата жена има мању правну способност од човека; погрешке човека против сексуалног морала кажњавају се блаже него погрешке жене, и жена није довољно заштићена од сексуалне необузданости човека, итд.) (3) У данашњем демократском друштву, не сме се повлачити никаква разлика између човека и жене у погледу њихових политичких права, кад је жена исто тако свесно створење као човек. У демократском друштву управа је друштвених послова постала предмет слободне дискусије, и доиста нема разлога да се из те дискусије искључе жене, које су у стању унети у њу своје нарочите погледе, сасвим другчије од мушких. (4) У великим индустријским државама све је већи број неудатих жена, које, као, радници, занатлије, чиновници у приватним или државним заводима, сдаме себе издржавају. (...) За те је жене бирачко право неопходно потребно, да би одбраниле своје економске интересе, које су људи и сувише склони да занемаре. Те жене чине једну друштвену класу која у модерном парламенту није никако представљена, иако, по начелима општег права гласа, у парламенту треба да буду предствале све друштвене класе без разлике. (5) Модерна држава узима у све већој мери добротине задатке, (...) уколико дакле држава више постаје једна добротина установа, утолико више разлога има да се и жене уврсте у њене органе“.⁵¹⁶

Слободан Јовановић је на трагу свеprisутне идеје женских покрета у Европи и Србији о женском праву гласу, дефинисао свој (по свему судећи, мада нигде то јасно не експлицира) тзв. „манифест о праву жена да гласају“, правећи својеврстан епистемолошки рез о стању и могућностима права гласа за жене - од „маскулинизма правног дискурса“ и етаблираних традиционалних културних норми свога времена до еманципаторске перцепције права и политичких права жена. Сукоб традиционалисте и модернисте, ипак,

---

⁵¹⁶ Op. cit, стр. 299-300.

је на крају завршио у скепси духа времена, јер: „Какав ће утицај жене вршити на државне послове, засад се још не види јасно“.⁵¹⁷ Иначе, захтев за правом гласа жена, између два Светска рата, никада није дошао на политички дневни ред Законодавца?

Социјални токови борбе за женска права, а најпре за женско права гласа, у Србији на почетку XX века претворили су се у организовано деловање и активизам жена које су оснивале различите женске групе и организације.⁵¹⁸ *Женски покрет – друштво за просвећивање жене и заштиту њених права*, као феминистичко нестраначко удружење основано је априла 1919. године у Београду.⁵¹⁹ Треба указати на чињеницу да су се у Србији почетком XX века нашле жене које су разумеле нове идеје и „нова струјања у европском феминистичком грађанском покрету, али су истовремено, осим ретких изузетака, показале извесну одбојност према радничком женском покрету, који се тада оформљавао“.⁵²⁰

У то време, у атмосфери завршеног Првог светског рата и уласка жена на велика врата у друштвени простор са еманципаторским захтевима, отвориле су се перспективе да жене добију право гласа. У Србији је било захтева за увођење општег права изласка на изборе, што је укључивало и женску популацију, а за то се већ 1920-те године изричито залагала у чланку једног женског листа др Ксенија Атанасијевић.⁵²¹ У тој борби женског покрета за права жена у Србији појавила се 1927. године једна група

---

⁵¹⁷ Оп. cit, стр. 300.

⁵¹⁸ *Српски народни женски савез (СНЖС)* основан је 1906. године и већ на Главном скупу СНЖС 1911. године одлучено је да се сарађује са свим мушкарцима који се залажу за женско право гласа и да се организују предавања о женском праву гласа. Такође, 1919. године основан је Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца (НЖС СХС), који је био окренут захтевима за женско право гласа и слободан приступ политичким партијама, за слободан приступ жена свим професијама, и др. 1929. године из ове женске организације настао је *Југословенски женски савез*. (Божиновић, Неда, оп. cit., стр. 109.)

⁵¹⁹ Први број часописа *Женски покрет* изашао је 18. априла 1920. *Женски покрет* је био од 1920. до 1927. орган *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*, од 1927. орган *Алијансе женских покрета у Краљевини СХС*, а од 1932. орган *Алијансе женских покрета у Краљевини Југославији*. До 1927. године излазио је као месечник, а потом двонедељно. Чланице друштва "Женски покрет" биле су истакнуте феминисткиње већ познате у јавном животу (Исидора Секулић, Ксенија Атанасијевић, Катарина Богдановић) и жене различитог образовног и слојног статуса. (Оп. cit, стр.109)

⁵²⁰ Божиновић, Неда, оп. cit., стр. 77.

⁵²¹ Радовић, Надежда, "Женски покрет (II)", *Република*, бр. 552-555.

радикалнијих феминискиња која је покушала да оснује *Женску странку* (ЖЕСТ).⁵²²

Како *Женски покрет* није позивао на рушење режима и револуцију, у политички тешким околностима Шестојануарске диктатуре (1929-1935), одржао се у женском покрету и јавности осамнаест година. Часопис „Женски покрет“ био је и један од канала којим се пробијао глас о правима радница, па тиме и ставови КПЈ. Најбољи дани часописа везани су за кампање за право гласа. У то време часопис објављује и полемику о томе да ли је за жене боље да се прикључе постојећим партијама или да оснују властиту странку. Ова полемика је сведочанство о уверености њених протагонискиња да су жене спремне за политику и да је право гласа за жене питање тренутка, али и сведочанство о демократској размени мишљења, има и оних које су за сопствену женску странку, као и оних које су за деловање унутар постојећих странака.⁵²³

Женски покрет је највише урадио за женско право гласа, радећи на идеји да о томе треба да се што више и са јавним ауторитетом говори, па је тако ангажовао најзначајније личности јавног и политичког живота да се изјасне о праву гласа за жене. Радосав Агатоновић, народни посланик испред Демократске странке поручује: „Пустите жене пред изборну урну па ћете

---

⁵²² Ниједна политичка странка са угледом и значајем у то време није била спремна да у свој програм и циљеве уврсти захтеве за права жена. „Женски покрет“ се није слагао са идејама и методама „Женска странке“ и није прихватио ову иницијативу, али је објавио проглас „Женска странке“ и омогућио читатељкама да бирају између умерене и радикалне линије. (Ор. cit.)

⁵²³ Све време излагања *Женског покрета* (1920-1938) борба за право гласа је присутна. Већ 1920. у броју 4-5 *Женски покрет* објављује текст „Женско право гласа пред народним представништвом“ у коме кажу: „Дуго је времена морало да протекне док је најзад и у нашем парламенту почело да се уопште говори о правима жене, и то само изузетно, мада се деценијама већ декламује са емфазом како је у нашој демократској држави суверенитет народа изнад свега. Али када се тако беседило рачунало се да народ сачињава једино мушка глава, а жена тај значајни и моћни фактор у природи и друштву, није према схватањима наших политичара никада убрајана у народ... Најзад је освануо дан када је тај нови, савремени, изборни закон изашао пред парламент. Колико је дубок дремеж обухватио наше политичаре и како у том полусну нагло клизе у назад, најбољи је доказ то што је резултат политичких саветовања био са не само што се право гласа није проширило и на другу половину нашег народа, на жене, него су га у пасивној форми изгубили чак и мушки и то они који припадају најугледнијим струкама. И пошто су ван парламента избачене најјаче снаге нашег народа, то се може слободно рећи да је женски ванпарламентарни блок снажно ојачао. И како се данас у нашој земљи и успешније и стварније води политика ван парламента, то се може слободно рећи да су државни чиновници, професори, учитељи и жене постали стуб будућег стварног, радног и напредног парламента. (*Женски покрет*, бр. 4-5/1920, стр. 10-11.)

видети да ни наша нација, ни наше јединство, ни наше друштво неће пропасти“.⁵²⁴ Светозар Прибићевић, народни посланик Самосталне демократске странке, каже: „Женско право гласа је код свих културних народа решено. Први су то решили Англо-Сакси, раса чије су жене од увек поштоване, слободне и утицајне“.⁵²⁵ Др Јосип Хохњец, из Словенске људске странке, констатује „да је сваки човек политичко биће, те према томе и жена као такво мора да има политичка права“.⁵²⁶ У име Хрватске сељачке странке, министар просвете Стјепан Радић је рекао: „Био сам срећан што сам имао добру и интелигентну мајку, а још више што имам интелигентну жену. У животу нисам наишао на ниједну рђаву жену и то са задовољством истичем... Можда би жене паметније управљале...“⁵²⁷

Протестни зборови жена, припадница различитих слојева и опредељења, одржани су 20. октобра 1935. године у 11 градова Југославије за опште право гласа. Збор у Београду отворила је председница феминистичког удружења *Женски покрет*, а говориле су представнице свих категорија жена: мануелних радница, интелектуалки, омладинки, сељанки.⁵²⁸ Иако су феминисткиње окупљене око *Женског покрета* биле уверене да ће право гласа жене добити врло брзо и да су жене на прагу уласка у парламент, то се није десило у њиховом политичком времену. Женски покрет између два рата у Србији успео је да „избаци“ жене у јавну област, која по дефиницији патријархалног устројства друштва им није била склона, и где су оне успеле да покрену дебату о политичким правима жена. Са друге стране идеје (и идеологије) о женским правима и једнакости жена нашла се Комунистичка партија Југославије и њено разумевање женског питања. Програм, новог, напредног женског покрета, како су говориле комунисткиње, заснивао се, између осталог, „на супротстављању феминистичком утицају (...) Феминизам у нашим редовима треба да означимо као десничарску опортунистичку помоћ грађанском женском покрету код ширења илузија да се неким

---

⁵²⁴ *Женски покрет*, бр. 1-2/1926, стр. 58.

⁵²⁵ *Женски покрет*, бр. 3/1926, стр. 89.

⁵²⁶ *Женски покрет*, бр. 3/1926, стр. 91.

⁵²⁷ *Женски покрет*, бр. 4/1926, стр. 140.

⁵²⁸ Малешевић, Мирослава, *Женско - етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији*, Српски генеалогски центар, Београд, 2007, стр. 55.

реформама тобоже може рјешити женско питање у оквиру класног друштва. Тај начин рада одваја жене од револуционарног пролетаријата и његове партије и према томе је то покушај ликвидирања водеће улоге наше Партије у борби за једнакоправност жене.⁵²⁹ Политички и идеолошки расцеп друштва који је надолазио пред Други светски рат, радикално је поделио женски покрет у борби за политичку једнакост жена и мушкараца. С једне стране, како видимо, нашле су се жене из комунистичког покрета и НОП за које ће у социјализму „женско питање“ бити решено и у коме ће бити остварена једнакост жена и мушкараца, а са друге стране, почетком осамдесетих година појавила се група интелектуалки које су на трагу феминистичких идеја и женског покрета из 1960-их година XX века проговориле о специфичним женским интересима и, стварним и симболичким местом жене у (савременом) друштву.

Политичка права жена у социјализму. После завршетка Другог светског рата жене у Југославији формално су добиле политичка права ступањем на снагу Устава ФНРЈ из 1946. године. Међутим, у околностима рата жене Југославије укључујући, дакле, и жене Србије⁵³⁰, имале су право гласа и пре Устава из 1946. године. Наиме, први документи партизанских власти који су предвиђали потпуну равноправност жена у политичком одлучивању издати су у Фочи фебруара 1942. године под насловом *Задачи и устројство народноослободилачких одбора и Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима*. Они су предвиђали право жена да бирају и буду биране у органе револуционарних власти, тако да је, већ током рата, међу партизанима била прихваћена пуна једнакост мушкараца и жена.⁵³¹ После ослобођења у првом *Уставу Федеративне*

---

⁵²⁹ Вида Томшич, *Реферат о женском питању на Петој земаљској конференцији*, у: Божиновић, Неда, *op. cit.*, стр.128.

⁵³⁰ Србија је била република у саставу југословенске државе од настанка ФНРЈ 1946. године до распада СФРЈ 1989. године, када постаје део државне заједнице СРЈ, да би 2006. године постала самостална држава Србија. Њено друштвенополитичко уређење било је саставни део целокупног уређење заједничке државе Југославије.

⁵³¹ Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 37.

Забележено је да су први јавни избори за општинске и среске НОО одржани у Србији, од 16. до 18. априла 1944. године у Јабланичком срезу, те да је на њима гласало 5.177 мушкараца и 4.912 жена. (Божиновић Неда, *op. cit.*, стр. 145.)

Народне Републике Југославије (ФНРЈ) из 1946. године, жене су и формално добиле право гласа.⁵³² У чл. 23, глава V (*Права и дужности грађана*) Устава Федеративне Народне Републике Југославије наводи се да »Сви грађани, без разлике пола, народности, расе, вероисповести, ступња образованости и места становања, који су навршили 18. година старости, имају право да бирају и да буду бирани у све органе државне власти. Грађани који се налазе у редовима Југословенске армије имају право да бирају и да буду бирани као и остали грађани. Бирачко право је опште, једнако и непосредно и врши се тајним гласањем. Не уживају бирачко право лица под старатељством, лица која су судском пресудом лишена бирачког права у времену док дејство пресуде траје и лица која на основу савезног закона изгубе бирачко право.«⁵³³ По први пут су жене на овим просторима могле да својим гласом изабере ко ће их политички водити и како ће употребити освојена политичка права. Концепт Устава је у том тренутку историјског и политичког развоја ФНРЈ и Србије јасно индиковао модернизацијски ниво развоја структуре друштва и снагу новог центра политичке моћи у држави.

Социјализам је у своје стандарде еманципације жена и њене равноправности са мушкарцима на прво место ставио политичку еманципацију жена и давање политичких права женама. То је био део идеологије комунизма, а онда и »еуфорије рата« у којој људи и односи немају реалну димензију, па је тај чин био, између осталог, део »мушког дуга« женама партизанкама и боркињама, које су у рату освајале равноправност са мушкарцима. У почетку изградње социјализма око и после 1950-их година у политичкој власти место су налазиле жене из врхова антифашистичке борбе, боркиње и партизанке, и „чињеница је да су у то време најистакнутије жене у

---

⁵³² Први устав Србије после II светског рата донела је Уставотворна скупштина НРС 17. јануара 1947. године.

⁵³³ Устав ФНРЈ, 1946, глава V (*Права и дужности грађана*), члан 23. *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946, стр. 77.

Тада је смањен и старосни изборни цензус на 18. година, а у појединим случајевима и на мање, ако су жене биле учеснице НОР.

свим сегментима јавног живота биле управо припаднице партизанског покрета“.⁵³⁴

Ако погледамо укупан степен учествовања и ангажовања жена после II рата у представничким телима, органима државне власти и учешће у партијским органима на свим нивоима уочавамо занемарљиво присуство жена, у односу на учешће и утицај мушкараца. Политичка партиципација и утицај који су жене имале можемо индиковати преко њиховог учешћа у скупштини НР Србије, места на позицијама моћи у разним државним органима и присуством у политичким органима Комунистичке партије као центрима политичке моћи. Још приликом доношења Фочанских прописа изричито је наглашено да жене у изборима за НОО имају и активно и пасивно бирачко право. »Међутим, укључивање жена у одборе власти текло је спорије. У мањем броју одбора (бројали су пет до девет чланова) био је већи број жена. Најчешће су у тим одборима једна до две жене као представнице АФЖ и омладине.«⁵³⁵ Да се радило о декларативном приступу равноправним политичким позицијама мушкараца и жена види се по родној статистици током рата, кроз присуство/одсуство жена у важним политичким и државним догађајима. Тако је на Првом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије 1942. године у Бихаћу међу већницима била присутна само једна жена, Ката Пејновић, док је на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. године у Јајцу било присутно десет жена или 3,7% од укупног броја већника. Треће заседање АВНОЈ-а одржано је 1945. године и на њему је било укупно 18 жена или 3,3% у односу на укупан број већника.⁵³⁶

На изборима за Уставотворну скупштину која је одржана 1945. године за посланице је изабрана 21 жена, а из Србије је изабрано 9 жена.⁵³⁷ У Уставотворној скупштини НР Србије 1946. године било је 9 жена народних

---

⁵³⁴ У документима о председништву Владе НР Србије из 1948. године поред основних информација о запосленима налазе се и подаци да ли је особа била у партизанима, од када је члан КПЈ, да ли је била у СКОЈ-у. Па су тако 65 запослених били чланови КПЈ (33 жене и 32 мушкарца), а у партизанима их је било 30, 18 партизанки и 12 партизана. (Пантелић, Ивана, *op. cit.*, стр. 69, 71)

⁵³⁵ Божиновић Неда, *op. cit.*, стр. 146.

⁵³⁶ "Жене чланови АВНОЈ-а", *Жена данас*, бр. 49/1945, стр. 35.

⁵³⁷ Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 158.

посланика. На изборима за среске, градске и месне народне одборе за 1949/50 годину проценат изабраних жена био је 7,37%, иако је био релативно висок одзив и учешће жена на самим изборима. Године 1952. социјално-политички статус жена у Србији био је још неповољнији, што се показало при избору за среске, градске и месне народне одборе када је изабрано 2,08% жена. Подаци нам говоре да је више жена одборница бирано у градским (у Београду је, на пример, било изабрано 11% жена)⁵³⁸, него у сеоским срединама, што несумњиво говори о успореном процесу опште модернизације друштва, повезаном са образовањем жена и процесом репатријархализације њеног општег социјалног статуса, како у граду, тако и на селу. Чињеница да је пред сам Други светски рат једва четвртина југословенског становништва живела у градовима говори о доминантно руралном свету, што је одредило укупни културни капитал друштва и његов могући напредак.

Од оснивања највишег представничког тела државе СР Србије - парламента државе, учешће жена и њихов број осцилирао је од веома ниског до релативно (условно) значајног броја крајем 1970-их и 1980-их година. Процент учешћа жена у парламенту Републике Србије показује да су канали друштвене промоције жена у политици, без обзира на идеолошки набој парола о равноправности жена и снаге утицаја идеолошке пропаганде, генерално остали на нивоу традиционалне перцепције о месту жена у политици и њеног места у приватној сфери друштва. Процент изабраних жена мењао се из године у годину и зависио је, поред осталог, увелико, од предизборних »агитација и политичке пропаганде«.

Први председник Народне скупштине Србије после II светског рата био је мушкарац - др Сениша Станковић, а прва жена која је председавала једном скупштинском седницом била је Милка Минић и то на заседању Велике антифашистичке народно-ослободилачке скупштине, 12. новембра 1944. године.⁵³⁹ Златија Ђукић Вељовић била је прва жена на функцији

---

⁵³⁸ У Сарајеву и Загребу је изабрано 11% жена, а у Љубљани 22,8% жена. (Op. cit, стр. 158.)

⁵³⁹ На Другом заседању АВНОЈ-а, одржаном 29. и 30. новембра 1943. у Јајцу, донета је одлука да се Југославија изгради на федеративној основи, као заједница пет равноправних

потпредседника Народне скупштине Србије (1982-1984), док је Перка Виторовић била прва жена председница једног скупштинског већа – Социјално-здравственог већа (1963-1965).⁵⁴⁰

Један од основних индикатора заступљености жена у комунистичком режиму Србије после завршетка II светског рата била је политичка партиципација и репрезентација жена у политичким представничким телима, пре свега у скупштинама република и заједничке државе ФНРЈ, као и у њиховим владама као местима политичке моћи и утицаја. Иако су ове политичке институције, у заметку оснивања после рата, дефинисане идејом о равноправности жена и мушкараца у политици, фактичко стање је, како ћемо видети, било другачије и „у стварности је то било формално и површно“.⁵⁴¹ Парламент је у социјалистичкој Србији, као и другим републикама ФНРЈ/СФРЈ или као савезни парламент - „Импресивна „нормативна зграда“ са наглашеном улогом парламента о којој су говорили уставни земаља 'реалног социјализма' и његове југословенске варијанте, 'самоуправног социјализма', били су само кулиса иза које делује 'полиморфна партија'.⁵⁴² Парламент је само „увозио“ моћ и утицај, који су већ били дефинисани изван њега и присуства представника/ца народа, у самом врху Комунистичке партије.

народа. На заседању је донета и одлука о конституисању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а) као врховног законодавног и извршног органа власти Србије. Априла 1945, мења име у Народна скупштина Србије. Скупштина се даље звала: Народна скупштина Народне Републике Србије (од фебруара 1946 до априла 1963); Скупштина Социјалистичке Републике Србије (од априла 1963. до септембра 1990); Скупштина Републике Србије (од септембра 1990 до јануара 1991) и Народна скупштина Републике Србије од јануара 1991. године. (*Владе Србије 1805 – 2005* (Група аутора), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 410.)

⁵⁴⁰ Доступно на: http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/o_skupstini/istorijat/istorijat.2asp.

⁵⁴¹ Једна од бивших боркиња и партизанки каже: “Морао си много више да уложиш труда и напора. Рецимо, ја сам била једина жена члан комитета у СМПП-у. Требало је жени више напора и афирмације да би је прихватили. Ево, рецимо, ретке су биле жене амбасадорке, једно пет-шест жена у стотридесет амбасада. Тај мушки шовинизам је увек био присутан, и дан-данас, можда због страха за своје позиције.” (Пантелић, Ивана, *op. cit.* стр. 67, - Разговор са Бојаном Ђорђевић, вођен 8. децембра 2008. године)

⁵⁴² Гоати, Владимир, *Избори у СРЈ од 1990. до 1998.- Воља грађана или изборна манипулација*, ЦЕСИД, Београд, 2001, стр.12.

Табела 8. Учешће жена на нивоу Републичке скупштине Србије 1958- 1986⁵⁴³

1958. година	9,7%
1963. година	16,1%
1967. година	11,4%
1969. година	7,6%
1974. година	19,1%
1978. година	25,6%
1982. година	27,6%
1986. година	23,5%

Избори⁵⁴⁴ у различитим изборним периодима, како у Југославији, тако и у Србији показивали су присуство све мањег броја жена међу посланицима, од Савезне скупштине до општинских скупштина. У Савезној скупштини било је 1963. године 19,6% посланица, а за следећих шест година остало их је још само 8,1%. Такође, у првим годинама после рата 1949/50-те године у изборима за народне одборе било је две трећине више жена него што их је било две године касније.⁵⁴⁵

У владама НР Србије и СР Србије од оснивања прве социјалистичке владе 1945. године, па до првих демократских и вишестраначких избора 1990. године и оснивања прве демократске владе, жене су биле присутне, као чланице владе или као изабране представнице Извршног већа, у занемарљиво малом броју, на скоро симболичан начин, од 3,2% до 12%.

---

⁵⁴³ У Савезној скупштини Југославије током 1945. године процентуално учешће жена било је 4,1%, а 1950. године 4,8%. Затим су жене 1963. године биле заступљене са 19,6%; 1967. године са 13,3%; 1969. године са 8,1%; 1974. године са 13,6%; 1978. године са 17,2%; 1982. године са 17,5%; 1986. године са 16,2%. (Божиновић Неда, *op. cit.*, стр. 146; *Статистички годишњак*, 1994, стр. 36.)

⁵⁴⁴ Избори у Југославији и у осталим земљама „реалног социјализма“ у Југоисточној Европи у раздобљу од 1945. до 1990. ипак нису били укинута. Али се изборна надметања до којих је долазило у редовним интервалима нису могла сматрати слободним и поштеним изборима из два разлога. Први разлог је то што је институција за коју су вршени избори, парламент, била потпуно лишена моћи у корист владајуће комунистичке партије, односно њеног руководећег језгра које није подлегало никаквој демократској провери. Реч је била, заправо, о „полиморфној партији“ која је у политичком животу попримала различита обличја, док су све остале политичке организације (синдикати, женске и омладинске организације) представљале пуки оквир њеног деловања. Други разлог због којег се избори одржавани од 1945. до 1990. не могу сматрати слободним и поштеним јесте тај што су опозиционе партије биле забрањене. Тиме је, заправо, била укинута могућност бирача да се на изборима опредељују између више различитих политичких опција. (Гоати, Владимир, *op. cit.*, стр. 12.)

⁵⁴⁵ Божиновић Неда, *op. cit.*, стр. 146.

Табела 9. Положај и место изабраних жена у Владама НР Србије и СР Србије 1945 - 1991⁵⁴⁶

Изабрана Влада - Председник Владе	Број и положај жена у Влади
Влада Србије образована 18. новембра 1944 до 9. априла 1945. године	<u>1 жена или 8,3%</u> , (Митра Митровић Ђилас, министарка за просвету)
Влада Благоја Нешковића (1945-1948)	<u>2 жене или 9,0%</u> (Митра Митровић Ђилас, министарка за просвету; Милка Минић, министарка у влади без портфеља)
Влада Петра Стамболића (1948 - 1951)	<u>3 жене или 9,4%</u> (Спасенија Бабовић, министарка за рад, Митра Митровић Ђилас, министарка за просвету – до 1949.године, Милка Минић, министарка у влади, председница комитета за научне установе, универзитет и више школе)
Влада Петра Стамболића (1951 - 1953)	<u>2 жене или 11,1%</u> (Митра Митровић, министарка за просвету науку и културу, Спасенија Бабовић, министарка за народно здравље и социјалну политику)
Влада Петра Стамболића (фебруар 1953 - децембар 1953)	<u>2 жене или 7,4%</u> чланица Извршног већа (Спасенија Бабовић, Боса Цветић)
Влада Јована Веселинова (децембар 1953 - април 1958)	<u>2 жене или 11,1%</u> чланица Извршног већа (Спасенија Бабовић, Милка Минић)
Влада Милоша Минића и Слободана Пенезића (април 1958 - јун 1963)	<u>3 жене или 12,0%</u> чланица Извршног већа (Спасенија Бабовић, Миленија Планојевић, Боса Цветић)
Влада Слободана Пенезића (јун 1963 - новембар 1965)	<u>1 жена или 7,1%</u> чланица Извршног већа (Катарина Патрногић)
Влада Драги Стаменковић (новембар 1965 - мај 1967)	<u>1 жена или 7,1%</u> чланица Извршног већа (Катарина Патрногић)

⁵⁴⁶ *Владе Србије 1805 – 2005* (Група аутора), *op. cit.*, стр. 417-491.

Од 9-12. новембра 1945. године одржана је велика Антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије, чији је председник био др Синиша Станковић, потпредседник Александар Ранковић и потпредседник Станоје Симић. (*op. cit.*, стр. 417.)

Изабрана Влада - Председник Владе	Број и положај жена у Влади
Влада Ђурица Јојкић (мај 1967 – мај 1969)	<u>2 жене или 11,1%</u> чланица Извршног већа (Марија Крижнар, Катарина Милосављевић)
Влада Миленка Бојанића (1969 - 1974)	<u>1 жена или 5,9%</u> чланица Извршног већа (Зора Протић Сучић)
Влада Душана Чкребића (1974 - 1978)	<u>1 жена или 3,2%</u> чланица Извршног већа (Олга Николић)
Влада Ивана Стамболића (1978 - 1982)	<u>2 жене или 6,1%</u> чланица Извршног већа (Живана Олбина, Марија Тодоровић, републичка секретарка за рад)
Влада Бранислава Ивковића (1982 - 1986)	<u>2 жене или 7,7%</u> чланице Извршног већа (Милка Шћепановић, Живана Олбина, директорка Републичког Завода за друштвено планирање)
Влада Десимира Јевтића (1986- 1989)	<u>2 жене или 6,1%</u> чланица Извршног већа, чланице по положају (Ковиљка Романић, председница Републичког комитета за законодавство, Љубица Бујанић, председница Републичког комитета за урбанизам, стамбене и комуналне делатности.)
Влада Станка Радмиловића, (1989 – 1991) *Са Владом Станка Радмиловића и првим демократским изборима децембра 1990. године почиње вишестраначки живот у Србији и период постсоцијалистичке транзиције.	<u>1 жена или 5,8%</u> (Сојка Ђорђевић, републичка секретарка за рад)

Из приложеног прегледа родне структуре социјалистичких влада, видимо да су само две владе у социјализму имале по три изабране жене, шест влада је имало по две жене и, такође, шест влада је имало по једну изабрану жену. У петнаест Влада у временском распону од 1945. године до 1990. године било је укупно 29. жена чланица владе, министарки или републичких секретарки. Оне су биле задужене за области које нису биле у фокусу

политичке и друштвене моћи, већ су представљале оне области професија и задужења које су се по свом утицају налазиле ниско на лествици промоције друштвене моћи. Политички центриране око области просвете, науке, културе, рада, социјалне политике, здравља, законодавства, урбанизма, стамбене и комуналне делатности, жене су у тој високој политичкој хијерархији учествовале у неједнакој расподели политичке моћи и утицаја.⁵⁴⁷ Оваква родна подела моћи у политици социјалистичког друштва Србије била је последица напетости и недовршених трансфера вредносних образаца између комунистичке идеологије и традиције српског друштва. У српском друштву политичка еманципација жена започета у време социјализма била је „више вештачка него стварна“.⁵⁴⁸

Жене су се, као и у осталим земљама социјалистичког блока, у веома малом броју налазиле на положајима изнад средњег нивоа на друштвеној лествици. Чињеница је да су у социјализму, по истраживањима рађеним крајем 1970-их, постојале велике разлике између мушкараца и жена у погледу заузимања руководећих положаја – „од свих активних мушкараца који обављају занимање у Србији без покрајина 2,3% су били руководиоци, наспрам свега 0,5% активних жена које су обављале занимања. То значи да је вероватноћа досезања високих друштвених положаја код активних жена имушкараца била, битно различита.“⁵⁴⁹ Такође, подаци показују да је на свим просторима „Југославије изражена правилност да су разлике између мушкараца и жена у нивоу њихове заступљености највеће, управо код руководећих положаја.“⁵⁵⁰ Та разлика у неравноправној родној расподели моћи и угледа говори о социјалистичкој идеологији која је сматрала да рад без одлучивања не води до коначног ослобођења.

---

⁵⁴⁷ У социјалистичкој Југославији жена је обављала кључну функцију у влади СФРЈ само у једном раздобљу, и то 1982. до 1986. године. Председник Владе тада је била Милка Планинц. (Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр. 164.)

⁵⁴⁸ Вуковић, Ана, *Потиснуте или притајене? Жене у политици према мишљењу политичке елите у Србији*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 19.

⁵⁴⁹ Благојевић, Марина, »Друштвене неједнакости и пол«, у: *Србија крајем осамдесетих. Социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1991, стр. 92.

⁵⁵⁰ *Op. cit.*, стр. 94.

Жене су и када су биле запослене, како смо видели, ретко биле на истакнутим водећим позицијама, тако су и у политичком животу биле присутне на репрезентативним местима, више да би оправдале, а мање да би допринеле функционисању политичког система.⁵⁵¹ После избора 1974. године проценат жена у скупштинама социјалистичких република Југославије био је 16,8%, у Већу удруженог рада проценат жена износио је 19,3%, у Већу општина и Већу месних заједница – 10,8%, док је у Друштвено-политичком већу био 18,5%.⁵⁵² Подаци из 1977. године (табела 3.) показују, на нивоу Југославије (ситуација је била веома слична и у свим осталим републикама СФРЈ), да и даље опстаје значајна подзаступљеност у партиципацији жена у органима државне власти, друштвено политичким организацијама и на руководећим местима, а такође, забележен је био и веома мали број жена у свим извршним већима и извршним саветима делегатских скупштина.⁵⁵³ Учештвовање жена у на местима одлучивања у односу на мушкарце показује се кроз „пирамидалну законитост“ - што смо ближе врху пирамиде политичке моћи то је мањи број жена.

Табела 10. Процентуално учешће жена у органима државне власти, друштвено политичким организацијама и на руководећим местима (1977)

Партиципацији жена у органима државне власти, друштвено политичким организацијама и на руководећим местима	Процент изабраних жена
Савети месних заједница	2,4%
Делегације месних заједница	9%
Делегације индивидуалних пољопривредних произвођача	3,1%
Делегатске скупштине општина	15,2%;

⁵⁵¹ Леинерт Новосел, Смиљана, *Жене на прагу 21 столећа*, Женска група ТОД, Загреб, 1999, стр. 22.

⁵⁵² "Статистика о жени", *Жена*, бр. 1/1978, стр. 69.

⁵⁵³ Кнежевић, Ђура, "Избор жена у свјетлу кадровске политике Савеза комуниста", *Жена*, бр. 5/1979, стр. 75.

Републичке скупштине	16,8%;
Покрајинске скупштине	20,9%;
Скупштина СФРЈ	13,6%
Раднички савети	16,8%
Задружни савети	5,3%
Директорска места	6%

Политичка репрезентација жена и на најнижим нивоима репрезентативне власти у скупштинама општина била је, такође, ниска и неуједначена.⁵⁵⁴ „Мушкарци су чешће од жена били бирани и у представничка тела на нивоу општине и у представничка тела на нивоу града, ипак у ова друга чак дав пута чешће од жена. Тиме се потврђује правилност да су у политичкој сфери жене утолико мање заступљен уколико је виши ниво одлучивања.“⁵⁵⁵

Табела 11. Жене у општинским скупштинама у Србији 1963.

Срез	Број жена у одборима оба већа (Општинско веће и Веће радних заједница) %
Београд	18,9%
Нови Сад	14,3%
Ниш	13,5%
Крагујевац	15,1%
Суботица	16,1%
Титово Ужице	10,1%
Лесковац	13,02%
Краљево	10,1%

⁵⁵⁴ На изборима за скупштине општина за изборе 1963. године, образовна структура одборница показивала је да је највише жена са високом и средњом стручном спремом, да је већина припадала млађим генерацијама (30-40 година старости), с тим што је највише жена било из професије просветних радница, службеница, здравствених радница и из производње. (Гудац Додић, Вера, *op. cit.*, стр.162.)

⁵⁵⁵ Благојевић, Марина, »Друштвене неједнакости и пол«, *op. cit.*, стр. 96.

Зајечар	17,3%
Зрењанин	22,4%
Панчево	20%
Ваљево	18,1%
Смедерево	12,11%
Сремска Митровица	16,7%

Податак који нам опет указује на етаблиране традиционалне обрасце и формалне моделе учешћа жена у расподели власти у социјализму видљив је у податку да после конституисања општинских скупштина ниједна жена није била на функцији председника, ни потпредседника општине. Две жене су обављале функције председника општинских већа, а њих петнаест су биле председнице савета.⁵⁵⁶ Када се, у ширем контексту, посматрају социјалистичке земље источноевропског блока, ситуација је веома слична. Из те перспективе Улф Бранбауер напомиње да су жене „чиниле једну петину до једне трећине у парламенту, али је веома мало жена било у Централним комитетима или Политбироима где је акумулирана стварна политичка моћ. Висока заступљеност жена у парламенту више је била козметичке природе, јер су оне ту биле постављене премда нису имале и реалну моћ.“⁵⁵⁷

Социјалистичко друштво у Србији (као и све републике СФРЈ) било је обликовано деловањем Комунистичке партије и њеним идеолошким утицајем. „Институционализовани политички монопол комунистичке партије (СКЈ)“⁵⁵⁸ учествово је у концепту родних режима у политици, тако што је на нивоу јасне политичке моћи и модела функционисања власти из руководећих структура „елиминисао“ жене и на места политичке моћи поставио мушкарце. За све социјалистичке земље важило је: „Женско-мушка једнакост била је уграђена у марксистичко-лењинистичку идеологију и у

⁵⁵⁶ Оп. cit, стр. 163.

⁵⁵⁷ Brunnbauer, Ulf, »From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women in Transition in Southeast Europe«, у: Јовановић, М., Наумовић, С., ед., *Gender relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Београд-Грац, Удружење за друштвену историју, 2002, стр. 223.

⁵⁵⁸ Гоати, Владимир, "Политичке елите, грађански рат и распад СФРЈ", *Република*, бр. 147/1996, стр. 1.

устав, али је једнакост женаувек имала 'низак приоритет'...⁵⁵⁹ Комунистичко идеолошко обећање о једнакости полова ипак није било испуњено. Број и учешће жена у структури владајуће Комунистичке партије, како се онда говорило, било је од огромног политичког значаја, зато што су се из њене базе регрутовале жене за учешће како у државним репрезентативним телима, тако и за органе Комунистичке партије.

Табела 12. Заступљеност становништва СК у становништву Југославије⁵⁶⁰

	Становништво (м+ж) 1981.	Удео жена у становништву у %	Чланство СК (м+ж) 1981.	Удео жена у чланству СК 1981. у %	Удео жена у чланству СК 1985. у %
СФРЈ (СКЈ)	22.424.711	50,6	2.117.083	26,1	27,0
<i>СР Србија (без покрајина)</i>	<i>5,694.464</i>	<i>50,5</i>	<i>592.741</i>	<i>27,0</i>	<i>28,4</i>
СР Босна и Херцеговина	4, 124.256	50,03	391.244	28,3	29,2
СР Црна Гора	584.310	50,4	73.139	25,5	26,1
СР Хрватска	4,601.469	51,6	348.054	26,9	27,5
СР Македонија	1,909.136	49,3	149.620	21,0	23,0
СР Словенија	1,891.864	51,4	125.206	31,7	32,1
САП Косово	1,584.440	48,3	91,381	13,2	31,5
САП Војводина	2,034.772	51,2	223.550	30,6	31,6

⁵⁵⁹ Wolchik, Sharon, „Women and the Politics of Transition in the Czech and Slovak Republic“, in: Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the politics of Postcommunist Eastern Europe*, M. E: Sharpe, New York, 1994, стр. 22.

⁵⁶⁰ Петровић, Јасна, "Жене у СК данас", *Жена*, бр. 4/1986, стр. 3.

Из ових података момжемо да закључимо како се родна структура чланства СКЈ, односно Савеза комуниста у републикама и покрајинама мења, ка већој заступљености у корист жена. „Да ли се феминизира СК“⁵⁶¹, на формалном нивоу одговор би био потврдан, све док се у обзир није узимао број жена у хијерархијској структури Савеза комуниста, од најнижих ка највишим политичким положајима.

Табела 13. Жене у руководећим органима СК⁵⁶²

	Процент жена у чланству СК, %	Процент жена у чланству ЦК односно ПК, %	Процент жена у председништву ЦК односно ПК, %
СКЈ	27,0	14,1	0,0
Босна и Херцеговина	29,2	19,5	7,7
Црна Гора	26,1	13,2	11,1
Хрватска	27,5	21,6	15,4
Македонија	23,0	21,9	13,3
Словенија	32,1	20,5	7,7
Србија (са САП)	27,5	17,8	4,8
Косово	13,5	14,7	7,7
Војводина	31,6	23,5	15,4

Комунистичка партија је била „регрутни пролаз“ за жене и њихова места у државним и партијским телима. Чланство у СК у једнопартијском систему било је основни канал друштвене промоције, оно је неоспорно повећавало утицај у доношењу важних друштвених одлука и било „основни

⁵⁶¹ Оп. cit, стр. 3.

⁵⁶² Оп. cit, стр. 7.

конституент моћи којом је појединац располагао у јавној сфери“.⁵⁶³ Анализе из тог времена говоре да се већ дуго у самом Савезу комуниста констатовало како не задовољава избор и број жена у руководством (као и у другим органима у друштву) и да није на нивоу доприноса који су жене дале у револуцији и развијању политичког и економског система земље. „Тај раскорак констатације и реализације постао је већ од Петог конгреса КПЈ редован пратилац најважнијих партијских скупова. Иако је оцијенио огроман допринос жена у револуцији, Пети конгрес бира у Нови централни комитет само 3. жене, што чини 4,74% састава овог највишег партијског руководства. Шести конгрес такав однос већ прецизно назива секташтвом, а на Седмом се запажа да је 'број жена у среским и општинским комитетима такођер недовољан', док се у Централни комитет бира 5,2% жена.“⁵⁶⁴ Из основних теза за припрему ставова и документа Једанаестог конгреса Савеза комуниста Југославије можемо видети оцену како и даље, „незадовољава стање у погледу избора жена у органе и руководства свих друштвено-политичких и друштвених организација нити њихова заступљеност у самоуправним друштвеним органима и телима, у делегацијама и делегатским скупштинама, на руководећим свим одговорним радним местима у привреди и друштвеним делатностима...Савез комуниста и све организоване снаге треба у већој мери да се ангажују ...већи пријем жена радница у Савез комуниста и веће учешће жена у руководством Савеза комуниста.“⁵⁶⁵ Када се погледа родна слика састава органа и функционера Савеза комуниста уочава се велика родна неравнотежа, како у ранијем периоду, тако и почетком осамдесетих. Истраживања су показала да се није довољно урадило на побољшању социјалног положаја жена, њеног укупног положаја у друштву и породици јер би то био ефикасан начин да се повећа активност жена. Већа социјална покретљивост и мобилност жена омогућиле би њен избор, како у Савез комуниста, тако и у друге органе и организације. „Подаци и документи показују да је избор и промовисање жена често

---

⁵⁶³ Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 96.

⁵⁶⁴ Кнежевић, Ђура, *op. cit.*, стр. 75.

⁵⁶⁵ *Комунист*, фебруар, 1978, стр. 71.

увјетовано односом снага у Савезу комуниста и у друштву. То има за последицу да се критерији формализују; ротација се лакше примењује на жене (раднице и омладину), него на професионалну структуру, у којој је иначе мали број жена.⁵⁶⁶ Радило се, такође, и на промени изборне процедуре у Савезу комуниста, како би се остварили утврђени ставови о структури биранихфорума и функционера, односно да би се осигурало да се реализују и они критеријуми кадровске политике (као што је полни састав) где пракса заостаје за захтевима. Међутим, извесно је, и изван ових околности, да се тешко „и у СКЈ и у друштву постиже ослобађање од баласта предрасуда секташтва, практицистичко-организационог и формалистичког односа према избору жена“.⁵⁶⁷ Заправо, тренд минимизирања жена био је карактеристичан за све изборне нивое и све мандате у Савезу комуниста. У партијским установама било је мало жена, зато што им мушкарци нису пружали прилику да се укључе, што указује на непромењени, без обзира на егалитаристичке идеологеме, традиционални мушки политички образац понашања у релацијама моћи и односа према месту жене у друштву.⁵⁶⁸

Силва Межнарић је из добијених података поводом једног истраживања из 1981. године (*Радници у привреди СРС '81*) закључила да „Судећи по историјском наслеђу и актуелним збивањима у друштвеном животу, наше је друштво „типично мушко“. То се показује на пр. и у политици: од рата наопако чак се смањује присутност жена у политичком животу“.⁵⁶⁹ То што запослене жене нису биле довољно друштвено-политички активне, упркос великом ангажовању у привреди/раду, утицало је на многе „механизме“ за

---

⁵⁶⁶ Кнежевић, Ђура, *op. cit.*, стр. 77.

⁵⁶⁷ *Op. cit.*, стр.77.

⁵⁶⁸ У саставу чланова ЦК СК Црне Горе за период 1945-1971. било је бирано само 16 жена односно 8,9% жена. Аутор Ристо Килбарда наводи да је од тих 16. жена , било седам жена у најближем сродству са неким од чланова ЦК. Он наглашава да су захтеви за избор жена перманентно понављани у политичким документима. (*Социјална отвореност руководства СК Црне Горе*, магистарски рад, ФПН, Београд, 1973, у: Кнежевић, Ђура, *op. cit.*, стр. 76.)

Полни састав Покрајинског комитета СК Војводине за исти период показује слично стање. У први послератни ПК бирана је само једна, а у следећем мандату само две жене то у време веома позитивног оцењивања доприноса жена у револуцији и учешћа у изградњи земље. Тај, рекли бисмо, секташки став, продужен је и касније благим порастом, до нешто боље заступљености избором 15,2% односно 19, 4% жена у ПК на XIII и XIV покрајинској конференцији, односно 20,7% на XVI конференцији. (Кнежевић, Ђура, *op. cit.*, стр. 76.)

⁵⁶⁹ Межнарић, Силва, "Једнаки и неједнаки", *Жена*, бр. 4/1982, стр. 34.

њено напредовање како на раду и у професији, тако и на њен статус у друштву. Наиме, друштвено-политичка активност је важан фактор у друштвеној покретљивости појединаца. На пример, када је реч о доступности канала утицаја, знамо да канали утицаја нису једнако пропустни за жене и за мушкарце.⁵⁷⁰ Према емпиријским истраживањима политичког ангажовања спроведеним у СФРЈ у осамдесетим годинама, политички пасивне су карактерисала следећа обележја: нижи положај на лествицама богатства, образовања, моћи и угледа, слаба информисаност, припадност женском полу (подвукла Н. Жунџић) и обављање мануелних занимања.⁵⁷¹ То су социјалне, економске, образовне и политичке димензије које структуришу и социјалистичке родне режиме у политици. Они одређују неједнаке положаје мушкараца и жена у области политике и дефинишу „власт као мушки атрибут“.⁵⁷²

Социјализам је скоро пола века „васпитавао“ људе да су мушкарци и жене једнаки и равноправни, и да имају подједнака права и обавезе да једнако буду информисани и укључени у политичке активности. Он је преузео концепт политичке еманципације жена из модела који је означавао формални и нормативни приступ, кроз политичку моћ коју је носио и самопроизводио мушкарац.⁵⁷³ Положај жене и женско питање било је решено у

---

⁵⁷⁰ Op. cit, стр. 39-40.

⁵⁷¹ Гоати, Владимир, *Политичка анатомија југословенског друштва*, Напријед, Загреб, 1989, стр. 76-78.

⁵⁷² Као илустрацију стања у којем су жене биле обавезно представљене у политичким телима, што је давало лажну слику политичке моћи и утицаја женау политичким процесима и политичком одлучивању, може послужити политички вокабулар. Ако пођемо од става да све што постоји у стварности, постоји у језику, онда видимо да кључни економски и политички термини одговарају мушкарцима: партијски секретар и партијска секретарица означавају две сасвим различите ствари, у првом случају се ради о особи која има извршну и политичку моћ, а у другом о особи која пружа техничке услуге. По правилу, мушкарац је партијски секретар, а жена секретарица; у случају да жена има извршну или политичку власт, појављује се као секретар, дакле прелази у мушки облик именице секретар, управо да би се разликовала од секретарице и значења која ова именица има у женском роду. Слично сугерише и самоуправљач, делегат, произвођач, јавни друштвено-политички радник. (Бакшић Муфтић, Јасна, "Потребе за истраживачким радом у пољу људских права – Студија случаја: питање сполова", *Ревија за људска права*, бр. 3-4/2000, стр. 10.)

⁵⁷³ "Једна типична ствар у социјализму и што ме је јако погодило када сам разумјела да за питање родне равноправности никада није право вријеме него се увијек жене, чак и у Савезу Комуниста када год смо хтјеле истјерати нешто што нам је стварно било важно ми смо то морале радити 'на мишиће' и уз велико увјеравање кључних лидера." (Соња Локар, Интервју, op. cit.)

оквиру класног питања и дуж линије развоја социјализма оно се разумевало на декларативном нивоу као искључиво нормативни аспект проблема. Обавезна политичка партиципација - каква је постојала у социјализму - нису била једнака права и једнака заступљеност мушкараца и жена на местима политичке репрезентације. Могли бисмо улазак жена у политику у социјализму да назовемо управљаном партиципацијом. Друштвено политички ангажман, као што знамо из истраживања и емпиријског материјала у области рода и политике, није једнако пропустљив за жене и за мушкарце. Период развоја социјализма и владавине Комунистичке партије није довео до прокламованог и обећаног повећања броја жена у партијским, политичким и државним телима и органима у Србији. Комунистички режим је именовано и спроводио различите мере и политике у корист жена. Оне су пре опстајале у симболичкој, него у реалној равни. Идеологија једнакости полова у политици била је формално-правно имплементирана у све законодавне форме. Међутим, „законске одредбе ма како прогресивне и широко друштвено подржане, нису само по себи довољне да би се отклониле такве баријере учешћа жена у друштвеном одлучивању као што су: наслеђени систем друштвене поделе рада, образовна оријентација и процес који, често и ненамерно, намењује женама првенствено улогу домаћице и допунске радне снаге, услови свакодневног живота који читав терет одржавања породице и подизања деце сваљују само на жену, дубоко укорењена конзервативна схватања и нагомилане предрасуде које су се већ у ранијим периодима кристалисале у устаљене обичаје стандарда понашања“.⁵⁷⁴ За контекст идентификовања односа жене и политике у социјализму битна је и чињеница „да су жене као маргинална друштвена група изложене дејству системске инхибиције, односно њихова друштвена промоција отежана је у односу на друштвену промоцију мушкараца. Један, или довољан, доказ је одсуство жена са готово свих важнијих политичких функција и њихова минимална заступљеност на руководећим местима.“⁵⁷⁵

---

⁵⁷⁴ Пашић, Најдан, "Положај и улога жене у савременом друштву", *Жена*, бр. 5-6/1982, стр. 54-55.

⁵⁷⁵ Благојевић, Марина, »Друштвене неједнакости и пол«, *op. cit.*, стр. 98.

Уставна и законска једнакост, као карактеристика комунистичког/социјалистичког периода у развоју Србије, грађена је на основама патријархалне традиционалности и она је само замаглила стварне социјалне релације у питањима једнакости мушкараца и жена у политичким правима.

У јавно поље политичких догађаја у социјализму, када се радило о женским правима и женском питању, „увукле“ су се феминисткиње из социјалистичке државе у којој је феминизам био обележен као „битно друштвено реакционаран и епифеноменалан чисти капиталистички продукт који друштвени живот оставља онакав какав он јест, отуђен и сиромашан у људским вредностима. Јер није циљ у стварању неке посебне, изолиране, фетишизиране групације, нити у остваривању неких парцијалних женских права, већ у потпуној еманципацији жене и њезине женствености радикалном променом друштвених класних односа. Циљ не може бити конфронтација с мушкарцима без обзира што су они експоненти класних односа, већ је циљ у заједничкој борби за хуманизацију међуљудских односа. Феминизам је фактички позитиван само као критика отуђења жене у капиталистичком друштву“.⁵⁷⁶ Дакле, у историји радничког покрета се сваки покушај да се положај жена поправи мимо борбе за ослобођење радничке класе називао феминистичким „заstraњивањем“. Мишљење да се феминизам у грађанском, западном свету залаже „за рат полова“ доминирало је у социјализму, и код нас. Октобра месеца 1978. године, неколико храбрих жена из, пре свега, академских кругова Југославије⁵⁷⁷, упитало је: шта се стварно дешава са женом након револуције која је за стратешки циљ имала „једнакост“ жена и мушкараца; указале су на сво лицемерје режима који је тврдио да је у социјализму „женско питање“ решено, да су жене једнаке са мушкарцима и да је свако питање специфичних женских интереса проглашавано или буржоаским феминизмом или новолевичарењем или, што

---

⁵⁷⁶ Залокар, Јадран, *Хуманизам као садржај и смисао женствености*, „Жена“, 1978/4, стр. 55.

⁵⁷⁷ У Београду је 1978. године у Студентском културном центру одржан први феминистички скуп у тзв. Источној Европи под називом "Друг-ца жена".

је заиста парадоксално, и једним и другим истовремено.⁵⁷⁸ „Разлог томе је био што је институционализовани социјализам сматрао да је решио ‘женско питање’ тиме што су жене добиле основна социјална, економска и политичка права која су им била прикраћена у грађанским друштвима. При том је читава приватна сфера живота и односа полова била потпуно запуштена и занемарена, тј. препуштена бујању ‘корова ‘патријархалних и традиционалних сентимената, норми и обичаја.’“⁵⁷⁹ Идеја женског покрета о расветљавању и разумевању друштвеног карактера односа међу половима, да „приватно је јавно“ и да „женско питање“ надилази „радничко питање“ сублимисала су се у јавни говор жена и критику да су сва питања жена везана за положај у јавном или приватном животу делегирана „Конференцији за друштвену активност жена, која је била безлична али немилосрдна трансмисија једине партије и њеног Централног комитета. Независни женски покрет био је дефинитивно угушен, а сва горућа питања угрожених жена гурана су под тепих.“⁵⁸⁰

Тако се седамдесетих година у Србији (и простору Југославије), појавили алтернативни женских гласови, који су својим назорима припадали феминистичком покрету и који су почели да врше субверзију главног социјалистичког дискурса о једнакости жена. Феминизам се у том тренутку појавио као политички одговор на положај жена у друштву и као парадигма промене.

---

⁵⁷⁸ Самоуправљачице су биле, исто тако као и данас, премлаћиване између четири зида, као и данас, радиле су на мање вреднованим радним мјестима, као и данас су истискиване са стварних мјеста одлучивања, као и данас су биле икебане у важним управљачким тијелима и органима, као и данас, мање или више отворено им је сугерисано да им је главна задаћа кухиња и раћање, нешто мало мање вјера него данас, да су неуспјешне ако немају обитељ итд. (Лер Софронић, Нада, "Транскрипт са Прве феминистичке конференције Друг-ца, одржане у Студентском културном центру у Београду 1978. године", *Про Фемина*, лето/јесен, 2011, стр. 125.)

⁵⁷⁹ Милић, Анђелка, „Спојени и разилажења“, у: *Род и левица*, Женски информативни документациони центар, Београд, 2012, стр. 41.

⁵⁸⁰ Лер Софронић, Нада, *op. cit.*, стр. 125.

Глава V

Политичка права жена у Србији и демократска транзиција

Када је почела транзиција социјалистичких друштава у Средњој, Источној и Југоисточној Европи 1989. године, претпостављало се да настаје нови, другачији и бољи живот људи, него онај који је обитавао у политичком монизму бивших држава социјализма. Прелазак из комунистичких друштава у посткомунистичка друштва изазвао је промену целокупне организације живота људи на макро и микро социјалном плану. Кључни концепт еманципације у социјализму било је подруштвљавање функција породице, неге и бриге у оквиру домаћинства. Еманципација жена у свим областима друштва и егалитарност, као идеолошки и политички принцип у социјализму, увели су жене у политику. Тако су жене, без учешћа на местима политичке моћи, биле на различитим јавним функцијама и у формалном смислу учествовале у политици, и биле заступљене у политици са квотом близу 30%. Последња деценија XX века у Србији обележена је ратом, разарањем политичке заједнице, изолацијом, тешком економском депресијом, што транзициони период у Србији дефинише као блокирану и закаснелу транзицију. Та одложена, успорена, транзиција обележиће и уобличиће животе мушкараца и жена у српском друштву. Разбијање бивше заједничке државе, етнички и политички конфликти и на крају непосредни рат, довели су до више различитих врста промена које су имале пресудан утицај на организацију и начин живота људи. Економска криза, незапосленост, сива економија, пад друштвеног производа и осиромашње становништва довели су до снажног пада животног стандарда и губљења економске и социјалне сигурности.

Атмосфера политичке поларизације, присилне миграције, успон националистичких идеологија, насиље као доминантни културни модел, промена етничких идентитета и комуникација нетолеранције „другог и другачијег“, били су пут ка кумулацији социјалног стреса, што се рефлектовало на односе у породици, родне идентите и стабилност родних режима. У том периоду, жене су понеле највећи терет транзиције. Институције које су у социјализму »радиле« у корист жене, сада су нестале, и то се, пре свега, односи на државу и њену измењену улогу у промовисању идеје и логике неолибералног тржишта и одговорности појединца за сиромаштво, негу и бригу. Жена постаје, тим социоекономским императивом транзиције, главна радна снага унутар породице и у свим осталим димензијама приватне сфере. Процес ретрадиционализације био је уско повезан са променом родних идентита, места и улоге жена и мушкараца у јавним и приватним сегментима друштва. Идеологија традиционалних улога мушкараца и жена и родна неравнотежа моћи унутар оваквог дисонантног система транзиције у Србији, произвели су, између осталог, бег жена у приватност, у својеврсни простор „само-жртвујућег микро матријархата“. На другој страни социјалног простора, мушкарац је, и симболички и стварно, постао носилац политике и политичког живота.

Једна од системских карактеристика политике и политичког живота земаља у транзицији је нестанак жена из политике и политичких институција. Како можемо да разумемо овај парадокс демократских промена, као што је нестајање жена из јавности, осим да подсетимо како је мањак жена у политици демократски дефицит. Политичка права жена у том кратком периоду од увођења демократије, између 1990. године и 2000. године, била су формално правно гарантована уставом и законима, али је стварна политичка репрезентација и партиципација жена била ниска, недовољна и показивала нестајање жена из политичког живота. У таквом друштвеном контексту „одложене модернизације“, у коме су жене безмало невидљиве у јавном животном простору, видљиво су биле издвојене две родно идеолошке сфере утицаја: приватно/породица и јавно/политика. Могућа друштвена алтернатива била је цивилни отпор жена или организовање

женског покрета и стварање женских група. Тако је женски покрет/феминистички покрет у Србији у првим годинама транзиције наставио идеју еманципације жена, формирајући алтернативни грађански, културни и јавни/политички простор у коме се дефинисао и почињао да евалуира концепт равноправности жена. Идеја да је женски покрет важна снага која покреће друштвене и политичке промене, нашла је своје место у организовању, развоју и активности великог броја женских група у Србији 90-их година.

5.1. Нове друштвене околности и место жене у транзицији између социјализма и капитализма

После идеолошког слома и колапса социјализма у Европи на крају 1980-их година, започиње транзиција⁵⁸¹ или транзициони процес у постсоцијалистичким друштвима као један сасвим нови феномен. У свом настајању огледао се у краху реалсоцијализма и, у времену које је следило, произвођењу нових друштвених околности, потражи за новим идентитетом друштва и „неким“ моделом демократије.⁵⁸² Падом Берлинског зида 1989. године настаје нова епоха развоја друштава Централне, Источне и Југоисточне Европе.⁵⁸³ Дискурс „транзиције“, који се односи на бивше социјалистичке државе, обухватао је процес у коме су ове државе кренуле да прихватају и примењују либерални модел демократије са слободним тржиштем, владавином права и цивилним друштвом, које је, како каже Крис

---

⁵⁸¹ „Транзиција из комунизма“ означава процес историјског кретања из централно планске економије ка тржишној економији, са доминантним приватним сектором. У многим случајевима то је такође значило транзицију из тоталитарне државе у демократију... Дискусија о транзицији се генерално фокусира на економске промене, али многе политичке, правне, социјалне и психолошке промене такође се везују за транзицију. Овде је фокус на транзицију у Централној и Источној Европи, бившој Југославији и бившем Совјетском Савезу.“ (Olson, Josephine, E., and Hanson, Irene, F., Transition from communism“, u: Ritzer, George, ed., *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, The Blackwell Publishing Ltd., 2007, стр. 5056-5057.)

⁵⁸² У литератури која је настајала на истраживању модела функционисања транзиционих друштава можемо пронаћи различите приступе њиховог означавању, тако да се негде именује као „повратак у капитализам“, негде је то „демократско“ друштво или се само означавало као „постсоцијалистичко“ друштво.

⁵⁸³ Историјски распад или „урушавање“ социјалистичких друштава симболички се везује за рушење Берлинског зида 1989. године, међутим, у анализама транзиције влада и мишљење да је тај процес отпочео још у ери Михајла Горбачова и његовом политиком „перестројке“ и „гласности“.

Хан, било потребно да "замени зла тоталитаризма"⁵⁸⁴ То је значило да „велика трансформација у Другом свету на крају 20. века“ треба да се ослони и угледа на принципе либералног демократског устројства друштва, као узорног/оптималног модела трансформације посткомунистичког социјалног миљеа. Тај „замишљени идеални модел“ концепта транзиције требало је да буде „једнолинијско кретање“, из ауторитарног, недемократског друштва са планском привредом ка демократском, плуралистичком друштву слободног тржишта. Мислило се да су либералне демократије Западне Европе и САД биле идеални оквир за трансформацију социјалистичких друштава. Међутим, бивше социјалистичке земље су ушле у процес промене и „проживеле“ промену различитог садржаја, усмерења и исхода, између осталог, и зато што су имале различито историјско и културно залеђе.

Имануел Валерштајн, сматра да „транзиција није пријатељска спортска утакмица већ болан противречан процес, који доводи до поделе и сукоба међу актерима друштва (на добитнике и губитнике транзиције), те да ништа, унапред, не гарантује да ће нови потоњи облик друштва бити аутомарски бољи од претходног“.⁵⁸⁵ Видело се то у поскомунистичкој транзицији, која је била један противречан процес промена и „чинила се јасном већини заговорника 'транзиције' и у основи привлачном већини учесника у тој 'транзицији'. Јер, ова су *друштва у кризи* - транзицијом у постсоцијалистички нови друштвени поредак, у чијим ће темељима бити политички плурализам и тржишна регулација привреде - имала постати политички слободнија и економски ефикаснија друштва. Друштва у којима ће већина људи имати реалније изгледе да живи боље, људски достојније, и то 'данас и сутра', а не у некој неодређеној 'светлој будућности“.⁵⁸⁶ Структурисање нових трансдруштава бившег социјализма морало је да прође неколико битних

---

⁵⁸⁴ Hann, Chriss, „Foreword“, u: Bridger Sue, Pine Frances, eds., *Surviving post-socialism, Local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*, Routledge, London and New York, 1998, стр. X.

⁵⁸⁵ Валерштајн, Имануел, *После либерализма*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 145.

⁵⁸⁶ Болчић, Силвано, „'Пост-социјалистичка транзиција': контекст промена друштва Србије почетком деведесетих“, у: Болчић, Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*“, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр. 13.

трансформативних фаза. На првом месту, то је био процес приватизације⁵⁸⁷, који је и сам представљао лакмус папир мере успеха транзиције, затим, брзи раст предузетништва и различитих предузетничких тзв. „иницијатива и аранжмана“ у свим сегментима друштва, нелегалне делатности, као што су сива економија или нелегални рад, и наравно на крају „велика редистрибуција економске моћи и на тој основи успостава 'нове структуре моћи' чији су највидљивији изрази 'нови пост-социјалистички богаташи' и масовно осиромашени 'радни народ'“.⁵⁸⁸ Речју, како је говорио М. Печујлић, транзиција постсоцијалистичких друштава представља „зону неуспешне транзиције“, која има велику социјалну цену и где је створена комбинација ограничене демократије и новог ауторитаризма. Управо због тога, ради се о „примитивној првобитној акумулацији“, коју прати нелегална приватизација, криминализована економија и дубока социјална поларизација.⁵⁸⁹

Дакле, еуфорија промене „социјалног пејзажа“ полазила је од „нереалистичне, наравно неисказане, предпоставке да ће се 'транзиционе промене' дешавати у својеврсном 'институционалном вакууму', поготово након 'урушавања' социјалистичких режима, дакле у 'друштвеном простору' у коме се 'ново' може градити као да је реч о 'ледини' која дозвољава пуну слободу 'грађења'. И ту се понавља већ виђени 'градитељски образац' из 'прве транзиције', када се 'новим владарима' чинило да је друштво налик на 'зграду' која се може по вољу срушити, 'президати', 'пројектовати', те да ће се људи брзо и лако навићи да живе и раде на жељени начин чим се успоставе 'нови друштвени односи'“.⁵⁹⁰

Увођење транзиционих модела друштава и прелазак из једног у друго, по свему радикално другачије, друштвено уређење значило је установљавање функционисања демократских институција и процедура, које су „за специфично историјску транзицију (или повратак) из претполитичког у

---

⁵⁸⁷ У бившој, социјалистичкој, Југославији постојала је приватна својина и била је зајамчена Уставом, као један од равноправних облика својине. У фактичком смислу она је била маргинална у односу на друштвену и државну својину. Оне су биле доминантан облик власништва и по дефиницији легитимацијски принцип социјализма.

⁵⁸⁸ Болчић, Силвано, *op. cit.*, стр. 22.

⁵⁸⁹ Печујлић, Мирослав, *Изазови транзиције. Нови свет и постсоцијалистичко друштво*, Правни факултет, Београд, 1997, стр. 53, 56-57, 111.

⁵⁹⁰ Болчић, Силвано, *op. cit.*, стр. 17.

политичко стање друштва⁵⁹¹ значиле не решавање теоријских, већ практично-политичких проблема, пре свега за транзицију на овим југословенским/српским просторима. Политичка и идеолошка транзиција из социјализма у постсоцијализам значила је да „стварну природу транзиције карактерише један велики парадокс а) с једне стране, то је време велике неизвесности, хаотичности, непредвидљивог и волунтаристичког понашања политичких актера; б) с друге, као да влада 'гвоздена условљеност' тешким наслеђем, 'терор објективних околности' (фактора) који сужавају избор могућих опција“.⁵⁹²

Драматичне промене и трагични слом СФРЈ изазван ратом довео је до стварања Савезне Републике Југославије/Србија.⁵⁹³ Друштвена трансформација државе Србије, може се по Младену Лазићу, поделити на три периода, први је 1989-91. година, када је направљен искорак из социјалистичког начина производње и укинута основна категорија његове репродукције – командно-планска регулација; 1991-2000. године долази до заустављања (блокирања) процеса трансформације, наиме, владајуће друштвене групације успеле су да успоставе широку друштвену доминацију над политичким, економским и културним подсистемом друштва – дошло је до изразито успореног наставка преображаја друштва у односу на претходни, социјалистички систем, с тим што такав преображај није имао транзицијске карактеристике и није водио успостављању тржишне економије и демократског политичког система; од краја 2000. године настоји се да промене поново крену у транзицијском правцу.⁵⁹⁴ Србија се (као саставни део Савезне Републике Југославије, заједно са Републиком Црном Гором)

---

⁵⁹¹ Божовић, Ратко, "Друштвено-политички смисао вишестраначких избора у Југославији", *Социолошки преглед*, бр. 3/1994, стр. 340.

⁵⁹² Печујлић, Мирослав и др., *Рађање јавног мњења и политичких странака*, Институт за политичке студије – Центар за јавно мњење и маркетинг „Медијум“, Правни факултет, Београд, 1992, стр. 15.

⁵⁹³ Република Србија и Република Црна Гора определиле су се 1992. године да формирају нову државу, СР Југославију. Међународна заједница је, средином 1992. године, увела економске санкције СР Југославији.

⁵⁹⁴ Лазић, Младен, „Реструктурирање друштва у Србији током 90-их“, у: Болчић, Силвано и Милић, Анђелка, пр., *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр. 24.

трансформисала у друштво „посткомунистичког или неокомунистичког антидемократског национализма“.⁵⁹⁵ Србија није (од 1989. године) прошла кроз фазу антикомунистичке револуције, већ је дошло до социјалне амалгамизације националистичком идеологијом. Национално питање је било најважније друштвено питање и оно ће у више социјалних димензија обележити српско друштво. Младен Лазић сматра да су најбитнији, делатни, чиниоци који обликују перспективе српског (југословенског) друштва: економско назадовање; санкције које ће у свим аспектима друштва имати значајне последице; огромна диференцијација између масе пауперизованог становништва и уског слоја богатих; политичка елита оријентисана на одржавање или освајање власти, а изузетно ретко на изградњу стабилних установа како би се учврстио демократски консензус између државе и грађана; културна елита, која је или уско политички ангажована или ескапистичка, без жеље и средстава да ствара и шири нови систем вредности; становништво које је слојно и интерперсонално фрагментисано, неспособно да препозна и формулише групне интересе, итд. „Речју, полу/периферијско друштво са ауторитарном влашћу помаља се као највероватнија перспектива трансформације социјалистичког система у Југославији“.⁵⁹⁶

Транзиција српског друштва одвијала се тако што се тоталитарни режим мењао у површинским слојевима, док је остало скоро нетакнуто системско и структурално наслеђе као реликт старог режима, што је значајније и одредило даљи ток транзиције.⁵⁹⁷ Осим Пољске и Словеније, све друге земље дочекале су крај „деценије постсоцијализма“ са мањим друштвеним производом, него на почетку те деценије. Атмосфера рата, санкције, хиперинфлација, привредни колапс, свеукупно осиромашење у свакодневном животу људи, „богат“ су извор података за анализу свих аспеката промена у друштву Србије током 1990-их. Србија спада међу оне

---

⁵⁹⁵ Голубовић, Загорка, "Политичко опредељење у изборима 1990", *Гледишта*, бр. 1-6/1992, стр. 72.

⁵⁹⁶ Лазић, Младен, „Особености глобалне друштвене трансформације Србије“, *op. cit.*, стр. 75.

⁵⁹⁷ Голубовић, Загорка, "Транзициона раскрсница постсоцијалистичких друштава", *Република*, бр. 368-369/2005, стр. 15.

земље где је дошло до релативног најдубљег пада у друштвеној и економској моћи током година постсоцијалистичких промена. Стјепан Гределј каже да трансформација која је захватила и Србију представља „типичан пример мал-адаптације, односно, лоше, неуспешне, блокиране и первертиране адаптације на нужност друштвених промена, у смеру оних промена које су се збивале у ужем и ширем окружењу, а које се подводе под заједнички назив – постсоцијалистичка транзиција. Србија је изразити „пример неуспешне 'транзиције' по Фукууаминој унилинеарној парадигми 'нужног' преласка из комунизма у посткомунизам у систем либералне демократије, тржишне економије и 'отвореног друштва'“⁵⁹⁸ Као нормативни оквир почетка транзиционих процеса у Србији, уједно и добијања форме легалности и легитимности, сматра се усвајање Закона о раду и Закона о приватизацији.⁵⁹⁹

Друштвена ситуација у Србији у 90-их година, политичка и идеолошка, промене које доносе транзициони обрасци делања у свим подсистемима друштва, ратна свакодневница без присуства рата⁶⁰⁰ у економској и институционалној девастацији, миље је у коме се одвијао свакодневни живот жена. Криза, рат и свакодневница су родно детерминисани. Свакодневнице друштава које су претходиле транзицији и рату (преткомунизам и комунизам) обезбеђивале су и обезбеђују јединствену нит континуитета у заједничким карактеристикама – оскудица, тривијалност, конфликтност, заостајање и жртвовање. Такође, ефекти егалитарне реторике комунизма на женске животе, као и посткомунистички транзициони родни образац о женском, резимирани су у подређености женских интереса економским и демографским потребама државе/нације, који су се сматрали „политичким“ приоритетима.

---

⁵⁹⁸ Гределј, Стјепан, "Политичка култура грађана Србије", *Филозофија и друштво*, бр. XVI/2000, стр. 93-94.

⁵⁹⁹ Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине, *Службени гласник РС* бр. 48/91, 75/91, 48/94 и 51/94. Од 1997. године био је на снази Закон о својинској трансформацији – *Службени гласник РС*, бр. 3/97 и 10/01.

⁶⁰⁰ „Рат се не одвија само на бојном пољу, нити у кабинетима политичара, веће се он структурира и перпетуира управо у сфери свакодневице, она га за утврат храни, инспирише, ојачава“. (Благојевић, Марина, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност“, у: Болчић, Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*“, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр. 182.)

Питање пола, рода и репродукције нису биле теме, деценију од пада социјализма, заступљене у научним истраживањима. Огромно интересовање, с обзиром на „револуционарни преврат века“ било је за економске и политичке процесе, као што су тржиште и демократизација.⁶⁰¹ Политичка и економска трансформација социјалистичких друштава Европе продубила је и изоштрила родне разлике и јасно ставила до знања колико је род контекстулизован концепт. „Нове слободе су донеле нове могућности за жене, као и за мушкарце, али су оне биле неједнако дистрибуиране“.⁶⁰² Јавни и приватни живот жена и мушкараца у друштвима транзиције променио је свој ток, од елемената модернизацијских покушаја парадоксално се оформила ретрадиционалана матрица свакодневног живота људи. Демократизацију ових друштава утолико јасније можемо да уочимо и профилишемо, уколико се запитамо како се виде, или како видимо, мушкарце и жене као грађане, или како је политика могла уопште да буде „редефинисана“ као изразито мушки труд.⁶⁰³

Родна једнакост и еманципација жена као парадигме устројства социјализма, изгубила се у налету транзицијских родних режима који су, између осталог, следили и патријархални образац. Посткомунистичка транзиција различито је утицала на мушкарце и на жене, и у том смислу, родна перспектива може да осветли различите аспекте постсоцијалистичке трансформације.⁶⁰⁴ Када говоримо о укупном контексту родних режима транзиције у Централној и Источној Европи било је много више бенефита од транзиције за мушкарце него за жене: мушкарци су били богатији, многи мушкарци су на челу нових компанија, многи су власници приватних фирми, много више мушкараца има политичку моћ. Жене су много изгубиле губитком социјалног сервисирања породице и деце, затим, жене су доминирале у професијама које су и даље опстајале у девастираном

---

⁶⁰¹ Gal Susan, Kligman Gail, ed., *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday life after Socialism*, Princeton University Press, 2000, стр. 3.

⁶⁰² Gillian, Pascall and Kwak, Anna, *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*, The Policy Press, Bristol, 2005, стр. 184.

⁶⁰³ Gal Susan, Kligman Gail, ed., *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative Historical Essay*, Princeton University Press, 2000, стр. 3.

⁶⁰⁴ Gal Susan, Kligman Gail, op. cit., стр. 3.

државном сектору. И оно што је питање политике једнакости, женских права и људских права - жене и женска питања нису биле главни део посткомунистичког политичког видокруга.⁶⁰⁵

Марина Благојевић сматра да је рат у тим условима максимално интензивирао посебан облик патријархата, који се на макро нивоу испољавао као потпуна доминација силе и насиља, а на микро нивоу - као жртвени микро матријархат.⁶⁰⁶ Свакодневницу смо у претходним дискурзивним анализама у самом раду дефинисали као, пре свега, „женску сферу“, коју жене формирају, продукују и репродукују и која је заправо успостава моћи жена на микро нивоу. „Овдашњем патријархату на глобалном нивоу, на микро нивоу одговара жртвени микро матријархат, тј. структура ауторитета која женама на нивоу примарних група даје моћ, при чему жене своју доминацију остварују својим жртвовањем. Жртвовање обнавља доминацију, и обрнуто, и једно и друго обнављају патријархалну структуру на глобалном друштвеном нивоу, или у тзв. јавној сфери“.⁶⁰⁷ Та моћ жена у приватној сфери заснивала се на свеprisутној ентропији друштвеног система и недостатку свих облика социјалних услуга породици, затим веома ниске платежне и куповне моћи, што је приморало „обичне људе“ да остану у породици/приватном и ту осмисле и пронађу начин како да задовоље потребе. То ојачавање приватне сфере и женске улоге иреверзибилно је снажило и увећавало значај жена за функционисање друштвеног система и социјалног капитала жена. Политичка и економска елита, која је била фактор расцепа, живела је у „суседној стварности“.

Претпостављало се да ће жене бити успутне, колатералне, губитнице транзиције и укупних структурних преобликовња у српском друштву. Жене су 90-их у Србији живеле у условима наглог осиромашења и то се нарочито односило на време од 1991. године до 1993. године. То је период када се у

---

⁶⁰⁵ Johnson, Janet, E., Robinson, Jean C., ed., *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, 2007, стр. VIII.

⁶⁰⁶ Op. cit, стр. 183.

⁶⁰⁷ Op. cit, стр. 183.

Србији 50-70% људи налазило испод линије сиромаштва.⁶⁰⁸ Српско, осиромашено, друштво је по економској моћи било међу последњима у Европи (где је од 3.300 долара пер цапита у 1990. години, цифра спала на 1.100 у 1994. години, и на око 700 долара пред крај деведесетих година). Преовлађујућа политичка атмосфера изазивала је све већу социјалну несигурност, живело се под притиском „психологије преживљавања“, што је помагало режиму да заустави социјални отпор, будући да је градио своју политику на појачаном осећању беспомоћности и безнађа грађана.⁶⁰⁹

Србија је 1990-их година друштво са изузетно ниским стандардом и сталним падом стандарда, осиромашеног становништва које живи у тешким и стално погоршаним условима живота. Сива економија у Србији је учествовала са око 40% регистрованог друштвеног производа. Половина домаћинстава је била укључена на неки начин у једну или више допунских активности.⁶¹⁰ Свакодневни живот у Србији је тих година био у знаку рата на просторима бивше СФРЈ, избеглиштва и избеглица, сиромаштва, криминализације, кич-културе друштва и његове контаминације по обрасцима ретрадиционализованог система вредности. Једно истраживање рађено 1994. године у Београду показало како је 16% домаћинстава у периоду почетка рата имало избеглице мање или више трајно; свако пето домаћинство је избеглице помагало (подаци су за стање пре последњег таласа из Крајине); свако пето домаћинство је позајмљивало новац за живот; а, скоро 1/3 добијала је „помоћ у природи“ од фирми у којима су били запослени чланови домаћинства (хигијена и основне намирнице); без икаквих средстава за живот било је више него свако десето домаћинство у Београду; скоро 11% испитаника озбиљно је размишљало о исељавању; 17,6% је осећало страх од губитка посла; преко 3/4 је изјавило да се животни стандард њихове породице погоршао у последњих неколико година.⁶¹¹

---

⁶⁰⁸ Мркшић, Данило, „Дуализација економије и стратификациона структура“, у: Лазић, Младен, пр., *Разарање друштва. Југословенско друштво у кризи 90-их*, Филип Вишњић, Београд, 1994, стр. 21-80.

⁶⁰⁹ Голубовић Загорка, Спасић Ивана, Павићевић Ђорђе, пр., *Политика и свакодневни живот – Србија 1999-2000*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2003, стр. 26.

⁶¹⁰ Мркшић, Данило, *op. cit.*, стр. 44.

⁶¹¹ Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр.185.

Последице рата „без рата“, трауматизовале су друштво и допринеле да огромна већина људи, пре свега, жене и деца, постану вулнерабилна популација. Социјални миље, обликован криминалом, постао је добра основа за различите облике насиља, које је он сам изнова одржавао и појачавао.⁶¹² У Србији је 2001. године урађено истраживање насиља према женама и насиља у породици са рефлексijом на процес виктимизације жена који тече од 90-их година. Оно је показало да скоро свака друга испитана жена (46,1%) доживљава неки облик психичког насиља у породици, свака трећа (30,6%) доживи физички напад од неког члана породице, док се свакој четвртој (26,3%) прети насиљем. У свим облицима насиља који су снимљени овим истраживањем, насилник је најчешће муж или партнер - 63,5 % случајева психичког насиља, 72,8% претњи, 74,8% физичког насиља, 75% употребе оружја и 88,5% сексуалног насиља.⁶¹³

Општа и нагла криминализације друштва („блиске везе“ мафије и државног апарата) у Србији 90-их, произвела је образац насиља промовисан као модел понашања и општеприхваћени стил живота. Култура насиља у кохабитацији са новоуспостављеном медијском културом кича, у атмосфери свеопште вулгаризације и ретрадиционализације вредносних ставова, дестабилизација и дезорганизација институција система, колективна и појединачна несигурност, имали су одређених импликација на промене родних идентитета и на неравнотежу моћи између мушкараца и жена. „Жене добијају посебну улогу, градећи своју позицију и црпећи своју снагу и моћ на микро нивоу. Тако се успоставља, много израженије него у периоду „комунизма“ дихотомија између мушке јавне моћи и женске приватне

---

⁶¹² УНИЦЕФ је 1994. године израдио једну опсежну анализу положаја жене у земљама у транзицији. Стручњаци су констатовали да је насиље према женама широко распрострањено у свим земљама у транзицији, али да, на супрот релативно добро документованим другим облицима насиља, овај облик често пролази непримећено и недокументовано. Околност да је породично насиље званично нерегистровано, утиче на формирање погрешног става о томе да насиље није посебно значајан и озбиљан друштвени проблем. (Константиновић Вилић, Слободанка, „Предрасуде и стереотипи о насиљу у породици“, у: "Правом против насиља у породици", *Зборник радова*, Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 2002, стр. 28.)

⁶¹³ Видаковић, Ивана, „Распрострањеност насиља у породици“, У: Николић Ристановић, Весна, ур. *Породично насиље у Србији*, Виктимолошко друштво Србије, 2002, стр. 15.

моћи.⁶¹⁴ Када из друштвеног живота, као реликти прошлог режима, буду искључени концепти идеологије еманципације и равноправности жена, родност ће, као друштвени конструкт и друштвена реалност, показати свој утицај и значај за приватну и јавну сферу друштва. Родни режим транзиције биће део социјалних околности у којима жене постају аутсајдери социјалне збиље.

5.2. Транзиција и друштвени положај жена у Србији – мапирање родне неједнакости

Наша и теза истраживача транзиције говоре о томе да транзиција као „макро кретање историјских размера“ нема подједнак утицај на социјалне, економске, образовне, политичке и остале аспекте и димензије живота мушкараца и жена. Родне неједнакости и родне једнакости различито се структуришу у транзиционим околностима.⁶¹⁵ Жене су различито од мушкараца искусиле политичко-економске промене у посткомунистичкој транзицији и другачије су њима биле погођене. Искуства свих земаља у транзицији су готово иста. Наиме, жене и мушкарци су у процесу транзиције били суочени са огромним економским траумама, губитком сигурности посла и масовним отпуштањима, што је у континууму социјалних ломова, како се то дешавало у Србији, довело да различитих врста депривације и искључености.⁶¹⁶ Те промене у друштвеној сфери транзиционе Србије деведесетих година Анђелка Милић идентификује као четири трусна удара, праћена низом секундараних потреса, исте, ако не и шире разорне моћи. Како она каже, они, надаље, слабе остатке кохезије и очуваног идентитета

---

⁶¹⁴ Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 186.

⁶¹⁵ Pascall Gillian, Anna Kwak, *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*, The Policy Press, 2005, стр. 1.

⁶¹⁶ У периоду 1990-2000. године, бруто домаћи производ (БДП обрачунат по методологији Светске банке у америчким доларима) смањен је за 70%. Према подацима анкете о потрошњи домаћинства, стопа доходног сиромаштва у 2000. години износила је 33,3%. Још толико грађана је било непосредно изнад линије сиромаштва. Наиме, близу 70% сзтановништва Србије имало је на располагању један и мање од једног америчког долара дневно за потрошњу. Гини коефицијент расположивих средстава за потрошњу по члану домаћинства био је испод 20%. (*Извештај о транзицији у Србији и Црној Гори*, Г17 Институт, Београд, 2004, стр. 89.) Током 1990-их година у Србији је нестао средњи слој грађана.

новонастајућих друштвених ентитета. То су: миграцијски талас, инфлацијски талас, санкциони талас, и талас проузрокован “етничким расцепом”. Све су то, по њој, крупни историјски потреси „где долази до низа узастопних ударних таласа разорног дејства од којих већина има карактер 'дугог трајања', али и широког распрострања у социјалном простору“.⁶¹⁷

Социјалну слику положаја жена у Србији и њен, у развојном смислу, свакодневни живот можемо да сагледамо, ако знамо какав је њен демографски статус у односу на њену друштвену позицију. Наиме, жене у Србији чине више од половине становништва, и у демографском смислу представљају број који се у свакој структуралној анализи друштва не сме занемарити. Подаци говоре да је у Србији 1950. године живело 7.130.997 становника, а 1998. године тај број је порастао на 10.616.886 становника. После рата 1948. године у Србији је било 3.349.279 мушкараца и 3.555.876 жена, док је 1991. године било 5.157.120 мушкараца и 5.236.906 жена.⁶¹⁸ Основна демографска карактеристика женског становништва у Србији је, поред тога што је бројније од мушкараца, да стари и то пре свега у ниско-наталитетним областима Централне Србије и Војводине. Оно што је тада, а и сада у XXI веку, карактерисало Србију је процес старења становништва, па је просечна старост жена 1998. године била је 37, 6%,⁶¹⁹ с тим што се код жена у укупном становништву смањује и удео жена способних за рађање. Општа стопа фертилитета опада у Србији, па је 1955. године износила 2,9 док је 1998. године опала на 1,7.⁶²⁰ Жене, труднице и деца, по законодавству Републике Србије, били су категорија становништва којима је била потребна неопходна брига и превентивна социјална и здравствена заштита.

---

⁶¹⁷ Милић Анђелка, “Свакодневни живот породица у вртлогу друштвеног расула: Србија, 1991-1995. године”, у: Болчић Силвано, *Друштвене промене И свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Институт за социолошка истраживања филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр. 137.

⁶¹⁸ *Статистички годишњак Југославије (СГ)*, Савезни завод за статистику, Београд, 2000, стр. 57.

⁶¹⁹ *Op. cit*, стр. 58.

⁶²⁰ *Op. cit*, стр. 64.

Процес опадања стопе фертилитета или „транзиција ка ниском фертилитету“⁶²¹ има своје узроке у тешкој социјалној ситуацији, стрмоглавом паду стандарда, недостатку елементарне егзистенцијалне сигурности, што производи бригу и неспокојство за децу и будуће потомство.⁶²² У Србији „транзицију фертилитета“ није пратила „транзиција контроле рађања“, тако да се узлазна линија којом се кретало српско (југословенско) законодавство о прекиду трудноће прекинула доношењем Закона о поступку прекида трудноће у здравственој установи од 12. маја 1995. године.⁶²³ Овај Закон, чије је доношење било праћено бурним реакцијама женског дела јавности и протестом женских група, представља, свакако, акт којим су уведене велике рестрикције у остваривању права жене да слободно одлучује о рађања деце. Упркос томе што је кампања женских група против решења која је нацрт закона предвиђао била изузетно добро организована, коначни текст Закона показује да велики број оправданих предлога и захтева није прихваћен.⁶²⁴ Дебата о абортусу може да послужи као студија случаја, у покушају да се испитају импликације односа између религије и нације (национализма) у Србији, с обзиром на социјални положај жена. Она на очигледан начин показује како репродукција има централно место у пресецању категорија рода и нације, па самим тим и у додељивању одређених улога за мушкарце и жене у оквиру пројекта националне државе.⁶²⁵

---

⁶²¹ Упркос значајним регионалним и културним разликама, комунизам је наметнуо невероватно унуформне породичне законе и политике широм региона. Циљ ових политика државе био је постизање високог нивоа образовања и запошљавања жена, уз одржавање нивоа фертилитета који би у будућности била сигурна јака радна снага. И заиста, учешће жена у радној снази је високо и укупна стопа је били близу или већа од оних у западним земљама. (*Women in Transition*, The Monee Project, Regional Monitoring Project, No 6/1999, стр. 9.)

⁶²² Деведесете године биле су у знаку наглог опадања сигурности и квалитета здравствене заштите, смањено се број лечења у институцијама, а у болницама се смањено број болничких дана за 40%. Резултат такве ситуације био је снажни раст социјалних страхова, а 1995. године постао је доминантан страх од болести и немогућности лечења. (*Истраживања јавног мњења Југославије*, SCAN, Нови Сад од октобра 1990. до децембра 2001.)

⁶²³ *Службени гласник*, бр. 16/1995.

⁶²⁴ Константиновић Вилић Слободанка, Перушић Невена, *Жене, закони и друштвена стварност*, Књига 2, Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 2010, стр. 123.

⁶²⁵ Више о томе у: Дрезгић, Рада, *Religion, politics and gender in Serbia*, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), 2009, стр. 5.

У Србији је, иначе, у тим годинама доминантни облик породице био нуклеарна породица - брачни пар са децом, и по попису из 1991. године њих је било 57,3%, док је брачних парова без деце било мање од 1/3, а у Србији је 187,746 жена живело у самохраним домаћинствима са децом.⁶²⁶ У периоду од 1990. године до 2000. године, број закључених бракова опао је за 27%, а број разведених бракова повећан је за 24%. Приликом развода, женама се у 80% случајева поверава самостално вршење родитељских права, што због проблема који настају приликом наплате алиментације и слабе судске заштите права детета на издржавање, знатно повећава ризик од сиромаштва.⁶²⁷ Начин на који се води политика репродукције у транзиционим земљама је готово исти и он је битан део вођења званичне политике и јачања националних идеологија. У Србији је била видљива инструментализација жена као део процеса сучељавања женских интереса и интереса нације. Иконографија „мајки нације“, у успону националне државе, представља спону са идејом (мото) „повратка жене“ у породицу и њеног искључивања из јавности. Сусан Гал и Гејл Клигман упозоравају како треба имати у виду да је политика репродукције у транзиционим земљама значајан део вођења политике. Оне сматрају да јавне дебате о репродукцији мењају односе између држава и становника, да оне одређују „нацију“ и њене границе, да дебате о репродукцији откривају начин на који се политика реконституише, оспорава и наново легитимише и како се од јавних дебата о репродукцији прави политика.⁶²⁸

Оно што мења социјални статус жене, повећава њену социјалну активност и могућност вертикалне мобилности је образовање. Образовање је у социјалном смислу најпрофитабилнији стратешки капитал жена. Наслеђе социјалистичког односа према образовању жена и еманципацији жена кроз образовање, учинили су да образовни капитал и образовна структура жена у Србији показује константни раст на свим нивоима образовања. Ипак,

---

⁶²⁶ *Статистички годишњак Југославије (СГЈ)*, op. cit., стр. 72.

⁶²⁷ *Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности*, Службени гласник РС, бр. 15/09.

⁶²⁸ Gal Susan, Kligman Geil, *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, op. cit., стр. 10.

незаобилазна је и чињеница да деведесетих година у Србији свака 10. жена била је неписмена, скоро свака пета била је без школске спреме, средње и изнад средњег образовања има једна трећина жена у Србији. У Централној Србији више образовање има 3,3% жена, а високо 4,5% жена. Скоро 1/2 неписмених жена у Србији старије су од 65. година, док међу најмлађим женама између 15-19 година има 1,4% неписмених у Србији, односно 2,1% у Централној Србији.⁶²⁹ То је огроман напредак у образовном статусу жена, ако знамо каква је била ситуација после II светског рата и о чему смо у самом раду говорили. Међутим, жене су кренуле „у корак“ са мушкарцима укључујући се у више и високо образовање. Према попису из 1991. године мушкараца са вишим образовањем је било 152.796, а жена 114.430, док је са високим образовањем било 210.523 мушкараца и 144.087 жена.⁶³⁰ Истовремено, обухвата генерација вишим и високим образовањем, из генерације у генерацију, током деведесетих бележио је раст. У млађим популацијама, такође, из генерације у генерацију повећава се разлика у образовању у корист жена. Међу дипломираним на вишим школама и факултетима било је 60% жена. Број жена у Војводини је те године био 63,4%, а у Централној Србији 58,4%. У 1999. години међу дипломираним студентима било је 59% жена, а 2000. године 58% жена. Међу свршеним специјализантима 1998. године било је 61% жена, а 1999. године 63%, а 2000. године било их је 60%. Магистраске студије 1998. године завршило је 45% жена, 1999. године - 47% жена, а 2000. године 47% жена. Докторске студије завршило је 1998. године 37% жена, 1999. године - 40% жена, 2000. године - 58%. Тренд се и даље наставља у корист жена, али на овом образовном стратуму њих је и даље мање него мушкараца.⁶³¹ Генерално, образовање је област где су разлике између мушкараца и жена најмање. Међутим, образовни профили су и даље феминизирани, односно маскулизирани у складу са доминантном, традиционалном поделом рада између полова. У сфери рада, међутим, нарочито када је реч о руководећим положајима, жене

---

⁶²⁹ Op. cit, стр. 61.

⁶³⁰ Op. cit, стр.61.

⁶³¹ Пузигаћа, Милка, *Стање и изазови за родну равноправност, сад и овде*, SCAN, Нови Сад, 2002, стр. 7-8.

које иначе чине око половине стручњака у Србији, битно су маргинализоване.⁶³²

Обликовање живота жена на индивидуалном нивоу повезано је са многим аспектима њиховог живота и постоји утицај многих чинилаца, они детерминишу различите димензије живота жена и утичу на њихов статус у друштву (моћ, углед и богатство), као што је - бити образована, писмена или неписмена, немати децу или имати децу, и колико деце, бити у браку или разведена или неударна, стара или млада, имати абортус, бити запослена или издржавана, са приходом или без прихода, и бити или не бити активни део становништва.⁶³³ У том смислу, „активност женског становништва представља најбитнију детерминанту њиховог друштвеног положаја“.⁶³⁴ Са развојем Србије растао је удео жена у активном становништву, па је 1948. године активног женског становништва било 1.182.569, а 1991. године ниво активног женског становништва се био повећао на 1.763.457.⁶³⁵ У Србији жене су, као и другим земљама транзиције,⁶³⁶ у значајно већој мери него мушкарци, погођене негативним последицама структурног прилагођавања и деловања тржишта: губитком радног места и стечених права и бенефиција

---

⁶³² Благојевић, Марина, “Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање И бег у приватност”, у: Болчић Силвано пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр. 194.

⁶³³ Сва лица која се не групишу у категорију активног становништва сматарају се неактивним и ту спадају пензионери (ако не раде), домаћини/домаћице, ученици, студенти, постдипломци (ако не раде или ако нису на обавезној плаћеној пракси), лица на обавезној неплаћеној пракси, лица са дугорочним и трајним инвалидитетом која не могу да раде, лица на одслужењу војног рока и друга неактивна лица. (Николић Ристановић Весна и друге, *Дискриминација жена на тржишту рада у Србији*, Виктимолошко друштво Србије, Београд, 2012, стр. 41.

⁶³⁴ *Op. cit.*, стр. 192.

⁶³⁵ *Статистички годишњак Југославије (СГЈ)*, *op. cit.*, стр. 59.

⁶³⁶ Индекс о хуманом развоју УНДП-а, *HDI-human development indicators*, уведен је 1990. године и показује укупно стање економске производње, здравља и образовања једне земље. Према расположивим подацима, и у односу на HDI, међу транзиционим земљама Словенија је на 37. месту, а Таџикистан на 118. месту у међународном пољу од 174. земље света. Међутим, стање међу земљама и индикаторима развоја се мења када се упоређују са *GDI-gender development indicators*. Рангирањем земаља према GDI разматра се развој земље у склопу родних разлика у зарадама, очекиваног животног века и образовања. Истраживање су показала да се земље у транзицији рангирају боље када се погледају људски капацитети и родно осетљиви индикатори. У складу са овом мером и ако гледамо GDI индикаторе, Мађарска и Пољска могу да престигну Аргентину и Уругвај, док ће Словенија и Чешка прићи Италији и Ирској. Ово значи да релативна предност транзиционих региона у друштвеном развоју укључује жене и девојке, и то такође преводи у релативну предност с обзиром на родну равноправност. (*Women in Transition*, *op. cit.*, стр. 1-2.)

из периода социјализма, повећањем трошкова живота, незапослености и сиромаштва, смањивањем накнада за рад, отежаним приступом здравственим услугама, социјалној заштити и другим врстама социјалне бриге, образовању и осталим ресурсима. „Жене, као и мушкарци, у Србији су претежно запослене у друштвеном/државном сектору. У приватном сектору је запослено нешто мање од 5% мушкараца и 5% жена. Ипак, жене су много чешће помажући чланови домаћинства у приватним фирмама“.⁶³⁷

Кретање жена по хијерархијској вертикали положаја у занимањима, показује традиционалну родну усмереност на доминантно мушке и женске положаје. Тако је, тек свака 119. жена која је запослена или samozапослена била руководилац, за разлику од сваког 39. мушкарца, а вероватноћа да запослена жена буде руководилац три пута је мања него када је реч о мушкарцима.⁶³⁸ Да би се разумела родна хијерархија моћи, видело колико је жена на челу предузећа и установа, и колико их је међу руководећим кадром, била је направљена анализа на узорку од 17.315 предузећа. На челној функцији (директори или власници-директори) било је 11,9% жена, а међу руководиоцима (где је, најчешће, највише жена било на местима финансијских директора, комерцијалних или директора правне службе и маркетинга, итд) било је 16% жена.⁶³⁹ Феминистичка истраживања родне моћи говоре да се жене суочавају са феноменом „стаклени плафон“. Он подразумева постојање баријере, која блокира вертикалну покретљивост жена: испод ове баријере жене имају могућности да се промовишу, изнад ње постоји баријера и жене су у односу на мушкарце ускраћене у свом промовисању и позиционирању у хијерархији руководећих радних места.⁶⁴⁰

Према истраживању базираном на репрезентативном узорку (Централна Србија и Војводина, 1997. година), 58,5% жена ради да би било

---

⁶³⁷ Благојевић, Марина, “Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност”, *op. cit.*, стр. 193.

⁶³⁸ Попис 1991. године, СРЈ.

⁶³⁹ Пузигаћа, Милка, *op. cit.*, стр. 9.

⁶⁴⁰ Заступљеност жена међу директорима државних предузећа у комунизму била је ниска, "стаклени плафон" који је блокирао мобилност жена остао је исти и у новим транзиционим компанијама. У Чешкој, на пример, у приватним компанијама на једну жену директора, долази 10 мушкараца директора. А доходак жена је 63% од плате њихових мушких колега. (*Women in Transition*, *op. cit.*, стр. 21)

економски независно, оне цене контакте са другим људима (79,6%), и углавном уживају у свом послу (58,5%). Иако у ситуацији екстремне економске кризе у 90-им,⁶⁴¹ жене још нису биле спремне да редукују свој посао само на економску предност, већ су високо оцењивале социјалне контакте притом оствариване. Жене нису породицу виделе као ограничавајући фактор за професију, већ су у већини случајева сматрале да њихов посао није на негативан начин утицао на породични живот. Генерално, жене су у Србији, по овом истраживању, показивале врло високу склоност према запошљавању и економској независности, и биле оријентисане на свој посао. Овако висока оријентација према раду повезује се са традиционалним факторима и са позитивним наслеђима комунистичког развоја и идеологије равноправности - жене су је прихватиле и она је, на известан начин, учествовала у обликовању њихових родних идентитета.⁶⁴²

Брзина и интензитет погоршања економске ситуације и услова живота у Србији, били су очигледни и кроз околност да је, између 1989. и 1994. године, тј. за само четири године, друштвени производ опао за 54,3%.⁶⁴³ То се одразило на положај жена и показало да су жене, поред младих и нешколованих, група у најтежем положају на формалном тржишту рада, што их је преусмерило да траже запослење на неформалном тржишту рада. Тенденције су биле такве да су жене губиле много више у свим димензијама активности на тржишту рада.⁶⁴⁴ Више од половине регистрованих

---

⁶⁴¹ Подаци говоре да се укупна незапосленост стално повећавала. Стопа регистроване незапослености је повећана са 16,7% у 1990. на 25,6% у 2000. години. Код социјалних давања забележено је заостајање од 24 месеца (укључујући и дечје додатке).

Током последње деценије прошлог века, економска и социјална права су била драматично угрожена, а ниво њиховог остваривања био је изузетно низак. Више о томе у: *Остваривање економских и социјалних права*, Зборник радова, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.

⁶⁴² Благојевић Марина, *Положај жена у земљама Балкана - компаративни преглед*, Гендер центар Владе РС-Гендер центар Владе ФБиХ, 2004, стр. 88.

⁶⁴³ Благојевић, Марина, *Родитељство и фертилитет у Србији 90-их*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београда, 1997, стр.29.

⁶⁴⁴ Смањење запослености било је највеће у првој половини 1990-их, када је БДП нагло опао и када су земље у транзицији увеле значајне реформе и мере штедње у циљу стабилизације привреде. Тада је пад запослености жена био већи него код мушкараца у већини земаља, у распону од 2-5% у Јерменији, Македонији или Естонији, до 10-13% у Албанији, Литванији и Русији. Значајан родни раскорак у смањењу запослености постојао је у Казахстану, Словенији и Украјини. Током 1995-1998. године, било је мањег запошљавања жена у 9 од укупно 17 земаља. Треба напоменути да је за жене (осим Естоније, где је

незапослених у Србији чиниле су жене. У периоду од 1993. до 2000. године дошло је до благог повећања удела жена у укупном броју незапослених лица са 55% у 1993. години, на 56,9% у 2000. години. Квалификациона структура незапослених жена била је неповољна у дужем периоду, то су најчешће жене са нижим и средње стручним образовањем. Такође, одређене групе жена (што је правило у готово свим транзиционим земљама) као, на пример, жене из руралних подручја, жене са мањим образовањем, жене-мајке мале деце, и жене из различитих етничких и религијских група биле су суочене са много више баријера и обесхрабрујућих ситуација приликом запошљавања.⁶⁴⁵ Са друге стране, тренд запошљавања жена у одређеним категоријама показује позитивна померања, јер је у периоду од 1993. године до 2000. године био изражен раст запошљавања жена са вишим и високим образовањем.⁶⁴⁶

У 1993. години огромна већина запослених жена налазила се у друштвеном сектору (око 93%), а знатно мање у приватном сектору (око 7%). Од укупног броја лица које је самостално обављало делатност удео жена био је 40,56%. Жене су, такође, спорије улазиле у приватни сектор. Запосленост жена у приватном сектору учествовала је у укупној запослености са скромних 6,61%. Њихов број је био далеко већи кроз учешће у „сивој економији, и раду на „црно“, где остају без социјалног и здравственог осигурања и осталих права из радног односа.⁶⁴⁷ Запошљавање у приватном сектору носило је, најчешће, велики ризик од дискриминације жена. У тим околностима, њихов посао и зарада зависили су од родних стереотипа и предрасудама, и тога шта послодавци сматрају да је „прикладно“ за жене или за мушкарце.

примећен неки напредак) у свим земљама настављен тренд смањења запослености жена. Међутим у неким другим земљама мушкарци су били више погођени од жена, као у Румунији, Македонији и Југославији. (Ruminska, Zimny Ewa, *Gender Aspect of Changes in the Labor Markets in Transition Economy*, United Nation Economic Commision for Europe, 2002, стр. 3.)

⁶⁴⁵ Овај тренд је најизраженији у региону Југоисточне Европе, где је само 37% жена, које живе на селу, било ангажовано на плаћеним радним местима, у поређењу са 51% жена из урбаних средина. Разлика у шансама за запошљавање жена из руралних и урбаних подручја је готово занемарљива у компаративним западноевропским друштвима. (*Life in Transition, Survey*, European Bank for Reconstruction and Development, 2011, стр. 50.)

⁶⁴⁶ Лазић Гордана, „Жене и тржиште рада“, у: *Жене у Србији. Да ли смо дискриминисане?*, УГС „Независност“, ICFTU CEE Womens Network, Београд, 2001, стр. 80-81.

⁶⁴⁷ Оп. cit, стр. 91-92.

Све транзиционе земље суочавају се са родном асиметријом у начину запошљавања и областима запошљавања. Родна подела у запошљавању зависила је, и треба је у том контексту посматрати, од значајних разлика у економској ситуацији, нивоом постигнутих реформи и моделом политике која је била „модус операнди“ у овим земљама.⁶⁴⁸ Општи закључак је да постоји стално присутна родна сегрегација делатности и занимања, профилисана подела на „женске“ и „мушке“ послове. Жене су чиниле већину у професијама које су од раније захваћене процесом феминизације радне снаге. То се првенствено односило на здравствени и социјални сектор - социјална заштита, образовање, култура и државни органи, где су жене деведесетих година чиниле већину са 65,63%. Дакле, у делатностима и гранама које су на дну лествице по зарадама. Посматрано према образовном статусу (подаци су 1993. године), анализа квалификационе структуре запослених мушкараца и жена показује да су запослене жене образованије од запослених мушкараца. Положај жена и запосленост, као рад на плаћеним радним местима, дефинише се висином зараде и позицијом у вертикалној структури запослености. Подаци показују како постоји стална разлика између мушкараца и жена према висини зараде. Посматрано по појединим привредним и ванпривредним гранама, жене су у просеку стално на око 90% просечног личног дохотка, а у привреди, на око 88%.⁶⁴⁹ Упркос високом нивоу образовања и професионалним квалификацијама, жене су улазиле на тржиште рада под неједнаким условима и у просеку су дуже чекале на посао од мушкараца у свим степенима стручне спреме. Једно истраживање је показало да на питање - зашта су се послодавци највише распитивали приликом интервјуа за посао, постоје значајне разлике у одговорима жена и мушкараца. Послодавци су значајно више питали жене о њиховом брачном статусу (40% жене : 23% мушкарци), о броју и узрасту деце (27% жене : 14%

---

⁶⁴⁸ Истраживање рађено 1997. године о разликама у родној стопи незапослености показало је да оно има тенденцију да родне стопе незапослености остану близу једне других, мада су жене у процесу транзиције изгубиле релативно више радних места. У Чешкој је стопа незапослености 5:4 између жена и мушкараца, у Словачкој 12:10, у Пољској 13:10, у Мађарској 8:10, Словенији је 7:7, Југославији 13:7, Бугарској 10:10, или у Румунији 6:5. (*Women in Transition*, op. cit., стр. 7-8.)

⁶⁴⁹ Лазић Гордана, „Жене и тржиште рада”, op. cit., стр. 93-94.

мушкарци), о навикама у облачењу (6% жене : 1% мушкарци), да ли супругу/зи сметају пословна путовања (3% жене : 1% мушкарци) и једино су их једнако питали за могућност прековременог рада (16% : 16%).⁶⁵⁰ Очигледно је и индикативно, што потврђују и друга каснија истраживања, да се приликом запошљавања жене срећу са родним предрасудама и послодавци их дискриминишу из перспективе традиционалне перцепције родних односа и патријархалних порука, које се шаљу када се ради о „мушким“ и „женским“ областима живота.

Околности ентропије друштва лако су произвеле и примениле конзервативну идеологију. Дакле, подразумевало се да се нарастајуће сиромаштво и незапосленост решава тако што се жена враћа у породицу и детерминише породичним функцијама. Оно што је некада у социјализму радила држава кроз социјалну помоћ радној жени, сада се на жене трансферише цео тај пакет социјалне бриге, неге и одгајања, што је доприносило субординацији жена у већини животних подручја. Према једном истраживању Уницефа из 1997. године, средином деведесетих година, просечна жена у Србији дневно је проводила 4,2 сата на послу и преко 6 сати у кућном раду, нези деце, итд.⁶⁵¹

Међу незапосленима на тржишту рада жене су чиниле већину и то знатно изнад њиховог учешћа у пунолетној популацији. Жене су доминирале у структури незапослених и налазиле су се на месту домаћица, односно у структури неплаћеног рада. Према подацима Савезног завода за тржиште рада и миграције у 1999. години, међу незапосленима у тој години у популацији без образовања жене су чиниле 58,5%; са полуквалификацијама или са нижим образовањем било их је 60,6%; као КВ и ВКВ - 64,9%; а са средњом стручном спремом број је већи 64,9%; док их је са вишом школом било 64,3% и на крају са високом школом у 1999. години било их је 57,2% од укупног броја незапослених у овим образовним групама.⁶⁵² Иако жене имају

---

⁶⁵⁰ *Социјални и економски положај жена Југославије*, SCAN, Нови Сад, Јануар, 2001, према: Пузигаћа Милка, *op. cit.*, стр. 11.

⁶⁵¹ Миливојевић, Зденка, *CIVICUS Индекс цивилног друштва – Извештај за Србију*, Аргумент и Центар за развој непрофитног сектора, Београд, 2006, стр. 122.

⁶⁵² Пузигаћа Милка, *op. cit.*, стр. 9.

образовни капитал формиран у комунизму, који не опада него расте, оне се “запошљавају теже не зато што су мање образоване, већ зато што су жене”.⁶⁵³

Видели смо да економске неједнакости у сфери рада производе и велике разлике у власништву над некретнинама и вредним материјалним добрима, ту пре свега мислимо на радно активно и млађе становништву од 20-50. година старости. Низак степен власништва, у целини у овом делу становништва, може се објаснити чињеницом да су старије генерације, из добро познатих животних околности, доминантно у поседу највреднијих добара (пре свега непокретности). Можемо да претпоставимо, да је у старијим генерацијама била још више раширена имовинска неједнакост између жена и мушкараца, поготово ако се отклони утицај морталитета који у наслеђивању фаворизује жене, јер дуже живе. Суштина је, међутим, у томе да, иако је радно учешће жена у стварању породичног власништва изузетно велико због двоструког и троструког рада који оне обављају (посао, кућни послови, неформална економија), оно остаје и даље недовољно видљиво и признато.⁶⁵⁴ На који начин жене учествују у економској расподели у приватној сфери и како и колико су дискриминисане, показало је истраживање о власништву над некретнинама и покретном имовином која се региструје. По изјавама 2200. анкетираних, тек свака тринаеста (7,8%) жена је власница аутомобила, док их је међу мушкарцима више од две петине (42%). Од укупног броја испитаника 31% мушкараца су власници станова и само 17% жена. Међу мушкарцима је 32% власника кућа, док жена власница кућа има 8,7%. Обрадиву земљу или викендицу у власништву има 21% мушкараца и 7% жена. Уштеђевину има 4% мушкараца и само 2% жена. Приватно предузеће има 6% мушкараца и 2% жена, пословни простор у власништву има 5% мушкараца и 2% жена.⁶⁵⁵ Објективни показатељи дискриминације жена компатибилни су са мњењем популације жена о сопственом положају у друштву. На питање „да ли су у нашој стварности

---

⁶⁵³ Op. cit, стр. 9.

⁶⁵⁴ Национални миленијумски циљеви развоја у Републици Србији, Влада републике Србије. Стр. 30-31. Доступно на: <http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Nacionalni%20milenijumski%20ciljevi.pdf>

⁶⁵⁵ Op. cit, стр. 2-3.

жене изједначене у свим правима са мушкарцима“, 63% мушкараца је одговорило да жене имају подједнака права као и мушкарци у свим областима, док истовремено већина жена 60%, тврди да жене имају мање права.⁶⁵⁶

Поред осталих димензија дискриминације жена посебан аспект њеног испољавање је насиље према женама. Деведесете године у Србији обележене су породичним насиљем, које је идентификовано као последица утицаја тешких социоекономских услова живота већине људи у транзицији обележеној ратом. Сиромаштво, нагле и деструктивне промене социјалног и економског статуса грађана, незапосленост и, речју, измештена егзистенцијална перспектива довели су до социјалне изолације и огромног социјалног стреса. Ретрадиционализација родних улога поспешила је сукобе улога мушкараца и жена, па су такви дестабилизовани и дезорганизовани породични услови довели до насиља у породици. Према подацима Савезног завода за статистику, 1997. године у Србији је било пријављено 758 случајева насиља у породици.⁶⁵⁷ У том периоду са много већим бројем пријављеног насиља у породици располагале су женске групе, у којима су жене тражиле помоћ и подршку, него што је то био случај са државним институцијама. Евиденција женске групе *Саветовалиште против породичног насиља* из Београда од јуна 1996. до јуна 1998. године, показује да је укупно било 4536 позива и непосредних разговора, од којих се у 652 случаја (14, 4%) радило о породичном насиљу.⁶⁵⁸ У Београду је, такође, 1993. године обављено истраживање о насиљу у браку спроведено у Институту за криминолошка и социолошка истраживања. Од укупно 192 жене које су сачињавале узорак, 112 жена, што чини 58,3%, изјавило је да су биле жртве неког облика насиља у браку. Тако је 49% жена рекло како су биле жртве психичког насиља (тешког вређања, претњи батинама и убиством и слично), 18,7% жена било је физички малтретирано, док је њих, такође, 18,7% изјавило да су биле жртве силовања или покушаја силовања од стране својих партнера. Резултати

---

⁶⁵⁶ Пузигаћа Милка, *op. cit.*, стр. 10.

⁶⁵⁷ Ћопић Сања, “Положај и улога жене у друштву”, у: *Жене у Србији. Да ли смо дискриминисане?*, УГС „Независност“, ICFTU CEE Womens Network, Београд, 2001, стр. 26.

⁶⁵⁸ *Op. cit.*, стр. 27.

анализе случајева насиља у породици пријављених *Саветовалиште против породичног насиља* из Београда, показују да се у укупно 77,3% случајева као насилници појављују супруг (70,2%), односно бивши супруг (3,5%) или ванбрачни супруг (3,6%).⁶⁵⁹ Истраживања потврђују многоструко повезане чиниоце који утичу на појаву насиља према женама, од културних, преко социјалних и економских, до неадекватних мера друштвене контроле и на крају, индивидуално-психолошког фактора утицаја. Пораст насиља према женама, као један од трендова у посткомунизму⁶⁶⁰, у Србији је само добијао на интензитету кроз општи пораст насиља, као део и последица рата и мафијашких обрачуна једног „полуделог патријархата“ (контекст: рат, санкције, насилна мобилизација, рат на Косову, НАТО бомбардовање СРЈ). Јовица Тркуља каже да су "Србија и СРЈ су типичан пример отуђеног положаја жене. У последњој деценији кризе и ратова дошло је до успона неоконзервативизма, шовонизма и необиологизма који су у првом плану антифемнистички. Они су српску жену вратили кући, кухињи и деци и свели је на билошко-репродуктивну функцију."⁶⁶¹

Једно питање, наизглед реторичко, шта се десило са женама у транзицији, како су успеле и да ли су успеле да очувају неке сегменте егалитарности или је све нестало под ударом тешких друштвених ломова, који су променили колективна и индивидуална понашања и довели до „разарања друштва“? Социолошка истраживања рађена деведесетих година⁶⁶² показала су како се одвијао процес уродњавања транзиције. На који начин и како су се

---

⁶⁵⁹ Ђопић Сања, "Положај и улога жене у друштву", *op. cit.*, стр. 26-27.

⁶⁶⁰ У доба комунизма, насиље над женама је било у великој мери непрепознато и недокументовано. Подаци и докази су остали фрагментарни током транзиције, иако постоје многи разлози да се верује да је у многим облицима повећано насиље над женама. Промене у транзицији праћене су узмирујућим растом незаконоња и криминала, па су жене изложене већем ризику ширењем културе насиља. (*Women in Transition*, *op. cit.*, стр. 16.)

⁶⁶¹ Јовица Тркуља, *Кроз беснуће*, 1, Досије, Београд, 2001, стр. 247.

⁶⁶² Истраживачки и аналитички пројекти рађени на почетку и крају деведесетих година (1990 – 2000) представљају теоријске увиде о друштвеној стварности Србије и друштвеним дешавањима у периоду постсоцијализма. Ад.1. Истраживачки пројекат: *Социолошко проучавање нових особености друштва Србије почетком 90-их*, објављен у публикацији - Болчић Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1995; Ад. 2. Истраживачки пројекат: *Србија у компаративној перспективи*, објављен у публикацији - Болчић Силвано, Милић Анђелка, пр., *Србија на крају миленијума: Разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.

мењали односи између родова и како су се родни режими развијали у односу на структурне промене друштва? Како је преплитање политичких, економских и културних услова различито утицало на регулисање живота мушкараца и жена и њихове односе. Дакле, родни режими су укључивали све промене и димензије родних односа.⁶⁶³

Када су мушкарци и жене били питани да ли перципирају неравноправан положај жена, они су у одговорима идентификовали четири области приватног и јавног живота у којима је она била евидентна: избор на руководеће функције у предузећима и установама, избор на политичке функције, брачни и породични односи, и запошљавање.⁶⁶⁴ Зато би резиме о друштвеном положају жена у Србији деведесетих, могао да се артикулише као заустављени процес еманципације жена и ретрадиционализације целокупног друштвеног контекста, у коме се последично одвијала маргинализација и дискриминација жена. Јавна и приватна сфера родних односа налазила се под снажним ударом „ретрадиционализације, пауперизације и реприватизације“.⁶⁶⁵ Традиционални дискурс доминирао је у структури српског друштва и његова укореењеност се рефлектовала на животе већине жена.⁶⁶⁶ То тројство неотрадиционалистичких пракси и идеја производи доминацију жена у приватној сфери и мушкарца који постаје „господар“ јавне сфере. Такву друштвену стварност радикализовали су и медији, зато што су „одлучујуће допринели да се грађани Србије осећају беспомоћни и безнадежни, али 'дресирани' да пројектују све своје људске моћи у личност вође, нације, државе, отаџбине, којима мора да се потчини и да их обожава“.⁶⁶⁷

У таквој идеологизованој и подељеној стварности, мушкарци и жене су се „ушанчили“ и затворили у сопствене родне идеологије и њима

---

⁶⁶³ Connell Raewyn, *Glass Ceilings or Gendered Institutions? Mapping the Gender Regimes of Public Sector Worksites*, „Public Administration Review“, November/December, 2006, стр. 839.

⁶⁶⁴ Пузигаћа Милка, *op. cit.*, стр. 2.

⁶⁶⁵ Марина Благојевић доминантну структуру српског друштва везује за прелазак из аграрног у индустријско друштво, и каже да су све парцијалне структуре, независно од политичких промена, обликоване овом двојношћу. Благојевић, Марина, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност“, *op. cit.*, стр. 206.

⁶⁶⁶ *Op. cit.*, стр. 206.

⁶⁶⁷ Тркуља, Јовица, „Крај мита о независном новинарству“, у: *Институционална (ре)конструкција Србије и југословенског друштва – годину дана после*, Институт за друштвену теорију и филозофију, Београд, 2002, стр. 471.

припадајуће праксе, породицу и политику. „У тој подели ипак постоје неке константе:.. жене су готово увек на губитничкој страни у односу према мушкарцима, као и старији у односу према млађим и оним у средњем добу“.⁶⁶⁸ У равни таквих родних диференцијација, процес маргинализације и дискриминације жена у 90-им можемо обележити кроз следеће димензије родних режима: пораст насиља над женама; пораст страха, несигурности и неизвесности; нагло снижавање економске моћи жена; искљученост из институционалне политике („демократија“ без жена, јавност без жена); активирање жена у невладиним организацијама, као део развоја и активности женског покрета; постојање „само-жртвујућег микро матријархата“; ретрадиционализација и репатријархализација вредности; јачање етничких идентитета и инструментализација жена; постојање изражених међугенерациских разлика, и противречност између материјалне и медијске реалности, сукоб стварног и „произведеног“ света.⁶⁶⁹

5.3. Демократизација или ретрадиционализација политичких права жена у Србији - парадокси демократских промена и нестајање жена из јавности

Какво место и улоге задобијају жене и мушкарци у јавној области живота, колико су видљиви у политичкој и парламентарној области друштвеног деловања, речју, каква је родна природа демократије у транзицији постсоцијалистичких земаља? На који начин се род и родни односи укрштају са демократијом и њеним развојем у постсоцијалистичким друштвима? Да ли је транзицијска парадигма о традиционалној родној

---

⁶⁶⁸ Милић, Анђелка, „Добитници и губитници у процесу транзиције из угла породичне свакодневице (1991-2001)“, у: Болчић Силвано, Милић Анђелка, пр., *Србија на крају миленијума: Разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр. 274.

⁶⁶⁹ Више о томе у: Gal Susan, Kligman Geil, *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000; Благојевић Марина, пр., *Манирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, АЖИН, Београд, 2000; Gal Susan, Kligman Gail, *The Politics of Gender after Socialism*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2000; Ibrocheva Eva, *Women, Media and Femininity in the Balkans, Advertising, Sex and Post-socialism*, Lexington Books, 2013.

поларизацији приватно/јавно »крива« за нестанак жена из политике и јавне сфере.

Историјски крах социјализма у земљама Северне, Источне и Југоисточне Европе био је политички догађај у историји модерног доба без преседана - променио је социјалну слику друштва, довео до првих демократских избора и увођења демократских институција и пракси. »Очекивало се, пре свега, да ће тај талас докрајчити двовековни процес освајања слободе и демократије започет у време великих грађанских револуција. Тај процес, чију су окосницу чиниле модернизација и демократизација, одвијао се кроз сталну борбу између демократских снага које су тежиле обезбеђењу права појединаца и ауторитарних снага које су настојале да човека појединца подреде диктаторима и апстрактним колективитетима (држави, класи, партији, нацији).⁶⁷⁰ У том „трећем таласу“ демократизације (С.П. Хунтингтон) у кратком периоду написани су уставни, измењена, утврђена или озакоњена основна људска, грађанска или политичка права. Појавиле су се политичке партије и грађанима, и јавности, представиле различите политичке погледе и идеологије. Парламенти су били редизајнирани у демократском поретку ствари, цивилно друштво је било легитимизовано и независни медији установљени. Владавина права и независно судство перципирани су као угаони камен новог поретка. Почетак демократских промена је формално био обећавајући. Али, оно што је остало на маргинама рада постсоцијалистичких влада тичало се родне перспективе мушкараца и жена, дакле, репрезентације рода, родних улога, породичних односа и родно једнаких могућности у политичком, економском и социјалном животу.⁶⁷¹

Социјализам је, како смо приказали, установио једнака политичка права жена и мушкараца, то је био угаони камен идеологије еманципације радничке класе. Еманципација жена била је његов важан политички циљ, али не и суштински, док је учествовање жена у економском, политичком и друштвеном животу био основни постулат социјализма. Жене су

---

⁶⁷⁰ Тркуља, Јовица, „Обнова демократије у посткомунизму“, у: *О демократији*, Зборник радова, Службени гласник, Београд, стр. 201.

⁶⁷¹ Galligan Yvonne, Clavero Sara, Calloni Marina, *Gender Politics and Democracy in Post Socialist Europe*, Barbara Budrich Publishers, 2007, стр. 129-130.

традиционално биле, као што показују статистике, учеснице политичког живота, макар и на политички формалном нивоу и нивоу квота. Политичке једнакости било је на формалном нивоу, зато што жена није било онде где је било стварне моћи. Веома мали број жена налазио се у Централним комитетима и Политбироима, али, у скупштинама бивших социјалистичких земаља оне су чиниле од једне трећине до једне петине чланова парламента.⁶⁷² Њихово симболичко присуство на политичким репрезентативним местима је показивало да су жене добиле једнака права гарантована уставом и законом да учествују у политичком животу и употребе своја политичка права, али то што их је било у тако малом, занемарљивом, броју значи само да нису имале и једнаке могућности.

Почетком деведесетих, када је успостављен нови институционално-политички контекст друштва транзиционог дела Европе, жене су учествовале у тим великим политичким догађајима, али их у новој власти, демократској, није било - жене су нестале из јавности и политичке сфере. Род није био део политичког програма и политичког дискурса. Трансформација у демократију ни у једној од постсоцијалистичких земаља није се односила на жене и њихов положај у било којој области друштва - осим што је женскост увек била референтни оквир за традиционалистички дискурс породице и "мајке нације". Емпиријски показатељи упућују да су жене нестале са оних места где су биле колико толико (негде више, као у сфери рада) присутне - дакле, из сфере плаћеног рада, политике и јавне друштвене промоције. Како наводи Мерилин Рошмајер потребно је да у развоју транзиције разумемо односе нових политичких институција и појављивања жене у том другачијем социјалном и политичком поретку и видимо како су се разумела равноправност жена и женска права.⁶⁷³

---

⁶⁷² На пример, у Русији пре Перестројке било је 33% жена у конгресу народних представника СССР и 50% у локалним органима моћи. Међутим, међу члановима Централног комитета ЦПСУ-а број жена се повећао од 3,3% у 1976. години до 8% у 1990. години, што уствари представља стварни индикатор политичког статуса жена у СССР-у. Тако да су међу 74 вођа федералних органа извршне моћи само две жене. (Lipovskaya, Olga, „Политичка активност и репрезентација жена у структурама моћи. Случај Русије“, у: *Власт без жена или дуги марш*, Женска инфотека, Загреб, 1997, стр. 109.

⁶⁷³ Rueschemeyer, Marilyn, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, M. E. Sharpe, стр. 1998, стр. 3-8.

Статус жена био је редефинисан под ударом економске и политичке трансформације транзиционих друштава Европе. Транзициони период је донео битне родне разлике у социјалној интеграцији. Главна разлика је заправо однос према женском раду и приступ према плаћеном раду жена, који рефлектује однос државе и дефинисања јавног дискурса о родној диференцијацији у културном, економском и политичком пољу заједнице. Жена, као што знамо, знатно је мање било на плаћеним радним местима и оне се у традиционалном моделу родних односа враћају у породицу, па је, самим тим, „егзодусом” у приватну сферу њихова политичка интеграција била више него слаба.

Истраживања јавног мњења у седам земаља, објављена 1991. године, показала су да рад жена ван куће, када имају децу испод школског узраста, није прихватљив и не одобрава га 58% мушкараца Мађарске, док је у Британији и Холандији тај проценат 3%, а у Италији 11%. Такође, истраживање јавног мњења обрађено у Совјетском Савезу показало је тенденцију јачања идеологије „природног одређења” жена, када је 35,8% свих испитаних подржало идеју „да је време да се жене врате у породицу”, али, са друге стране, резултати су показали разлику између жена и мушкараца. Само 30,8% жена је подржавало овај став, насупрот 41,8% мушкараца који су га одобравали.⁶⁷⁴ У бившим друштвима социјализма у периоду транзиције долази до очигледног процеса ретрадиционализације⁶⁷⁵, који се посебно одражава на положај жене, њену социјалну мобилност и социјалне капацитете да учествује у пословима јавне сфере. Поједини аутори наглашавају да је “еманципација” жена у комунизму била повезана са такозваним “двоструким-троструким” теретом рада који је, између осталог,

---

⁶⁷⁴ Einhorn, Barbara, *Cinderella Goes to Market – Citizenship, Gender and Womens Movement in East Central Europe*, Verso, London, 1993, стр. 73.

⁶⁷⁵ Ретрадиционализација је „обнављање традиционалних образаца друштвеног живота и традиционалних вредности у друштвима која су већ захваћена процесима модернизације и глобализације...Реафирмација традиционалног појављује се на глобалном плану као немогућност прогреса, као тежак баласт глобалног светског система и као наличје позитивне визије глобализације, очитујући се у процесима сегментације друштва, преко религијског фундаментализма, национализма, буђења етничких конфликата и обнављања идеала патријархалног и обичајног друштва.“ (Мимица, Аљоша и Богдановић, Марија, пр., ор. cit. стр. 495.)

био у истој економској снази са мушким радом, а поред тога, жене су константно имале главну одговорност за негу деце, за обскрбљавање породице и њено одржавање. Ово, како кажу неке ауторке, може, поред других чинилаца, да објасни незаинтересованост и одсуство жена у првој декади транзиције за учешће у јавном животу и политици.⁶⁷⁶ У том смислу је било разумљиво и питање истраживача - „Где су отишле све те жене?“⁶⁷⁷ Показало се да их нема у сфери политике, нема их на местима у водећим структурама новоформираних политичких партија, парламената и влада, и могло се констатовати да су жене своја политичка права озакоњена у социјализму „оставиле“ изван политике и званичних политичких институција.

Када се регионално погледа лонгитудинална кривуља репрезентације жена у политици у земљама Централне, Источне и Југоисточне Европе, видимо један нагли раст присуства жена у националним парламентима током педесет година, од завршетка II светског рата, па до самог почетка транзиције и првих демократских избора. У целом региону учешће жена у парламентима је опало - од безмало 30% учешћа жена у социјалистичким парламентима, да би се у време транзиције тај број спустио на између 4% и 14% у већини ових земаља.⁶⁷⁸ У парламенту Мађарске, где је постојао необзнањени систем квота, до 1980-их било је 30% жена. После првих слободних парламентарних избора у Мађарској жене су чиниле само 7% парламентарних представница, а 1994. године број жена парламентарки порастао је на 11%. На изборима за локалну управу жене су 1990. године освојиле 16,8% градоначелничких позиција.⁶⁷⁹ Одмах после првих демократских избора у тадашњој ЧСФР проценат жена је смањен од 29,5% на 6%, да би се у Чешкој на трећим демократским изборима одржаним јуна

---

⁶⁷⁶ Funk, Nannete, Marion, Mueller, ed., *Gender Politics and Post-Communism-Reflection from Eastern Europe and Former Soviet Union*, Routledge, New York, 1993, стр. 310.

⁶⁷⁷ И како каже Барбара Ајнхорн, ово може да изгледа као неозбиљно питање, јер оне нису испариле после свега. Али шта је испарило - еуфорија и оптимизам, заједно са надом и сновима од пре годину дана, енергија и потенцијал за промене као дело самих жена. (Einhorne, Barbara, "Where Have All the Women Gone? Women and Womens Movements in Central Europe", *Feminist Review*, No. 39/1991, стр. 20).

⁶⁷⁸ *Women in Transition*, op. cit., стр. 19.

⁶⁷⁹ Nemenyi, Maria, „Žene u javnom životu i politici za vrijeme državnog socijalizma i nakon političke promjene u Mađarskoj“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997, стр. 32.

1996. године по први пут појавила тема жене и политика. Број жена је порастао у Чешком парламенту након избора 1996. године са 10% на 15%, што значи да од 200 посланика, 30 су жене. Много је више жена у локалним телима – 17, 9% и многе од њих су градоначелнице.⁶⁸⁰ То само може да буде потврда старог политичког родног аксиома, да је број жена већи на оним политичким местима где су моћ и углед политичке функције мањи. Након 1989. године у Румунији је започео нови, плуралистички политички живот, међутим, са врло ниским учествовањем жена у политици. Румунија је за време социјализма имала међу посланицима трећину жена, након пада комунистичке власти и демократских избора жене заузимају 3,5% места у Парламенту. У Румунији се после 1989. године може видети врло мало жена у политичкој арени, у којој се очито сналазе само мушкарци. Анализе су показале да жене немају узора, да су обесхрабрене и забринуте, да се питају да ли уопште припадају области политике.⁶⁸¹ Први избори у Пољској одржани су 1989. године и тада су 62 жене биле у доњем дому парламента, што је 13%, шест жена је било у сенату што је било 6%. Следећи избори одржани су 1991. године и онда је заступљеност жена у парламенту, доњем дому била 9%, а у сенату 8%, да би 1997. године било 13% жена заступница у оба дома парламента. Пољска је иначе имала 1990-их година преко 100 активних политичких странака, од којих је само њих десет имало значајан утицај.⁶⁸² Истраживање јавног мњења у Пољској спроведено 1993. године показало је да само 0,7% жена припада политичким странкама, да је главни разлог незаступљеност жена у политици генерална индиферентност жена према политичким партијама, слаба идентификација са било којом појединачном странком, њеном идеологијом и гледиштима, антипатија према страначкој дисциплини и недостатак интереса за политику. Међутим, и поред слабе заступљености жена у оба дома парламента, у њему су постојали Женски Лоби и Парламентарна женска група. Чланице ових

---

⁶⁸⁰ Havelkova, Hana, „Politička nezainteresiranost čeških žena“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997, стр. 10.

⁶⁸¹ Marin, Mara, „Žene u politici i politika za žene“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997, стр. 96-97.

⁶⁸² Baraniewska, Dagmara, „Nedovoljna politička zastupljenost žena u Poljskoj“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997, стр. 90-91.

женских политичких група прелазиле су страначке границе и било је укључено преко две трећине жена чланица оба дома парламента. Оне су интензивно одржавале стални контакт са женским невладиним организацијама.⁶⁸³

У парламенту Руске федерације 1990. године број жена је износио 5%, а 1993. године био је 9%, чему је највише допринела појава политичког покрета „Жене Русије”, које су у парламенту добиле 21 место. Пример Русије и политичке репрезентације жена у њој показује како је вертикална подела моћи формирана кроз родну сегрегацију, наиме, у 1994. години свих 89 регионалних администрација Руске федерације водили су мушкарци.⁶⁸⁴ Неколико година касније (1996-1997) министарка Социјалне правде једина је жена међу 35 чланова владе, а у самом Председништву уопште нема жена. Председник владе и осморица његових заменика су мушкарци. Од 152 заменика министара, само су две жене, обе у Министарству просвете. Тако да жене сачињавају 1,4% свих владајућих органа Министарстава. Политички и социјални статус женских организација у Русији види се кроз изборе из 1995. године када је било само шест женских организација које су имале легално право формирања својих политичких алијанси/блокова: политички покрет „Жене Русије”, социо-политички покрет „Женска лига”, „Унија жена Русије”, „Асоцијација пословних жена Русије”, покрет „Мајки војника” и фондација „Женска иницијатива”. Међутим, анализе су показивале да су женске групе биле раздвојене на организацијском нивоу, да нису представљале стварну политичку моћ, иако су имале одређени политички потенцијал.⁶⁸⁵

Источноевропски истраживачи родних односа и политике често су се питали како да објасне два, наизглед, несразмерна процеса у источно европским друштвима – све већу социјалну видљивост жена у образовању и запошљавању, и њихову све мању партиципацију у политици и процесу

---

⁶⁸³ Op. cit, стр. 92.

⁶⁸⁴ У Русији је од старе генерације бољшевика до предвечерја перестројке само једна жена - Екатерина Фуртсева била чланица Политбироа, од 1957. године до 1960 године. (Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, M.E. Sharpe, 1998, стр. 9).

⁶⁸⁵ Lipovskaya, Olga, op. cit., стр. 110-112.

доношења одлука.⁶⁸⁶ П. Гилиан и А. Квак наводе истраживања која су установила да су жене мање спремне, или се оне тако виде, од мушкараца да буду заступљене у лидерским позицијама у политичким партијама и да жене које се кандидују у новим вишестраначким изборима имају мање шансе од мушкараца да буду изабране. Без обзира на неке мере које су довеле до повећања броја жена на следећим слободним изборима, жене ипак нису биле на оним важним политичким местима где се „прави политика” и где се доносе политичке одлуке од значаја за заједницу, на пример, важне одлуке о рату и миру, економској расподели ресурса и богатства, капитала, итд. То нам заправо склања поглед са структурно условљене вишедимензионалне родне неравнотеже у односима социјалне, економске и политичке моћи, које у многим транзицијским земљама имају тенденцију да буду све неповољније по жене. Како социјализам није био у стању да ослободи жене, ако имамо у виду однос према приватној сфери као доминантно женском пољу идентитета, у транзицији је само продужен патријархални родни режим под „хегемонијом патерналистичке државе”.

Анализе и статистички извештаји из постсоцијалистичких земаља говорили су на самом почетку транзиције о нарастајућој феминизацији сиромаштва и беде, масовној и растућој употреби и експлоатацији жена на сивом и црном тржишту рада, проблемима родитељства и бриге за породицу и деци, и др. Међутим, колико су у каснијем развоју биле велике разлике или сличности између једне Мађарске, Пољске или Словеније? Мађарска се труди да за разлику од Пољске одржи незапосленост жена, што неки аутори виде као настајање нових родних режима. Пољска се као друштво сматра најснажнијим повратком у традицију, где је утицај Католичке цркве пресудан и која није подржавала либерално законодавство о абортусу или је, на пример, подржавала незапосленост жена. Словенија је у том периоду показивала највише потенцијала за родну једнакост, што се видело у смањењу родног јаза између плата мушкараца и жена, и имала је највиши

---

⁶⁸⁶ Mežnarić, Silva and Ule, Mirjana, „In Pursuit of a Framework Delayed Modernization and Emancipation of Women in the Balkans“, u: Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, M.E. Sharpe, 1998, стр. 196.

ниво присуства жена на местима доношења одлука у односу на друге земље транзиције.⁶⁸⁷

Србија је на путу транзиције и освајања демократског поретка у коме ће, како се претпостављало, жене остварити своја једнака политичка права, кроз право да бирају и буду биране, као и да буду равноправно са мушкарцима присутне у свим сегментима институционалне политике, остала, као и друге земље транзиције, без учешћа жена у јавности. Ако је женско питање тест за демократију, онда је нова посткомунистичка Србија далеко од демократског друштва.⁶⁸⁸ Оштар пад политичке партиципације жена и њено повлачење из јавне области, говори о томе да су жене пре биле објекти промена него његови агенси. Читав тај процес може се назвати процесом „доместификације” или репатријалхализације, који је уједно био и редефинисање улоге жена. Односно, присиљавање жена да опет играју традиционалне улоге и ослоне се на патријархалне родне аранжмане у сфери приватног и једино опстајућег модус вивенди жена – „саможртвујући микро матријархат”. “Србија је пример заустављених еманципацијских процеса у породици и родним улогама”.⁶⁸⁹

Родни режими у политици у Србији 1990-их, врло јасно су преусмерили концепт политичке моћи на традиционално поље мушких улога и задатака. Иако су жене чиниле половину бирачког тела у Србији, оне су након првих, демократских и вишестраначких избора од 9. децембра 1990. године освојиле 1,6% посланичких места.⁶⁹⁰ На вишестраначким изборима одржаним у бившим социјалистичким републикама Југославије 1989. године и 1990. године број изабраних жена у парламентима се изразито смањило: у

---

⁶⁸⁷ Pascall, Gillian and Kwak, Anna, *op. cit.*, стр. 185.

⁶⁸⁸ Анђелковић, Бранка, „Reflections on Nationalism and Its Impact on Women in Serbia”, у: Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, М.Е. Sharpe, 1998, стр. 235.

⁶⁸⁹ Вујадиновић, Драгица, „Транзицијски процеси, политичка култура и цивилно друштво”, у: Михајловић, Срећко, ур., *Пет година транзиције у Србији*, Социјалдемократски клуб, Фондација Фридрих Еберт, Београд, 2006, стр. 197.

⁶⁹⁰ Жена је у парламентима СФР Југославије од 1979. године до 1989. године било око 17%, с стр. тим што их је највише било у покрајинским скупштинама 24,4%. У то време примењивао се „кључ” који се односио на избор жена и припадника националних мањина. (*Југославија 1918-1988*, Статистички годишњак, Савезни завод за статистику, Београд, 1989, стр. 423.)

Словенији на 13%, Хрватској на 4,5%, у Црној Гори на 4%, у Македонији на 3,3%, и у Босни и Херцеговини на 2,9%.⁶⁹¹ Извесно је да је транзиција дефинисала улогу жена у политици, тако што је жену „затворила” у породични миље у коме патријархална традиција, овде и свугде, у жени види само супругу и мајку, а не и некога ко има своје посебности и право да одлучује о свом животу и заступа своје интересе. Тај модел традиционалности је принципијелно искључивао жене, и инсистирао на представи о жени која суштински не припада политици и у њој нема шта да тражи. Пословично и традиционално, рекли бисмо, политика је "мушка област" и у њу не улазе жене. Жене остају симбол "женске области" – породице, и у њој су доминантне, суштински и бројчано. То је и даље доминатно «мушка политика» која искључује жене из институционалне политике или умањује њихову политичку моћ, чак и када су институционално заступљене.

Квалитет политичког живота и учешће жена у политици у Србији, као и у свим земљама у транзицији, веома је низак и суочен са различитим препрекама. Он се тиче начина вршења политике у запаљивој, конфликтној, политичкој атмосфери, рата, национализма, криминализације политике, што је све повезано са негативним стереотипима и предрасудама према женама, увећаним услед ретрадиционализације и репатријархализације српског друштва.⁶⁹² Све то је само производ начина преговарања о дискурсу репродукције који у пост-социјалистичком контексту земаља у транзицији имају четири различите политичке сврхе. Дакле, дискурси о репродукцији редефинишу однос између појединца и друштва, између државе и њених грађана; реконструишу категорију нације и идентификују групе које припадају и не припадају одређеној нацији; реконфигуришу политички

---

⁶⁹¹ По Извештају Савета Европе пре избора 2000 године, по заступљености жена у Савезном парламенту, Југославија (заједно су је чиниле републике Србија и Црна Гора) се налазила на самом дну листе са 5,1%. Иза ње биле су још само Молдавија 4,8%, Лихтенштајн 4,1% и Турска 2,4%. (Пузигаћа, Милка, *op. cit.*, стр. 3)

⁶⁹² „*Old boys club*“, асоцира на начин вођења тзв. „мушке“ политике у Србији и њено затварање у родни идентитет носилаца политичког одлучивања. По дефиницији „*Old boys club*“ су организације које искључују жене и ту нарочито спадају они клубови са утврђеном мушком контролом.

легитимитет државе и конструишу жене као посебне врсте социјалних актера.⁶⁹³

Жарана Папић, анализирајући из родне перспективе „суноврат Србије у транзицију”, говори о томе да је у временима кризе и базичне социјалне трансформације, деконструкција претходног родног поретка један од најсуштинскијих чинилаца промене и ефективни инструмент глобалног реструктурирања моћи. Она каже да је у оквирима Србије најутицајнији концепт процеса изградње посткомунистичке државе био концепт националне државе, идеологија државе и етнички национализам (заснован на патријархалним принципима), који неминовно постају најдоминантнији објекат силе. На тај начин су различите форме хегемоног национализма, националног сепаратизма, шовинизма и расистичког искључивања или маргинализације (старих и нових) мањинских група, као правило, све биле повезане са патријархалним дискриминаторним политикама против жена, политикама које су биле разорне за социјална и грађанска права, она која су женама раније била грантована под старим комунистичким поретком.⁶⁹⁴

Невидљивост жена у политици у посткомунистичком систему у Србији, између осталог, последица је и патријархалног (патерналистичког) комунистичког наслеђа, који је за жене обезбедио пуну законску једнакост и сигурност рада, образовања, наслеђа, развода и/или абортуса, „али их је стратешки спречио да постану активни политички субјекти своје судбине”.⁶⁹⁵ У основи, то је био концепт ретрадиционализације женских идентитета, друштвених улога жена и модела њихове симболичке видљивости, заправо, то је значило да „уместо освајања више слободе, жене су се вратиле у ‘историју’”.⁶⁹⁶ За Србију, а, мање или више, и за друге државе бивше СФРЈ, важи модел „одложене модернизације” - стање у коме су жене одсутне из јавне сфере, где нема грађанског друштва, тржиште рада је родно

---

⁶⁹³ Gal, Susan and Gail, Kligman, *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative-Historical Essay*, op. cit., стр. 21-22.

⁶⁹⁴ Папић, Жарана, „Women in Serbia: Post-Communism, War and Nationalist Mutations”, in: Ramet, Sabrina, ed., op.cit., стр. 154.

⁶⁹⁵ Op. cit, стр. 155.

⁶⁹⁶ Анђелковић, Бранка, op. cit., стр. 245.

подељено, а „еманципаторски” модели служе да репродукују обрасце моћи номенклатуре.⁶⁹⁷

5.4. Политичка права жена и политичка репрезентација жена у транзицији - чињенице

Након рушења система бившег социјализма и распада СФР Југославије Србија није била спремна да се ухвати у коштац са новим изазовима. Слободан Милошевић је учвршћивао своју власт на националним конфликтима, етничким сукобима и касније рату. Све то је давало маха једном агресивном национализму, где се демократским променама придавало мање важности, него такозваној етничкој/националној еманципацији због чега су заустављене економске и политичке реформе.⁶⁹⁸

Социјалистичка демократија и њена југословенска варијанта, као глобална непосредна демократија или глобално смоуправљање, нестали су са друштвене сцене сломом држава реалног социјализма у СФРЈ 1989/1990. године.⁶⁹⁹ У Србији је у изузетно идеолошки, национално и традиционално, дефинисаном социјалном контексту било тешко да импулси демократије пронађу своје аутентично место. У тим политичким условима је после првих вишестраначких избора 1991. године успостављена представничка демократија, за коју Јозеф Шумпетер каже: „Демократија само значи да народ има могућности да прихвати или да одбаци људе који треба њиме да управљају ... то јест слободну утакмицу међу политичким вођама у борби за гласове бирача.”⁷⁰⁰ У демократију и њен поредак у том смислу спадају све институције које нужно омогућавају демократски процес, као што су

---

⁶⁹⁷ Mežnarić, Silva and Ule, Mirjana, op. cit., стр. 211.

⁶⁹⁸ Голубовић, Загорка, „Промене у Србији 2000. године: узроци, очекивања постигнућа“, у: Голубовић, Загорка и група аутора, пр., *Политика и свакодневни живот. Србија 1999 – 2002*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2003, стр. 25.

⁶⁹⁹ Избори у Југославији и у осталим земљама „реалног социјализма“ у Југоисточној Европи у раздобљу од 1945. до 1990. ипак нису били укинута, али се изборна надметања до којих је долазило у редовним интервалима нису могла сматрати слободним и поштеним изборима. (Гоати, Владимир, Избори у СРЈ од 1990. до 1998. - *Воља грађана или изборна манипулација*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, 2001, стр. 12.)

⁷⁰⁰ Гоати, Владимир, *Политичке партије и избори у демократском поретку*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, 2001, стр. 11.

парламент, политичке партије, избори и слободни медији. „Те институције одређују круг учесника „политичке игре“ и процедуре по којима се она одвија“.⁷⁰¹ Нови правни и институционални системи у транзицији, као што је то био случај у Србији, променили су политички и парламентарни живот и жене су се суочиле са ситуацијом у којој су околности захтевале да се боре да задрже и захтевају политичка, економска и социјална права.

„Потпуно измењени аспект положаја жена је њихов однос према политици и политичком“.⁷⁰² У тим социјалним релацијама жене су се нашле између једнаких политичких права са мушкарцима и друштвене неједнакости која је била њихова одређујућа карактеристика. Када у центар анализе поставимо политичка права жена и њихово уставно дефинисање, онда су уставне одредбе основа начина реализације политичких права жена и оне утемељују, одређују и нормирају право на равноправност и забрану дискриминације. Нормативни акт који уводи у политички процес избора жене и мушкарце – Устав, донет је у тим измењеним политичким околностима 28. септембра 1990. године.⁷⁰³ Члан 42. Устава гласи:

„Грађанин који је навршио 18 година живота има право да бира и да буде биран у Народну Скупштину и у друге органе и изборна тела.

Избори су непосредни, бирачко право је опште и једнако, а гласање је тајно.

Кандидата за народног посланика и за друге органе и изборна тела може предложити политичка странка, друга политичка организација или група грађана.“⁷⁰⁴

У Уставу је, како видимо, уставна норма о политичким правима дефинисана као *par excellence* родно неутрална уставна норма. Како каже Маријана Пајванчић, она је »на општи начин свакоме гарантовала право равноправности без обзира на било које лично својство. Ова начелна уставна

---

⁷⁰¹ *Op. cit.*, стр. 11.

⁷⁰² Регулска Јоана, „Политика, политичко и род у средишњој и источној Еуроци: однос у настајању“, у: *Власт без жена или дуги марш – Governments Without Women or the Long March*, Женска инфотека, Загреб, 1997, стр. 72.

⁷⁰³ Када је створена нова заједничка држава, почетком 1992. године донет је Устав Савезне републике Југославије.

⁷⁰⁴ Устав Републике Србије из 1990. године, *Службени гласник РС*, бр. 1/90.

норма представљала је само опште правило које непосредно није било могуће практично применити». ⁷⁰⁵ Устав се ни на који начин није бавио облицима дискриминације и регулативом која би се односила на забрану дискриминације, односно, јемство права на равноправност. ⁷⁰⁶ Начелно уставно гарантовање равноправности мушкараца и жена је важан начин легитимизације основних људских права, у које спада и право жена на равноправно учешће у политичком животу. »Међутим, једнакост права не значи аутоматски и једнак приступ правима, као што је то очито у подручју политичких права: увести опште право гласа није исто као рећи да сваки грађанин, био мушкарац или жена, има исте шансе да постане чланом парламента. У многим је случајевима правна једнакост чисто теоретска, узевши у обзир друштвене и културне препреке које претходно онемогућене скупине још увек морају превладати». ⁷⁰⁷ Показало се, наравно, да родно не диференцирано право учвршћује родну неједнакост, ослањајући се на формалну једнакост која у условима фактичке неједнакости продубљује родни јаз и тако омогућава дискриминацију.

Правни положај жене у транзицији, њен формално правни статус и њена грађанска права била су део друштвеног миљеа, у коме је схватање и однос према вредности и значају улоге жене у друштвеној заједници био рефлекс стања доминирајућег патријархалног дискурса - у атмосфери ратничке идеологије и ретрадиционализма. Невидљивост жена у политичком животу и ниска парламентарна партиципација били су последица како укупних социјалних збивања, тако и ауторитарних политичких тенденција владајуће елите и националистичке политичке атмосфере. На изборима одржаним у Србији до 2000. године владајућа партија републике Србије СПС (Социјалистичка партија Србије) имала је неприкосновен положај у институционалној, економској и медијској сфери.

---

⁷⁰⁵ Пајванчић, Маријана, »Анализа поступка усвајања закона из области родне равноправности и антидискриминационог законодавства у Народној Скупштини«, у: Стојиљковић Зоран, Лончар Јелена, Спасојевић Душан прир., *Политичке странке и законодавна активност Народне Скупштине Републике Србије*, ФПН, Центар за демократију, УНДП, Београд, 2012, стр. 79.

⁷⁰⁶ Више и детаљно о томе у: Пајванчић, Маријана, *op. cit.*, стр. 79-82.

⁷⁰⁷ Sineau, Mariette, *Равноправност - Вијеће Еуропе и судјеловање жена у политичком животу*, Council of Europe Publishing, 2003, стр. 51.

Присвајање права од стране владајуће партије – СПС, да арбитрарно одлучује о изборним институцијама (правилима, процедурама, механизмима) обезбедило јој је суштинску предност над осталим политичким партијама и покретима. Наиме, „политичке институције нису неутралне у односу на интересе различитих субјеката, него неким од њих омогућавају да остваре своје интересе, а друге у томе спутавају. У институционалној сфери, владајуће партије обезбеђивале су надмоћан положај над опозицијом, између осталог, одлучујући једнострано, уз ослонац на „гласачке машине“ у парламентима двеју република и у савезном парламенту, о „изборним формулама“, изборном цензусу, броју изборних јединица и др.“⁷⁰⁸

Нестанак жена из сфере политичке партиципације и управљања потврдили су први вишестраначки избори у Републици Србији.⁷⁰⁹ На првим вишестраначким изборима 9. децембар 1990. године учествовале су 53 политичке странке, коалиције и групе грађана и предложиле укупно 1.706 кандидата/кандидаткиња за народне посланике. На тим првим, таквим, изборима међу посланицима у Скупштини Србије било је само 1,6% изабраних жена - посланица, што је у том тренутку био најмањи резултат у Европи.⁷¹⁰ Дакле, само 4 жене су биле изабране у Скупштину Србије.⁷¹¹ Прве жене парламентарке политичког плурализма у Србији биле су: Слободанка Шошевић, Слободанка Ђордан, Марија Михајловић и Верица Симеуновић. Све оне биле су чланице Социјалистичке партије Србије.⁷¹² Мушкарци су били председник, потпредседници и секретар Народне Скупштине. И у свим следећим саставима Скупштине Србије положај жена парламентарки није побољшан, он је показивао само незнатан раст, жене су биле драстично мало заступљене, као што је приказано у табели 1., да би њихов број порастао, не у

---

⁷⁰⁸ Гоати, Владимир, *Политичке партије и избори у демократском политичком систему*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, 2001, стр.65.

⁷⁰⁹ У временском оквиру од 1990. до 2000. године у Србији су пет пута одржани избори за републички парламент, и то: 9. децембра 1990, 20. децембра 1992, 19. децембра 1993, 21. септембра 1997, 23. децембар 2000. године. (Гоати, Владимир, *Политичке партије и избори у демократском поретку*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, 2001, стр.65.)

⁷¹⁰ *Заступљеност жена у политици, Истраживање – Хрватска, Србија, Црна Гора, Македонија и БиХ*, Фондација Хајнрих Боелл, Сарајево, 2015, стр.12.

⁷¹¹ *Статистички годишњак Југославије*, Савезни завод за статистику, Београд, 1991, стр. 438.

⁷¹² Михајловић, Верица и Радоњић, Зоран, *Две деценије вишестраначја у Републици Србији. Устави, избори и носиоци власти 1990-2000*, Службени гласник, 2011, стр. 44-60.

значајном и индикативном броју, после демократских избора 2000. године на 10,8%. То показује како, између осталог, наводи Кетлин Монтгомери да је након слома социјализма број жена у парламентима драстично опао, да су мушкарци били ти који су оснивали и били лидери нових политичких партија, да су они преговарали о правилима демократске утакмице и да су мушкарци попуњавали просторе моћи.⁷¹³

Табела 14. Заступљеност жена у Парламенту Републике Србије 1991-2000⁷¹⁴

9. децембар 1991. година	20. децембар 1992. година	19. децембар 1993. година	21. септембар 1997. година	23. децембар 2000. година
4 жене или 1,6 %	9 жена или 3,6%	13 жена или 5,2%	12 жена или 4,8%	27 жена или 10,8%

Током лета и јесени 1992. године договором владајуће и опозиционих партија одлучено је да се одрже ванредни избори на свим нивоима. Дошло је до промена изборног законодавства и донети су нови закони о избору народних посланика и изборним јединицама за избор народних посланика, као и Закон о изменама и допунама Закона о избору председника Републике.⁷¹⁵ Суштинска измена изборног система била је фокусирана на увођење пропорционалног модела и напуштање дотадашњег већинског система расподеле мандата. Други вишестраначки избори за републички парламент Србије одржани су 20. децембра 1992. године. На тим изборима су се за поверење грађана и грађанки државе Србије надметале 104 политичке партије, покрети, коалиције и групе грађана. После избора у републичком парламенту Србије било је 9 жена народних посланица - Душица Николић (СРС), Љиљана Тица (СРС), Бранка Јешић (СПС), Маргит Савовић (СПС), Зорица Денда (СПО), Горица Гајевић (СПС), Јоргованка Табаковић (СРС), Љиљана Стојковић (СПС), Соња Шћепановић (СПС), Слободанка Тодоровић

⁷¹³ Montgomery, Kathleen A., Introduction, u: Matland, Richard E., Montgomery, Kathleen A., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003, стр. 1.

Удео жена у националним парламентима пао је са регионалног просека од 30% на мање од 10%, у неким земљама и испод 5%.

⁷¹⁴ Михајловић, Верица и Радоњић, Зоран, *op. cit.*, стр. 39-170.

⁷¹⁵ *Службени гласник РС*, бр. 79/92.

(СПС).⁷¹⁶ Народном Скупштином је председавао мушкарац, од пет потпредседника једна је била жена - Бранка Јешић, такође, жена је била и секретарка Народне Скупштине.

Не задуго, децембра 1993. године, одржани су ванредни, трећи вишестраначки избори за Народну Скупштину. У изборном такмичењу учешће је узело 84 различите политичке странке, коалиције и групе грађана. У парламентарни »мушки клуб« ушло је 13 жена - Бранка Јешић, (СПС), Наташа Гаћеша (СПС), Љиљана Лучић (ДС), Душица Николић (СРС), Јелена Радаковић (ДС), Зорица Денда (СПО), Славица Ђукић (СПС), Горица Гајевић (СПС), Бојана Ристић (СПО), Елвира Фекете Влаович Ковачев (СРС), Јоргованка Табаковић (СРС), Јелена Милетић (СПС), Јела Веселић (СПС). Председник и потпредседници Народне Скупштине били су мушкарци, једино је секретарка Скупштине била жена.⁷¹⁷

Следећи, четврти, избори обављени су 21. септембра 1997. године и за њих је 89 политичких групација предложило 2.533 кандидата/кандидаткиња. Жене су освојиле 12 места у Скупштини - Татјана Олујић (ЈУЛ), Горица Гајевић (СПС), Милена Андрић (ДА), Јела Веселић (СПС), Снежана Бајовић (СПО), Лепосава Милићевић (ЈУЛ), Сања Чековић (СПО); Невена Петковић (СПО), Февзија Мурић (Листа за Санџак др Сулејман Угљанин), Бојана Ристић (СПО), Јованка Михајловић (СПО) и Јоргованка Табаковић (СРС).⁷¹⁸ Сви изабрани од предсеника Народне скупштине, његових подпредседника и секретара Скупштине Републике били су мушкарци.

Избори за народне посланике 2000. године у Републици Србији били су производ друштвених и политичких догађања око савезних избора у Југославији у септембру и октобру 2000. године. Огромна ерупција политичког бунта грађана прелила се и на републички ниво власти. Тако да

---

⁷¹⁶ Михајловић, Верица и Радоњић, Зоран, *op. cit.*, стр.75-89.

⁷¹⁷ Укупни узвештај о резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије одржаних 19. и 26. децембра 1993. године и 5. јануара 1994. године објављен је у: *Службени гласник РС*, бр. 3/94.

⁷¹⁸ Укупни узвештај о резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије одржаних 21 и 28. септембра и 5. октобра 1997. године објављен је у: *Службени гласник РС*, бр. 48/97.

је 14. октобра постигнут договор већине странака да се ванредни избори за Народну Скупштину Србије одрже најкасније до краја 2000. године. Избори су одржани 23. децембра 2000. године и жене-парламентарке су на почетку 21. века ушле у Парламент у највећем броју до тада и освојиле 10,8% посланичких места.⁷¹⁹

Од 250 посланика - 27 су жене: Наташа Јовановић (СРС), Гордана Поп Лазић (СРС), Живодарка Дацин (СПС), Милена Андрић (ДА), Леила Руждић Трифуновић (ДЦ), Гордана Чомић (ДС), Светлана Стојановић (ДСС), Душица Анђелковић (ДС), Маја Маршићевић Тасић (ДС), Александра Сајков (НС), Нада Колунџија (ДС), Јелена Миленковић (СД), Александра Јоксимовић (ДС), Наташа Милојевић (СД), Вишња Нежић (ЛСВ), Неда Арнерић (ДС), Теодора Влаховић (РДСВ), Емилија Крстић (ДСС), Бојана Алексић (ДСС), Милка Маринковић (ДС), Марина Стаменковић (ДСС), Милена Милошевић (ДС), Наташа Мићић (ГСС), Горица Мојовић (СПС), Олгица Кирћански (СД), Анита Беретић (ДС) и Вера Марковић (СДУ).

Бирачко тело у Србији чинило је 52% жена. На изборима за Народну Скупштину Републике Србије 23. децембра 2000. године укупно је кандидовано 1.530 кандидата, од тога 173 жене или 11,31%. Ако њихов број посматрамо кроз представљање у политичким партијама, највећи проценат на изборним листама имала је ССЈ – 20, 61%, затим ДОС - 14%, ДСП – 13,33%, СПО – 12,8%, ЈУЛ - 10,32%, ССДП - 9,17%, СРС – 8,8% и СПС – 5,2%.

Од укупно 176 посланика демократске опозиције Србије (ДОС), 24 су жене или 13,6%; од 23 посланика СРС-а, 2 су жене или 8,7%; а од укупно 37 посланичких места СПС-а 1 место је заузела жена или 2,7%.⁷²⁰ Мушкарац је председник Скупштине, док су две потпредседнице жене. У Скупштинама општина у Србији процента учешћа жена креће се од 2% до 10%, а има и Скупштина у којима нема жена.⁷²¹

---

⁷¹⁹ Укупни узвештај о резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије одржаних 23. децембар 2000. године и 10. јануар 2001. године објављен је у: *Службени гласник РС*, бр.2/01.

⁷²⁰ Ђопић Сања, "Положај и улога жене у друштву", *op. cit.*, стр. 33-35.

⁷²¹ *Где су жене*, Глас разлике- Група за промоцију женских политичких права, Београд, 2001, стр. 3.

Када из родне перспективе посматрамо промену политичког и друштвеног контекста избора у Србији 2000. године, онда морамо да нагласимо чињеницу, да су се у прелиминарни и сам изборни ток, укључиле жене, за које се претпостављало да су пасивни део бирачког корпуса, да чешће апстинирају, да су аполитичне и да о томе за кога се гласа одлучује мушкарац као »глава породице«. Међутим, жене из политичких партија, синдиката, медија и женских група су у припремама за септембарске изборе, затим најављене и одржане републичке изборе, својом бројношћу, активношћу, храброшћу, знањима и вештинама одиграле битну улогу и одлучујуће утицале на победу демократске политичке опције.⁷²² Пред парламентарне изборе у Србији сачињен је договор⁷²³ о већем учешћу жена у новом српском Парламенту. Да би се остварио политички утицај жена и да би жене заузеле одређени број места у парламенту и имале неки утицај, било је потребно да се политичарке организују, дефинишу своје циљеве и задатке. На тим идејама је настала *Женска политичка мрежа* (ЖПМ)⁷²⁴. У раду ЖПМ-а учествовале су без разлике чланице свих странака ДОС-а. Иако је била у почетку примљена са дозом скепсе, ЖПМ је током свог деловања, као видљив политички субјекат, вршила притисак на страначке структуре - пре свега на очувању јединства ДОС-а, а потом и на кандидовању већег броја жена на листама.⁷²⁵ Политички договор са лидерима лидера ДОС-а, као »нови друштвени уговор« између политичара и политичарки, припремиле су жене из политичких странака и понудиле им га на потписивање. Активна

---

⁷²² Op. cit., стр. 3.

⁷²³ Иницијатива је покренута на конференцији »Женска политичка перспектива«, одржаној на Палићу, од 3-6 фебруара 2000. године. Утврђена су три кључна правца деловања жена: повезивање и координација међу женама у политичким странкама, медијима, синдикатима и НГО; формирање женске политичке мреже, која треба да повеже политичарке и избори се за веће учешће жена у политици, посебно за већи број жена у представничким телима, и организовање кампање за септембарске изборе 2000. године. (Пајванчић, Маријана, »Равноправност полова. Репрезентовање у Скупштинама - институционални механизми. Пет година после (2000 - 2005)«, у: Радни материјал за књигу *Пет година после - Женски покрет у Војводини 200-2005*, Покрајински зваод за равноправност полова, Нови Сад, 2005, стр. 3)

⁷²⁴ *Женска политичка мрежа* била је хоризонтално организована, без посебно изабраних органа или лидерки и преузела је на себе посебан задатак оснаживања жена у странкама. Престала је са активним радом током 2002. године (Чомић, Гордана, »Жене и парламентарни живот 2002.-2005.«, у: Радни материјал за књигу *Пет година после - Женски покрет у Војводини 200-2005*, Покрајински завод за равноправност полова, Нови Сад, 2005, стр. 26.)

⁷²⁵ Јоксимовић, Александра, op. cit., стр.11.

политичка партиципација жена са циљем да се интервенише у концепт политичких промена, наслањала се на активистичку компоненту идеје да »само феминистичко залагање даје приоритет родној једнакости у политичкој репрезентацији«. ⁷²⁶ Дакле, три таква захтева била су предмет договора:

1. Најмање 30% жена на кандидатској листи ДОС-а за посланике у Народну Скупштину Републике Србије;
2. Додела најмање 30% посланичких мандата који припадају кандидатској листи ДОС-а кандидатима манаје заступљеног пола;
3. Спремност лидера да преузму договор и јавно преузимање обавеза да се договор поштује. ⁷²⁷

Ови захтеви, које су поставиле жене из ЖПМ, концентришу се у једно кључно питање борбе за родну равноправност жена у политици - Да ли ће све жене, које чине половину популације, учествовати у свим аспектима политичког процеса, укључујући и гласање, организовање, прикључивање политичким партијама, као и номиновање на свим изборним нивоима? Присуство жена у Парламенту, главном центру законодавне власти, представља тест од круцијалног значаја. ⁷²⁸ Поред борбе за веће учешће жена на листама, *Женска политичка мрежа* понудила је и свој предизборни програм који је садржавао главне смернице будућег деловања жена у Парламенту – обезбеђивање репрезентативности у парламентима (изборно законодавство и увођење квота на кандидатским листама) и борба против насиља, сиромаштва и страха. ⁷²⁹

Како налази показују и процес кандидовања и процес регрутовања парламентарних представника/представница био је у корист мушкараца – они су доминирали и на изборним листама и у посланичким клупама. Жене - лидерке, изузев Весне Пешић, у протеклој декади нису постојале. Међутим, у опозиционим странкама жене су представљале измедју 30% и 40% чланства,

---

⁷²⁶ Lovenduski, Joni, *Feminizing Politics*, Polity Press, 2005, стр. 15.

⁷²⁷ Од 18 лидера ДОС-а договор је потписало 12 лидера. (Пајванчић, Маријана, »Равноправност полова. Репрезентовање у Скупштинама - институционални механизми. Пет година после (2000 – 2005)«, *op. cit.*, стр. 3.)

⁷²⁸ Јоксимовић, Александра, *op. cit.*, стр.12.

⁷²⁹ Чомић, Гордана, »Жене и парламентарни живот 2002.-2005.«, *op. cit.*, стр. 26.

у зависности од тога која странка је била у питању. Иако је проценат женског чланства био висок, »женско питање« није било од политичког интереса у програмима политичких партија и није било на политичкој агенди. У томе су предњачиле странке конзервативног дела ДОС-а. Странке левог центра показале су нешто више интереса за женска питања (ДС, ГСС, ДЦ, СД, СДУ).⁷³⁰

Али и у тој оскудици жена политичарки, треба рећи да је број изабраних жена био највећи, од када се одржавају вишестраначки избори. О томе се може говорити као о широко организованом отпору цивилног друштва и женских политичких група. Клатно је померено, изборни показатељи говоре о повећању броја парламентарки, скоро два пута него у претходним изборним годинама, што је, наравно, далеко од изборних квота и жељене промене законодавства.⁷³¹ Парламент у Србији као »институционална мушкост«, померен је у својој родној структури ка видљивијем присуству жена политичарки и то захваљујући њиховој организованој активистичкој мобилизацији за политичку равноправност жена. У том смислу ће се и парламентарци, сматрамо, сензибилизovati за »женска питања«, јер су парламенти као политичке институције, такође, родни режими, са различитим идеологијама како мушкарци и жене треба да делују, мисле и осећају.⁷³²

Родни обрасци хијерархизације политичке моћи и њихова дистрибуција у политици током деведесетих година, могу се, такође, видети када посматрамо учешће жена на важним политичким положајима и учешће жена у поделу власти на највишим нивоима у влади Републике Србије.

---

⁷³⁰ Јоксимовић, Александра, *op. cit.*, стр.10.

⁷³¹ Када се упореди учешће жена у парламентима за 1995. годину и за 2006. годину пресек стања показује да је највећи раст процента жена парламентарки забележен у Молдавији (17%), Хрватској и Македонији (16%), Босни и Херцеговини (12%) и Азербејџану (11%) (*Women in Politics: 60 Years in Retrospect*, IPU, 2006).

⁷³² Lovenduski, Joni, *op. cit.*, стр. 26.

Табела 15. Положај изабраних жена у Владама Републике Србије од 1991. године до 2000. године⁷³³

Изабрана Влада – Председник Владе	Број и положај жена у Влади
Влада Драгутина Зеленовића фебруар 1991 - децембар 1991	<u>1 жена или 3,8%</u> Бранка Јешић, министарка за рад, борачка и социјална питања
Влада Радомана Божовића 1991 - 1993	<u>2 жене или 7,1%</u> Бранка Јешић, министарка за рад, борачка и социјална питања; Дивна Трајковић, министарка науке и технологије
Влада Николе Шаиновића 1993 - 1994	<u>Нема жена у Влади или 0%</u>
Влада Мирка Марјановића 1994 - 1998	<u>3 жене или 8,6%</u> Нада Поповић Перишић, министарка културе; Лепосава Милићевић, министарка здравља; Братислава Морина, министарка за бригу о породици:
Влада Мирка Марјановића 1998 – до 22. октобра 2000. године.	<u>6 жена или 16,7%</u> Гордана Поп Лазић, министарка за локалну самоуправу; Јоргованка Табаковић, министарка за власничку и економску трансформацију; Рада Трајковић, министарка за бригу о породици; Нада Поповић Перишић, министарка културе до октобра 1998; Лепосава Милићевић, министарка здравља; Маја Гојковић, министарка без портфеља.
Влада Миломира Минића (прелазна) октобар 2000 – јануар 2001. године.	<u>6 жена или 20,0%</u> Гордана Матковић, министарка за рад борачка и социјална питања; Бисерка Матић, министарка информисања; Славица Ђукић Дејановић, министарка за бригу о породици; Гордана Аничкић, министарка вера; Мила Росић, министарка за заштиту животне средине; Нада Костић, министарка здравља.

⁷³³ *Владе Србије 1805 – 2005* op. cit., стр. 491-506. Табела је урађена на основу података из књиге.

Владе Републике Србије су у том периоду бројале најмање од око 29 до 40 чланова/чланица владе. У распону од фебруара 1991. године до октобра 2000. године у тим владама на министарским местима било је 19 жена и њихова партиципација се кретала у распону од 3,8% до 20,0%. Оне су биле задужене социјална питања, бригу о породици, заштиту животне средине, информисање, локалну самоуправу, културу, образовање и власничку и економску трансформацију. То је био корпус тзв. »женских тема« из »женског ресора« за чије заступање се мислило да су жене »по природи« најупућеније. У првим годинама вишестраначја уочава се да је проценат жена на министарским позицијама јако низак, да би се у две последње владе до 2000. године тај број знатно повећао, али још увек на тим позицијама моћи влада »мушко друштво«.

„Заступљеност жена у политици је добар тест права на демократију.“⁷³⁴ Међутим, очигледно, у Србији је расподела политичке власти/моћи била много изван демократског идеала равноправног укључивања мушкараца и жена у политичко и јавно одлучивање. Тренд политичке подзаступљености жена на највишим политичким местима карактеристичан је за читав посткомунистички период (прва деценија транзиције) свих држава Централне, Источне и Југоисточне Европе. На то јасно указују подаци у табели 3 из 1996. године у којој је дат процентуални приказ високих политичких позиција на којима се жене налазе у транзиционим земљама. Уочљива је једна специфична значајка политичког третмана жена. Наиме, феномен да жена увек има више на местима ниже рангиране хијерахије политичке моћи показује нам статистика у табели 3. Подаци из Нордијских земаља⁷³⁵ указују на многоструке разлоге, дефинисане из различитих перспектива, који доприносе и омогућавају значајну (већу) политичку

---

⁷³⁴ Lovenduski, Joni, „Introduction: state feminism and the political representation of women”, u: Lovenduski, Joni, ed., *State Feminism and the Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, стр. 1.

⁷³⁵ У Северој Европи или Нордијским земљама, политике равноправности биле су кључни део такозваног "државног феминизма", чији се утицај ослања на државу као арену за промовисање једнакости полова. Државни феминизам односи се и на интеграцију жена на свим нивоима политичких институција и јавне управе, где могу да утичу на политичко одлучивање и формирање политичке агенде у целини.

партиципацију жена као део и последицу одређених институционалних, социјалних, политичких и културних окружења. Ову разлику, између осталог, користимо и да бисмо истакли опште трендове у учешћу жена у политичкој репрезентацији.

Табела 16. Виши положају у Влади које заузимају жене, 1996.⁷³⁶

Земље	Министарски ниво	Под - министарски ниво	Тотал
*Централна Европа	7,2	11,4	10,7
Чешка	0,0	12,6	10,6
Словачка	15,0	15,7	15,7
Пољска	8,3	10,1	9,8
Мађарска	5,6	7,1	6,9
*Бивша Југославија	7,0	15,8	13,2
Словенија	9,1	19,7	16,9
Хрватска	11,5	21,1	19,0
ФУР Македонија	8,7	25,0	20,0
Босна и Херцеговина	0,0	4,6	2,8
Република Југославија	5,9	8,7	7,3
*Југоисточна Европа	3,4	11,4	9,9
Албанија	5,3	14,0	11,8
Бугарска	4,8	16,2	14,6
Румунија	0,0	4,1	3,3
Балтичке државе	3,7	14,2	13,1
Естонија	0,0	16,8	14,3
Латвија	11,1	19,0	17,6
Литванија	0,0	6,8	7,3
*Вестем ЦИС	1,9	4,7	3,8
Белорусија	5,3	7,0	6,6

⁷³⁶ *The Women Agents of Change*, The Mone Project, No 6/1999, стр. 97. (Регионалне вредности су непондерисани просеци. Позиције на министарском нивоу се односе на министре или сличне позиције. Позиције на под-министарском нивоу односе се на заменике или помоћнике министра или еквивалент, државне секретаре или сталне секретаре или слично и посланика државе или чиновника владе или еквивалент. ОЕЦД-а не укључује земље које су постале чланице у 1990. Нордијске земље искључују Исланд.)

Земље	Министарски ниво	Под - министарски ниво	Тотал
Молдавија	0,0	7,0	4,3
Русија	2,4	2,6	2,6
Украјина	0,0	2,2	1,7
*Кавкаске земље	2,6	4,8	4,2
Јерменија	0,0	2,9	2,1
Азербејџан	7,7	6,9	7,1
Грузија	0,0	4,7	3,4
*Централна Азија	4,5	3,5	4,2
Казахстан	2,6	1,7	2,1
Киргистан	10,5	12,0	11,4
Таџикистан	3,7	3,9	3,8
Туркменистан	3,1	0,0	2,2
Узбекистан	2,6	0,0	1,3
*ОЕЦД	16,8	13,8	14,6
*Нордијске земље	33,1	19,0	22,3
Остале	13,5	12,8	13,1

У првих десет година транзиције, подаци из Скупштине Србије показују доследну подзаступљеност жена на политичким местима представљања. У Србији се није могло говорити о родно сензитивној култури, дакле, род се није појавио на политичкој агенди, није био део политичког дискурса и постоји неколико разлога за драматичну пад заступљености жена после 1990. године. Различити аутори⁷³⁷ говоре о политичким приликама земаља у транзицији и месту жена у политици. Они сматрају да је то био улазак на политичку сцену великог броја политичких партија, нестабилност партијског система и институционална неспремност, недовољно диференцирана политичка и идеолошка оријентација странака, изборни

⁷³⁷ Matland, Richard E., Montgomery, Kathleen A., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003; Einhorn, Barbara, *Cinderella Goes to Market – Citizenship, Gender and Womens Movement in East Central Europe*, Verso, London, 1993; Galligan Yvonne, Clavero Sara, Calloni Marina, *Gender Politics and Democracy in Post Socialist Europe*, Barbara Budrich Publishers, 2007; Gal Susan, Kligman Geil, *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000; Gal Susan, Kligman Gail, *The Politics of Gender after Socialism*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2000a.

систем који није фаворизовао и омогућавао улаз женама кандидаткињама, слаба »понуда и потражња« жена за улазак у политичку партију и политичка борба и задобијање места унутар партије, недостатак организоване и усмерене подршке женског покрета и женских група, као и општа политичка уздрманост и нестабилност друштва. У том збиру институционалних, политичких, идеолошких, културних и/или симболичких чинилаца »жена се напросто не сматра да је од суштинског значаја - мушкарци су инсајдери, жене су аутсајдери.«⁷³⁸

У политици, ипак, када је реч о дискриминацији жена и односу према политици тих деведесетих година, карактеристична су два пола: први представља политика коју карактерише готово потпуно одсуство жена, а други породица, коју карактерише изразито присуство жена. Тако се сфера политике артикулише као изразито „мушка сфера“, док се сфера породице све више сматра као „женска сфера“. Нема сумње да се ради о својеврсним корелатима, односно да присуство жена на једној страни појачава њихово одсуство на другој, и обрнуто.⁷³⁹ Жена је присилом социјалне збиље била уроњена у породицу, док је мушкарац остао доминантна политичка фигура, као дериват те исте социјалне збиље ојачане родним културним стереотипима.

5.5. Маргинализација жена у политици – узроци

Жене су маргинализоване као политички субјекти током деценија живота у социјализму. Без обзира на инсистирање партије и државе на политичкој и свакој другој једнакости и примерима учествовања жена у одлучивању, представљању, одговорности, све до спорадичног, или никаквог, учествовања у државним и партијским структурама. У постсоцијалистичкој Србији, такође, жена није било у јавном пољу политике у првих десет година економског и општег друштвеног расула. Националистички наративи и рат

---

⁷³⁸ Ring, Jennifer, »Feminist Theory as seeng«, U: Whitaker, Lois Duke, ed., *Women in Politics: Outsiders or Insiders?* Prentice Hall, Inc.1999, стр.5

⁷³⁹ Благојевић, Марина, »Дискриминација: неплаћено, потплаћено и потцењено«, *op. cit.*, стр. 492.

допринели су маскулинизацији јавне и политичке сфере. Нова постсоцијалистичка пракса преокреће се у величање традиционалне улоге жене, њене улоге супруге и мајке, тако да се неопатријархализам и доместификација жене наслањају на процес снажног потискивања жена из економске и политичке сфере. На том нивоу је концепт родних улога претрпео извесне промене, конструисао се и изнова реконструисао, и пратио све главне политичке, економске, културне, речју, структурне промене на нивоу друштва.⁷⁴⁰

Подаци показују, како смо видели, велико одсуство жена из политике на репрезентативним политичким местима у парламенту, као највишем законодавном телу, а онда и са високих политичких положаја у влади. Зашто нема жена у политици? У социјално-историјском развоју Србије никада их није било - све до завршетка II светског рата и проглашења комунистичке власти и државе, када су у пуном формално-правном значењу добиле политичка права и када је отпочео период октроисане социјалистичке политичке еманципације жена. Транзиција у демократију требало је да ојача и подстакне идеју еманципаторског наслеђа жена, али то се није десило. Жене су са успостављањем новог режима и променом облика и механизма владања изгубиле и онај мали гарантовани удео у подели власти. У политичким институцијама и хијерархији политичке моћи, жене су, рекли бисмо, биле скоро невидљиве, и њихов политички успон био је спор и постепен.

Интерес за друштвени положај жене сматрао се са становишта нове преовлађујуће идеологије излишним, сем ако није био у функцији »визије« жене мајке и одгајатељице нових генерација. Било је логично да се такво схватање посебно рефлектовало на улогу жена у политичком одлучивању, јер је политика, код већине људи на овим просторима, синоним за типичну

---

⁷⁴⁰ Јарић, Исидора, "Синхронизитет друштвене промен и конструкта родних улога: Традиционализам и модерност као садржаји пожељног модела женских родних улога у женским часописима у последњој четвртини 20. века", *Филозофија и друштво*, бр. XIX-XX/2001-2002, стр. 268.

мушку делатност у коју се улазак жена сматра »неприродним«. ⁷⁴¹ Жене су у првом, десетогодишњем периоду транзиције у Србији биле истинска политичка мањина. Или како кажу Д. Далеруп и М. Лејенар, »неколико жена у политици биле су странци у мушком поретку«. ⁷⁴² Политичка култура је у годинама између 1990. и 2000. године, на симболичком и вредносном нивоу, на нивоу ставова, веровања и норми обликовала политички живот и опште вредности и норме у друштву, као што су ставови наспрам улоге жена у породици, радном месту и/или јавном животу. Односно, она је била један од механизма за регрутовање мушкараца и жена у политичке институције, и механизам на основу кога се може препознати како се различито перципирају жене и мушкарци у политици, како им се приступа и какав је став јавности према ангажовању жена у политици. Можемо се упитати, на пример, каква се слика о жени промовисала у друштву или жени на јавним функцијама? Односно, да ли се у јавности жена најчешће приказивала (или још увек приказује?) као супруга, мајка или жртва, а, сасвим ретко, спорадично, као експерткиња за политику, лидерка или особа од ауторитета. Да ли је портрет жене био (или јесте) фокусиран на њен изглед жене и мајке, или на њено постигнуће, на њену личност или на њену политичку опцију, на пол или на статус? Каква је слика (колико негативна и каква се порука политичке природе шаље?) коју су у јавности имале (имају) жене политичарке, колико је она део родних стереотипа и каква је с обзиром на ниво такве перцепције динамика појављивања жена у политици? Жарко Требјашанин сматра да "емпиријска истраживања вршена у данашње време показују да се стререотипна представа о жени у својој бити не мења вековима". ⁷⁴³ Каже да то, између осталог, показују и нека истраживања обављена код нас, где су, по једном, пожељне особине жене: осећајна, воли децу, нежна, пријатна, љубазна док се друго истраживање бави анализом позитивног културног стереотипа жене, по коме је она: искрена, попустљива,

---

⁷⁴¹ Leinert Novosel Smiljana, »Politička participacija žena u doba tranzicije«, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infotaka, Zagreb, 1997, стр. 18.

⁷⁴² Dahlerup, Dru and Leyennar, »Introduction«, in: Dahlerup, Dru and Leyennar, Monique, ed., *Breaking Male Dominance*, Oxford University Press. 2013, стр.1.

⁷⁴³ Требјешанин, Жарко, "Стереотип о жени у српској култури", *Нова српска политичка мисао*, бр. 2/2002, стр. 56.

уредна, нежна, вредна, скромна, привржена породици, и др. Истраживање које је спровео Ненад Хавелка указује да се циљеви социјализације разликују за дечаке и девојчице. “Добар дечак” је онај који ће постати аутономан појединац, и бити храбар, издржљив, самосталан и самопуздан мушкарац, а бити “добра девојчица” значи успешно играти улогу мајке, супруге и домаћице, која ће бити зависна и подређена мужу.⁷⁴⁴

Истраживање Интерпарламентарне уније (IPU) о препрекама с којима се жене суочавају при уласку у политику, показало је да су на првом месту приватни, културни, психолошки и материјални разлози. То су, на пример, обавезе у кући и породици, предрасуде о месту жена у друштву, недостатак подршке породице, недостатак самопоуздања и финансијских средстава. Другу групу чине политички разлози, као што су недостатак подршке политичке партије, недостатак искуства у јавном деловању, изостанак подршке изборног тела и других жена политичарки. Трећа група разлога тиче се корупције у политици, недовољног образовања, безбедносних услова и сигурности⁷⁴⁵ Жене сматрају да је политичка, јавна, културна и друштвена средина врло често нељубазна или непријатељски настројена када оне покажу иницијативу да уђу у било коју форму политичког живота.⁷⁴⁶

Састав парламената поскомунистичких земаља Европе и Србије, у првој деценији транзиције, јасно илуструје да се жене суочавају са бројним препрекама у артикулацији и обликовању својих интереса у политици. Истраживачи рода и политике и укључивања/искључивања жена у парламентарне политичке процесе, говоре о факторима који отежавају или омогућавају политичко учешће жена.⁷⁴⁷ Ови фактори варирају са нивоом

---

⁷⁴⁴ Хавелка, Ненад, *Социјална перцепција*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, стр. 124.

⁷⁴⁵ *Equality in Politics: A Survey on Women and Men in Parliaments*, Reports and Documents n° 54, IPU, 2008.

⁷⁴⁶ Shvedova, Nadezhda, "Obstacles to Women's Participation in Parliament", u: Ballington, Julie, *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005, стр. 33.

⁷⁴⁷ Ballington, Julie and Karam, Azza, *Women in Parliament: Beyond Number*, A Revised Edition, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005; Inglehart, Roman and Norris, Pippa, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003; Ronald Inglehart, Pippa Norris and Christian Welzel, *Gender Equality and Democracy*. Dostupno na http://www.fd.unl.pt/docentes_docs/ma/tpb_MA_6187.pdf

друштвеног и економског развоја, географије или геополитике, нивоа развоја демократије, културе друштва, као и врсте политичког система и улоге политичких партија. Надежда Шведова, на пример, сматра да препреке са којима се жене срећу у политици и политичким партијама најчешће се односе се на: преовлађујући “мушки модел” политичког живота у свим изабраним телима владе, недостатак партијске подршке женама, финансијска средства која су у партијама лимитирана за жене, ограничен приступ политичким мрежама, строжији стандарди квалификација који се примењују на жене, недостатак контакта и сарадње са другим организацијама (на пр. синдикати или женске групе), недостатак добро развијеног система едукације и тренинга за жене лидерке, као и изразито мало усмеравање младих жена ка политичком животу. Генерално, преовладава став да је политички живот организован у складу са мушким нормама и вредностима, а, у неким случајевима и са животним стилем мушкараца. Право питање је, зашто мушкарци доминирају политичком ареном и формулишу правила политичке игре, а затим дефинишу и стандарде за евалуацију у политичкој сфери.⁷⁴⁸

Када жене одлуче да се кандидују за политичку функцију, неколико фактора може да буде препрека за њихов успех у одувек мушком свету политике. Истраживање у којем су испитаници били питани да идентификују факторе за које сматрају да су највеће препреке за њихов улазак у политику дало је различите одговоре мушкараца и жена. Жене су на прво место истакле одговорности жена за приватну сферу, што је најраспрострањенији културни став у погледу улоге жене у друштву, затим је то недостак подршке породице и недостатак поверења у себе, што се сматра главним механизмима који одвраћају жене од учешћа у политици. Одговори мушкараца су били у потпуности окренути ка препрекама које долаз из сфере јавног простора и различитих социјалних или политичких

Matland, Richard E., *Women's Representation in National Legislatures: Developed and Developing Countries*, “Legislative Studies Quarterly”, No. 1/1998; Matland, Richard E., and Montgomery, Kathleen, A., ed., *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, New York, 2003.

⁷⁴⁸ Shvedova, Nadezhda, op. cit., стр. 33-35.

релација, као што је на првом месту недостатак подршке бирачког тела, недостатак финансијских средстава, недостатак подршке политичких партија и недостатак искуства у »представничким функцијама«, јавни говор и односи са бирачима. У многим друштвима се у тим оквирима врши подела на мушке и женске сфере, које су само рефлекс патријархалних норми друштва. Оне се тако и део родне перцепције политике, па се тако жене не сматрају легитимним политичким играчима или способним политичким вођама. Са друге стране, то ојачава идеју да политика треба да остане у рукама мушкараца.

Табела 17. Утицај различитих фактора који одвраћају мушкарце и жене од уласка у политику⁷⁴⁹

Механизми одвраћања за жене	Агрегатни резултат	Механизми одвраћања за мушкарце	Агрегатни резултат
Одговорност и обавезе у домаћинству.	3,4	Недостатак подршке бирачког тела.	2,9
Преовлађујући културни ставови с обзиром на улогу жена у друштву.	3,3	Недостатак финансија.	2,7
Недостатак подршке породице.	3,2	Недостатак подршке политичких партија.	2,7
Недостатак поверења.	3,2	Недостатак искуства у »представничким функцијама«, јавни говор, односи са бирачима.	2,7
Недостатак финансија.	3,1	Недостатак поверења.	2,6
Недостатак подршке политичких партија.	3,1	Недостатак образовања.	2,5

⁷⁴⁹ *Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments*, Reports and Documents No 54, Inter-Parliamentary Union, 2008, стр. 18.

Резултат указује на укупни ниво утицаја који испитаници везују за сваки од фактора на четири тачке скале, од највишег 4, до најнижег 1.

Механизми одвраћања за жене	Агрегатни резултат	Механизми одвраћања за мушкарце	Агрегатни резултат
Недостатак искуства у »представничким функцијама«, јавни говор, односи са бирачима.	3,1	Политика као »прљава« и коруптивна.	2,5
Недостатак подршке бирачког тела.	3,0	Недостатак подршке породице.	2,4
Недостатак подршке мушкарца.	3,0	Недостатак подршке других мушкарца.	2,3
Недостатак подршке од других жена.	2,9	Недостатак подршке жена.	2,1
Политика као »прљава« и коруптивна.	2,9	Одговорност и обавезе у домаћинству.	2,1
Недостатак образовања.	2,8	Безбедоносни проблеми.	2,1
Безбедоносни проблеми.	2,5	Преовлађујући културни ставови с обзиром на улогу мушкарца у друштву.	2,0
Религија.	2,3	Религија.	1,8

У сваком случају, ови налази подржавају становиште да је за мушкарце политика, у целини, доступнија професија, док она то није и даље за жене.⁷⁵⁰

Аналитичарке/и који се баве, из различитих перспектива димензијама рода и медија, мисле да се медији могу посматрати као део „друштвене технологије рода“ и да из те перспективе моделирају однос према женама у политици. Дакле, они мисле да су медији “централна места на којима се дешавају дискурзивна преговарања о роду” и да медији могу јачати постојеће друштвене норме и стереотипе о женама, па и наравно, о месту жена у политици. Медији су (данас) премрежили социјални простор у коме конструишу и реконструишу реалност. За Рајта Милса (Wright Mills) медији имају две важне социолошке карактеристике: прва, да веома мали број људи може да комуницира са великим бројем људи, а друга је да публика, наиме,

⁷⁵⁰ Op. cit, стр. 17-18.

нема ефективан начин да одговори.⁷⁵¹ Како медији обликују нашу социјалну перцепцију показало је истраживање рађено у Хрватској 1997. године о медијској репрезентацији родних улога, односно о томе какве мушко-женске стереотипе приказује телевизија и како то утиче на формирање свести о социјалним улогама мушкараца и жена и њиховим занимањима. Налаз истраживања је показао да је број женских ликова у испитиваном термину био двоструко мањи од броја мушких, жене су се појављивале у емисијама образовног, документарног типа или програма намењеног младима, док су мушкарци доминирали у емисијама информативног и политичког карактера. Жене су се укључивале у оне теме где је било тешко одредити им карактер, затим у оним које су биле везане за уметност, медицину и слично, док су мушкарци учествовали у политичким, спортским и војним темама. Дакле, доминантни женски имиџ: жена као зависна, збуњена, пасивна, несигурна, особа скромног знања, док су мушкарци амбициозни, доминантни, храбри, снажни и паметни. Друштвена улога жена, виђена кроз теме и професије везане за жену, указује на постојећи, нижи друштвени статус жена, док се мушкарчев виши статус јасно препознаје кроз професије које саме за себе сигнализирају моћ и снагу.⁷⁵²

Сматра се да садржаје медијских порука свако од нас може да интерпретира на свој начин, с тим што на те интерпретације, ипак у великој мери, утичу чиниоци као што је друштвени контекст, етничка припадност, пол/род и занимање. Одређена „пристрасност“ у приказивању и преношењу ставова и дискурса који се односе на жене и мушкарце може имати штетан утицај на перцепцију родних улога у друштву. Наиме, медији и даље снажно одражавају, репрезентују и конструишу стереотипне родне улоге и идентитете, како их дефинише традиционална идеологија рода. У различитим формама медији нас свакодневно "бомбардирају" приказима мушкараца и жена. Поруке које шаљу различите су за жене и за мушкарце, и оне креирају посебне, препознатљиве, углавном стереотипне слике жена и

---

⁷⁵¹ Mills, C. W. *Power Elite*, Oxford University Press, 2000, стр. 302.

⁷⁵² Leinart Novosel, Smiljana, *Žena na pragu 21. stoljeća. Između majčinstva i profesije*, Ženska grupa TOD, Zagreb, 1999, стр. 211.

мушкараца.⁷⁵³ Истраживање о заступљености жена на београдским телевизијама у предизборној кампањи за изборе 2000. године у Србији, могло је само да покаже да у Србији – нема жена. И у независним новинама „женска различитост је потпуно била подређена заједничкој потреби за променом, која је, ипак, представљена поједностављено, што у нашој култури увек значи – мушки“.⁷⁵⁴

Слика (и данашњег) друштва које медији приказују показује да су политика или сваки други „озбиљан“ јавни рад, област резервисана за мушкарце, док се жене идентификују са улогама у свету забаве и приватној сфери. Јавна област живота је у медијима приказана као, још увек, мушка сфера, а жене су више објекти, него субјекти информисања. Овакав медијски дискурс, који прави и обележава разлику између приватног/женскост и јавног/мушкост, трансферише постојеће трендове, представе и културу друштва у односу на родне улоге. То је модел који указује како и на који начин, медији учествују у ојачавању и поспешивању постојећих друштвених норми, стереотипа и мизогиних пракси. Или, како посредством медијског „конструисања и репрезентовања рода ми заправо учимо о нормативној мушкост и женскости“.⁷⁵⁵ Медији, посебно масовне комуникације, „боје“ наше животе на више нивоа и скоро да изгледа као труизам када их дефинишемо као средства за формирање јавног мњења, односно, система друштвених вредности. Данас је социјално занимљива чињеница да медији нису само „средство масовног информисања“, већ да су све више „средство масовног интерпретирања“. Дакле, они могу да продубе и/или побољшају стереотипне ставове о мушком и женском роду, а онда и да допринесу различитим врстама родне дискриминације. „Оно чега се наводно мушкарци плаше од жена у политици, јесте њихова непредвидљивост, превртљивост,

---

⁷⁵³ Истраживање GMMMP (Global Media Monitoring Project), показало је: да 46% вести ојачава родне стереотипе; да је у 2010. години примећен, у односу на 2005. годину, благи пораст броја жена као субјекта вести, са 21% на 24%; да се жене налазе у фокусу у само 13 % новинских прича; да жене у занимањима изван куће нису заступљене сразмерно броју њиховог стварног присуства; да су експертски коментари претежно мушки, са само једном женом на сваких пет експерата. (Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men, *Opinion on Breaking gender stereotypes in the media*, EU, 2010, стр. 7.)

⁷⁵⁴ *Твој глас – Глас разлике*, op. cit., стр. 47.

⁷⁵⁵ Дачи Џули, "Телевизија, репрезентација, род". *Трећи програм*, бр. 11/2012, стр. 77.

осветољубивост, дуго памћење, сујета – макар да за тако нешто није изнет ни један доказ. Ипак чаршијом/паланком круже увек таква мишљења, да би овај или онај политичар нешто и урадио да му жена не промени мишљење у последњи час“.⁷⁵⁶

Да су стереотипи о полу „слике које јако споро бледе“ и које опстају и као део модерног европског културног простора, видљиво је кроз истраживање Еуробарометра из 2009. године. Наиме, за већину Европљана стереотипи о полу преовлађују на радном месту 54%, рекламама 39%, у информативним медијима 25%, и такође, у не малом проценту, у политици 24%. Када је реч о политици и женама, већина Европљана мисли да би се партиципација жена у политичком животу и број жена у парламенту повећао треба увести тренинге и мере подршке, како би се жене охрабриле да уђу у политику (34%), да је за то потребно повећање подизања свести унутар политичких партија и владе сматра њих 29%, док 21% одговара да је за то потребно увођења квота при изборима за парламент, док само 7% Европљана не жели да се повећа број жена у политици.⁷⁵⁷

Социјални и економски статус жена у друштву има директан утицај на њену партиципацију у политичким институцијама и изабраним телима. Тако да је важна корелација која постоји између избора жена у законодавна тела и пропорције запослених жена ван куће, као и процента високообразованих жена. За истраживање могућности и услова политичке афирмације значајна је студија Ричарда Матланда која успоставља и утврђује разлике које постоје између развијених демократских земаља и демократских земаља у развоју с обзиром на статус жена у политици.⁷⁵⁸ Наиме, подаци из истраживања Интерпарламентране Уније о женама у парламенту (од 1945. године до 1997. године) у 24. земље развијене демократије и 16. земаља демократије у развоју, показали су да је од 1980. године до 1997. године број жена у парламенту у развијеним, индустријализованим, земљама порастао за 10,9%,

---

⁷⁵⁶ Драгићевић Шеших, Милена, »Мизогинија у обрасцима масовне културе«, у: Благојевић, Марина, ур., *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, АЖИН, Београд, 2001, стр. 394.

⁷⁵⁷ *Gender Equality in EU, Special Eurobarometer, Report, European Commission, 2009, стр.38.*

⁷⁵⁸ Matland, Richard, "Women's Representation in National Legislatures: Developed and Developing Countries", *Legislative Studies Quarterly*, No. 1/1998, стр. 109–125.

а у економски неразвијеним демократским земљама за, само, 5,1%. Разлика која се уочава у политичком учешћу жена за Матланда резултат је дејства три групе фактора или како он каже варијабли (независне): политичке/изборне институције, културне варијабле и социоекономске варијабле.⁷⁵⁹

Политичка варијабла је за њега, пре свега, присуство пропорционалног изборног система, који има позитиван и статистички значајан ефекат на проценат жена чланица парламента, зато што заједно, узајамно функционишу партијска стратегија и кандидатске листе, јер у пропорционалном, за разлику од већинског, партије номинују неколико кандидата. А, такође, у пропорционалном систему партије знају шта значи прављење баланса, кандидовање жена и привлачење различитих гласача. А, кандидовање жена такође утиче и на свест других партија да то и саме почну да раде.

Следећи сет фактора Р. Матланд назива социо-економски и они се пре свега односе на учешће жена у радној снази, за коју мисли да има значајан, позитиван ефекат на ниво политичке активности жена, тако да повећање нивоа активизма и политичке свести може лако да резултира у захтевима за већом репрезентацијом жена.⁷⁶⁰ Политички активизам се такође повећава са нивоом образовања, заправо, повећањем нивоа универзитеског образовања међу женама којим се проширује обим могућих кандидаткиња. Пипа Норрис је, такође, установила везу између ових двеју категорија и присуства жена у парламентима.⁷⁶¹

Р. Матланд, затим, говори о значају културних варијабли за политичко представљање жена и сматра да су многи истраживачи наглашавали значај политичке културе, али је по њему развијање добрих мерила културних разлика тежак посао и доноси многе недоумице. Да би помирио те аналитичке разлике, он предлаже три мере које компарирају положај жена са

---

⁷⁵⁹ Op. cit, стр. 111.

Варијабла може бити зависна и независна. У истраживањима можемо да мењамо (варирамо) услове одвијања неке појаве и управо ти услови су *независна варијабла*, а оно што ће се зависно од њих мењати је *зависна варијабла*. (Примедба, Н. Ж.)

⁷⁶⁰ Op. cit, стр. 113.

⁷⁶¹ Norris, Pippa, "Womens Legislative Participation in Western Europe", *Western European Politics*, No 8/1985, стр. 90-101.

положајем мушкарца - ниво писмености жена у односу на ниво писмености мушкараца, ниво учешћа жена у радној снази у односу на ниво учешћа мушкараца у радној снази, и однос универзитески образованих жена према универзитески образованим мушкарцима. И закључак је да, када се жене приближавају мушкарцима у овим трима социјалним категоријама, место жена у друштву се, самим тим, приближава оном које у друштву имају мушкарци, односно, што је више социјални статус жена једнак са социјалним статусом мушкараца, то је вероватније да ће бити једнаки у политичкој сфери и већа је могућност да ће бити репрезентовани у једнаком броју.⁷⁶² Овим трима варијаблама, као референтну компоненту, он додаје и ниво развоја, претпостављајући да што су земље развијеније, то су жене интегрисаније у све сфере јавног живота, и то је пут који треба да их укључи у репрезентативна законодавна тела. Неколико процеса који прате развој друштва могу да умање препреке како би се остварио политички ангажман жена. Развој друштва доводи до неколико процеса - слабљење традиционалних вредности, пад наталитета, раст урбанизације, виши ниво образовања жена, учешће жена у радној снази, а онда и до додатних промена у перцепцији прикладних, сврсисходних улога жена. За Р. Матланда је овај фактор различит од фактора културе, зато што је он у релацији са апсолутним нивоом развијености, док се културни фактор односи на релативне везе мушкараца и жена.⁷⁶³

Испитујући утицај наведених варијабли на број жена у парламенту у 24. развијене земље демократије дошао је до налаза који показују колико је снажан, статистички евидентан, утицај изборног система. Налаз показује да је промена већинског система у пропорционални довела до пораста броја жена за 15,6% у законодавним телима. Културни чиниоци и ниво учешћа жена у радној снази, такође су показали приметан ефекат на заступљеност жена.

Резултати спитивања, извршених у 16 земаља са демократијама у развоју, показују негативне коефицијента како за ниво развијености, тако и

---

⁷⁶² Matland, Richard, *op. cit.*, 114.

⁷⁶³ *Op. cit.*, стр. 114.

за учешће жена у радној снази, што се односи и на варијаблу изборног система која за ове земље није релевантна. Једино утицај културног положаја жена би могао да има неког ефекта у земљама са демократијама у развоју. Резимирајући, Р. Матланд каже да су фактори који покрећу разлике у репрезентацији жена за развијени свет потпуно јасне, али су зато мање јасне за свет у развоју. У развијеном свету ефекти економских, културних и политичких фактора су потврђени, али они не важе за свет у развоју, зато што је минимум развоја нужен да створи основе за даље варијабле како би оне имале ефекта. Наиме, ако се развој повећава, много више жена почеће да стиче ресурсе потребне да постану политички релевантни, ресурсе као што је образовање, искуство плаћене радне снаге и обука у професијама које доминирају у политици (као што је, на пример, право).⁷⁶⁴ Дакле, развој је круцијални део овог процеса и то је баријера коју треба савладавати.

Р. Матланд и К. Монтгомери су, такође, анализирали положај и избор жена у национална законодавства у посткомунистичким демократијама и препреке са којима се у тим друштвеним срединама жене суочавају. Они мисле, о чему смо ми већ говорили, да је заоставштина комунизма довела до „ниске понуде жена аспиранткиња и слабе потражње кандидаткиња“.⁷⁶⁵ Родни режими у посткомунистичким земљама се разликују у неким кључним тачкама од оних у земљама Запада. Кључни налаз је да постоји значајно мања подршка за западни стил феминизма и јавно мњење је јако патријархално када „пресуђује“ о правим улогама за жене. Овакви ставови могу да утичу на све нивое законодавног изборног процеса, што ће вероватно довести до умањења политичких амбиција дела жена.⁷⁶⁶

Као илустрација постсоцијалистичке парадигме о роду у земљама транзиционе Европе, може да послужи истраживање урађено у Хрватској 1990-их о родним улогама у друштву и породици. Оно је показало да се

---

⁷⁶⁴ Op. cit, стр. 119-120.

⁷⁶⁵ Matland, Richard, and Montgomery Kathleen, »Recruiting Women to National Legislatures: A General Framework with Applications to Post-Communist Democracies«, in: Matland, Richard and Montgomery Kathleen, ed., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003, стр. 40.

⁷⁶⁶ Matland, Richard, »Womens Representation in Post-Communist Europe« un: Matland, Richard and Montgomery Kathleen, ed., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003, стр.325.

“женском” професијом првенствено сматра рад у дечјим вртићима, што жене и мушкарци тврде у подједнаком броју случајева – жене у 93%, а мушкарци у 97%. Затим долазе административно-секретарске функције, са чиме се слаже 83% жена и 84% мушкараца. Изразито “мушке” професије су: политика - 86% жена и 88% мушкараца, директорске и менаџерске функције – 69% жена и 74% мушкараца, а у нешто нижем постотку судство – жене и мушкарци – 54%.⁷⁶⁷ Такође, једна социолошка анализа ставова о женским и мушким улогама у друштву, спроведена крајем 1988. године у Европи, показало је да 75% жена и 79% мушкараца у Мађарској подржава став да “оно што жене истински желе су кућа и деца”, док су се тој тврдњи снажно супротставиле Данкиње, Британке и Американке. Друго истраживање спроведено на почетку транзиције у Пољској, Мађарској, Русији, Немачкој и Шведској показало је значајне разлике у важности коју жене придају породици и професији. Пољакиње, а посебно Мађарице, истицале су велики значај породице, док су се одговори Рускиња налазили између ових с једне, и Немица и Швеђанки са друге стране.⁷⁶⁸

Роналд Инглхарт и Пипа Норрис спадају, такође, у истраживаче који су се темељно бавили, из различитих сазнајних и методолошких перспектива, местом жена у политици. Сходно томе, проучавајући политичку репрезентацију жена закључили су да жене још увек мање партиципирају, јер, како кажу, не могу, не желе и нико их не позива. Објашњење зашто је то тако садржи структуралне факторе (укључује ниво социоекономског развоја и пропорцију жена у професионалним и менаџерским занимањима), утицај политичких институција (изборни систем заснован на пропорционалној репрезентацији или систем квота) и културни фактори (доминација традиционалних ставова о родним улогама).⁷⁶⁹ Они кажу да се са сигурношћу

---

⁷⁶⁷ Leinert Novosel, Smiljana, *Žene na pragu 21. stoljeća*, op. cit., стр. 63.

Сматрамо да је методолошки оправдано и теоријски релевантно приказивање истраживања, као илустрацију појаве и проблема, рађеног у Хрватској. Са Хрватском, делимо и структуришемо културу Балкана. Односно, делимо, ако можемо рећи, сличне или једнаке културне обрасце на истом регионалном простору, што стално потврђују и компарације истраживања родних односа.

⁷⁶⁸ *Национални план акције за жене у СР Југославији*, Београд, 2000.

⁷⁶⁹ Norris, Pippa, Inglehart, Robert, "Cultural Obstacles to Equal Representation", *Journal of Democracy*, No 3/2001, стр. 127.

може тврдити да аграрно друштво, традиционалне вредности, ниже образовање и неразвијено тржиште рада обесхрабрују жене да активно учествују у политици. С друге стране, модернизација, секуларизација, рационализација и технолошки напредак подстичу партиципацију и профилишу генерацијске разлике у политичком и родном идентитету.⁷⁷⁰

Компаративне студије успостављених демократија, како аутори кажу, дуго су наглашавале важност акумулације жена у професионалним, административним и менаџерским занимањима која типично воде ка политичким каријерама. Ове студије наговештавају да модернизација ствара систематичне, предвидљиве промене у родним улогама. Као прво, индустријализација доводи до тога да жене постају плаћена радна снага и да се драматично смањује стопа фертилитета, затим то доводи до описмењавања, образовања и ослобођења жена. Жене почињу да партиципирају у репрезентативној власти, али још увек имају много мање моћи него мушкараци. Друго, постиндустријска фаза развоја друштва доноси промену – ка већој родној једнакости, као што су статусно више економске улоге жена и њихов већи политички утицај у изабраним и именованим телима. Међутим, структурална објашњења не дају одговор на баријере са којима се жене суочавају, када траже приступ изборним функцијама. Упоредна истраживања потврђују да висок ниво социо-економског развоја није неопходан и довољан услов за успех жена на местима у законодавним телима. У многим постиндустријским земљама упркос трансформацији начина живота мушкараца и жена, изборни успех није се односио и на жене.⁷⁷¹ Једно другачије објашњење тиче се институционалних фактора, којим се наглашава тип политичког система и неке његове посебне карактеристике, као што је пропорционални изборни систем или родне квоте у изборним партијским процесима. Институционални фактори сугеришу, да су политичка правила игре примарно објашњење за систематичне разлике у политичкој репрезентацији жена унутар релативно

---

⁷⁷⁰ Norris Pippa, Inglehart Robert, *Rising Tide: Gender Equality & Cultural Change Around the World*, op. cit., стр. 49-69.

⁷⁷¹ Norris Pippa, Inglehart Robert, *Cultural Obstacles to Equal Representation*, стр. 129-130.

сличних друштава и да је мењање ових правила најефектнији начин да се промовише политичко лидерство жена.

Такође, међу институционалним факторима ниво демократизације има најшири ефекат. Генерално, може се очекивати да ће се у транзицији и консолидацији демократских друштава широко промовисати политичке и грађанске слободе, као што су права жена - да гласају и да буду биране. Такође важан фактор који може да утиче на кандидовање жена је ниво партијске конкуренције, с обзиром на број партија и степен њихове идеолошке поларизације. Она може да повећа приступ кандидаткиња, али она нужно, по себи, не доводи до тога да више жена буде бирано.⁷⁷²

За Р. Инглхарта и П. Норрис важно поље анализе које отвара простор за разматрање других околности које онемогућавају приступ жена политици су културне баријере. По њима, структурална и институционална објашњења морају да се „обогате“ наглашавањем важности политичке културе. Дуго се претпостављало да традиционални антиегалитарни ставови према роду успоравају политичко напредовање жена. Они кажу, да су теорије социјализације дуго наглашавале важност родних улога, пре свега, доминацију или егалитарних или традиционалних ставова према женама у приватној или јавној сфери. Истраживања IPU у 2000. години говоре да жене политичарке у многим земљама наводе да непријатељски ставови према политичкој партиципацији жена представљају једну од најважнијих баријера за улазак жена у парламент.⁷⁷³ Објашњења из перспективе културе друштва пружају прихватљив разлог зашто су жене направиле много већи напредак унутар Нордијског региона, него у социјално и институционално упоредивим европским друштвима као што су Швајцарска, Италија или Белгија. Пример Скандинавије говори о дугој традицији интервенције владе у промовисању социјалне једнакости, која је, можда, учинила да јавност буде много пријемчивија за идеју позитивне акције (као што су родне квоте) и остваривања једнакости жена у јавном животу.⁷⁷⁴ Ова Инглхартова и П.

---

⁷⁷² Op. cit, стр. 130.

⁷⁷³ *Politics: Women's Insight*, IPU Reports and Documents No 36, IPU, Генева, 2000.

⁷⁷⁴ Norris Pippa, Inglehart Robert, *Cultural Obstacles to Equal Representation*, стр. 131.

Норис студија показала је како су егалитарни ставови према женама на јавним местима раширенији у постиндустријским друштвима, што је део широко распрострањених модела социо-економског развоја и културне модернизације. „Такви ставови нису једноставно интересантни ради њих самих, они су значајно у вези са политичким успехом жена. Укратко, култура је важна.“⁷⁷⁵

Р. Инглхарт заједно је са П. Норис и К. Велцелом у раду „Родна једнакост и демократија“⁷⁷⁶ формулисао главну тему даљих анализа као „мењање вредности, мењање родних улога“, доводећи у везу различите културне чиниоце са родном једнакошћу (равноправношћу). У питању су вредности које су својствене различитим моделима друштва. Секуларно-рационалне вредности су оне које доминирају у друштвима са малим утицајем религије и високим нивом индустријализације. Други тип вредности – традиционалне вредности, доминантне су у сељачким, аграрним друштвима са великим утицајем религије. Секуларно-рационалне вредности су вредности „самоизражавања“, док су за традиционалне вредности оне које се односе на вредности „опстанка“. Дакле, вредности „опстанка“ подразумевају значење економске и физичке сигурности (опстанак), док вредности „самоизражавања“ претпостављају ниво субјективног благостања и бригу о квалитету живота. Прелазак из материјалистичких ка постматеријалистичким вредностима је кретање од наглашавања економске и физичке безбедности као главног приоритета, према повећању наглашавања слободе изражавања и партиципативније улоге у друштву, а посебно у политици. Дакле, они сматрају да друштва која рангирају високо вредности самоизражавања, показују много веће стопе учешћа у потписивању петиција, активности заштите животне средине или бојкоту. Такође, нагласак на равноправности полова повезан је са већим помаком ка повећању толеранције према маргиналним групама, укључујући странце, геј и

---

⁷⁷⁵ Norris Pippa, Inglehart Robert, *Rising Tide: Gender Equality & Cultural Change Around the World*, стр. 8.

⁷⁷⁶ Ronald Inglehart, Pippa Norris and Christian Welzel, *Gender Equality and Democracy*. Доступно на: http://www.fd.unl.pt/docentes_docs/ma/tpb_MA_6187.pdf.

лезбејску популацију.⁷⁷⁷ Инглхарт, Норис и Вецел сматрају да „родна питања конституишу централну компоненту културних промена.“⁷⁷⁸ Демократске институције аутоматски не производе културу самоизражавања вредности. Уместо тога, како кажу ови аутори, економски развој постепено доводи до социјалних и културних промена, које чине да демократске институције имају више шансе да преживе и напредују. Они дају пример бивших земаља Совјетског Савеза, у којима се од њиховог драматичног потеза ка демократији 1991. године, људи нису постали здравији, срећнији, са више поверења, толерантнији или више постматеријалистички оријентисани, већина њих је отишла у потпуно другом смеру. Чињеница да живе у економској и физичкој несигурности говори како то има више утицаја, од чињенице да су њихови лидери изабрани на слободним изборима.⁷⁷⁹

Заправо, по њима главно питање је – да ли култура узрокује демократију, или демократија трансформише културу? За ове ауторе, однос иде у оба смера, међутим главни ефекат је померање од економског развоја до културе, ка политичким институцијама – са економским развојем који доноси културне промене, које доприносе демократији.⁷⁸⁰ Демократија и економски развој немају узајамну ефективност. Културни чиниоци имају важну корективну функцију, они су супервизори модернизације.

У контексту анализе баријера са којима су жене суочене у политици, треба, свакако, имати увид у истраживања И. Галиган, С. Клаверо и А. Слоат. Оне су проучавале субјективна запажања жена о понуди и захтевима за политичку заступљеност и откриле су дубоко традиционалне погледе на женске улоге кроз све аспекте законодавног процеса.⁷⁸¹ Оне сматрају да тај став не треба да превише изненади, с обзиром на веома патријархалну природу посткомунистичког друштва и јачање традиционалних родних норми, појавом тржишне економије, конкурентске политике и у многим

---

⁷⁷⁷ Ronald Inglehart, Pippa Norris and Christian Welzel, op. cit., стр. 15.

⁷⁷⁸ Op. cit, стр. 16.

⁷⁷⁹ Op. cit, стр. 17.

⁷⁸⁰ Op. cit, стр. 19.

⁷⁸¹ Galligan Yvonne, Clavero Sara and Sloat Amanda, *Women's Political Representation in Central and Eastern Europe: The Gendered Dimension of European Enlargement*, Prepared for delivery at the 2005 Annual Meeting of the American Political Science Association, September 1-4, 2005. Copyright by the American Political Science Association.

земљама пораста конзервативних националистичких вредности. Такође, ауторке мисле да је разумљиво прихватање ових норми и традиционалистичких перспектива од стране самих жена у одсуству компензаторног утицаја, као што је видљив феминистички покрет, који би могао да обезбеди простор за испитивање односа традиционалних улога. Нема сумње, међутим, да је доминација конзервативних културних односа према јавном акту женског учешћа јак инхибиторни фактор за политичко регрутовање жена широм Централне и Источне Европе, чак и у земљама где је наводно повољнији изборни систем за жене. На крају, успостављање либерално демократске политике у комбинацији са јаким одбијањем мера позитивне акције у родним односима, довело је до веома маскулинизованог уређења друштва. По резултатима њиховог истраживања политика источне Европе нуди веома узак простор за законодавно заступање жена.⁷⁸²

Неко, условно, резимирајуће објашњење зашто су жене биле на маргинама политике, задире у дуготрајно и стално опстајање различитих друштвених механизма, који у себи сумирају и пресецају, у једној временској вертикали, институционалне, социокултурне, психолошке, структурне или развојне чиниоце. Њихово набрајање може бити идентификовање тзв. »општег места за положај жена у политици и препреке са којима се оне суочавају«:

- 1) да доминира »мушки модел« политике и политичког, односно, да мушкарци доминирају »политичким простором«, одређују правила политичке игре и политичке стандарде понашања (политичка конкуренција, политичко супарништво, величање политичких губитника и ниподаштавање политичких добитника);⁷⁸³
- 2) да су жене »политичка мањина« и »невидљива већина«, и да је политика »родно слепа« - фаворизује мушкарце;⁷⁸⁴

---

⁷⁸² Op. cit, стр. 9.

⁷⁸³ Институционална теорија каже да су институције отпорне на промене. То значи, да су установљене родне норме заштићене. Законодавне институције биле су беле, мушке, средње и више класе, места у којима су доношене политичке одлуке. Унутар тих простора норме понашања су биле установљене, често и вековима понављане. (Lovenduski, Joni, *Feminizig Politics*, стр. 146)

⁷⁸⁴ Да наведемо један илустративан пример за нашу главну тему:

- 3) да се жене сматрају непожељним у политици, зато што преовладавају предрасуде и стереотипи о родним улогама и ограниченим способностима жена за преузимање политичке одговорности;
- 4) да постоји недостатак интереса самих жена за политику, да жене не могу да препознају себе у »прљавим водама« политике;
- 5) да се слика женског политичког ангажмана споро уобличава на овим просторима;⁷⁸⁵
- 6) да жене немају подстицаја и мотива да се професионално баве политиком;⁷⁸⁶
- 7) да је присутна одбојност жена према "политичком раду", као и незаинтересованост и »слаба комуникација« жена и политичких странака, и
- 8) да постоји атмосфера у друштву која не подржава решавање проблема жена као политичких проблема.

Такође, можемо да устврдимо да је ретрадиционализација српског друштва порушила егалитарни капитал жена. У тим околностима губљења вредносног оквира једнакости људи, друштво није никада указало социјално поверење жени да равноправно са мушкарцем учествује у расподели (политичке, у ужем и ширем смислу) власти и моћи.

Да жене, и у другој деценији 21. века, слабо заузимају позиције у политици, показује последњи извештај Европског женског лобија (EWL), који се критички осврће на састав нове Европске комисије, донетог на састанку челника и челница држава чланица ЕУ. Како су и пре тога били познати кандидати и кандидаткиње већине држава за чланство у Комисији, при чему су од укупно 28. особа, биле предложене само 4. жене, 28. августа 2014. године Европски женски лоби објавио је своју реакцију на могућност да у новој Европској комисији само око 15% чланства чине жене, што је упола мање него у одлазећој Комисији којом је председавао Х. М. Барозо. Питање које поставља Европски женски лоби у вези са овом ситуацијом гласи: да ли је ово Европска унија какву желимо? (European Women Lobby, 2014.)

⁷⁸⁵ Весна Пешић је у периоду до 2000. године била прва жена председница политичке странке у Србији, Грађанског савеза Србије. Мирјана Марковић је, такође, нешто касније, постала председница политичке партије Југословенске левице.

⁷⁸⁶ Мушкарци имају већи друштвени и политички ангажман од жена. Посебно су изражене разлике у ангажовању у политичким странкама и локалној заједници. (Благојевић, Марина, *Родни барометар – друштвени положај и квалитет живота жена и мушкараца у Србији*, Сажетак истраживања. АЖИН, Београд, 2006, стр. 33.)

5.6. Женски покрет, жене и политика

Постсоцијалистичка друштво у Србији изашло је из политичког оквира монолитног система социјализма, чија политичка пракса није успела да “однегује”, из својих идеолошких редова, аутономну женску организацију, односно, није дозволила развој или утицај било каквог другог политичког субјекта до Комунистичке партије. Иако је социјализам имао отклон према феминизму и феминистичким идејама, при крају социјалистичке епохе⁷⁸⁷, нешто пре њеног распада, појавио се други талас феминизма или женског покрета на овим просторима. У раздобљу које је захтевало темељне друштвене трансформације и идеологију грађанског друштва, у том контексту, појавио се женски/феминистички покрет. У том тренутку он је представљао значајну друштвену алтернативу, био је један дискурзивни коректив и глас феминисткиња се чуо; он није имао никакав шири, социјални или политички, утицај, али је нудио неке алтернативе и живот жена је добио другу перспективу.

У време 1990-их и политизованог национализма, самопрозвани браниоци нације говорили су да родна једнакост може да чека, да постоје важније ствари и да је родна неједнакост природна, а да је свако одбацивање природне хијерархије у социјалним односима напад на свету традицију.⁷⁸⁸ У знаку наговештаја рата и распада бивше државе, у транзиционој Србији започиње свој рад женски покрет. “Идеја и свест о потреби самосталне

---

⁷⁸⁷ Под утицајем обновљене енергије женског покрета на Западу, у социјалистичким земљама интелектуалке, у својим “нишама”, артикулисале су идеје новог доба, кроз феминизам и његову теорију и праксу. Седамдесетих година су идеје модерног женског покрета дошле до региона бивших југословенских држава и Србије. Када је октобра 1979. године у Београду одржан међународни скуп “Друг-ца жена - женско питање - женски приступ”, фактички је промовисан савремени феминизам на овим просторима. Скуп је окупио многе феминисткиње - активисткиње и интелектуалке из Европе, као и југословенске интелектуалке, које су пратиле савремена дешавања и бавиле се женским питањем. Циљ је био представљање феминизма, до тада табу-теме за наше просторе и медије. Наравно да је званична политика у лику организације жена, при ССРН, негативно оценила овај “нови приступ” женском питању. Савремени феминизам отада полако, некад једва видљиво, улази у медије и стручне часописе. Први југословенски феминистички конгрес одржан је у Љубљани 1987, други 1989. у Загребу, трећи и последњи феминистички скуп у другој Југославији марта 1990. године у Београду.

⁷⁸⁸ Ramet, Sabrina, „Introduction“, u: Ramet, Sabrina, *Gender Politics in the Western Balkan Women and Society: Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State University, 1999, стр. 6.

женске борбе и акције за остваривање пуне слободе и равноправности свих жена у друштву се готово изгубила, не само у најширим слојевима жена, него и у уском слоју високо образованих жена на истакнутим социјалним положајима”.⁷⁸⁹ То су године када је свакодневни живот жена бивао све тежи, жене су губиле посао, зараде, позиције у друштву и њихов положај у породици сублимирао је сву тежину и неизвесност живота у Србији на крају XX века. Жене су постале највећи губитници и платиле су највећу цену транзиције, што је постало и опште место у феминистичким социолошким анализама.⁷⁹⁰ Заправо, то је, на широком друштвеном пољу, била последња етапа пораза идеје о равноправности мушкараца и жена у мизогиничној патријархалној култури транзиционог периода. Међутим, упркос свим ломовима, историјским, политичким и социјалним, прве и друге Југославије, у Србији у току “политичких и ратних догађаја који су земљу довели на руб катастрофе, женама је пошло за руком да очувају ове прве пионирске заметке женског покрета у готово гетоизираним условима, чекајући могућности да се покрет размахне”.⁷⁹¹ Зато је за разумевање и идентификовање улоге и смисла почетка женског покрета у Србији, а и онога шта је урадио, значајно како Ен Снитоу види женски покрет и огроман утицај који је он имао и има на животе свих нас. Она каже да »постоје хиљаде женских група које, све скупа, утичу на политичку архитектуру целог света. Те мале и сиромашне организације, све заједно, са то мало новца којим располажу, активно мењају системе друштвене подршке, друштвене односе, мењају очекивања од жена и очекивања самих жена – а та очекивања самих жена су почетак, одатле све креће, одатле креће сваки политички ангажман – мора постојати нада да је промена могућа”.⁷⁹² Тако је било и у Србији, јер је феминизам и феминистички/женски активизам био у функцији окупљања и артикулисања

---

⁷⁸⁹ Милић, Анђелка, *Женски покрет на раскрићу миленијума*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002, стр.16.

⁷⁹⁰ Анђелка Милић сматра да се у тој друштвеној ситуацији женски покрет није снашао и да је био испод свог историјског задатка, јер уместо да се окренуо питањима економског и социјалног положаја жена, феминистичке су остале на оним питањима која су покренуле крајем осамдесетих и почетком деведесетих. (Op. cit, стр. 11-24.)

⁷⁹¹ Op. cit, стр. 6.

⁷⁹² Ен Снитоу (Ann Snitow) на предавању у *Реконструкција женски фонд*, април, 2013. године.

енергије отпора, женског отпора, а он је био заједнички именитељ супротстављања »патријархалном лудилу« рата и анахроној реалности.⁷⁹³ Женски покрет у Србији, као и стварање различито профилисаних женских група и женских мрежа, показале како је број жена активних у женским организацијама или број женских организација у земљи, добар индикатор нивоа политичке партиципације жена.⁷⁹⁴

Феминистичке идеје су од почетка 90-их у Србију биле везане за активност малог броја високообразованих жена, свесних изазова еманципације жена на овим просторима и сукоба са „балканским синдромом“ у родном систему вредности. Ипак, упркос општој ретрадиционализацији друштва и разноврсним неповољним социјалним условима, жене у Србији су након пада социјализма и његове идеологије, успеле да у великој мери промене слику друштвене реалности.⁷⁹⁵ Београд је свој феминистички ангажман у почетку везао за трибине Студентског културног центра (трајале су у периоду 1970-1992). Жене из женског покрета су се у том простору састајале више неформално, неорганизовано, без чврстог академског оквира, пропагирајући пре један “специфично феминистички” стил живота и феминистичке идеје.

Прву феминистичку групу у Београду, *Жена и друштво*⁷⁹⁶, основало је неколико жена “првоборкиња” женског покрета. Маргарет Мид за њих, такве

---

⁷⁹³ Благојевић, Марина, „Пројекат као део покрета: основне координате“, у: Благојевић, Марина, пр., *Ка видљивој женској историји - Женски покрет у Београду 90-их*, Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, Београд, 1998, стр. 11.

⁷⁹⁴ Goetz, Ann Matric, "Womens education and political participation", *Education for All, Global Monitoring Report*, No 4/2003, стр. 4.

⁷⁹⁵ Интелектуалке у социјалистичким земљама су, такође, успеле да у својим “нишама” артикулишу феминистичке идеје. У Београду је 1979. године у одржан међународни скуп *Друг-ца жена - женско питање - женски приступ*, који је промовисао савремени феминизам на овим просторима. Циљ окупљања жена био је представљање феминизма, до тада табу-теме за овај простор и медије. Званична политика је, кроз организације жена при ССРН, негативно оценила овај “нови приступ” женском питању. Савремени феминизам отада полако, некад једва видљиво, улази у медије и стручне часописе. Први југословенски феминистички конгрес одржан је у Љубљани 1987, други 1989. у Загребу, а трећи и последњи феминистички скуп у другој Југославији марта 1990. године у Београду. Више о томе у Божиновић, Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, op. cit., стр. 219-222.

⁷⁹⁶ Група се активно бавила проблемима дискриминације жена, насиља над женама, полним стереотипима у друштву, итд. Покренула је и подржала оснивање многих других група: *СОС телефон за жене и децу, жртве насиља* – 1990, групе *Женски лоби, Женски парламент, Жене у црном против рата* - 1991. године, док је *Центар за женске студије, истраживања и комуникацију основан* - 1992. године. Током рата феминистичка група је

жене, каже: »Никада не ниподаштавајте могућности мале, пожртвоване групе људи, која жели да промени свет, то и јесте једино што га мења«. ⁷⁹⁷ Ова група окупљала је високообразоване жене. Оне су кроз дебате и предавања, објашњавале и разумевале из „женске перспективе“ патријархалне институције друштва, настојећи да покрену и развију феминистички активизам. Група се активно бавила различитим аспектима дискриминације и насиља над женама. Оне су и оснивачице првог СОС-телефона у Београду, 1990. године, за помоћ женама и деци - жртвама насиља. Београд је био расадник идеја, истраживања и акција женског покрета - од 1990. године до данашњих дана, да би му се касније придружили Нови Сад и Ниш.

У Србији су деведесетих година феминистичке идеје и пракса створиле алтернативни културни простор, у ширем смислу јавни и политички, са мноштвом различитих група, ⁷⁹⁸ међу којима су биле женске групе за борбу против насиља: *СОС-телефон за жене и децу жртве насиља*, *Аутономни женски центар против сексуалног насиља*, *Сигурне женске куће*, *Саветовалиште за жене жртве насиља*, *СОС-телефон и центар за девојке*, *Инцест траума центар*, *Сара - центар за младе*; политичке женске групе: за промоцију политичких права жена, борбу против рата, насиља и подршке стварању цивилног друштва: *Женска странка - ЖЕСТ*, *Женски парламент*, *Женски лоби*, *Жене у црном*, *Глас разлике*; женске групе које се баве двоструком дискриминацијом жена: групе за помоћ избеглицама, *Ластавица - Сигурне куће за жене из Крајине*; групе за помоћ инвалиткињама, *Група подршке за инвалидне жене које су преживеле насиље*, и лезбијска група-*Аркадија / Лабрис* - група за лезбејска људска права; ту су, затим, и правне

учествовала у оснивању *Центра за Антиратну Акцију* и низу мировних акција. Група је наставила и своје активности у оквиру *Центра за женске студије, истраживања и комуникацију*, а од 1996. год. настоји да развије ширу феминистичку мрежу у СРЈ. 1997. феминистичка група *Жена и друштво* се региструје под именом *Асоцијација за женску иницијативу* и наставља са ширењем своје основне идеје - побољшање квалитета живота жена - јачањем женског активизма, стварањем нових група и организовањем жена. Више о томе у: Вушковић, Лина и Тривунац, Софија, „Феминистичка група Жена и друштво“ у: Благојевић, Марина, *op. cit.* стр. 47.

⁷⁹⁷ Цитирано према: Жунић, Наталија, *Прича о феминизму*, Едиција „Жене и право“, Женски центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 1999, стр. 14.

⁷⁹⁸ Више и детаљно о томе у: Благојевић, Марина, *пр.*, *Ка видљивој женској историји - Женски покрет у Београду 90-их*, Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, Београд, 1998.

групе: *Група за женска права европског покрета у Србији, Женска правна група и Женски адвокатски центар*; као образовне групе појављује се: *Центар за Женске студије истраживање и комуникацију*⁷⁹⁹. Почиње са радом женска издавачка кућа “94”, а феминистичка теорија и женски покрет видљиви су и кроз издавање часописа: *Феминистичке свеске, Женске студије, Про фемина, Темида*, који су намењени женској акцији и пракси, феминистичкој теорији и истраживањима, људским правима и роду, као и женском стваралаштву.⁸⁰⁰ После Београда, и уз помоћ волонтерки из београдских женских група, почело је оснивање женских група по целој земљи. Прво су се оснивали СОС-телефони, а касније су настале и остале женске групе. У Нишу је 1993. године основан СОС-телефон за жене и децу жртве насиља, а 1998. године и *Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију*.⁸⁰¹ То је проширило утицај женског покрета и кроз активизам жена померило угао посматрања јавног и приватног из женске перспективе, што је произвело особени модел јавне/политичке партиципације жена. Женски покрет се, дакле, појављује као политичка акција и потврда да су жене аутономни политички субјекти и да би требало да воде политичке акције жена за жене.⁸⁰²

На самом почетку установљавања и видљивости женског покрета у Србији, феминисткиње су на трећем женском скупу марта 1990. године у Београду упутиле захтев држави и друштвеним институцијама да адекватно

---

⁷⁹⁹ Алтернативан, неакадемски програм женских студија у оквиру женског покрета у Србији први пут је почео са радом у оквиру *Центра за женске студије, истраживања и комуникацију* у Београду 1992 године. Касније се на иницијативу жена са Универзитета, које су биле део женског покрета у Србији, уводе академски програми женских студија, први 1993. године на Филозофском факултету у Београду. Институционализација женских студија и студија рода наставља се на Факултету политичких наука у Београду и Филозофском факултету у Новом Саду кроз мастер и докторске студије. Данас су у различитим формама женске/родне студије присутне на свим универзитетима у Србији.

⁸⁰⁰ Организују се и женске групе које се баве феминистичким стваралаштвом (књижевност, филм, сликарство). Такође, постоји и група жена феминистичких истраживачица у појединим институцијама (институти и факултети) која ради на правним, криминолошким, социолошким и психолошким истраживањима.

⁸⁰¹ Данас женске групе засноване на самопомоћи и самоорганизованости жена постоје у: Нишу, Панчеву, Ужицу, Чачку, Пријепољу, Крагујевцу, Краљеву, Крушевцу, Кикинди, Сомбору, Новом Саду, Суботици, Зрењанину, Вршцу, Власотинцу, Лесковцу, Новом Пазару, Врању, Власотинцу.

⁸⁰⁰ Mateo Diaz, Mercedes, *Representing Women?: Female Legislators in West European Parliaments*, ECPR Press, 2005., стр. 32-33.

разрешавају проблема насиља над женама и децом, и да насиље третирају као друштвени проблем, а не као индивидуално-патолошку појаву и приватну ствар, као и да поштују и омогућавају законска права жена жртава насиља. Такође су предложиле покретање промене *Кривичног закона* (инкриминисање кривичног дела силовања у браку), *Закона о кривичном поступку* (кривично дело лаке телесне повреде и угрожавања сигурности треба гонити по службеној дужности, а не на основу приватне тужбе) и *Закона о браку и породици* (алиментацију за дете и брачног друга одредити процентуално у односу на лични доходак, зависно од узраста детета и потреба разведене особе).⁸⁰³

Феминистички/женски покрет је повукао линију разумевања између супротности нормативног и стварног, *de iure* стања и реалних, *de facto*, услова неједнакости, који стварају друштвене антагонизме, а тиме и околности за одређену врсту друштвених промена. Или бисмо могли да кажемо како »феминизам не тражи ништа више за жене и ништа мање за мушкарце, већ тражи праведну расподјелу моћи, права и одговорности између сполова, право на доношење и спровођење одлука, у најкраћем једнаке могућности за све«. ⁸⁰⁴ Та чињеница је једно од објашњења зашто је женски покрет заједно са »феминистичком критичком офанзивом«⁸⁰⁵ почео да утиче на промену статуса проблема положаја жена и односа полова. Као модел промене усмерен је, између осталог, и на процес у коме се могу констатовати »мањкавости правног система услед кога су (као једног од комплекса друштвених разлога) жене сиромашније од мушкараца, више од мушкараца сексуално и физички злостављане, мање плаћене од мушкараца, више од мушкараца подижу годинама малу децу, жртвујући више од мушкараца своју професионалну каријеру због тога, имају мање могућности да искористе своје способности од својих мушких колега у научно-образовној или другој професионалној средини, више су експлоатисане од мушкараца и

---

⁸⁰³ Мршевић, Зорица, »Правне иницијативе«, у: Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 277-281; Николић Ристановић; Весна, »Група за женска права Европског покрета у Србији«. у: Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 273-276.

⁸⁰⁴ Кнежевић, Ђурђа, "Феминизам као политички одговор", *Крух и ружје*, бр.10-1998/1999, стр. 87.

⁸⁰⁵ Папић, Жарана, *op. cit.*, стр. 11.

више оптерећене наметнутим стереотипима о сопственој женствености и (једино) прихватљивом женском понашању.⁸⁰⁶

Феминистичка група *Жене и друштво*, *Београдски женски лоби* и *Женска странка* су 1991. године упутиле апел председништву тадашње СФРЈ поводом односа државе Југославије и њених република према документима УН и других међународних организација, која се односе на жене и којима се дефинишу женска права у различитим областима друштва. Реч је о следећим Конвенцијама: *Конвенција УН о Елиминисању свих облика дискриминације жена*, *Конвенција МОР УН бр. 111 о забрани дискриминације при запошљавању и на раду*, *Конвенција МОР УН бр. 100 о једнакости награђивања мушке и женске радне снаге*, *Конвенција МОР УН бр. 156 о радницама са породичним обавезама*, *Конвенција МОР УН бр. 89 о ноћном раду жена*, *Конвенција МОР УН бр. 103 о заштити материнства* и *Конвенција МОР УН бр. 45 о забрани рада под земљом за жене*. Идеја је била да се као и у развијеним земљама западне демократије формирају национални комитети или министарства за жене, да би се омогућила бржа реализација циљева који стоје у наведеним Конвенцијама УН.⁸⁰⁷ Огромна већина значајних феминистичких кампања, имала је експлицитну димензију борбе на пољу права жена и изграђивања нормативног оквира женских права на нивоу државе (у складу са међународном и регионалном регулативом о женским правима и родној равноправности). Та клица потребе да се нормативно и правним стандардима уреди и унапреди друштвени положај жена и осигура стандард родне једнакости, у Србији ће дати плод за, тек више од, две деценије.

Петиције, захтеви и апели феминистичких група од деведестих година упућују се највишим државним институцијама и органима како би се изменили чланови закона којима се крше људска права жена. Прво је од Народне Скупштине Републике Србије тражено оснивање *Министарства за*

---

⁸⁰⁶ Emerton, Robyn, Adams, Kirstine, Byrnes, Andrew, and Connors, Jane, eds., *Women's Human Rights: Leading International and National Cases*, London, Cavendish Publishing Limited, 2005, стр. XVIII.

⁸⁰⁷ Петковић, Надежда, "Београдски женски лоби", у: Благојевић, Марина, *op. cit.*, стр. 63-82.

жене и Женског парламента. Женске групе су уложиле амандмане на предлог Устава Србије 1990. године којима су тражиле: равноправно двополно оловљавање, слободно одлучивање жена о рађању деце, да се насиље у породици третира као друштвени проблем и да жртва насиља у кривичном поступку има браниоца по службеној дужности. Женске групе су 1990. године поднеле петицију поводом доношења Резолуције о основама јединствене политике обнављања становништва у Србији, којом протестују против кршења у уставу загарантованих права на слободу одлучивања жена да ли ће, када и колико деце имати. Женске групе су, такође, Народној скупштини Републике Србије 1992. године упутиле амандмане на чл. 16 и 17 предлога Закона о становању, и захтевале да о откупку стана у друштвеној својини одлучују оба брачна друга, да уговор са власником стана закључују оба брачна друга као равноправне уговорне стране, односно равноправни носиоци станарског права. Када је доношен Нацрт Закона о условима и поступку за прекид трудноће 1994. године женске групе су се обратиле Председнику Републике Србије и поднеле амандман на предлог Закона. Закон је враћен на поновно разматрање Скупштини, па је коначан текст Закона обухватио и амандмане које су предлагале и женске групе.⁸⁰⁸ Женски покрет, женске групе искористили су да у промењеном политичком контексту од 1990. године раде на унапређивању женских права. Један од важних успеха било је инсистирање да се проблеми репродуктивног здравља и репродуктивних права, насиља према женама и неједнакости моћи у родним релацијама преместе у јавни простор, као политички простор.

Политичке и антиратне женске групе имале су јасне политичке циљеве и методе реализације, када су кренуле да преиспитују традиционални мушки концепт политичког, демократије и појма грађанин. Из те политичке димензије женског покрета настале су женске групе - Београдски женски лоби, Женска странка, Женски парламент и Жене у црном. Једно од најважнијих добити женског покрета у годинама рата и ратног окружења у Србији је “да је женски покрет био окосница мировног покрета. И групно и

---

⁸⁰⁸ Имшировић, Јелка, „Женски парламент 1991-1993“ Благојевић, Марина, op. cit., стр. 92-97.

индивидуално учешће жена у у мировним иницијативама и целокупна антиратна активност учинили су да у Србији постоји континуиран и видљив отпор рату на јавној сцени”.⁸⁰⁹ Њихов политички активизам започео је са социјалдемократским политичким циљевима прихваћеним пре рата, да би током деведесетих они били замењени антиратним и мировним иницијативама, и за једино могући циљ - прекид рата и почетак мира. Феминистичка група *Жене у црном* је најстарија мировна група, чије су чланице, деведесетих година у Србији, сваке среде у центру Београда демонстрирале против рата. Од 1991. године до данас, оне протестују против рата, етничког чишћења и повреде људских права. Иначе су *Жене у црном*, као међународни покрет, признате на одређени начин у свету као политичка сила.⁸¹⁰ Феминистичке групе у Србији организовано су протестовале против силовања жена у рату, затварања у логоре, као и против нерегулисаног статуса избеглица. Жене из феминистичких група недвосмислено су биле за мир и против рата, као и против свих оних који су рат подржавали на овим просторима. Три женске организације: *Женски парламент*, *Београдски Женски лоби* и *Женска странка* су заједно у Београду организовале прве антиратне демонстрације, испред зграде Скупштине Србије.

Женски покрет био је окосница мировног покрета, али социјалне и политичке околности нису биле на његовој страни, није било политичких савезника и жене су саме дефинисале циљ и моделе борбе за мир. Настанак прве женске политичке странке *ЖЕСТ*⁸¹¹ поклапа се са стварањем првог вишепартијског система у Србији и првим вишестраначким изборима. Жене,

---

⁸⁰⁹ Благојевић, Марина, „Пројекат као део покрета: основне координате“, у: Благојевић, Марина, пр., ор. cit., стр. 25.

⁸¹⁰ Жене у црном основане су у Јерусалиму 1988. године, у време прве Интифаде, од стране жена које су протестовале против окупације Западне обале и Газе. Око 1990. године стајања жена почела су сама да се шире (Италија, Немачка, Индија, Енглеска, САД, Хрватска, Србија). Даље су она била протест против рата, за мир и против сваког насиља. (Wallach Scoot, Јоан, »Феминистички одјеци«, у: *Жене и политика: Сувремени женски/феминистички покрети у пост-комунистичким државама/10 година послје*, Женска инфотека, Загреб, 2004, стр. 83.

⁸¹¹ Странка је формирана 1990. године, те исте године у децембру је учествовала на изборима, а угасила се у лето 1991. године. (Милић, Анђелка, »Настанак и кратак други живот Женска странке (ЖЕСТ) 1990-1991«, у: Благојевић, Марина, ор. cit., стр. 73.)

феминисткиње и политички агажоване, окупиле су се како би формирале политичку странку, спремну да у политички живот унесе одговорност, свест и толеранцију према лошем развоју догађаја у друштву и острашћеној политичкој атмосфери, све оне димензије политичког које су нестале из транзицијског политичког простора. Такође, “постојала је процена да се у новој политичкој ситуацији отвара простор да жене више и снажније искажу свој политички идентитет и да се у јавности представе као независни и равноправни политички актери”.⁸¹² Женска странка у *Програму рада* је објавила како жене хоће властиту политичку организацију која ће се залагати за њихове интересе и сразмерно и равноправно учешће и одлучивање на свим политичким нивоима. Она сматра да жене имају право на квоту у свим локалним, републичким, савезним и другим важним државним телима, и да имају право на закон по коме се не сме доносити ни један амандман од важности за живот жена и деце без њиховог учешћа у одлучивању, и то према њиховом статистичком присуству у друштву. Циљ политичког деловања *Женске странке* је постизање потпуне и стварне једнакости и укидање свих видова дискриминације у приватном и друштвеном животу, као и заштита демократског поретка од свих узурпација и моћи власти. Она је против сваког, садашњег и будућег, националшовинистичког лудила и мржње, које води разарању друштва и апелује на уједињење жена на свим нивоима. Подржава све оне који се боре против мржње и насиља, верске, националне, расне, класне, полне и сваке друге дискриминације. Основни циљ развоја једног друштва за њу је *квалитет живота* и да се економски и политички циљеви вреднују пре свега из ове перспективе. Квалитет живота подразумева материјално, културно и психичко благостање.”⁸¹³ У *Повељи о намерама* стоји, да се *Женска странка* обраћа свима који осећају да су потиснути на маргине друштва, уклоњени са јавне сцене и хоће да то мењају, могу себе наћи у идејама *Женске странке*.

---

⁸¹² У то време су у Београду као женске политичке организације радиле *Женски лоби* и *Женски Парламенти* и окупљале су жене у оквиру политичке размене мишљења и деловања. (Op. cit, стр. 74.)

⁸¹³ Милић, Анђелка, »Настанак и кратак други живот Женска странке (ЖЕСТ) 1990-1991«, у: Благојевић, Марина, op. cit., стр. 84

Женска ситуација је први симптом болесне друштвене ситуације и жене морају да се ангажују како би се такво стање променило.⁸¹⁴ Женска странка на крају својих програмских циљева каже: Ћутање не значи одобравање – жене постаните **гласне!**⁸¹⁵

Утопијска, радикална или нереална идеја о оснивању женске политичке странке наишла је на тешкоће, отпоре, појединачне и групне, шовинистичку, политичку и културну ароганцију средине, која није никако била наклоњена женама, а зашто би била политичаркама?⁸¹⁶ Ништа није ишло “на руку” оснивању и раду прве (и једине) женске политичке партије. Основана је као женска странка жена и због жена, у складу са феминистичким идејама и идејама женског покрета, а упркос постојећим стандардима, циљевима и методама политичког партијског организовања у Србији. Зато је Синтија Кокбурн концепт политичке изборне борбе прве женске странке на Балкану видела као артикулисање политичке визије друштва кроз укупни рад женског покрета у бази. Она каже: “ЖЕСТ хоће, дабоме, да освоји власт да би је променио”⁸¹⁷

Али “управо у чињеници да је рат започео, треба тражити разлог престанка ‘чистих’ политичких пројеката као што су били *Женска странка и Женски парламент*. Рат је ставио у фокус друге приоритете...било је немогуће реализовати боље артикулисане, дугорочније, боље организоване акције које би представљале неку врсту политичке ‘контраструктуре’.⁸¹⁸ Политички активизам женских група наставио се учествовањем у грађанском покрету отпора режиму Слободана Милошевића, 1996-1997. године. Пиштаљке и шетња биле су карактеристика протеста, што су женске групе: *Аутономни женски центар, СОС, Феминистичка 94 и Београдски женски лоби*, искористиле и покренуле кампању *Жене звиждите*.⁸¹⁹ Борећи се за грађанска

---

⁸¹⁴ Op. cit, стр. 80.

⁸¹⁵ Op. cit, стр. 84.

⁸¹⁶ ЖЕСТ су основале: Лина Вушковић, Марина Благојевић, Жарана Папић, Зорица Трифуновић, Нена Кованџић, Нела Беблер, Бранислава Јевтић, Српка Арсеновић и Анђелка Милић. Женска Странка или скраћеница ЖЕСТ је акроним: жене, етика, сарадња, толеранција (Op. cit, стр. 74.)

⁸¹⁷ Cockburn, Cynthia, "A Women's Political Party for Yugoslavia: Introduction to the Serbian Feminist Manifesto", *Feminist Review*, No 39/1991, стр. 156.

⁸¹⁸ Благојевић, Марина, op. cit., стр. 25.

⁸¹⁹ Благојевић, Марина, op. cit., стр. 356-365.

права, жене су училе да се боре и за своја права. Марина Благојевић сматра да жене у Србији нису биле довољно сензибилизоване да поставе проблем својих права као политички проблем, који би у том тренутку имао довољно широку, масовну подршку.⁸²⁰ Женска група за промоцију политичких права жена *Глас разлике* основана је 1999. године. *Глас разлике* је интензивно, енергично и посвећено почео одмах да ради на промоцији веће заступљености жена у јавном и политичком животу.

Женски политички ангажман у том тренутку био је “феминистички изазов патријархализму” (Керол Пејтмен) и део еманципаторске политичке праксе. Са свим функционалним недостацима политичког организовања, жене су покушале да у околностима рађања политичког плурализма, који на јавној сцени није имао намеру да женама да шансу, оставе траг једног “политичког манифеста жена”. Жене у женском покрету су наставиле своју политичку акцију у другим социјалним просторима. „Мушка демократија” је институционално постала доминантна, на женама је остао политички изазов, како да се унутар женске популације створи осећај заједничког интереса, који би присилио законодавство и политичке странке да посвете више пажње различитим аспектима женских интереса.

Почетком 2000. године јасно и аргументовано издвојила се идеја о активностима и раду жена у наступајућем политичком процесу. Под покровитељством *Радне групе за једнакост полова у оквиру Пакта за стабилност Југоисточне Европе* одржана је Палићка конференција у фебруару 2000. године.⁸²¹ Она је окупила жене из четири сфере различитог деловања - медија, политике, синдиката и невладиних организација. Читав процес договарања и организовања кампање био је окренут женама-бирачицама. На конференцији је јасно била артикулисан идеја о потреби већег учешћа жена у политици на местима одлучивања.

---

⁸²⁰ Op. cit, стр. 364.

⁸²¹ Сазивање конференције иницирале су, како је у позиву за конференцију наведено, Соња Локар, Гордана Чомић, Драгана Петровић, Бранкица Групковић и Александра Владисављевић, у име *Stability Pact Gender Task Force* (примедба: лични позив за учешће на Конференцији добила је Н. Жункић).

Мрежа *Жене то могу* (коју је покренуо АЖИН заједно са радном групом за *Равноправност полова Пакта за стабилност југоисточне Европе*) у 43 града Војводине и Србије извела је програм “Знање за демократију”, чији је задатак био едукација чланица политичких партија демократске оријентације, активисткиња локалних НВО, синдиката. Исте те године, у предизборном периоду на Палићу је одржана конференција “Женска политичка перспектива” у организацији УНИФЕМА и *Женске политичке акције*, где су жене из партија, представнице НВО, медија, синдиката одлучно истакле захтев да жене буду равноправне у сфери политике. Жене су организовале четири предизборне кампање на националном нивоу, шест регионалних и безброј локалних.⁸²² Глас разлике је организовао кампању *Твој глас, глас разлике* намењену женској гласачкој популацији, током које је реализована и кампања “*Од врата до врата*” у којој је у двадесет осам градова било интервјуисано 45.000 жена.⁸²³ Циљ кампање био је да што већи број жена изађе на изборе, да се промовише женски активизам, да се оснаже женске групе и мреже кроз заједничке јавне активности, да се питање женских људских права постави као политичко питање и да се отвори и прошири расправа о учешћу жена у јавном животу као предуслов развоја цивилног друштва.⁸²⁴

Један од резултата Палићке конференције је формирање *Женске политичке мреже*. У њеном раду су учествовале без разлике чланице свих странака ДОС-а. ЖПМ је током свог деловања вршила неколико врста притисака на своје страначке структуре - пре свега на очувању јединства ДОС-а, а потом и на кандидовању већег броја жена на листама. Лидерима ДОС-а је понуђен папир на потписивање којим се обавезују да ће учинити све што је у њиховој моћи да на листама ДОС-а буде 30% жена.

---

⁸²² У Нишу је 2000. године основана женска политичка група *Женска нишка акција*. Она је организовала политичке акције у оквиру предизборне кампање 2000. године. Многе чланице ове групе биле су и чланице различитих политичких партија. Једна од оснивачица и чланица ове групе је Наталија Жунић.

⁸²³ Јоксимовић, Александра, *Жене у јавном животу Србије*, ЦЕСИД, 2001, стр. 8.

⁸²⁴ *Твој глас – Глас разлике, Информатор о женској предизборној кампањи август – септембар 2000*, Група за промоцију женских политичких права, 2000, Београд, 2000, стр. 7.

Мобилизација енергије жена као политичких субјеката, учинила је да су жене у Србији у огромном броју гласале за социјалне и политичке промене - 69% жена је гласало за демократске промене. Повезивање и координирана активност жена политичарки, синдикалки, новинарки, жена из женских група довела су до тако ефективног изласка жена на изборе.⁸²⁵ Предизборни оглас *Женског покрета-женске мреже*, који су потписале још четири женске НВО, које су учествовале у кампањи, било је питање „Да ли ће и после ових избора о животима свих нас одлучивати само мушкарци?“⁸²⁶ Овај феминистички дискурс задирања у сферу „институционалне мушкости“ показује да су жене само поставиле право питање, а да је решење захтевало дуг пут кроз рад женских група, експерткиња и политичарки.

Пароле женског покрета »лично је политичко« и »приватно је јавно« које носе у себи капацитет женске политике, учиниле су да се статус жена и женско искуство о сопственом положају учини друштвено видљивом и реалном чињеницом живота жена. Женске групе су повећавале, ниво капитала у рукама жена, али и јавно добро као универзални капитал српског друштва.⁸²⁷ Дакле, смисао активизма женских група лежи у „постепеном, упорном, мукотрпном ПОПРАВЉАЊУ реалности.“⁸²⁸

У том социјалном тренутку, »жене су једна од новијих снага које наслеђују и преузимају историјски задатак да трансформишу људска права

---

⁸²⁵ На изборима у септембру 2000. године, жене су освојиле само 8 од 178 места у Савезној скупштини. У Савезној влади ниједна жена није била министар. Женске групе су зато наставиле да трансформишу политички и јавни простор. Активност након септембарских избора 2000. године одвијала се у правцу повећања учешћа жена у институцијама система. Непосредни циљ био је стварање нормативног оквира за веће учешће жена у парламентима као репрезентативним телима. Дугорочни циљ је био стварање претпоставки за активно суделовање жена у раду институција система, у креирању политике и доношењу друштвених одлука.

⁸²⁶ *Где су жене*, *op. cit.*, стр. 4.

⁸²⁷ У јануару 2001. године женске невладине организације покрећу иницијативу да се институционализује проблем неравноправности полова, односно да се формира државно тело које би се бавило решавањем овог питања. Група за промоцију женских политичких права – *Глас разлике* предала је документ »Предухитримо Европу« Председнику републичке Владе и лидерима свих партија коалиције ДОС, којим се предлаже конституисање механизма, министарства (комисије) за једнаке могућности и усвајање закона о једнаким могућностима, као и неопходне и хитне мере у правцу смањивања и уклањања неравноправности међу половима. (*Где су жене*, *op. cit.*, стр. 4-5.)

⁸²⁸ Благојевић, Марина, Пројекат као део покрета: основне координате“, у: Благојевић, Марина, *пр., op. cit.*, стр. 11.

тако да она одраже шири спектар искустава и тежњи.«⁸²⁹ Исто тако, женски покрети, национални и транснационални, искористили су промењени политички контекст од 1990. године за напредак женских права. Жене су преусмериле тему са искључиво "женског питања" – одвојене сфере која се углавном у друштву сматрала (и сматра) другоразредном – и почеле да повезују женске проблеме и сазнања са другим друштвено-политичким питањима. Политичка димензија женског покрета је у томе што су жене помериле социјална искуства са маргине у центар и довеле у питање базичне концепте друштвеног поретка. Није реч само о трансформисању живота жена, већ исто тако и о трансформисању друштвених програма и јавних политика из женске феминистичке перспективе. Кључну улогу у томе имало је преиспитивање ратова, стања људских права и демократије у XX веку. Покрет за женска људска права, који је започео деведесетих година у Србији, део је процеса тражења промена, из перспективе женских живота, у људским односима и друштвеном систему.

Женски покрет је покренула и организовала/водила мала група образованих и ентузијастичних жена.⁸³⁰ Рекли бисмо да су женске групе, без обзира на унутрашњу дисонантност и неповољан, укупан, социјални контекст, биле стабилније и показивале виши степен унутрашње солидарности од осталих НГО у Србији. Учинак овог покрета је велики, између осталог зато што је успео да учествује у социјализацији важних грађанских ставова и понашања. Иако у Србији то није масован покрет, он утиче на организовање жена из различитих група. На тој равни постаје уочљива његова димензија повезивања у оквиру „женске солидарности“, али такође се појављује и димензија премошћавања социјалног капитала, која премошћује различите врсте друштвених реалности жена, сегментираних кроз њихове породице, етничке групе и слојеве у транзиционој Србији. Делатност

---

⁸²⁹ Charlotte, Bunch, "Women's Rights as Human Rights in War and Conflict", u: *In the Aftermath of Rape*, Coordination of Woman's Advocacy, U.S.A., 1997., стр. 75.

⁸³⁰ О значају и улози водећих феминисткиња у Србији, Марине Благојевић, Слободанке Недовић, Жаране Папић и Анђелке Милић, погледати информативан и аналитички текст Драгице Вујадиновић. (Вујадиновић, Драгица, "Феминистичка перспектива у социологији у Србији – Доприноси Марине Благојевић, Слободанке Недовић, Жаране Папић и Анђелке Милић", *Социолошки преглед*, (Посебно издање), бр. 3-4/2012. стр. 815-850.)

женских група и мрежа у Србији је у великој мери створила јавно добро, које је битно утицало на позитивне помаке у дизајнирању савременог српског друштва. Из политичке перспективе једне, у тим годинама транзиције, ентропичне друштвене заједнице женски покрет је дао легитимацијски простор за изградњу цивилног друштва.⁸³¹

---

⁸³¹ Благојевић, Марина, „Пројекат као део покрета: основне координате“, у: Благојевић, Марина, пр. оп. cit., стр. 28.

Глава VI

Политичка права жена и родна равноправност - међународни, регионални и национални правни оквир

Историјски посматрано жене су биле искључене из политичког грађанства и опште право гласа дуго је било привилегија мушкараца. Жене су дуго чекале како би постале пуноправне грађанке. Од правне, de jure равноправности, до фактичке политичке равноправности мушкараца и жена прошло је много времена. Женске кампање за учествовање у јавном и политичком животу почињу од XIX и XX века и трају до данас, између осталог, као идејна и стратешка подршка раду међународних институција у дефинисању стандарда о политичком репрезентовању жена и учешћу жена у јавним пословима.

»Период од Француске Револуције до Другог Светског Рата био је мрачно доба концепта људских права«. ⁸³² Међународна заједница се после цивилизацијске катаклизме II светског рата посветила изградњи принципа поштовања и заштите људских права, а затим и женских права, као једном од њених основних циљева. Кључни допринос изградњи новог концепта људских права дале су Уједињене нације. Због свог универзалног и углавном правно-обавезујућег карактера посебан значај имају стандарди ове организације.

Повељом УН дефинисан је садржај људских права, који је наставио да се изграђује кроз »универзална морална права« Универзалне Декларације о људским правима, затим кроз инструменте Уједињених нација као што су

---

⁸³² Freeman, Michael, *Human Rights – An Interdisciplinary Approach*, Polity Press, 2011, стр. 37.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима са факултативним протоколима, Конвенција о политичким правима жена, Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена и да набројимо само оне који се баве политичким правима жена.

Без обзира што данас припадност мушком роду ни у једној европској земљи, или земљама либералне демократије, није услов политичког грађанства, право равноправног учешћа жена у политичком животу заједнице за многе жене остаје само право у теорији и правној норми.⁸³³ Елиминисање дискриминације жена у политици, као процес изградње демократског и хуманог друштва, на институционалном нивоу утемељено је у процесу рада међународних организација, где су се формирали и дефинисали међународни правни стандарди из области политичких права жена. Међународни правни стандарди у овој сфери постали су у институционалном и вредносном смислу део домаће легислативе политичких права жена. Они су ратификацијом међународних уговора постали део правног поретка Србије, а Србија се обавезала да своје законодавство и праксу усклади са међународним стандардима, што подразумева јачање идеје и праксе родне равноправности у политици и политичком одлучивању.

Изузетну улогу у сагледавању значаја и нормирању политичких права жена имали су међународни правни документи настали из оквира рада међународних конференција посвећених положају жена, од којих неке, за наш предмет рада, имају већи утицај од других, као што је била конференција у Пекингу 1995. године.⁸³⁴

На међународном плану постоје две основне групе правних извора који гарантују равноправност мушкараца и жена у сфери политике, забрањују дискриминацију на основу пола и дефинишу конкретне обавезе државе: универзални извори и регионални извори. У редовима који следе дат је преглед

---

⁸³³ Sineau, Mariette, *Равноправност – Вијеће Европе и судјеловање жена у политичком животу*, Council of Europe Publishing, 2003, стр. 12.

⁸³⁴ Прва светска Конференција о женама у Мексико Ситију 1975. године; друга у Копенхагену 1980. године; трећа у Најробију 1985. године; светска Конференција о људским правима у Бечу 1993. године; четврте европске Конференција министара о једнакости између мушкараца и жена у Истанбулу, 1997. године; европска министарска Конференција о људским правима у Риму, 2000. године, и др.

најважнијих универзалних међународних докумената и докумената усвојених у европском региону, насталих под окриљем Савета Европе и Европске уније.⁸³⁵ Овим међународним документима установовљени су и међународни стандарди⁸³⁶ који се односе на статус и реализацију политичких права жена. Чињеница да је Србија ратификовала међународне уговоре и да су они постали део њеног правног поретка, усмерила нас је да у тексту рада прикажемо све релевантне међународне и регионалне документе, за које сматрамо да представљају референтни оквир правних стандарда женских права и родне равноправности. Наиме, међународне обавезе Србије указују да се она као држава после 2000-те године обавезала, да своје законодавство и праксу усклади са међународним стандардима, што је претпостављало нормативно и институционално јачање идеје и праксе родне равноправности у политици и политичком одлучивању.

6.1. Међународни документи и стандарди о политичким правима жена усвојени у Уједињеним Нацијама

Правно регулисање положаја жена у оквиру међународне заједнице пролазило је кроз два, јасно и суштински, одвојена периода. Први је трајао до II светског рата и покрива домен важења класичног међународног права, док друга фаза настаје са завршетком рата и њоме почиње етапа важења савременог међународног права људских права. На тој историјској линији настајања међународног права, угаони камен развоја морално-филозофске визије човечанства о концепту људских права у XX и XXI веку, као интегралном делу будућег хуманог развоја људског друштва, представљају међународни документи настали и усвојени после 1945. године.⁸³⁷ Велики

---

⁸³⁵ У категорију регионалних извора спадају и документи усвојени на новоу Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), као и неких других организација.

⁸³⁶ Теоретичари међународног права дефинишу међународне стандарде као: „...стандарди тј. појмови који норме међународног права садрже без посебног дефинисања“. (Димитријевић Војин, Поповић Драгољуб, Папић Татјана, Петровић Весна, *Међународно право људских права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2006, стр. 68.)

Међународни стандарди су део обавеза на које држава пристаје и она их се придржава у правном и политичком смислу.

⁸³⁷ Извори међународног права о људским правима су према савременим схватањима међународни уговори, међународни обичаји, општа правна начела просвећених народа и

талас развоја људских права и женских права од друге половине XX века проширио се светом и тада је започета нова епоха у постављању међународних оквира остваривања и заштите права људи – мушкараца и жена. Истицање женских права био је један од најзначајнијих помака у интерпретацији људских права у међународној политици од краја хладног рата.⁸³⁸ Основа утемељења, уређења и будућег развоја женских права уграђена је у *Повељу УН*⁸³⁹, која се и сматра међашем у процесу регулисања права жена на нивоу међународне заједнице. Можемо рећи да овај уставни документ међународне заједнице по први пут проглашава равноправности жене и мушкарца, и у њему се јасно одбацује било какав облик дискриминације заснован на разлици полова. *Повеља* почиње речима: »Ми, народи Уједињених нација, решени... да васпоставимо веру у основна права човека, у достојанство и вредности људске личности, у равноправност људи и жена и нација великих и малих«, док се у чл. 1 Повеље ст. 3 наглашава, као један од основних циљева Уједињених нација - »Да остварују међународну сарадњу решавањем међународних проблема привредне, друштвене, културне или хуманитарне природе, као и подржавањем и развијањем поштовања према правима човека и према основним слободама за све без обзира на расу, пол, језик или вероисповест«. ⁸⁴⁰

Исти правни модел у уређењу права жена примењује се и у документима на нивоу УН - *Универзална декларација о људским правима*⁸⁴¹ и

одлуке међународних организација. Главни извори савременог међународног права о људским правима су међународни уговори, дакле, писани извори међународног јавног права, створени сагласношћу држава. (Димитријевић Војин, Поповић Драгољуб, Папић Татјана, Петровић Весна, *op. cit.*, стр. 64.)

⁸³⁸ Freeman, Michael, *op. cit.*, стр. 37.

⁸³⁹ Повеља УН усвојена 26. јуна 1945. године од представника 51. државе на Конференцији Уједињених нација у Сан Франциску, а ступила је на снагу 24. октобра 1945. године у складу са одредбама чл. 110. (*The Charter of the United Nations*)

⁸⁴⁰ Повеља УН (Увод, чл. 1 ст. 3), у: *Права човека*, Зборник докумената, Прометеј, Београд, 1991, стр. 35.

⁸⁴¹ Универзална декларација је усвојена на Генералној скупштини Уједињених нација 10. децембра 1948. године, Резолуцијом 217 (III) - 48 држава је гласало за, ниједна против, док је 8 било суздржано (укључујући Југославију, Саудијску Арабију, Јужну Африку и СССР). Република Србија је чланица Уједињених нација од 1. новембра 2000. године. Република Србија је једна од земља наследница бивше Југославије која је била земља оснивач УН (потписник Повеље УН 1945. године).

Међународни пакт о грађанским и политичким правима⁸⁴², који су установили једнакост мушкараца и жена у погледу остварења и заштите људских права, и у којима су она била обнародована. Иако се *Декларација о правима човека* сматра само »руководним начелом«, односно само посредним извором права⁸⁴³, овим темељним документима покренуо се дуги процес кодификације права људи у процесу развоја човечанства и његовог цивилизацијског капитала.⁸⁴⁴ *Универзална декларација УН о људским правима* садржи одредбе о грађанским и политичким правима, као и одредбе о економским и социјалним правима. Чл. 1 и 2, *Декларације* одбацују дискриминацију људи засновану на полу, и у чл. 1, стоји да се »Сва људска бића рађају слободна и једнака у достојанству и правима. Она су обдарена разумом и свешћу и треба једни према другима да поступају у духу братства«, док се у чл. 2, ст. 1, каже да: »Сваком припадају сва права и слободе проглашене у овој Декларацији без икаквих разлика у погледу расе, боје, пола, језика, вероисповести, политичког или другог мишљења, националног или друштвеног порекла, имовине, рођења или других околности«. Такође, чл. 7, Декларације утврђује да »Сви су пред законом једнаки и имају право без икакве разлике на подједнаку заштиту закона. Сви имају право на једнаку заштиту против било какве дискриминације којом се крши ова Декларација и против сваког подстицања на овакву дискриминацију.«⁸⁴⁵ Декларација

---

⁸⁴² Међународни пакт о грађанским и политичким правима усвојен је и доступан за потписивање, ратификацију и приступање Резолуцијом Генералне скупштине 2200 (XXI) од 26. децембра 1966. године, ступио је на снагу 23. марта 1976. године, у складу са одредбама чл. 9. СФРЈ је ратификовала Пакт законом од 30. јануара 1971. године (*Службени лист СФРЈ*, бр. 7/71). Уз Пакт су усвојена и два протокола и то: Опциони протокол уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима који је ступио на снагу 23. марта 1976. године и Други опциони протокол уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима који је ступио на снагу 11. јула 1991. године. Савезна Република Југославија је оба протокола ратификовала 2001. године (*Службени лист СРЈ- Међународни уговори*, бр. 4/01).

⁸⁴³ Чок, Вида, *Правни положај жене и Уједињене нације*, Универзитет у Београду, Београд, 1963, стр. 18.

⁸⁴⁴ Универзална декларација о правима човека није могла да рачуна са јединственијим ставовима Запада и Истока, ти односи ће рефлектовати и за дуго време одржавати несигурне, као и веома променљиве границе између политике и права када је реч о људским правима, а и изван тога. Једна ствар је потврђивање потребе поштовања права човека, а друга установити листу тих права. (Василијевић, Владан, „Права човека између политике и права“, у: *Права човека*, Зборник докумената, Прометеј, Београд, 1991, стр. 19.)

⁸⁴⁵ Универзална декларација о људским правима (чл. 1, 2 и 7), у: *Права човека*, Зборник докумената, op. cit., стр. 37-38.

нема обавезну снагу за чланице Уједињених нација, она је само, у суштини, препорука како треба да поступају у погледу регулисања права човека. Конкретизација ове *Декларације* остварена је кроз седам основних међународноправних инструмената УН. За разлику од *Универзалне декларације о људским правима*, међународноправни инструменти УН су легислативног карактера. У том смислу, дакле, они представљају налог властима држава чланица, пре свега судским и управним, да их примењују.⁸⁴⁶

Међународни пакт о грађанским и политичким правима, као међународноправни инструмент УН, у својим начелима садржи гаранцију једнакости и забрану дискриминације људи, такође и забрану дискриминације на основу пола.⁸⁴⁷ *Међународни пакт* у свом обавезивању на поштовање права и забрану дискриминацију по основу било ког личног својства, позива се на обавезу држава да поштују права, као и да гарантују и обезбеђују права из Пакта. У чл. 2, Пакта ст. 1, каже се да »Државе уговорнице овог Пакта обавезују се да поштују и да зајемче права призната у овом Пакту свим појединцима који се налазе на њиховој територији и потпадају под њихову власт без икаквог разликовања, нарочито у погледу расе, боје, пола, језика, вероисповести, политичког или сваког другог убеђења, националног или друштвеног порекла, имовине, рођења или других околности«. Такође, чл. 3, Пакта инсистира на раду државе на забрани дискриминације када утврђује: »Државе уговорнице овог пакта обавезују се да обезбеде једнако право људи и жена на уживање свих политичких и грађанских права утврђених у овом Пакту.« На крају чл. 26, Пакта установљава: »Сви су пред законом једнаки и имају право на подједнаку законску заштиту без икаквог разликовања. У том погледу закон ће забранити сваку дискриминацију и зајемчити свим лицима подједнаку и успешну заштититу против сваке

---

⁸⁴⁶ Димитријевић Војин, и др. *op. cit.*, стр. 90-97.

⁸⁴⁷ Елеонора Рузвелт је својим присуством у политичком животу Америке, симболички и стварно, постала једна од најутицајнијих жена. Још као млада доста је научила о политици, о чему говори њено место у Женском савезу синдиката и заједничка борба са женама за мир и против рата. Борила за једнака права свих људи – радника, жена, сиромашних, црнаца. Она је четрдесетих година XX века подржала употребу израза „људска права“, када је, радећи у Уједињеним нацијама, открила да се у неким деловима света не сматра да „права човека“ обухватају и права жена. (Cranston, Maurice, „У чему се састоје људска права“, у: *Права човека*, Зборник докумената, *op. cit.*, стр. 29.)

дискриминације нарочито на основу расе, боје, пола, језика, вероисповести, политичког и било ког другог мишљења, националног и друштвеног порекла, имовине, рођења или неког другог стања.⁸⁴⁸ Као што се да видети овим чланом се забрањује дискриминација и штити једнакост пред законом, као и да постоји за све једнака заштита закона. Чл. 3, да нагласимо, се изричито поентира равноправност мушкараца и жена, као и обавеза државе да активно учествује у заштити једнаких права мушкараца и жена и спречавању дискриминације.

На основу четвртог дела Пакта успостављен је *Комитет за људска права*.⁸⁴⁹ Комитет за људска права ради тако што државе уговорнице Пакта подносе извештаје о мерама које усвајају ради остваривања права признатих у Пакту, као и извештаје о напретку оствареном у уживању тих права у року од једне године рачунајући од дана ступања на снагу Пакта, за сваку заинтересовну уговорницу понаособ и кад год Комитет то затражи.⁸⁵⁰ Комитет се у својим општим коментарима бавио питањем односа између мушкараца и жена у друштву, као и питањем посебних мера које се предузимају у тој области. То можемо видети у ставу који Комитет заузима када је реч о чл. 3, 2 (1) и 26, Пакта, којим поводом саопштава да се мере заштите од дискриминације не могу постићи само доношењем закона и да је с обзиром социјалне околности живота жена потребно више информација у вези са улогом жена у пракси - све у циљу утврђивања које мере, поред чисто законодавних мера заштите, су предузете или се предузимају, да би се испуниле прецизне и позитивне обавезе из чл. 3. Односно, треба утврдити какав је напредак остварен и који су фактори на то утицали, као и које су тешкоће настале у том погледу.⁸⁵¹ Како видимо из Општег коментара 4

---

⁸⁴⁸ Међународни пакт о грађанским и политичким правима (чл. 2, 3 и 26), *op. cit.* стр. 51-52. и стр. 58.

⁸⁴⁹ *Op. cit.*, Четврти део, чл. 28, стр. 58.

⁸⁵⁰ Више о томе видети на: http://www.ecmi.de/fileadmin/doc/Implementing_Human_Rights/Srpski/Izvestavanje%20i%20monitoring/Trening/Prezentacije/Medjunarodni%20sistem%20ljudskih%20prava.pdf.

⁸⁵¹ Human Rights Committee, General Comment 4, Article 3 (Thirteenth session, 1981), *Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies*, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 4 (1994). Доступно на: <https://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrcom3.htm>

Комитета за људска права, заузет је став да државе имају обавезу да предузму посебне мере да би се спречила дискриминација, која не може бити елиминисана само применом мера заштите и доношењем закона.

Требало је да прође двадесет година рада и различитог контекстуалног искуства имплементације да Комитет за људска права усвоји *Општи коментар 28 о једнакости права између мушкараца и жена (чл. 3)*.⁸⁵² У Општем коментару у параграфу 3 се наглашава обавеза држава да осигурају свим појединцима права призната у чл. 2 и 3 Пакта. Такође, захтева се да државе чланице предузму све неопходне кораке да омогуће сваком појединцу да ужива ова права. Дакле, поступци укључују уклањање препрека за једнако уживање тих права, едукацију грађана и државних службеника о људским правима, као и прилагођавање домаћег законодавства, што би, дакако, могло да омогући спровођење мера наведених у Пакту. Указује се да државе уговорнице морају не само да усвоји мере заштите, како би се обезбедило једнако уживање права жена и мушкарца, већ и да предузму позитивне мере у свим областима да би се постигло ефективно и једнако оснаживање жена. Државе чланице морају да обезбеде информације о стварној улози жена у друштву, тако да Комитет може да буде сигуран у предузете мере, поред законских одредби, како би се применио чл. 3. Затим, какво је побољшање стања постигнуто, које су потешкоће са којима се државе суочавају и на крају, који се кораци предузимају за њихово превазилажење.⁸⁵³ Такође, сматра се да је неједнакост у погледу уживања права жена широм света дубоко укоренења у традицији, историји и култури, као и у религијским обрасцима и ставовима (на шта указује и велики број случајева пренаталног избора пола и абортус женских фетуса у неким земљама).⁸⁵⁴ Стога државе потписнице треба да обезбеде да се

---

⁸⁵² UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 28: Article 3 (The *Equality of Rights Between Men and Women*), 29 March 2000, CCPR/C/21/Rev.1/Add.10. Доступно на: <http://www.refworld.org/docid/45139c9b4.html>

⁸⁵³ Општи коментар 28, параграф 3.

⁸⁵⁴ Родни режим је, између осталог, детерминишућа форма социјалних односа и он "уређује односе између мушкараца и жена, формира индивидуална очекивања и понашања која су у складу са друштвеним контекстом. Уроњени у родне режиме, индивидуални мушкарци и жене имају ограничене могућности искорака, и то увек уз одређену цену. Индивидуалне могућности и слободе су ограничене постојањем општег обрасца родности.

традиционални, историјски, верски или културни ставови не користе као оправдање кршења права жена на једнакост и једнако уживање свих права. Такође, сматра се да државе потписнице треба да пруже одговарајуће информације о свим аспектима угрожавања права жена и да наведу све мере које су предузеле, или намеравају да предузму, поводом кршења права жена на равноправност.⁸⁵⁵ Такође, Општи коментар 28 наглашава да су се државе потписнице Пакта обавезале, у складу са чл. 3, како би се осигурало једнако право мушкараца и жена на уживање свих грађанских и политичких права утврђених у Пакту у сагласности са чл. 5. Осим тога, каже се, да неће бити никаквог ограничења нити одступања од једнаког уживања свих основних људских права жена, признатих или постојећих у држави чланици, на основу примене (или у складу са), закона, конвенције, прописа или обичаја, под изговором да Пакт не признаје та права или да их признаје у мањој мери.⁸⁵⁶ Када се све претпоставке о дискриминацији жена сагледају, правне и фактичке, онда позитивне мере или посебне мере на које овај акт указује имају за циљ да »исправе« дискриминацију у укупној социјалној пракси жена (јавна и приватна). Наравно, фактичку дискриминацију је тешко отклонити ако се не примењују посебне мере (мере афирмативне акције, позитивна дискриминација). »Циљ, сврха и смисао предузимања посебних мера је заштита и напредак лица или групе лица која се налазе у неједнаком положају како би им се омогућило пуно уживање свих људских права под једнаким условима.«⁸⁵⁷ У општим коментарима Комитета за људска права

Ипак, различита друштва се веома много разликују по мери у којој се над појединцем врши принуда прилагођавања..." (Благојевић, Марина, *Родни барометар у Србији 2013*, UNWomen, 2013, стр. 34.)

То ће се показати током времена кроз систем примене и ступањ развоја концепта женских права у различитим друштвеним контекстима.

⁸⁵⁵ Општи коментар 28, параграф 5.

⁸⁵⁶ *Op. cit.*, параграф 9.

⁸⁵⁷ Пајванчић, Маријана, „Право на равноправност полова – демократско питање и уставни принципи“, у: *Родна равноправност и дискриминација на основу пола*, Приручник за запослене у институцији Покрајинског омбудсмана и покрајинским органима управе, UNWomen, Нови Сад, 2013, стр. 27.

Програми афирмативне акције образовани су како би исправили неправде проузроковане дискриминацијом на основу пола. Афирмативна акција се састоји у повлашћеном третману утемељеном на полу или, другим речима, дискриминирању мушкараца у корист жена с циљем изједначавања њиховог положаја. Управо се због тога за овај тип програма често користи и појам обрнута дискриминација или чак позитивна

могли смо да видимо како се у њима налаже примена посебних мера, док у инструментима примарног значаја, Декларација и Пакт, државе нису у обавези да их примењују. Међутим, значајно је да се у тим првим инструментима Уједињених нација, као делу развоја савременог права људских права, фондирају питања начина и модела остваривања права жена и да се по први пут у њима снажно наглашава принцип равноправности мушкарца и жена или родна равноправност. Али су, такође, ови инструменти међународног права били критиковани из перспективе феминистичког дискурса женских права. За њих, право међународних људских права мора да се учини родно свесним. Наиме, »међународна људска права и правни инструменти који их штите, развијали су, пре свега, мушкарци у мушки оријентисаном свету. Она нису била интерпретирана на родно сензитиван начин који одговара женским искуствима неправде«. ⁸⁵⁸

6.2. Конвенција о политичким правима жена и посебно регулисање права жена у УН

Када су основане Уједињене нације 1946. године установљена је *Комисија за статус жена*, ⁸⁵⁹ чије се задужење састојало у анализи статуса и положаја жена у друштву. Њена обавеза била је да о томе извештава и даје предлоге на Генералној скупштини из свих области друштвеног живота жена

дискриминација. (Пријић – Самарџија, Сњежана, "Програми афирмативне акције - за и против. Темељи преференцијалног третмана жена", *Крух и ружа*, бр 17/2003.)

Програми афирмативне акције увек су били или подржавани или критиковани, имали присталице и опоненте. Без обзира што се неки модели примјењују у пракси држава развијене демократије, критичка полемика о њиховој моралној и законској оправданости још увек постоји.

⁸⁵⁸ Cook, Rebeka J., „Women’s International Human Right Law: The Way Forward“, u: Cook, Rebeka J., ed., *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, University of Pennsylvania press, 1994, стр.10.

⁸⁵⁹ *Комисија за статус жена* (CSW) први пут се састала и организовала у Њујорку, фебруара 1947. године, убрзо након оснивања Уједињених нација. Свих 15 представница влада биле су жене. Од свог оснивања Комисија је била подржана од Уједињених нација. Приликом израде Универзалне декларације о људским правима, CSW се јасно супротставила употреби референце "људи" као синониму за човечанство и надаље успешно радила на увођењу новог, инклузивног језика. Касније она ће постати Одјељење за унапређење положаја жена (DAW) у Секретаријату УН. У свом даљем раду CSW остварила је близак однос са женским невладиним организацијама у којима је нашла партнера за побољшање статуса жена у свим аспектима живота жена. Више о томе на: <http://www.unwomen.org/en/csv/brief-histori#sthash.dz70pOFp.dpuf>

- политичке, грађанске, економске, социјалне и културне сфере. Комисија је била фокусирана на успостављању стандарда и формулисању међународних конвенција, како би се од тог времена почело да ради на промени дискриминаторног законодавства и почела да изграђује глобална свест о женским питањима.⁸⁶⁰ Као резултат велике посвећености и рада ове Комисије, истраживања и сакупљања података о положају жена, Генерална скупштина Уједињених нација је 1952. године усвојила први међународни документ који је у фокус ставио права жена и донела *Конвенцију о политичким правима жена*⁸⁶¹. »Иако *Универзална Декларација и Међународни пакт о грађанским и политичким правима* почивају на начелу универзалности људских права и забрани дискриминације, између осталог, по основу полне припадности, било је потребно доношење посебног међународног инструментарија, који понавља да се признавање, уживање и заштита политичких права односи и на жене«.⁸⁶²

У тренутку њеног доношења, после Другог светског рата, многе, економски и политички, развијене земље женама нису гарантовале право гласа, тако да је ова Конвенција учинила први корак у међународноправној регулативи у том смеру. Политичка права жена су на тај начин, у низу предузетих мера и залагања да се постигне равноправност жене са мушкарцем, прва постала предмет међународног правног регулисања и обавеза уговорног карактера.⁸⁶³ Са њом су почеле да се кроз каснији дуги низ

---

⁸⁶⁰ Резолуцијом Економско-социјалног савета (ECOSOC) 1987/22 проширен је 1987. године мандат Комисије. Економско-социјални савет је 1996. године у резолуцији 1996/6 проширио мандат Комисије и одлучио да она треба да предузме водећу улогу у мониторингу и разматрању напретка и проблема у имплементацији Пекингшке Декларације и Платформе за акцију, и да уведе родну перспективу у главне токове активности Уједињених нација. Више о томе на: <http://www.unwomen.org/en/csw>.

⁸⁶¹ Отворена за потписивање и ратификацију резолуцијом Генералне скупштине УН 640 (VII) од 20. децембра 1952. године, а ступила на снагу 7. Јула 1954. године, ускладу са чл. VI.

Конвенција о политичким правима жена, отворена за потпис у Њујорку 31. марта 1953. године и потписана истог дана од стране пуномоћника Федеративне Народне Републике Југославије. (*Службени лист ФНРЈ - Међународни уговори и други споразуми*, бр. 7/54)

⁸⁶² Бакшић Муфтић, Јасна, *Женска права у систему људских права*, Правни факултет Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 2006, стр. 121.

⁸⁶³ На дневном реду Комисије за статус жена и даље су се налазила питања политичких права жена, тако што су редовни извештаји Генералног секретара укључивали податке о приступању и ратификацији Конвенције о политичким правима жене, о мерама предутетим у појединим државама у складу са Конвенцијом, и предлогом о томе какве би се мере још

година остварују све претпоставке женске борбе за политичка права и идеје о томе да “Оне које су у прошлости биле обесправљене, маргинализоване, или ућуткане, њима је потребна сигурност загарантованог права гласа, у време прелаза према пуном и једнаком праву грађанства, демократије морају да учине нешто како би исправиле неравнотежу коју су нанела столећа неправде”⁸⁶⁴ Конвенција о политичким правима жена је први међународни споразум донет у оквиру Уједињених нација о посебним правима, политичким правима жена који је постао обавеза за државе чланице Уједињених нација, оних које су Конвенцију потписале.

Конвенцију о политичким правима жена суштински структуришу три димензије политичких права. Чл. 1, и чл. 2, Конвенције односе се на активно и пасивно право гласа жена и са чл. 3, Конвенције, који се односи на равноправно учешће жена у вршењу свих јавних функција, представљају централни део целокупне Конвенције:

1) Жене имају право гласа на изборима под истим условима као и мушкарци, без дискриминације (активно бирачко право)⁸⁶⁵

2) Право жена да буду биране у сва јавно изабрана тела која су утврђена националним законодавством, под једнаким условима која важе и за мушкарце и без дискриминације (пасивно бирачко право)⁸⁶⁶

3) Жене имају право да буду биране и да обављају све јавне функције које су утврђене националном легислативом, без дискриминације и на једнаким основама са мушкарцима.⁸⁶⁷

У Конвенцији право гласа жена посматра се као категорија која обухвата активно и пасивно право гласа жена, које се даје женама, под истим условима као, и мушкарцима. У историјском смислу оно се потпуно другачије

могле и морале предузети у циљу убрзања процеса признавања политичких права жена у пракси. (Чок, Вида, *op. cit.*, стр. 40.)

⁸⁶⁴ Phillips, Ann, *Engendering Democracy*, Pennsylvania State University Press, 1991, стр. 135.

⁸⁶⁵ Жена ће имати право да без икакве дискриминације гласа на свим изборима под једнаким условима са мушкарцима. (чл. I)

⁸⁶⁶ Жена ће имати право да буде бирана у сва јавно изабрана тела, установљена на основу националних закона без икакве дискриминације, под једнаким условима са мушкарцима. (чл. II)

⁸⁶⁷ Жена ће имати право да буде на јавним дужностима и да врши и све јавне функције установљене на основу националних закона без икакве дискриминације, под једнаким условима са мушкарцима. (чл. III)

манифестовало. Наиме, женама је прво било признато право гласа на локалним изборима, да би касније оне стекле право гласа и на националним изборима.⁸⁶⁸ Такође, жене су морале да испуне и посебне услове, као што су године старости (где се за жене траже веће године старости него за мушкарце), затим, имовно стање (уобичајено само за жене), брачно стање и степен образовања.⁸⁶⁹ Женска права се у овом специфичном инструменту међународног права резимирају из концепта људских права. Наиме, у Конвенцији се захтева да признање, заштита и уживање политичких права, која су у историјском континуитету припадала мушкарцима, под једнаким условима се примењују и на жене као друштвену групу. Фокусираност на права жена, односно, у овом случају на политичка права жена, представља важан искорак у међународном регулисању учешћа жена у политици, јер се ради о правно обавезујућем документу, којим се у међународној заједници представљају стандарди о једнакости политичких права мушкараца и жена.

И након доношења Конвенције о политичким правима жена, Комисија за статус жена, имала је мандат да прати статус жена у државама чланицама и Генералној скупштини даје предлоге из области људских права која се посебно тичу права жена. Како би се активно утицало на побољшање права жена Уједињене нације су 1967. године на Генералној скупштини донеле *Декларацију о елиминацији дискриминације жена*.⁸⁷⁰ Ова Декларација нема уговорне обавезе за државе чланице Уједињених нација и њоме се, заправо, на једном декларативном нивоу дефинишу међународне норме које се односе на дискриминаторне услове живота жена и осигуравање једнаких

---

⁸⁶⁸ Процес признавања политичких права жена у неким земљама се одвијао кроз две етапе, где прва година представља право гласа признато и ограничено на локалне изборе, док друга, означава годину признања права гласа жени на свим изборима: Аргентина, 1921, 1947; Белгија 1921, 1948; Боливија 1945, 1952; Чиле, 1934, 1949; Грчка 1925, 1952; Исланд 1909, 1915; Норвешка 1910, 1913; Румунија 1929, 1946; Турска, 1930, 1934; Велика Британија 1918, 1928. (Чок, Вида, *op. cit.*, стр. 43.)

⁸⁶⁹ У том смислу је парадигматичан пример Шведске. У Шведској је жени признато право гласа још 1863. године, али само на локалним изборима и било је ограничено само на удате жене које су платиле одређени порез. 1908. године и неудате жене стичу право гласа – као и удате, и на локалним изборима, под условом плаћања пореза. Године 1919. жена се с обзиром на право учешћа у локалним изборима изједначаје са мушкарцем, да би 1921. године жени било признато право гласа на свим изборима, што је у правима значило изједначавање мушкараца и жена. (*op. cit.*, стр. 44.)

⁸⁷⁰ Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 2263(XXII) од 7. новембра 1967. године.

права жена и мушкараца. У првом члану Декларације констатује се како је дискриминација жена темељно неправедна, недостојна људи и да се њоме негира или ограничава равноправност са мушкарцима.⁸⁷¹ Чл. 2, 3, и 4, говоре о мерама које треба предузети да би се постигла једнакост мушкараца и жена, укинуле праксе које су дискриминаторне, успоставила правна заштита једнаких права мушкараца и жена, кроз устав и законе, као и кроз ратификовање и приступање међународним инструментима.⁸⁷² Такође, значајно је да се друштвене заједнице фокусирају на искорењивање дискриминаторних пракси и обичаја усмерених ка женама.⁸⁷³ Када су у питању политичка права жена (активно и пасивно бирачко право, право гласа на референдуму, као и право вршења јавне функције), Декларација установљава да се морају предузети све мере, како би се обезбедило да без дискриминације, на једнаким основама, жене остваре своја политичка права и да укупан процес остваривања права буде гарантован законом.⁸⁷⁴

Декларација не садржи никакве нове гаранције усмерене на политичка права жена, она је пре један морални апел и политички захтев друштвеној заједници да мења околности у којима се одиграва дискриминација жена. Сама идеја и вредносно утемељење ставова Декларације о елиминацији дискриминације жена, били су увод у усвајање једне свеобухватне конвенције, којом би се гарантовала права жена и њихова ефективна примена.

---

⁸⁷¹ Чл. 1, Декларације о елиминацији дискриминације жена гласи: "Дискриминација жена, негира или ограничава равноправност са мушкарцима, темељно је неправедна и представља дело против људског достојанства."

Видети на: http://www.lawphil.net/international/treaties/dec_nov_1967.html

⁸⁷² *Op. cit.*, чл. 2, „Све одговарајуће мере биће предузете како би се укинули постојећи закони, обичаји, прописи и праксе који су дискриминаторни према женама, и да се успостави адекватна правну заштиту једнаких права мушкараца и жена, а посебно: (а) принцип равноправности биће обједињени у уставу или на други начин гарантован законом; (б) међународни инструменти Уједињених нација и специјализованих агенција које се односе на елиминацију дискриминације жена биће ратификовани или ће им се приступити и потпуно спроводити чим то буде изводљиво.

⁸⁷³ *Op. cit.*, чл. 3, „Треба предузети све одговарајуће мере да се јавно мњење образује И да се националне тежње усмере искорењивању предрасуда и укидању уобичајних и свих других пракси које су засноване на идеји инфериорности жена.

⁸⁷⁴ *Op. cit.*, чл. 4, „Биће предузете све одговарајуће мере како би се осигурало да жене под једнаким условима као и мушкарци, без дискриминације: (а) Имају право да гласају на свим изборима и буду бирани у свим јавно изабраним телима; (б) Имају право гласа на свим јавним референдумима; (ц) Имају право да обављају јавну функцију и да врши све јавне функције. Таква права ће бити гарантована законом.

6.3. Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена или Повеља о женским правима

Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW))⁸⁷⁵ настала је кроз дуги процес разматрања, дефинисања и јачања легислативног оквира регулисања дискриминације жена на међународном нивоу. Од оснивања Уједињених нација и доношења *Повеље Уједињених нација* радило се на томе да се принципи дефинисани у *Универзалној декларацији о правима људи* транспонују и даље надограђују у међународним споразумима, који штите посебна права људи.⁸⁷⁶ На концептима једнакости и недискриминације, као централним идејама Универзалне декларације, засновани су сви међународни споразуми. *Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена* или *Женска конвенција* или *Повеља о женским правима* је широко прихваћени међународни, обавезујући, документ којим се артикулишу и бране права жена, принцип на недискриминацију и равноправност мушкараца и жена у друштвеној заједници.⁸⁷⁷

---

⁸⁷⁵ Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) – CEDAW. Ову Конвенцију је усвојила Генерална скупштина Уједињених нација, 18. децембра 1979. године у Њујорку. (Видети на: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&lang=en#13)

СФРЈ је потписала Конвенцију јула 1980. године и ратификовала 1981. године. Конвенција је ступила на снагу 1982. године. СФРЈ је ратификовала Конвенцију, Законом о ратификацији конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, (*Службени лист СФРЈ*, бр 11/81). У СРЈ и државној заједници СЦГ по основу сукцесије важила је Конвенција, да би по истом основу наставила да важи и данас у Републици Србији.

Савезна Република Југославија је 2002. године ратификовала Опциони протокол уз Конвенцију. После иступања Црне Горе из државне заједнице СЦГ, није било потребно да Република Србија поново приступа *Опционом протоколу* јер је она, као правни следбеник државне заједнице, у складу са чл. 60. Уставне повеље државне заједнице СЦГ, наследила њен међународно-правни субјективитет и међународне документе. Ово је констатовано на седници Другог ванредног заседања Народне скупштине Републике Србије, одржаној 5. јуна 2006. године.

⁸⁷⁶ Више од шездесет међународних инструмената бави се решавањем питања хуманитарног права, геноцида, институционалне правде, статуса избеглица, статуса мањина и људских права.

⁸⁷⁷ Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена, Генерална скупштина Уједињених нација усвојила је са 130 гласова за, 10 уздржаних и са ниједним гласом против. Данас је ова Конвенција широко прихваћена у целом свету, до априла 2015. године она се примењује у 188 држава света, на основу ратификације, потписивања или сукцесије. Доступно на: [/treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV8&chapter=4&lang=en#13](https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV8&chapter=4&lang=en#13))

Укупни резултати рада Комисија Уједињених нација о статусу жена чији је задатак био, као што смо рекли, да опсервира стање женских права, унапређује женска права и прати области у којима се крше права жена на једнакост, довели су до реализације неких декларација и конвенција. На тој линији развоја међународних стандарда *Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена* је централни, најобухватнији и најзначајнији универзални међународни документ који гарантује равноправност мушкараца и жена.⁸⁷⁸ Иновативност и актуалност овог докумената за заштиту женских права, налази се „у кораку испред“ осталих међународних докумената зато што налаже увођење посебних мера, како би се између мушкараца и жена, осим *de jure*, постигла и *de facto* равноправност. Наглашавање концепта једнакости и начина како она, у оквиру развоја идеје женских права и равноправности људи, може да буде постигнута и реализована представља квалитативни скок - тако што гарантује нова права и пројектује нову перцепцију правног регулисања дискриминације жена и женских права. Процес *de iure* и *de facto* равноправности жена и мушкараца постиже се политиком елиминације свих облика дискриминације над женама, која садржи, како све одговарајуће законодавне, тако и све посебне мере (позитивна акција, афирмативна акција – прописи, одлуке, критеријуми, пракса, и др.) дефинисане Конвенцијом. Конвенција је један динамичан инструмент који од оснивања (1979. године) ради, са Комитетом и други актерима на националном и међународном нивоу, на разумевању и појашњењу суштинског садржаја чланова Конвенције, специфичне природе дискриминације жена и инструмената за борбу против такве дискриминације.

Структуру Конвенције⁸⁷⁹ чини преамбула и тридесет оперативних чланова, од којих првих шеснаест обухвата концепт дискриминације, дефиницију дискриминације жена и права жена у различитим областима

---

⁸⁷⁸ „Ова Женска Повеља Права стоји као прекретница. Она одражава принцип универзалности и недељивости права, која припадају свим народима, ниједној култури и заједнички су за оба пола”. (Кофи Анан, генерални секретар Уједињених нација, 10. Децембар 1999)

⁸⁷⁹ „Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена“, у: Мршевић, Зорица, *Женска права у међународном праву*, Хелсиншки парламент грађана, Удружене жене, Бања Лука, 2000, стр. 129-140.

приватног и јавног живота. Преамбула Конвенције⁸⁸⁰ указује на идеју једнаких права жена и мушкараца, указујући да се тиме потврђују принципи и водеће идеје из Повеље УН и Универзалне декларације. У преамбули се истиче да државе потписнице међународних конвенција о људским правима имају обавезу да обезбеде равноправност жена и мушкараца да уживају сва економска, друштвена, културна, грађанска и политичка права. Такође, у овом делу документа упозорава се на чињеницу да је дискриминација жена раширена појава, без обзира на постојање великог броја инструмента, забране дискриминације и гарантовања једнаких права. Распрострањена дискриминација жена у свим сферама живота (политички, економски, социјални и културни) онемогућава развој друштвене заједнице, и укупне хумане и развојне могућности жена. У том смислу, родна равноправност је услов и последица за развој друштва у свим његовим аспектима и димензијама. Промена правних норми и институционалног оквира није довољан и гарантован услов да дискриминација буде искорењена. Преамбула тако укључује и димензију деконструисаних традиционалних улога жена и мушкарца у приватној и јавној сфери друштва, као део процеса остваривања пуне равноправности мушкарца и жена. Зато је Конвенција један нови нормативни дискурс, који захвата широко поље саме трансформације друштва у име и корист слободе и равноправности жена и мушкараца.

У кратким, резимирајућим, ставкама можемо рећи да први део Конвенције (од 1 до 5)⁸⁸¹ чине правила која успостављају и формирају општа начела на којима се заснивају права гарантована Конвенцијом. Посебно су наглашени и издвојени следећи сегменти значајни за равноправност мушкараца и жена: дефиниција дискриминације (чл. 1); политика елиминације дискриминације жена и интеграција принципа једнакости у национална законодавства (чл. 2); развој и еманципација жена у свим областима живота (чл. 3); привремене посебне мере са циљем убрзања *de facto* једнакости између мушкараца и жена (чл. 4); мере које ће елиминисати предрасуде, обичаје, као и социјалне и културне праксе које се заснивају на

---

⁸⁸⁰ *Op. cit*, стр. 129-130.

⁸⁸¹ Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена, *op. cit*, стр. 130-132.

стереотипним улогама мушкараца и жена (чл. 5). Значајно је за разумевање друштвене и политичке перспективе женских права и родне равноправности имати у виду, да општа уводна начела садрже одредбе које представљају општи оквир за све посебне гаранције садржане у Конвенцији. „Она уређују најважније институте, одређују значење појмова и термина који се користе у Конвенцији и дефинишу основне принципе и општа правила релевантна за целокупни садржај Конвенције. Општа правила се примењују субсидијерно уз све друге чланове Конвенције“.⁸⁸²

Други део Конвенције (чл. од 7 до 9)⁸⁸³ разматра елиминисање дискриминације жена у политичком и јавном животу, као детерминирајућем чиниоцу депривације жена у јавној сфери. Тако се у Конвенцији наводи, да је нужно обезбеђивање права жени да под једнаким условима са мушкарцима гласа на свим изборима, јавним референдумима и буде бирана у сва јавна изборна тела, учествује у формулисању и примени владине политике, као и у вршењу свих јавних служби и јавних функција на свим владиним нивоима. Такође, да буде равноправна учесница у раду невладиних организација и удружења у политичком и јавном животу земље. Затим, жене са мушкарцима треба да равноправно и без дискриминације представљају своје владе на међународном нивоу и у раду међународних организација. Чл. 9 Конвенције односи се на једнака права мушкараца и жена у погледу статуса држављанства, као и када је у питању држављанство њихове деце.

Трећи део Конвенције обухвата област образовања, запошљавања, здравља, економски, друштвени живот и живот жена на селу (чл. од 10 до 14).⁸⁸⁴ Од држава чланица захтева се да предузму све одговарајуће мере за елиминацију дискриминације жена у области образовања, запошљавања, здравственог, економског и друштвеног живота (чл. 10 до 13). образовање као посебна врста капитала жена и њене друштвене промоције биће заштићено обезбеђивањем једнаких права са мушкарцима на свим нивоима и формама у процесу образовања. Такође, забрана дискриминације жена и

---

⁸⁸² Пајванчић, Маријана, *Уставни оквир равноправности полова*, Универзитет у Новом Саду-Правни факултет, 2010, стр. 24.

⁸⁸³ Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена, *op. cit.*, стр. 132.

⁸⁸⁴ *Op. cit.*, стр. 133-135.

право на родну равноправност предузеће се у области запошљавања, праву на рад, на исте могућности запошљавања, праву на избор професије радног места, праву на напредовање, праву на једнако плаћање, праву на социјалну сигурност (пензионисање, незапосленост, болест, инвалидитет, старост, и др.), као и остала права из ове области. Посебни проблеми са којима се суочавају жене у сеоским подручјима призната су у Конвенцији чл. 14. Њиме се од држава уговорница захтева да предузму све одговарајуће мере за елиминацију дискриминације жена у руралним срединама и осигурају да жене учествују у руралном развоју и свим аспектима живота на селу, као и да користе све социјалне бенефиције на једнак начин као и мушкарци.

У четвртом делу Конвенције⁸⁸⁵, у чл. 15, захтева се од држава чланица да признају женама једнакост пред законом, укључујући правну способност у грађанским стварима, једнаку оној коју имају и мушкарци (право да закључују уговоре и располажу имовином, као и једнак третман пред судовима и трибуналима на свим нивоима поступка). Затим, у чл. 16, тражи се од држава да предузму све одговарајуће мере за елиминацију дискриминације жена у браку и породичним односима, на основу једнаких права жена и мушкараца (једнако право на склапање брака, на слободан избор брачног партнера, једнака права за време трајања брака и његовог развода, једнака права и одговорност оба родитеља у погледу свих ствари које се односе на њихову децу, и др.).

Систем заштите права из Конвенције додатно је ојачан усвајањем *Опционог или Факултативног протокола* уз Конвенцију о уклањању свих облика дискриминације жена.⁸⁸⁶ Опциони протокол уводи за државе, које га прихвате, додатни међународни надзор заштите конвенцијских права, са циљем да се размотри напредак остварен у његовој имплементацији, који спроводи *Комитет за уклањање дискриминације жена*⁸⁸⁷ У Конвенцији је чл.

---

⁸⁸⁵ Op. cit, стр. 136-137.

⁸⁸⁶ Опциони или Факултативни протокол уз Конвенцију о уклањању свих облика дискриминације жена усвојен је 1999. године, а ступио је на снагу децембра 2000. године. Доступно на : <http://legal.un.org/avl/ha/cedaw/cedaw.html>

⁸⁸⁷ Постоје 10 надзорних тела за праћење примене кључних међународних докумената из области заштите људских права. Та тела сачињавају независни експерти, бирани, обично, сваке четири године. Надзорна тела су:

од 17-23 и од 25-30 регулисана структура, рад и процедуре које се односе на делатност Комитета. Комитет се састоји од 23 стручњака "високих моралних стандарда и компетенција из области коју покрива ова Конвенција", изабрани од стране држава чланица из редова својих држављана и служе на основу личних способности (чл. 17, ст. 1). На изборима, државе уговорнице су усмерене да размотре "одговарајућу географску дистрибуцију и представљање различитих облика цивилизације, као и правних система". Чланови се бирају тајним гласањем на састанцима држава потписница за обновљиве четири године мандата (чл. 17, ст. 1, 2, 3, 4).⁸⁸⁸

И на крају, примарни задатак *Комитета за уклањање дискриминације жена* је разматрање извештаја о законодавним, судским, управним и другим мерама које су државе предузеле ради примене Конвенције. Конвенција обезбеђује да све државе потписнице прихвате мере за елиминације дискриминације жена и државе су, такође, обавезне да предузму афирмативне мере које унапређују равноправност између жена и мушкараца.

Језгро или „срж“ Конвенције чине чл. 1 до 5, и 24. Они представљају генерални интерпретативни оквир за све битне чланове Конвенције и

---

1) Комитет за људска права - ССРР задужен за праћење примене Конвенције о грађанским и политичким правима и њеног опционог протокола.

2) Комитет за економска, социјална и културна права - СЕССР, прати примену Конвенције о економским, социјалним и културним правима.

3) Комитет за елиминацију расне дискриминације - СЕРД, задужен за праћење примене Конвенције о елиминацији свих облика расне дискриминације.

4) Комитет за елиминацију дискриминације жена - СЕДАВ, задужен за праћење примене Конвенције о елиминацији свих облика дискриминације жена и њеног опционог протокола.

5) Комитет против тортуре - САР, прати примену Конвенције против мучења и других окрутних, нељудских или понижавајућих поступака.

6) Комитет за права детета - СРС, задужен за праћење примене Конвенције о правима детета и њеног опционог протокола.

7) Комитет за раднике мигранте - СМВ, прати примену Конвенције о заштити права свих радника миграната и чланова њихових породица.

8) Комитет за права особа са инвалидитетом - СРПД, задужен за праћење примене Конвенције о правима особа са инвалидитетом.

9) Комитет за присилне нестанке - СЕД, надзире спровођење Конвенције о заштити свих особа од присилних нестанака.

10) Поткомитет за спречавање мучења и других окрутних, нељудских или понижавајућих поступака или кажњавања - СПТ, основан Опционим протоколом са мандатом да посећује места где је извршен притвор, како би се спречила мучења или други окрутни, нељудски или понижавајући поступци или кажњавања. (*United Nations Human Rights. Monitoring the core international human rights treaties.* Доступно на: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TreatyBodies.aspx>).

⁸⁸⁸ Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена, *op. cit.*, стр. 137-138.

управо због тога у разматрање треба узети кључне категорија и концепције из тих чланова. Како се у раду бавимо дискриминацијом жена у политичком животу, сматрамо да је упутно, сходно нашем крајњем циљу, разложити важну парадигматичну дефиницију дискриминације жена у овом документу. Концепт дискриминације жена дефинисан у чл. 1 од суштинског значаја је за Конвенцију, зато што „скоро сваки супстанцијални члан из уговора идентификује укидање такве дискриминације као језгро обавеза држава уговорница“.⁸⁸⁹ Шта је дискриминација? На то питање Конвенција даје широку дефиницију дискриминације над женама, као "(...) свако разликовање, искључивање или ограничавање на основу пола које има ефекат или циљ да угрози или онемогући признање, уживање или остваривање од стране жена, без обзира на њихов брачни статус, а на основу једнакости мушкараца и жена, људских права и основних слобода у политичком, економском, социјалном, културном, грађанском или било ком другом пољу "(чл. 1). У Општој препоруци 25 Комитет каже да Конвенција превазилази појам дискриминације, који се користи у многим националним и међународним правним нормама и стандардима. Док такви стандарди и норме забрањују дискриминацију на основу пола и штите мушкарце и жене на основу произвољних, нефер, и/или неоправданих разлика, Конвенција се фокусира на дискриминацију жена, истичући да су жене патиле и настављају да пате од разних облика дискриминације зато што су жене.⁸⁹⁰ У чл. 2, Конвенције⁸⁹¹ разматрају се обавезе које државе чланице треба да

---

⁸⁸⁹ Freeman Marcha A., Chinkin Christine, Rudolf Beate, eds., *The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, A Commentary*, Oxford University Press, 2012, стр. 52.

⁸⁹⁰ Погледати више о томе: General recommendation No. 25, on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures, Dostupno na: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20%28English%29.pdf>

⁸⁹¹ Чл. 2. Државе чланице осуђују дискриминацију жена у свим видовима, сагласне су да спроводе свим одговарајућим средствима која им стоје на располагању и без одлагања, политику отклањања дискриминације жена и ради тога се обавезују:

(а) да унесу принцип равноправности мушкараца и жена у своје националне уставе или одговарајуће законе, ако то већ нису учиниле, као и да обезбеде, законским или другим одговарајућим мерама, практичну примену тог принципа;

(б) да усвоје одговарајуће законске и друге мере, укључујући и санкције када је потребно, којима се забрањују сви видови дискриминације жена;

предузимају у борби против дискриминације, међу којима је најважније налагање законских активности државама. Државе су обавезне да гарантују принцип равноправности полова и ефикасну правну заштиту једнаких права (устав и одговарајући законски акти). Међутим, дискриминацију, како смо већ напоменули, није могуће искоренити само прописима и правним актима, већ је, такође, важно укидање или измена обичаја и пракси као сегмента дискриминације жена. Пресудну улогу, дакле, нема само измена прописа, већ одлучујућу улогу треба да преузме непосредан ангажман државних институција. Чл. 3, Конвенције⁸⁹² установљава суштинску обавезу држава да у свим областима друштва, као и у законодавној сфери, предузме одговарајуће мере да се обезбеди развој и еманципација жена. Са чл. 4, Конвенције⁸⁹³ уводе се нови механизми у регулисању положаја жена, и то су привремене посебне мере, са којима Конвенција добија један виши ниво у заступању суштинске равноправности жена. Комитет се посебним мерама бавио у Општој препоруци 5, у којој се каже да државе потписнице више користе привремене посебне мере, као што су позитивне акције, преференцијалне третман или систем квота за унапређење интеграције жена

(ц) да уведу правну заштиту права жена на равноправној основи с мушкарцима и да преко надлежних националних судова и других јавних институција обезбеде ефикасну заштиту жена од сваког поступка којим се врши дискриминација;

(д) да се уздрже од сваког поступка или праксе дискриминације жена и да обезбеде да јавни органи и институције поступају у складу с овом обавезом;

(е) да предузму све потребне мере за отклањање дискриминације жена од стране било ког лица, организације или предузећа;

(ф) да предузму све подесне мере, укључујући и законодавне, ради змене или укидања постојећих закона, прописа, обичаја и праксе који представљају дискриминацију жена;

(г) да ставе ван снаге све унутрашње казнене одредбе којима се врши дискриминација жена. („Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена“, *op. cit.*, стр. 130)

⁸⁹² Чл. 3, Државе чланице предузимају у свим областима, посебно политичкој, друштвеној, економској и културној, све прикладне мере, укључујући законодавне, да би обезбедиле потпун развој и напредак жена, како би им се гарантовало остваривање и уживање права човека и основних слобода, равноправно с мушкарцима. (*Op. cit.*, стр. 131.)

⁸⁹³ Чл. 4, Усвајање посебних привремених мера од стране држава чланица, чији је циљ да се убрза остварење равноправности мушкараца и жена *de facto*, не сматра се дискриминацијом како је дефинисана у овој конвенцији, али не сме ни на који начин имати за последицу неједнака или различита мерила; а ове мере ће престати да важе када се оствари циљ да се свима пруже једнаке могућности и третман.

Усвајање посебних мера од стране држава чланица, укључујући и мере садржине у овој конвенцији чији је циљ заштита материнства, не сматра се дискриминацијом. (*op. cit.*, стр. 131.)

у образовању, економији, политици и запошљавању.⁸⁹⁴ Конвенција учлава интерес, који није дискриминаторан, и државама сугерише да уведу мере које ће довести до *de facto* равноправности жена, онда када *de iure* равноправност није показала успешне резултате. Карактеристика привремених мера⁸⁹⁵ односе се на њихов привремени карактер и њихов циљ огледа се у убрзању достизања фактичке равноправности жена. Комитет сматра да није довољно обезбедити једнак третман жена и мушкарца у строго, формално, правном смислу. Једнаке шансе дају једнаке резултате – никако се не смеју игнорисати разлике које постоје у свим сферама, јавним и приватним, живота жена и мушкараца. На мети Конвенције су дискриминаторске димензије прошлости и садашњости, друштвени и културни контексти, које отежавају женама уживање њихових људских права и основних слобода. Свеобухватан циљ је елиминација свих облика дискриминације над женама, укључујући и отклањање узрока и последица њихове *de facto* или суштинске неједнакости. Стога, примена привремених посебних мера⁸⁹⁶ у складу је са Конвенцијом и она је једно од средстава за

---

⁸⁹⁴ General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, Seventh session (1988), General recommendation No. 5: Temporary special measures. Доступно на: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_5827_E.pdf

⁸⁹⁵ Термин *афирмативна акција* се користи у Сједињеним Америчким Државама и у бројним документима Уједињених нација, док је термин *позитивна акција* у широкој употреби у Европи, као и у многим документима Уједињених нација. Међутим, термин *позитивна акција* користи се у још једном другом смислу у међународном праву људских права, да се опише "позитивна акција Државе" (обавеза државе да покрене акцију, насупрот обавези државе да се уздрже од акција). Стога, израз *позитивне мере* двосмислен је утолико што његово значење није ограничено на привремене посебне мере према у смислу из чл. 4, ст. 1, Конвенције. Изрази „обрнута дискриминација” или „позитивна дискриминација” један број коментатора је критиковао као неприкладан. (General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women Thirtieth session (2004) General recommendation No. 25: Article 4, paragraph 1, of the Convention (temporary special measures), Доступно на: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_3733_E.pdf

⁸⁹⁶ На простору праксе и права Европске уније примењује се термин *позитивна акција* и *позитивне мере*, док се у међународним документима срећемо са термином *посебне мере*, који је у употреби и у нашем законодавству. У неким правним списима можемо видети да се афирмативне мере дефинишу под одредницом *позитивна дискриминација*, а у употреби је и термин *обрнута дискриминација*. Такође, можемо наићи и да се за афирмативне мере употребљавају називи неких посебних типова афирмативних мера, на пример *квоте*, *преференцијални третман* или *резервације*. Треба напоменути, да се *посебне мере* не сматрају дискриминацијом, оне се уведу ради постизања пуне равноправности, заштите и напретка лица, односно групе лица, која се налазе у неједнаком положају. О томе постоје велике дебате и разлике у практичној примени посебних мера за побољшање статуса жена.

реализацију de facto или суштинске равноправности жена, пре него изузетак од нормe не-дискриминације и једнакости.⁸⁹⁷

Чл. 24 Конвенције⁸⁹⁸ обавезује државе да усвоје све потребне мере како би се остварила сва права призната у Конвенцији. Комитет у Општој препоруци 25 указују на три обавезе које треба да буду у фокусу рада држава уговорница како би се елиминисала дискриминација над женама. Те обавезе треба спроводити на интегрисан начин и проширити изван (чисто) формалних законских обавеза једнаког третмана жена са мушкарцима. Прво, обавеза државе потписнице је да осигура да у законима не постоји директна или индиректна дискриминација жена и да су жене заштићене од дискриминације - оне коју могу да почине јавне власти, судство, организације, предузетници или физичка лица у јавном простору, као и од дешавања из сфере приватног, од стране надлежних судова, санкцијама и другим правним средствима. Друго, обавеза државе потписнице је побољшање de facto положаја жена и то кроз конкретне и ефикасне политике и програме. Треће, обавеза државе потписнице је да се бави мењањем постојећих родних односа и родно заснованих стереотипа о женама, који не утичу само на положај жена на индивидуалном нивоу, него и кроз законе, правне и друштвене структуре и институције.⁸⁹⁹ Важан носећи члан Конвенције, чл. 5⁹⁰⁰ говори о снази и моћи социјално-културног контекста у производњи стереотипне представе о жени и њеном месту у друштву. Општа

---

⁸⁹⁷ General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women Thirtieth session (2004) General recommendation No. 25: Article 4, paragraph 1, of the Convention (temporary special measures), параграф 14.

⁸⁹⁸ Чл. 24, Државе чланице се обавезују да усвоје све потребне мере на унутрашњем плану ради потпуног остварења права признатих у овој конвенцији. (Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена, *op. cit.*, стр. 139.)

⁸⁹⁹ General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women Thirtieth Session (2004) General recommendation No. 25: Article 4, paragraph 1, of the Convention (temporary special measures), параграф 3-7.

⁹⁰⁰ Чл. 5, Државе чланице предузимају све подесне мере:

(а) ради измене друштвених и културних обичаја у погледу понашања мушкараца и жена да би се отклониле предрасуде, као и уобичајена и свака друга пракса заснована на схватању о инфериорности или супериорности једног или другог пола или традиционалној улози мушкараца, односно жена;

(б) да породично васпитање обухвати и правилно схватање материнства као друштвене функције и признање заједничке одговорности мушкараца и жена у подизању и развоју деце, подразумевајући да се у свим случајевима мора, пре свега, водити рачуна о интересима детета.

препорука 19⁹⁰¹ упозорава да дискриминаторне праксе засноване на стреротипима и предрасудама према женама производе насиља над женама и доводе до потчињеног положаја жена у свим областима друштва. Да ли су забрана дискриминације или посебне мере нулта тачка којима се постиже да жене не буду дискриминисане? Или је то и сам процес промена укупног друштвеног контекста, његових пракси, ставова и обичаја који производе и генеришу дискриминацију и маргинализацију жена.

6.3.1. CEDAW и право жена на политичку репрезентацију

За наш предмет рада најзначајнији је чл. 7, Конвенције⁹⁰² у коме се непосредно дотиче питање права жена на политичку репрезентацију и учешће у политичком и јавном животу. Место овог члана и приоритет који му се даје у структури Конвенције, одмах после оквирних чланова Конвенције, говори о значају одредби о статусу и правима жена у политичком животу, за остваривање свих осталих женских права и позиције жене у друштву.

Чл. 7 Конвенције детаљно је анализиран у Општој препоруци 23⁹⁰³ у којој се сматра да је обавеза државе да предуземе све непходне мере да б се спречила дискриминација и како би се обезбедила суштинска једнакост мушкараца и жена у свим областима политичког и јавног живота. У Препоруци стоји да је политички и јавни живот земље широк појам. Употреба политичке моћи односи се, нарочито, на коришћење законодавне, судске,

---

⁹⁰¹ General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women Eleventh Session (1992)*General recommendation No. 19: Violence against women, тачка 11.

Доступно на: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_3731_E.pdf

⁹⁰² Чл. 7. Државе потписнице предузеће све одговарајуће мере како би сузбиле дискриминацију жена у политичком и јавном животу земље, а нарочито ће женама да обезбеде да равноправно са мушкарцима имају право:

а) да гласају на свим изборима и јавним изјашњавањима, и да буду биране за сва тела која се бирају јавним гласањем;

б) да учествују у формулисању владине политике и њеном спровођењу и да имају јавне положаје и обављају јавне функције на свим нивоима власти;

ц) да учествују у раду невладиних организација и удружења која се баве политичким и јавним животом земље.

⁹⁰³ General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women Sixteenth Session (1997)* General recommendation No. 23: Political and public life. Доступно на: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_4736_E.pdf

извршне и административне моћи. Овај појам покрива све аспекте јавне управе, као и одређивање и спровођење политике на међународном, државном, регионалном и локалном нивоу. Он, такође, обухвата и многе делове и аспекте грађанског друштва - јавна већа и локални савети, активности организација као што су политичке странке, струковни синдикати, струковна или индустријска удружења, организације жена, локалне организације и друге организације које се баве јавним или политичким животом.⁹⁰⁴ Да би се остварила равноправности у пракси, Коментар предвиђа и испуњавање обавеза на поштеним периодичним изборима, поштовање принципа општег права гласа и тајности гласања, гарантовање изражавања слободне воље гласачког тела, на начин како то одређују међународни уговори о људским правима, као што је чл. 21, Опште декларације о људским правима и чл. 25, Међународног пакта о грађанским и политичким правима.⁹⁰⁵

Општа препорука 23 Комитета у неколико значајних ставова и запажања говори о раздвојености сфере јавног и приватног живота, односно, родној подели сфере друштвеног живота на - мушке/јавне и женске/приватне. Сматра се да је одсуство жена из јавне сфере довело до неучествовања жена у процесу доношења одлука, што је довело до ускраћених животних шанси и остварења могућности жена. „Мушке” и „женске” сфере живота дефинисане кроз културне и религијске ставове и вредности, као и родне стереотипе, одредиле су и позиције жена и мушкараца у сферама и структурама политичке моћи.⁹⁰⁶

Како демократија подразумева равноправно учешће свих грађана и грађанки у процесу доношења одлука, у Препоруци се сматра да је само у тим околностима могуће да буде остварена њена права и трајна снага. И друштва са, историјски гледано, стабилним демократијама нису успела да потпуно и равноправно воде рачуна о интересима жена. Друштва у којима жене не учествују у јавном животу и доношењу одлука, не могу да се окарактеришу

---

⁹⁰⁴ Op. cit, Општа препорука, 23, параграф 5.

⁹⁰⁵ Op. cit, параграф 6.

⁹⁰⁶ Op. cit, параграф 8-12.

као демократска. Концепт демократије имаће право и динамичко значење и трајно дејство, тек када у доношењу одлука буду подједнако учествовали мушкарци и жене, и када одлуке буду равноправно водиле рачуна о интересима оба пола.⁹⁰⁷

Уклањање препрека и увођење привремених посебних мера, које подстичу равноправно учешће мушкараца и жена у јавном животу друштва, нужни су предуслови за постизање истинске равноправности у политичком животу. Да би се превазишла индиректна дискриминација и неутралисале последице вековне доминације мушкараца у јавној сфери, женама је потребна помоћ и подршка друштва у ширем смислу. То је онда задатак државе потписнице Конвенције, као и политичких странака и званичника држава. Обавеза држава је да обезбеде поштовање привремених посебних мера, уважавајући принцип равноправности и његову усаглашеност са уставним принципима око гарантовања равноправности свим грађанима.⁹⁰⁸

Јаз између *de iure* и *de facto*, нормативног и стварног, учешћа и положаја жена у политици, и како га елиминисати, представља централни проблем. Истраживања су показала да када жене нису заступљене у представничким телима сразмерно њиховом броју у општој популацији онда је њихова искљученост неправедна, на тај начин се смањује укупни квалитет политичке дебате и подрива смисао демократског легитимитета. Ниво учешћа жена од 30% и више процената (као »критична маса« жена у политици) повећава број женских представница и резултира повећањем заинтересованости за заступањем политичких интереса жена. Увођење родне перспективе је процес обнове демократије и друштвеног напретка.⁹⁰⁹

Родна перспектива и право на једнака политичка права жена се у Општој препоруци 23 Комитета за елиминацију дискриминације жена представља као обавеза државе да, у оквиру устава или закона, предузме све одговарајуће кораке, како би жене на једнаким основама са мушкарцима

---

⁹⁰⁷ *Op. cit.*, параграф 13-14.

⁹⁰⁸ Општа препорука, 23, параграф 15.

⁹⁰⁹ *Op. cit.*, параграф 16-17.

имале право да гласају на свим изборима и референдумима, као и да могу бити биране.⁹¹⁰

Држава треба да омогући да ова права жене уживају и *de iure* и *de facto*.⁹¹¹ Дакле, обавеза државе је да за фактичку равноправност успостави оне мере које укључују и привремене посебне мере из чл. 4, Конвенције. По неким извештајима и анализама примена квота, или других посебних мера, као „лек“ за подзаступљеност жена у политици, показала се као пример добре праксе у решавању „демократског дефицита“ модерних друштава данашњице.⁹¹²

Међутим, имамо и друга академска становишта која кажу да данашњи историјски ниво жена у националним парламентима много дугује глобалном ширењу родних квота, а овај, заузврат, много дугује концепту "критичне масе".⁹¹³ Међународне организације, транснационалне мреже, политичари,

---

⁹¹⁰ У време социјализма се у Националном извештају о имплементацији Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена, у вези са чл. 7, који се односи на предузимање мера за отклањање дискриминације жена у политичком и јавном животу земље, наводе одредбе Устава СФРЈ и устава република и аутономних покрајина. При томе се посебно наглашава да је одговарајућим одредбама Устава, и у прилогу Извештају наведеним републичким и покрајинским законима, обезбеђена потпуна једнакост полова у поступку гласања на изборима и јавним референдумима, као могућност бирања у свим телима која се бирају путем јавних избора. Међутим, и поред прокламоване једнакости, у *Извештају* се у одговору на овај члан сасвим уопштено констатује да је учешће жена преко делегатског система недовољно, с обзиром на чињеницу колико оне доприносе друштвено-економском животу земље. (*Национални извештај о имплементацији Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена*, Југословенски центар за теорију и праксу самоуправљања Едвард Кардељ, Љубљана, 1985, стр. 194-210.)

⁹¹¹ Општа препорука, 23, параграф 18.

⁹¹² Имајући у виду да број жена у политици нема изражену узлазну линију, уводе се различите мере у политици, како би се постигла родна равнотежа у политичким институцијама. Квоте представљају један такав механизам да се повећа, и чува, присуство жена у парламентима. У данашње време квоте се уводе широм света. Постоје многи аргументи за и против увођења квота? Једно од питања је и које врсте квоте су довеле до значајног повећања у политичком представљању жена у пракси? Затим, које квоте најбоље функционишу у различитим изборним системима и како оне могу бити ефикасно спроведене? (Drude Dahlerup, "Increasing Women's Political Representation: New Trends in Gender Quotas", u: Ballington Julie, Karam Azza, eds., *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005, стр. 141-151).

Више о томе и у: Schöpp-Schilling Hanna Beate, "The Role of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women and its Monitoring Procedures for Achieving Gender Equality in Political Representation", u: Ballington Julie, Binda Francesca, *The Implementation of Quotas: European Experiences Quota Report Series*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005, стр. 14-32.

⁹¹³ На почетку XXI века у првих неколико година, изборне родне квоте су уведене у невероватном броју земаља широм света. Онда је могло чак да се говори о "квота грозници". У Европи су, међутим, квоте биле прилично непопуларне, осим на Балкану. У Западној

женски активисти, па чак и обични грађани тврде да жене треба да чине 30% свих политичких тела, магични број где су жене законодавци рекле да би могле да направе неку суштинску разлику. Као појам критична маса је у великом оптицају у стварном свету, међутим, многи научници преиспитају корист и релевантност за анализу законодавног понашања жена. Заиста, како број студија расте, све је очигледније да не постоји ни један универзални однос између процента жена изабраних на политичку функцију и пролаза законодавних бенефиција за жене као групу. У неким случајевима, жене су способне да заједно ефикасније раде када њихов број расте, али у други, жене се појављују и разлика је у ствари понекад била већа када чине мањину законодаваца, или због њиховог повећаног броја изазивају реакцију међу мушким законодавцима или зато што њихов увећани број омогућава појединим женама да следе и друге циљеве политике. Ове противречности изнуђују питање: Треба ли да феминисткиње одустану од критичне масе? Или, да ли постоје разлози-или теоретски или практични - за задржавање концепта у расправама о политичкој заступљености жена?"⁹¹⁴

Имплементација родне перспективе у процес формилисања политике на свим нивоима, као и сама идеја родне равноправности у том контексту, морају да буду део општепихваћеног начина рада у сфери политике (чл. 7, тач. б, Конвенције).⁹¹⁵ На највишим позицијама моћи традиционално нема жена, оне не учествују у доношењу најважнијих одлука, па су државе уговорнице дужне, када је то у њиховој моћи, да на та места постављају жене и сарађују и прихватају савете група које заступају ставове жена и њихове интересе. Такође, дужне су да утврде и отклоне баријере које спречавају пуно учешће жена у владиним политикама. Само повећање учешћа жена у политици и већа заступљеност у политичкој хијерархији чини да државне

Европи, квоте углавном узимају облик добровољних партијских квота, Белгија и Француска су изузетак. У веома малом броју партија централне и источне Европе су одобрена правила о квотама, и нема законске регулативе о родним квотама за парламент. (Ballington, Julie and Binda, Francesca, *The Implementation of Quotas: European Experiences Quota Report Series*, стр. 12-14.

⁹¹⁴ Више о томе у: Childs, Sarah, Krook, Mona Lena, "Should Feminists Give Up on Critical Mass? A Contingent Yes", *Politics & Gender*, No 04/2006, стр. 522-530.

⁹¹⁵ Општа препорука, 23, параграф 24-25.

политике буду делотворне.⁹¹⁶ Важну улогу у конструисању политичке родне хијерархије имају политичке партије, као главни »чувари капија« за улазак жена у политику. У том смислу, политичке странке су дужне да обезбеде постављање жена на страначке спискове, кандидовање за изборе где имају шансе за успех, обезбеде равноправно учешће са мушкарцима у саветодавна тела владе и обезбеде прихватање ставова група које заступају жене. Владе треба да освешћено подржавају овакве иницијативе, утичу на јавно мњење, такође, измењују ставове који дискриминишу жене или онемогућавају укључење жена у политички и јавни живот. Када се оваква врста родноравноправне политике усвоји у државној и административној сфери онда треба да се поштују одређена правила. Наиме, када су кандидати подједнако квалификовани предност се даје женском кандидату; ни мушкарци ни жене не треба да представљају мање од 40% било ког јавног тела; треба одредити квоте за чланове кабинета и кандидате за обављање јавних функција; консултовати женске организације да би се обезбедило учешће квалификованих жена у јавним телима; стварање и вођење регистара о квалификацијама жена да би се ефекитивније извео процес номиновања жена у јавна тела; подстицање приватних организација да за саветничка тела кандидују стручне жене.⁹¹⁷

За доследно политичко репрезентовање жена важна је њихова позиција и рад унутар политичких партија (чл. 7, тач. ц). Жене су по правилу мање заступљени пол на високим позицијама у хијерархији политичких партија, па у том смислу партије треба покренути да усвоје посебне мере да би превазшле маргинализација жена унутар партија и обезбедле њихову равноправна репрезентацију на високим страначким позицијама и изборним кандидатурама. У Препоруци се каже да политичке странке треба да усвоје делотворне мере - доступност информација и финансијска и друга средства, како би се превазишле баријере и жене биле у истој статусној позицији са мушкарцима у политичким партијама. Наводе се и мере предузете од неких политичких партија: одређени број или проценат положаја резервисати за

---

⁹¹⁶ Op. cit, параграф 26-27.

⁹¹⁷ Op. cit, параграф 28-29.

жене у извршним телима и обезбедити бројчани баланс мушкараца и жена кандидата на изборима, уважити кандидатуре жена и обезбедити им повољна места у изборним јединицама и страначким листама.⁹¹⁸ Државе уговорнице треба да обезбеде да се овакве привремене посебне мере изричито одобре према антидискриминаторном законодавству или према уставним гаранцијама о равноправности.⁹¹⁹

Даље, у Препоруци стоји да државе уговорнице треба да се старају да одредбе њихових устава и закона буду у сагласности с принципима из Конвенције, посебно с чл. 7 и 8. Оне имају обавезу да предузму све неопходне мере, укључујући усвајање одговарајућих закона у складу с уставом, да би обезбедиле да организације као што су политичке странке и синдикати, који можда немају директних обавеза према Конвенцији, не праве разлику између мушкараца и жена и да поштују принципе садржане у чл. 7 и 8. И што је најважније, те државе треба да утврде и спроведу привремене посебне мере како би се обезбедила равноправна заступљеност жена у свим областима регулисаним чл. 7 и 8. Да ли постоје неке резерве на чл. 7 и 8, треба видети који су узроци и последице, и указати да ли те резерве одражавају традиционалне, обичајне или стереотипне ставове о улози жене у друштву, као и да се наведу мере које се предузимају да се искорене такви ставови. Државе уговорнице би требало да разматрају оправданост ових резерви и да у својим извештајима предвиде план за њихово повлачење.⁹²⁰ У том оквиру треба да се обухвате и информације о предузетим законодавним мерама,

---

⁹¹⁸ Дру Далеруп мисли да су вратари за улазак на политичку сцену некада политичке странке, због њихове контроле процеса номинације. Улога бирача често није одлучујућа као што мислимо. Ко ће бити изабран често одлучују именована у одборима политичких партија - у селекцији кандидата за добре или лоше изборне јединице (у смислу вероватноће самог избора кандидата). Пре избора и биралишта, политичке странке обично знају која су седишта "сигурна". У свим системима, важно је да се испита ко стварно врши контролу над процесом именовања. За Д. Далеруп је, такође, важна регулативна и корективна улога јавности, као што су женске групе и женски покрет. У земљама са високим нивоом заступљености жена, женске организације су те које стално постављају питање политичкој јавности: ко контролише процес кандидовања? (Dahlerup, Dru, "No Quota Fever in Europe?", у: Ballington Julie, Binda Francesca, *The Implementation of Quotas: European Experiences Quota Report Series*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005, стр. 19.)

⁹¹⁹ Општа препорука, 23, параграф 32-34.

⁹²⁰ Op. cit, параграф 41-44.

информације о начинима и чиниоцима ограничавања политичких права, као и статистички подаци о употреби политичких права.⁹²¹

Изнесена анализа Општих препорука 23 испуњава у потпуности идеју Конвенције да се концепту родне равноправности у политичким правима жена и политичкој сфери, посвети заслужена пажња кроз разгранату анализу свих димензија овог права. Равноправност политичких права мушкараца и жена је у овим разматрањима посматрана из перспективе предузимања посебних мера и њиховог значаја за ефектније уживање права и равноправнију партиципацију жена у политици.⁹²²

Како је наш задатак да прикажемо друштвеност политичких права жена и положај жена у сфери политике, ова Конвенција дефинише једну другачију перспективу могуће корекције и напредовања политичких права жена у развоју модерног друштва. Пре свега, то су привремене посебне мере које исправљају дискриминацију у политичкој сфери, затим обавеза државе да успостави институционалне механизме за њихову реализацију, онда, нагласак на идеји социјалног контекста положаја жене и околности које узрокују њен дискриминисани положај у друштву, последично и на њено место у политици, што све произилази и наслања се једно на друго. Конвенција обезбеђује поштовање и реализацију политичких, као и многих других права и има важан механизам подношења извештаја, као важан коректив у реализацији женских права.⁹²³

Прилика је да у овај контекст сместимо извештаје из Србије, који су допринели да се »сними« стање женских права и да се укаже на могуће даље процесе и моделе њиховог унапређивања, као и да се изврши једна темељна евалуација стања женских права у Србији. Када се ради о извештајима које су потекли из држава Србије, реч је о две врсте извештаја Комитету CEDAW.

---

⁹²¹ Op. cit, параграф 48.

⁹²² Комисија за положај жена је 1992. године поново размотрила употребу привремених посебних мера. Закључни документи усвојени од стране Светских конференција Уједињених Нација о женама, укључујући Платформу за деловање Четврте светске конференције о женама у Пекингу 1995. године, као и њен пратећи извештај из 2000. године, упућују на примену афирмативне акције као инструмента за постизање de facto равноправности.

⁹²³ УН Конвенција о уклањању свих облика дискриминације жена од држава чланица захтева извештаје о статусу жена сваких 4 до 5 година. Периодични извештаји фокусирају се на развој који се одиграо од тренутка разматрања претходног извештаја поднетог CEDAW.

Један је званични извештај Републике Србије, други је „извештај из сенке“ или „алтернативни извештајим“, који су припремиле женске невладине организације. Између ове две врсте извештаја постоје извесне неусклађености. Оне се односе, како на различите временске интервале слања извештаја, тако и на присуство одређене критичке анализе, приступа и адекватне садржине женских права и приступа женским правима у Србији у складу са Конвенцијом. Наиме, Република Србија, као сукцесор предходних држава, чланица је Конвенције од 12. марта 2001. године, после периода политичке изолације од стране међународне заједнице.⁹²⁴

Република Србија у складу са чл. 18 Конвенције има обавезу да Комитету периодично доставља извештаје о њеној примени.⁹²⁵ Иницијални владин извештај Комитету CEDAW је каснио и био је представљен Комитету 2007. године.⁹²⁶ Извештај невладиних организација CEDAW Комитету или

---

⁹²⁴ Последњи државни извештај Комитету CEDAW је поднет 1998. године и није био разматран пред Комитетом. Извештај СРЈ је поднет 1993. године и анализиран је у фебруару 1994. године, али он није испунио захтеве Комитета. Комитет је изразио забринутост да су догађаји у бившој Југославији (ратови, економска криза, итд.) утицали на људска права жена, насиље над женама, положај жена и на све аспекте живота жена. (*Алтернативни извештај Комитету CEDAW*, Београд, 30. март. 2007. Доступно на: http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2013/Bibija/Alternativni_izvestaj_Komitetu_CEDAW.pdf)

⁹²⁵ Иницијални извештај о спровођењу Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена за период 1992-2003. године представљен је на 38. заседању Комитета за елиминацију дискриминације жена 16. маја 2007. године у Њујорку. Комитет је 21. маја 2007. године усвојио Закључне коментаре у вези са Иницијалним извештајем о спровођењу Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена за период од 1992-2003. године (CEDAW/C/SCG/CO/1/CRP). Државна делегација Републике Србије је у Женеви, 18. јула 2013. године, на 55. заседању Комитета за елиминацију дискриминације жена представила Други и трећи периодични извештај о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена за период 2007-2009. године. Након предходног разматрања периодичног извештаја и одговора на додатна питања, као и интерактивног дијалога са делегацијом на поменутом заседању, Комитет је 26. јула 2013 године усвојио је и Закључна запажања (CEDAW/C/SRB/2-3). (*Иницијални извештај о спровођењу Конвенције о елиминацији свих облика дискриминације жена за период од 1992. до 2003. године*, Државна заједница Србија и Црна гора, Савет министара, Београд, 2005. Доступно на: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/yu/ljudska-prava/konvencije/57-konvencija-o-eliminisanju-svih-oblika-diskriminacije-zena>)

⁹²⁶ У Иницијалном извештају постоји једна кратка историја писања извештаја Комитету CEDAW. У њему се каже да је као потписница Конвенције СФРЈ урадила два извештаја. По започињању ратних сукоба, на основу одлуке Комитета са 12. заседања одржаног 1993. године, СРЈ је 1993. године поднела и Ванредни извештај о спровођењу Конвенције (доц CEDAW/C/Jug/SP 1). Ванредни извештај је разматран на 13. заседању Комитета које је одржано јануара/фебруара 1994. године у Њујорку (CEDAW/1994/L.1/Add. 16, CEDAW/C/1994/L.1/WP 16). Ванредни извештај се ослањао на два претходна извештаја које је подносила СФРЈ и то у мери у којој су се ти извештаји односили на републике Србију и Црну Гору, тада чланице СРЈ. Такође, приликом израде Ванредног извештаја водило се

алтернативни извештај, односно, shadow репорт, написан је за два периода, један је за време између 1990. године и 2002. године, док је други за период од 2003. године до 2006. године.⁹²⁷ Женска НВО Глас разлике је припремила и објавила алтернативни извештај CEDAW 2002. године (први у Србији), који је покривао период од 1990. до 2002. године. Међутим, пошто је државни извештај каснио, овај алтернативни извештај није представљен члановима Комитета CEDAW.⁹²⁸ Алтернативни извештај невладиних организација за 55. заседање Комитета CEDAW 2013. године под називом *Сенка над Србијом* указао је на највеће системске препреке за заштиту женских људских права, и то пре свега, насиља над женама, трговина женама, ускраћивање лезбејских права и милитаризација резолуције УН 1325. У том »дволинијском процесу« слања извештаја Комитету CEDAW понајбоље су се у компаративном приказу изоштриле критичке примедбе и предлози с обзиром на нормативни оквир и укупну праксу и политике елиминисања дискриминације жена.⁹²⁹ Документи и институције Уједињених нација, пре свега CEDAW као вертикала унапређивања женских права, имали су великог утицаја на српски дискурс равноправности.

По свим параметрима, генерално, Конвенција представља узорни модел међународног права и један од главних међународних инструмената људских права, који се на свеобухватан и суштински начин бави питањем женских права. Она даје оквир државама и владама чланица да стварају родно освешћене националне политике, што је од суштинског значаја за развој и побољшање статуса женских права. У Конвенцији се по први пут дефинишу грађанска, политичка, економска социјална и културна права жена, и нормама међународног права гарантује се родна равноправност.

рачуна и о захтевима (питањима) Комитета изнетим током разматрања Другог периодичног извештаја СФРЈ (Ор. cit. Доступно на: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/yu/ljudskaprava/konvencije/57-konvencija-o-eliminisanju-svih-oblika-diskriminacije-zena>)

⁹²⁷ *Алтернативни извештај Комитету CEDAW*, Београд, 30. март. 2007. Доступно на: http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2013/Bibija/Alternativni_izvestaj_Komitetu_CEDAW.pdf

⁹²⁸ Ор. cit, стр. 5.

⁹²⁹ Више и детаљно о томе у: Пајванчић, Маријана, *Правни оквир равноправности полова*, стр. 22-27.

Процес израде текста Конвенције трајао је пет година, што јасно говори о сложености документа и његових постулата, као и о неслагању појединих држава чланица са свим предложеним концептима у документу. Неке критике долазе из правца етикетирања Конвенције као документа насталог из западног културног круга, па у том смислу, спочитава се како она, као међународни документ, има претензије ка вредносној доминацији или некој врсти »западног културног империјализма«. Али, како је Конвенција, у крајњем случају, резултат политичког компромиса и свеприсутне идеје превазилажења културних разлика, њен значај за развој и одбрану права жена у историјском смислу има немерљив допринос. На видљивости и практичној реализацији главних идеја и принципа женских права највише су урадили женски покрет и женске невладине организације код нас, у Европи и свету. Писане норме о родној равноправности добиле су нову перспективу за развој и практичну примену. Са једне стране од држава уговорница, које су се обавезале да отклоне у свим сферама дискриминацију над женама кроз правне, политичке и програмске мере, а са друге стране, кроз рад и схадов репорт женских група и женског покрета, као »супервизора« и коректива процеса елиминације дискриминације жена.

6.4. Правно необавезујући документи - Пекиншка декларација и Платформа за акцију

Унутар међународних докумената који се посебно баве правима жена, као када је у питању CEDAW као правно обавезујући документ за државе уговорнице, постоје и документи из групе правно необавезујућих докумената који се баве питањем права жена. Они у неком смислу антиципирају главне токове и начине остваривања женских права и евентуалне будуће правне обавезе држава. Тој врсти класификације припадају *Пекиншка декларација и Платформа за акцију*. Ови документи донесени су на IV светској конференцији о женама, одржаној 1995. године у Пекингу поводом обележавања 50 година од оснивања УН. Светски скуп жена у Пекингу спада у најважније међународне конференције у чијем је средишту пажње било

утврђивање мера за побољшање положаја жена. На конференцији је усвојена и изгласана Пекиншка декларација, као њен завршни документ, и Платформа за акцију.⁹³⁰ Циљ Пекиншке декларације и Платформе за акцију био је да се утврде државне и међународне оријентације и акције, на основу претходно креираних политика и стратегија, са циљем остваривања пуне равноправности жена и мушкараца.

Шта је, на нивоу реализације женских права, Платформа за акцију и које су њене главне поруке? Речју, она представља велики план у коме је главни циљ да се уклоне препреке које стоје на путу унапређења положаја жена. Иако није правно обавезујући документ, Платформа у себи носи снагу оних мера и пројекција будућег стања које конкретно треба предузети, како би се остварила идеја родне равноправности. Она представља програм оспособљавања и давања већих овлашћења женама, у складу са убрзањем имплементације Стратегија у којима је био зацртан циљ унапређења права жена формулисаних на Трећој светској конференцији о женама, одржаној у Најробију.⁹³¹ Стратегије подразумевају елиминисање препрека, како би се остварило активно присуство жена у свим сферама јавног и приватног живота, обезбеђивањем њиховог пуног и равноправног учешћа у економском, друштвеном, културном и политичком процесу доношења одлука. Платформа за акцију у својим концептима остварења родне равноправности у сагласности је са CEDAW конвенцијом, међутим, она иде даље у погледу унапређења положаја жена и имплементације родне перспективе кроз све платформе и програме. У Платформи за акцију каже се да је унапређење положаја жена и постизање равноправности мушкараца и жена питање људских права, затим и услов за социјалну правду и не треба га гледати изоловано - као женско питање. Зато што је само тако могуће да се изгради одрживо, праведно и развијено друштво. Оспособљавање жена и

---

⁹³⁰ Пекиншка декларација и Платформа за акцију, УНДП, Канада, 2003.

⁹³¹ На Трећој светској конференцији о женама, одржаној у Најробију, чији циљ је био да изврши преглед и процену постигнутих резултата Декаде жена Уједињених нација: равноправност, развој и мир (1976–1985), усвојена је *Стратегија* окренута будућности у погледу унапређења положаја жена. Декада жена је светски покушај да се размотри статус и права жена и да се жене уведу у одлучивање на свим нивоима. Њој је претходила одлука УН да 1975. годину прогласе *Годином жена*. Доступно на: http://www.un.org/womenwatch/directory/conferences_meetings_10009.htm

равноправност жена и мушкараца су предуслови за постизање политичке, социјалне, економске, културне и еколошке сигурности свих људи.⁹³²

У одељку ИВГ. *Жене на власти и у одлучивању* Платформе за акцију, апострофира се значај политичког представљања жена, као и неједнаки односи моћи у приватној и јавној сфери друштва што онемогућава социјално праведно функционисање жена. Омогућавање равноправног учешћа жена и мушкараца у одлучивању у перспективи може да осигура равнотежу, која је слика састава друштва и која је потребна за јачање демократије и њено добро функционисање. Равноправност у политичком одлучивању је неопходна за формулисање политике владе, па зато равноправно учешће жена у одлучивању није само захтев за правду или демократију, него и предуслов за узимање у обзир женских интереса. Активно учешће жена и уграђивања женске перспективе на свим нивоима одлучивања је пут ка равноправности.⁹³³

Платформа има два стратешка циља, чије су активности усмерене ка откланају родне неравноправности у сфери политичког представљања. Један је да се предузму мере на осигурању равноправног приступа и учешћа жена у структурама власти и одлучивања.⁹³⁴ Други је да се повећа способност жена да учествују у доношењу одлука и у управљању⁹³⁵

За активности у реализацији циљева садржаних у Платформи, одговорне су владе држава или, негде, политичке партије. У случајевима када су одговорне владе, оне треба да: креирају родни баланс у телима, органима и на јавним положајима; усвајају мере које ће иницирати да политичке партије воде рачуна о родној равноправности за изборне и неизборне јавне положаје, као и омогућавање равноправног ангажовања у политичким активностима; изборне системе прилагоде, ревидирају, реформишу ка

---

⁹³² Пекиншка декларација и Платформа за акцију, параграф, 40.

⁹³³ *Op. cit.*, параграф, 181.

У неким дебатама у феминистичкој теорији политичке репрезентације можемо видети да је »политика присуства», нужан услов за заступање интереса жена, и да је присуство жена у политичким институцијама и другим местима где се доносе одлуке веома важно. Неке друге теоретичарке то оспоравају. Више о томе у: Lovenduski, Joni and Norris, Pippa, "Westminster Women: Politics of Presence", *Political Studies*, No 51/2003, стр. 86-89.

⁹³⁴ *Op. cit.*, Стратешки циљ Г.1.

⁹³⁵ *Op. cit.*, Стратешки циљ Г.2.

политичком представљању жена у изборним телима (не само како избори протичу, већ ко ће у родном смислу бити изабран!?!); воде рачуна о родној статистици на јавним положајима; државне организације усвајају антидискриминационе програме; унапређују учешће жена у јавном животу, тако што ће одређеним мерама (родно сензитивним) ускладити приватни и професионални живот жена.⁹³⁶ Задатак политичких странака, као главних пропусних механизма за даљу политичку репрезентацију жена, подразумева: елиминисање свих баријера којима може да се врши било каква дискриминација жена; развијање иницијатива за учешће жена унутар партијских политичких структура, у изборима и именованима, као и утврђивање мера за једнако учешће жена на лидерским позицијама у политичким партијама.⁹³⁷

Политичка акција свих институција и сектора друштва, различитог профила, треба да омогући реализацију правних мера и допринесе успостављању равноправности мушкараца и жена. У том смислу се од стране влада, државних органа, приватног сектора, политичких странака, синдиката, организација послодаваца, истраживачких и академских институција, подрегионалних и регионалних тела и невладиних и међународних организација захтева да предузимају позитивне мере на изградњи критичне масе жена вођа извршних органа и руководилаца на позицијама стратешког одлучивања; јачање приступних механизма одлучивања за жене; ревидирање критеријума за именовања жена на водеће позиције, како се не би вршила дискриминација жена; да се подстичу невладине организације, синдикати и приватни сектор да омогуће равноправно учешће жена и мушкараца у органима одлучивања; разрађивати стратегије комуникације са циљем промовисања јавне дебате о новим улогама мушкараца и жена у друштву и породици; реструктурирати програме запошљавања и развоја каријере за жене, посебно младе, како би имале равноправан приступ обуци у руковођењу; разрађивати програме унапређивања каријере за жене свих старосних категорија; подржавати

---

⁹³⁶ Платформа за акцију, параграф 190.

⁹³⁷ *Op. cit.*, параграф 191.

учешће женских невладиних организација на конференцијама Уједињених народа и подржавати равнотежу полова у саставу делегација у Уједињеним народима и другим међународним форумима.⁹³⁸

Затим се од стране Уједињених народа захтева да: имплементирају постојеће и усвоје политике и мере за родну равноправност до 2000. године, уз посвећивање пажње одабиру особља из различитих земаља у складу са чл. 101. (параграф 3.) Повеље Уједињених народа; (б) разрадити механизме за именовање жена на руководеће положаје у УН и осталим секторима у оквиру система УН; прикупљати и ширити квантитативне и квалитативне податке о родној заступљености и пратити како се остварује циљ Генералног секретара о 50% жена на руководећим и позицијама у одлучивању до 2000. године.⁹³⁹

Други стратешки циљ подразумева повећавање компетенција жена да учествују у доношењу одлука и управљању, тако што се од женских организација, невладиних организација, синдиката и професионалних организација очекује да: образовањем и информисањем граде и јачају солидарност међу женама; заговарају да се, на доношење политичких, економских и социјалних одлука, омогући утицај жена; установљавају базе података о женама и њиховим квалификацијама важним за именовање жена у институцијама и на разним нивоима руководећих позиција.⁹⁴⁰

Платформа за акцију, иако политички акт, реарфирмише основни принцип дат у Бечкој декларацији и Акционом програму,⁹⁴¹ усвојеним од

---

⁹³⁸ Op. cit, параграф 192.

⁹³⁹ Op. cit, параграф 193.

⁹⁴⁰ Op. cit, параграф 195.

⁹⁴¹ У Бечу је 1993. године одржана Светска конференција о људским правима. У агенди рада Бечке конференције очигледан је био делотворан рад свих организација и институција на умрежавању и лобирању за људска права. Присуство жена из званичних институција, као и невладиног сектора и женског покрета било је усмерено ка посебним захтевима жена. Жене које су учествовале на Конференцији у Бечу биле су само гласговорнице већ формулисаних женских захтева са готово милион прикупљених потписа у којима се од Уједињених нација захтева да се женска права признају као људска права. Земље чланице УН-а признале су да су различити облици насиља над женама у свету кршење људских права и да на то треба одговорити установљавањем међународних норми. Најзначајнији постигнути циљ и велики успех организовања жена, била је „објава” да су женска права универзална људска права и да их тако треба и перципирати, као део питања везаних и неодвојивих од људских права.

»Људска права жена и девојчица су неутуђиви, саставни и неодвојиви део универзалних људских права. Једнако учешће жена у политичком, грађанском, економском, социјалном и културном животу, на националном, регионалном и међународном нивоу, као и

стране Светске конференције о људским правима - да су људска права жена и женске деце неутуђиви, недељиви и саставни део општих људских права. Платформом се, као програмом за акцију, промовише и штити »пуно уживање свих људских права и основних слобода од стране свих жена током целог њиховог живота«. Пекиншка декларација и Платформа за акцију су универзални међународни документи који артикулишу и на виши ниво подижу јасну привреженост међународне заједнице, као и великог броја држава света, постизању и унапређивању равноправности мушкараца и жена.⁹⁴²

После Четврте светске конференције о женама, 2000. године одржана је двадесет трећа специјална седница Генералне скупштине Уједињених нација на тему "Жене 2000: родна равноправност, развој и мир за двадесет први век" (Beijing+), у Њујорку од 5. јуна до 9. јуна.⁹⁴³ На њој је усвојена Политичка декларација⁹⁴⁴ и Завршни документ под називом "Даље акције и иницијативе за спровођење Пекиншке декларације и Платформе за акцију".⁹⁴⁵ Политичка декларација и Завршни документ снажно потврђују да Пекиншка платформа за акцију остаје референтна тачка за посвећеност влада положају жена и

искорењивање свих облика дискриминације по основу пола су приоритетни циљеви међународне заједнице«. (Vienna Declaration and Programme of Action, 1993, paragraph 18, Доступно на: http://www.un.org/womenwatch/directory/world_conference_on_human_rights_10768.htm)

⁹⁴² Истраживања Института за друштвени развој Уједињених нација за период 1995–2005. година о родној неједнакости, обухватила су период од 10. година, који је донео значајно побољшање положаја жена у области женских права. То је време у коме је започео глобални процес "делегитимизације" родних неједнакости. Тај „талас“ унапређивања женских права био је у многим аспектима подржан од званичних институција/влада и женских невладиних организација. У литератури можемо овај процес, институционалног и структурног побољшања положаја жене и заштите права жена, срести под синтагмом "после Пекинга" или "After Beijing". (Доступно на: <http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/%28httpPublications%29/1FF4AC64C1894EAAC1256FA3005E7201?OpenDocument>)

⁹⁴³ Сврха сесије Генералне скупштине УН био је преглед напретка постигнутог у спровођењу 150 страница Платформе за акцију писане у Пекингу 1995. године, а не да се напише нови документ Зато је незванично назван Пекинг плус пет, а не Пета Светска конференција. Званично, она се назива »Жене 2000: Родна једнакост, развој и мир у двадесет првом веку". (Freeman Jo, *Women's Progress Five Years After Beijing*, "UN Reviews", 2000. стр. 1, (1-6.) Доступно на <http://www.uic.edu/orgs/cwluherstory/jofreeman/womenyear/beijingreport5.htm>)

⁹⁴⁴ Document A/RES/S-23/2

⁹⁴⁵ Document A/RES/S-23/3

родној равноправности.⁹⁴⁶ Међутим, нове области интересовања и акције говоре о томе да резултати Пекинга и Пекинга + 5 треба да се консолидују. На овом заседању јасно су потврђени уложени напори и залагање за остваривање циљева из Пекиншке декларације и Платформе за акцију, као што је принцип родне равноправности и идеја јачања позиције жена у друштву. Напори за обезбеђивање побољшања положаја жена у Завршном документу дефинишу се кроз заједнички приступ усредсређивања на проблем женских права и њихово побољшање као дела свеобухватног приступа заштити људских права и слобода. У Платформи за акцију, каже се, да циљеви нису у довољној мери остварени и да обавезе нису до краја имплементирани, па су се државе сагласиле да акције и иницијативе остварују на локалном, националном, регионалном и међународном нивоу, што би убрзало реализација циљева из Платформе. Сензибилисање теме јавног и политичког одлучивања остварило се кроз прихватање идеје пуне партиципације жена у друштву.⁹⁴⁷

У Завршном документу се констатује да и даље опстаје јаз између *de iure* и *de facto* равноправности, и да је очигледан напредак *de iure* равноправности, док се стваран положај жена на местима одлучивања није битно изменио. Очигледан је »сукоб« између ових двеју сфера регулисања

---

⁹⁴⁶ 2010. године било је 15 година од када је у Пекингу, септембра 1995. године, одржана историјска *Четврта светска конференција жена* у организацији Уједињених нација. Тада је 40.000 жена подржало усвајање Пекиншке декларације и Платформе за акцију. Тим поводом, фокус 54 заседања Комисије за статус жена (CSW) била је имплементација стратешких опредељења и плана активности у свим областима на које се односи Пекиншка платформа, као и праћење ефеката Миленијумских развојних циљева (документа усвојеног на 23 заседању Генералне скупштине УН, 2000. године). Идентификовање приоритетних области, нових трендова и потреба, као и питање увођења родних питања у главне токове и питање механизма за постизање родне равноправности били су предмет анализе и дефинисања програма рада. Државе чланице су поднеле извештаје о имплементацији Пекиншке платформе и Србија је тада по први пут поднела извештај. (Дотупно на: <http://www.womenngo.org.rs/vesti/vesti-arhiva-2006-2011/24-vesti-arhiva-tekstovi/133-pekings-15-i-paralelne-aktivnosti-ngo-foruma.>)

⁹⁴⁷ Жене су направиле мали напредак у политици и влади, али недовољан да би се уочила разлика. Присуство жена у парламенту је дошло полако, али је дошло. Према Интерпарламентарној унији, проценат жена законодаваца широм света порастао је са 11,6% у 1995. години на 13,9% у 2000. години, али треба скренути пажњу да су жене заузимале само 3% свих места у 1995 години. У само девет земаља, осам у северној Европи, плус Мозамбик, жене заузимају преко 30% места у парламентима. Да би се ситуација поправила требало је увести квоте за репрезентативна тела. Тако су жене и добиле толико места у скандинавским земљама. Док је заступљеност жена и даље ниска у већини земаља, постоји неколико земаља које уопште немају жене у својим политичким телима. (Freeman, Jo, op. cit. стр. 4.)

положаја жена у политици, па се у Завршном документу нагласак ставља на факторе изван правног простора - у сферу измене традиционалних родних идеологија, родно приписаних и родно осетљивих ставова, у прихватање родно сензибилисаног образовања, о прихватању жена као равноправних партнерки у свим областима друштвености, промени јавног дискурса о важности учествовања жена у свим политичким процесима, итд.⁹⁴⁸ Правна норма има своју меру примене, домета и неоходности, даљи пут је наставак који задире у ткиво социјализације правних норми о женским правима и њеног друштвеног прихватања.

Уједињене нације су кроз стандардизацији норми политичких права жена обликовале и усмеравале процес правне видљивости жена у политици, у исто време разматрајући и референтни концепт дискриминације. Процес регулисања диспропорција у политичкој репрезентацији жена довео је до увођења у поље правних стандарда један, изузетно важан, правно обавезујући документ за побољшање положаја жена и женских права – Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена. Конвенција је увела, до тада концепцијски непостојећи механизам, привремене посебне мере које су државе имале да поштују и које су биле обавеза државе. Наравно, у процедури извештаја видело се да државе у потребној мери то не испуњавају, на шта су указавале Уједињене нације, Комитет за елиминацију дискриминације жена, експертске групе, и др. Пекиншка декларација и Платформа за акцију иницирале су да државе раде у пуном капацитету на повећању учешћа жена у политичком одлучивању и интензивирању увођења привремених посебних мера. Стални ангажман међународне заједнице на унапређивању места жена у политици, кроз правне моделе и механизме утицаја, показао се суштински недовољним и до краја неделотворним. Током времена, као што је показала Пекиншка декларација, иницијативе су прерасле у рад на мењају родно заснованих хијерархија у свим областима друштва, и оне су тражиле општи ангажман државе и свих њених институција.

---

⁹⁴⁸ Document A/55/341

Сви друштвени и политички сегменти и елементи Пекиншке декларације неопходни су за остваривање политичке партиципације жена и морају да се воде координацијом државе и државних структура. Њима припада читав систем функционисања елемената институционалних механизма за постизање родне једнакости, као што су одређена тела, институције и/или закони. Ово напомињемо зато што је Југославија 1995. године била изолована и искључена из глобалних политичких активности и није била, на државном нивоу, присутна на УН Пекиншкој конференцији о женским правима и није потписала Пекиншку декларацију и Платформу за акцију. Политичка обавезност тога документа је успостављена за све чланице Уједињених нација Резолуцијом Савета безбедности 1325 (2000).⁹⁴⁹

6.5. Савет Европе - правни документи о политичким правима жена

Сматра се да је Савет Европе најстарија и водећа организација за људска права на нашем континенту. Савет Европе обухвата 47 држава које се налазе на европском, географском, простору и у европском културном кругу.⁹⁵⁰ Од свих његових чланица, 28 припадају чланству Европске уније.⁹⁵¹ Када се ради о правном оквиру људских права, треба рећи да су све државе чланице Савета Европе потписале Европску конвенцију о људским правима. То је споразум који говори и чији је циљ заштита људских права, демократије и владавине права.⁹⁵² Конвенција је међународни уговор који могу да потпишу само земље чланице Савета Европе. »Најважнији међу механизмима, којима је Савет Европе осигурао високи стандард заштите људских права у свим својим чланицама, јесте примена Конвенције о заштити људских права и основних слобода, као и рад њених надзорних органа, поглавито Европске

---

⁹⁴⁹ Мршевић, Зорица, *Стандарди и механизми за постизање родне равноправности у демократским земљама*, ОСЦЕ, Београд, 2002, стр. 17.

⁹⁵⁰ Државна заједница Србије и Црне Горе ратификовала је Европску конвенцију 26. децембра 2003. године, заједно са протоколима 1,4,6,7 и 12, а ступила је на снагу 3. марта 2004. године.

⁹⁵¹ Европска унија се спрема да потпише Европску конвенцију о људским правима, што ће створити заједнички европски правни простор за више од 820 милиона становника.

⁹⁵² Важна институција заштите људских права је *Европски суд за људска права*. Он надгледа примену Конвенције у државама чланицама. Појединци/ке могу да подносе жалбе у вези са кршењем људских права суду у Стразбуру, када исцрпу све могућности жалбе у датој држави чланици.

комисије и Суда за људска права. Мора се нагласити да су све земље Средње и Источне Европе, које желе да се учлане у Савет, изразиле спремност да потпишу и ратификују Европску конвенцију о људским правима, укључујући и факултативне одредбе чл. 25, (право на појединачне представке) и чл. 46, (обавезна надлежност Суда).«⁹⁵³

Конвенција се у концептуализацији људских права наслања на Универзалну декларацију о људским правима из 1948. године: „признавање природног достојанства и једнаких и неотуђивих права свих чланова људске заједнице је основ слободе, мира и правде у свету“. Почасно место даје се Универзалној декларацији у преамбули Европске конвенције, речима: »Потврђујући изнова своју дубоку веру у оне основне слободе које су темељ правде и мира у свету и које се најбоље одржавају стварном политичком демократијом, с једне стране, и заједничким схватањем и поштовањем људских права од којих оне зависе, с друге стране...као владе европских земаља које су сличних погледа и имају заједничко наслеђе политичких традиција, идеале, слободе и владавине права, предузму прве кораке за скупно остваривање извесних права наведених у Универзалној декларацији«. ⁹⁵⁴ Конвенција као међународни документ има облик уговора који обавезује стране уговорнице и успоставља систем надзора над заштитом права на унутрашњем плану. ⁹⁵⁵

6.5.1. Правно обавезујући документи – Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода

Стандардизација политичких права жена на нивоу Савета Европе обављена је на много суженијем правно документованом простору него што је то био случај са документима Уједињених нација. То је пре свега био

---

⁹⁵³ Gomien, Dona, *Кратак водич кроз Европску конвенцију о људским правима*, Предговор, Београд, 1991.

⁹⁵⁴ Европска Конвенција за заштиту људских права и основних слобода. Преамбула. Параграф, Београд, 2012.

⁹⁵⁵ Оваква врста заштите остварује се путем *Суда за људска права*, који чине судије земаља потписница Конвенције. Пресуде овог суда су неодвојиви део Конвенције, јер се пресудама овај међународни документ појашњава и тумачи и на тај начин се сва наведена људска права приближавају појединцима/појединкама, онима због којих је и донесена. (*Европска Конвенција – Равноправност полова*, Модул 1, ЦИДА, Сарајево, 2009, стр. 11)

»данак« водећим принципима економског и политичког развоја држава и њиховим супротстављеним идеологијама. Питање права жена на политичко представљање, концепт дискриминације и посебне мере нису на експлицитан начин осмишљене и консеквентно регулисане у *Европској конвенцији за заштиту људских права и основних слобода*.⁹⁵⁶

За наш референтни оквир рада важан је сегмент у Конвенцији, као правно обавезујућем документу, који забрањује дискриминацију. Чл. 14, се сматра главном одредбом када се разматра дискриминација. Конвенција забрањује дискриминацију у уживању следећих права у чл. 14: »Уживање права и слобода предвиђених овом Конвенцијом обезбеђује се без дискриминације по било ком основу, као што су пол, раса, боја коже, језик, вероисповијест, политичко или друго мишљење, национално или социјално порекло, веза с неком националном мањином, имовно стање, рођење или други статус«. ⁹⁵⁷ У чл. 1, Протокола 12,⁹⁵⁸ који је такође део одредбе о дискриминацији, каже се: »1. Свако право које закон предвиђа оствариваће се без дискриминације по било ком основу као на пр. полу, раси, боји коже, језику, вероисповести, политичком и другом уверењу, националном или друштвеном пореклу, повезаности са националном мањином, имовини, рођењу или другом статусу. 2. Јавне власти неће ни према коме вршити дискриминацију по основима као што су они поменути у ставу 1.«⁹⁵⁹

За текст чл. 14, Конвенције којим се регулише дискриминација сматра се да нема аутономан карактер и да нема апсолутно подручје примене, како је Суд за људска права констатовао.⁹⁶⁰ Неки аутори, на пример, мисле да се разлика између ове две одредбе огледа у томе што је чл. 14, несамосталног,

---

⁹⁵⁶ Европска Конвенција за заштиту људских права и основних слобода донета је 4. новембра 1950. године у Риму, а ступила је на снагу 3. септембра 1953. године (*Службени лист СЦГ*, бр. 9/03, 5/05 и 7/05)

⁹⁵⁷ Чл. 14, Забрана дискриминације. *Европска Конвенција за заштиту људских и основних слобода*, Параграф, Београд, 2012, стр. 12.

⁹⁵⁸ Овај протокол ратификовало је до септембра месеца 2011. године само 17 држава чланица Савета Европе. Последња је то учинила Андора, септембра 2008. године. Србија је овај протокол ратификовала 1 априла 2005. године.

⁹⁵⁹ Протокол 12, чл. 1. (op. cit, стр. 32)

Протокол је ступио на снагу, 4. новембар 2000. године у Риму.

⁹⁶⁰ Диретр, Жил, *Изводи из најзначајнијих одлука Европског суда за људска права*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 333.

или како се то у теорији каже »паразитског карактера« и везан је за неки други члан конвенције. »Јамчећи грађанска и политичка права, чл. 14, Конвенције одређује да би поштовање тих права требало осигурати без дискриминације поразличитим основама, које укључују и спол. Међутим, примена чл. 14, чак и уз право појединачног обраћања Европском суду за људска права, ограничена је допунском природом те одредбе«. ⁹⁶¹ Док чл. 1, Протокола 12 уз Конвенцију садржи општу забрану дискриминације и може се самостално истицати. ⁹⁶²

Како је за нас релевантан оквир дискриминација по основу полне припадности, између осталог, као илустрација може да послужи генерални став Суда ⁹⁶³ о томе изнет у случају о равноправности полова и дискриминацији на основу полне припадности у случају Абдулазис и други против Уједињеног Краљевства: »Унапређење једнакости међу половима данас је главни циљ у државама чланицама Савета Европе. То значи да би веома јаки разлози требало да се истакну да би разлика у поступању на основу припадности одређеном полу могла да се сматра сагласна Конвенцији«. И даље: »Елиминација свих облика дискриминације према женама у државама чланицама СЕ потврђена је националним законодавством, регионалним и међународним уговорима«. ⁹⁶⁴

Када се разматра основа правног регулисања политичког репрезентовања од примарног је значаја чл. 3, Првог протокола у оквиру Конвенције Савета Европе. ⁹⁶⁵ Чл. 3, Првог протокола гласи:« Високе стране уговорнице се обавезују да у примереним временским размацама одржавају слободне изборе с тајним гласањем, под условима који обезбеђују слободно изражавање мишљења народа при избору законодавних тела«. ⁹⁶⁶

---

⁹⁶¹ Sineau, Mariette, *Равноправност – Вијеће Европе и судјеловање жена у политичком животу*, Council of Europe Publishing, 2003, стр. 11.

⁹⁶² Царић, Славољуб, *Европски систем људских права*, Факултет за економију и инжињерски менаџмент, Нови Сад, 2011, стр. 335.

⁹⁶³ У случају кршења права из Конвенције и њених протокола (што смо већ уопштено напоменули) лице се може обратити Европском суду за људска права у Стразбуру, по поступку који је регулисан Пословником тог суда и Протоколом 11 уз Европска конвенција (ступио на снагу 1.11.1998. године)

⁹⁶⁴ Цитирано према: Царић, Славољуб, *op. cit.*, стр. 336-337.

⁹⁶⁵ Париз, 20. март 1952. године; ступио на снагу 3. септембра 1953. године.

⁹⁶⁶ Европска Конвенција за заштиту људских и основних слобода, стр. 24.

Истраживачи примене Протокола и Конвенције кажу да се опсег примене ове одредбе односи, првенствено, на избор посланика за парламент, односно, избор законодавне власти. Такође, ова одредба, по својој природи, државама намеће позитивне обавезе које се своде на одржавање слободних избора, али и на обезбеђивање слободно израженог мишљења, у чему се огледа снажна веза ове одредбе са чл. 10, Конвенције.⁹⁶⁷ Такође, и право гласа (активно бирачко право гласа) није апсолутно и без ограничења, у том смислу изузеци не смеју показивати самовољу, нити бити несразмерни, као и да угрожавају слободно изражавање воље народа. Када је у питању право кандидовања и учешће на изборима и у парламенту (пасивно бирачко право гласа), онда се се сматра да државе имају широко поље слободног утврђивања услова за избор у парламент, мада се увек мора тежити легитимном циљу, »ограничење мора бити сразмерно и не сме бити такво да се њиме нарушава сама суштина овог права«. ⁹⁶⁸

Несумњива је чињеница, и морамо се сложити са експертима, да је очигледан и изузетно значајан утицај у нашим правним порецима остварило подручје примене Конвенције и њених Протокола на улогу у заштити људских права. На регионалном нивоу, Савет Европе је посветио пажњу и ресурсе за промовисање једнакости између жена и мушкараца. Међутим, Конвенција се не бави и није инструмент за заштиту и гарантовање права жена у политици (или, групно диференцирана права). Дакле, она штити права појединаца и како Дона Гомиен каже, чл. 14, Конвенције штити појединачна, а не групна права. У практичном смислу ово значи да само лица која су непосредно погођена кршењем једног или више права заштићених Конвенцијом могу да поднесу представку органима у Старзбуру: нико не може да се жали у име неке друге наводне жртве. Конвенција не предвиђа *actio popularis* чак и када је реч о групним представкама, сваки појединац у оквиру групе мора да докаже да је жртва кршења права«. ⁹⁶⁹

---

⁹⁶⁷ Царић, Славољуб, *op. cit.*, Стр. 321; Диретр, Жил, *op. cit.*, стр. 377-378.

⁹⁶⁸ Царић, Славољуб, *op. cit.* стр. 326.

⁹⁶⁹ Gomien, Dona, *op. cit.*, стр.98.

Савет Европе своје залагање за родном једнакошћу,⁹⁷⁰ а онда и према праву жена на политичко представљање, учинио је видљивим тек великом мобилизацијом и радом у оквиру различитих тела и институција раних 1990-их година. Оно што није урадила Конвенција, у акцептирању права жена на политичко репрезентовање, покушавају да надоместе правно необавезујући документи Савета Европе.

6.5.2. Правно необавезујући документи о политичким правима жена у оквиру рада Савета Европе

Најважнији правно необавезујући документ Савета Европе у области политичких права жена и места жене у политици је *Декларација о једнакости мушкараца и жена као фундаменталном критеријуму демократије – Истанбулска декларација*.⁹⁷¹ Декларација саопштава да су плуралистичка демократија, владавина закона и поштовање људских права водећи принципи Савета Европе, као и политичким променама измењене и увећане Европе. Европска друштва нису, без обзира на постојање великог броја докумената и инструмената на међународном и регионалном нивоу, и упркос значајним променама у статусу, улози и доприносу жена у друштву, успела да успоставе једнаку расподелу односа моћи, одговорности и приступа ресурсима између жена и мушкараца. С обзиром да су родна равноправност и демократија повезани процеси, наглашава се да: »пошто се друштво састоји од подједнаког броја жена и мушкараца и како је једна од највећих структуралних разлика међу људима род, балансирана заступљеност жена и мушкараца код доношења политичких одлука, осигурала би боље функционисање демократског друштва«. ⁹⁷² То није само

---

⁹⁷⁰ Семинар Савета Европе 1992. године у Стразбуру о једнакој заступљености у демократији покренуо је врло широке расправе у Европи и указао на напоре Већа Европе око појмовних одређења основних питања која стоје иза партиципације жена у телима представничке демократије. (Sineau, Mariette, op. cit., стр.14.)

⁹⁷¹ Декларација је усвојена на Четвртој европској министарској конференцији о једнакости жена и мушкараца, Истанбул, 13-14, новембар 1997. године.

⁹⁷² 4th European Ministerial Conference on equality between women and men (Istanbul, 13-14 November 1997), Declaration on Equality Between Women and Men as a Fundamental Criterion of Democracy, *The Ministers of the States participating in the 4th European Ministerial Conference on*

женско питање, како се наглашава, већ интерес и брига читавог друштва. Недовољна заступљеност жена у политици, како стоји у Декларацији, тиче се структуре и функционисања изборних система и политичких институција, већином политичких странака. Промене на овом пољу могу да се десе оспособљавањем жена, и кроз дијалог са мушкарцима. Маргинализација жена у јавном демократском животу као структурални фактор, повезана је са неједнаком расподелом економске и политичке моћи између жена и мушкараца и стереотипним ставовима о социјалним улогама жена и мушкараца. Упозорава се на потребу већег учешћа мушкараца у приватној сфери, посебно у свакодневной бризи о деци, породици и дому, као и равноправније дељење одговорности код доношења одлука у политициком, јавном и професионалном животу са женама. *Додатак на Декларацију*⁹⁷³ садржи различите стратегије чији циљ треба да буде окренут ка родној једнакости као основном постулату демократије. Велика пажња се усмерава ка подржавању посебних мера и оснаживању жена за учешће у политичком и јавном животу, структури владиних тела која треба да имају родно уравнотежену заступљеност, промовисању родне равнотеже у свим финансијским институцијама које финансира влада, осигурању родно избалансираних заступљености у свим именованима од стране министара или саме владе за све јавне одборе, програмима за стимулисање родне равнотеже у политичком животу, владама, политичким странкама и / или невладиним организацијама. Такође, сугерише се да политичке партије размотре рестрикције броја мандата које нека особа може провести у истој политичкој функцији, да се води рачуна о броју политичких функција које могу да се обављају истовремено, да се усвоје и промовишу политике родног баланса у странци, структури странке и идентификују мјере за постизање овог циља, као и да се види како то политика може да буде атрактивнија за особе са породичним обавезама?

---

equality between women and men (Istanbul, 13-14 November 1997), Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/7968>

⁹⁷³ Appendix to the Declaration on Multidisciplinary Strategies Aiming at Promoting Equality Between Women and Men as a Fundamental Criterion of Democracy and Equality in Political and Public Life. Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/7968>

Препорука Комитета министара државама чланицама о балансираној партиципацији жена и мушкараца у политичком и јавном одлучивању - *REC (2003)3*,⁹⁷⁴ заснована је на истим постулатима као и Стратегија. У Препоруци се Комитет министара обраћа владама држава чланица, док се апел Истанбулске декларације упућује свим актерима јавног живота – политичким партијама, невладиним организацијама и синдикатима. Савет Европе овом Препоруком као важним инструментом у осветљавању родног баланса и учешћа жена у политици “даје на знање” да жене чине више од половине становништва и бирачког тела у својим државама чланицама, међутим, оне су и даље озбиљно недовољно заступљене у политичком и јавном одлучивању. Сматра се, да и ако постоји *de iure* равноправност, дистрибуција моћи између мушкараца и жена је неједнака у свим областима друштва, због отежаног и спорог превладавања традиционалних родних улога. Такође, мисли се да изборни системи и унутрашња организација политичких партија могу ометати учешће жена у политичком и јавном животу. Редефинисање политичких приоритета, стављање нових питања на политички дневни ред довело би до остваривања уравнотеженог учешћа жена и мушкараца у политичком и јавном одлучивању, што је значајно за развој и изградњу Европе засноване на равноправности, социјалној кохезији, солидарности и поштовању људских права. Препоруком се установљавају темељне обавезе држава усмерене ка остварењу принципа родне равноправности.

У члановима Препоруке од I-VIII државама чланицама се предлаже да се обавезу на промовисање уравнотежене заступљености жена и мушкараца, и да штите и промовишу њихова једнака грађанска и политичка права, осигурају женама и мушкарцима остваривање њиховог индивидуалног права гласа и, у том циљу, предузму све потребне мере за отклањање праксе породичног гласања. Државе треба да ревидирају своје законе и праксу, како

---

⁹⁷⁴ Recommendation Rec(2003)3 of the Committee of Ministers to member states on balanced participation of women and men in political and public decision making. Adopted by the Committee of Ministers on 12 March 2003 at the 831st meeting of the Ministers' Deputies. Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/15585>

би се стратегија и мере описане у овој препоруци примењивале и спроводиле.

То значи да промовисање и подстицање посебних мера како би жене могле да учествују у политичком и јавном одлучивању и да се временски ускладе постављени циљеви. Државе треба да са овом препоруком упознају националне парламенте, локалне и регионалне власти, све релевантне јавне, политичке, државне, приватне институције и организације у друштву. Такође, треба обезбедити да се прати и ради евалуација напретка у постизању уравнотеженог учешћа жена и мушкараца у политичком и јавном животу. И што је веома важно, треба истаћи, да се редовно извештава Комитет министара о предузетим мерама и напретку у овој области.⁹⁷⁵ То уједно и одређени механизам притиска на Владе држава чланица да се мотивишу и ангажују на остваривању циљева родно освешћене и родно равноправне политике.

*Додатак на Препоруку*⁹⁷⁶ односи се и објашњава конкретне мере за избалансирано учешће жена и мушкараца. У овом делу се разматра степен заступљености жена или мушкараца, у било ком органу одлучивања у политичком или јавном животу, који не би требало да падне испод 40%. Да би се тај концепт подршке једнакој заступљености могао да оствари владе земаља чланица треба да размотре следеће мере: 1) Законодавне и административне мере, 2) Мере подршке и 3) Надгледање (Monitoring).

Законске и административне мере су од највећег утицаја, с тим што се законске мере односе на могуће уставне и/или законодавне промене, укључујући и позитивне мере које би олакшале уравнотежено учешће жена и мушкараца у политичком и јавном одлучивању. Међу следећим корацима држава треба да буде усвајање законских реформи за увођење паритета прагова за кандидате на изборима на локалном, регионалном, националном и наднационалном нивоу, а онде где постоје пропорционалне листе, треба

---

⁹⁷⁵ Op. cit., Recommendation Rec(2003)3.

⁹⁷⁶ Appendix to Recommendation Rec(2003)3, Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/15585>

размотрити увођење рајсфершлус система. Предвидети могућност јавног финансирања политичких странака како би се охрабриле да промовишу родну равноправност. Утицати на делотворност изборних система на политичку заступљеност жена у изабраним телима и на њихово прилагођавање и реформисање како би се промовисала родно уравнотежена заступљеност. Треба радити на усвајању одговарајућих законских мера, које би ограничиле истовремено обављање више изабраних политичких функција и омогућиле родно балансирану заступљеност у службама или на функцијама именованим од стране владе и других јавних власти, као и родно избалансиране позиције одлучивања и једнаки развој каријере за жене и мушкарце. Јачање националне машинерије за постизање равноправности и постизање уравнотеженог учешћа у политичком и јавном животу, значи и подстицање парламената да на свим нивоима оснују парламентарне одборе или делегације за женска права и једнаке могућности и да спроводе родну равноправносту у свом целокупном раду⁹⁷⁷ Даље се у додатку на Препоруку указује на мере подршке програмима и мерама које стимулишу родну равнотежу у политичком животу и јавном одлучивању, покрећу женске организације и све организације које раде за родну равноправност. То обухвата и оснивање банке података за жена које желе да буду на политичким и јавним позицијама одлучивања, развој женске политичке акције на локалном, регионалном, националном и међународном нивоу, сензибилисање медија и коришћење информационах и комуникационих технологија као део процеса политичке едукације и информисаности жена. Значајан је процес рада на сензибилизацији наставних планова и програма из родне перспективе, као дела едукације младих о родној равноправности, чиме се младим женама омогућава да стекну искуство, знање и капацитете које могу да пренесу у области институционалне, а посебно политичке партиципације. Треба донети мере подршке за жене из етничких и културних мањина за укључивање у доношење одлука на свим нивоима.

---

⁹⁷⁷ Op. cit, A. Legislative and administrative measures, 1-17.

Политичке партије треба да промовишу уравнотежено учешће жена и мушкараца у изабраним скупштинама, као и на позицијама одлучивања у оквиру својих партијских структура. Сматра се да су потребне су како кампање за подизање свести о важности родно уравнотежене заступљености у политичком и јавном одлучивању као предуслов за развој истинске демократије, тако и кампање за подстицање поделе одговорности између жена и мушкараца у приватној сфери. Такође, неопходни су интерактивни семинари о родној равноправности за лидере и високе званичнике, као симболе и "емитере" политике друштва. Давати подршку невладиним организацијама, истраживачким институтима и другим организацијама за спровођење студија о учешћу жена и њиховом утицају на окружење приликом одлучивања. Учинити доступним истраживања о: дистрибуцији гласова према испитивањима јавног мњења, како би се утврдили обрасци гласања жена и мушкараца; постојећим препрекама у приступу жена политичком и јавном одлучивању; учешћу жена у друштвеном и добровољном сектору одлучивања; улогама, функцијама, статусу и условима рада изабраних представника на свим нивоима из родног угла, и такође, питањима родне равноправности и сексистичких предрасуда за студенте новинарства и медијских професионалаца, како би се избегла дискриминација жена и сексизам. Медијски професионалци треба да, женама и мушкарцима кандидатима и изабраним представницима, омогуће да добију једнаку видљивост у медијима, нарочито током изборног периода, и др.⁹⁷⁸

Да би се обезбедила успешна имплементација принципа родне равноправности и да би се успешно развијао процес једнаког политичког репрезентовања жена, неопходно је да се читав систем подвргне мерама контроле/мониторинга и консеквентне евалуације. То је процес рада који обухвата установљавање независних националаних тела и дефинисању индикатора за надгледање и процену избаланисаног учествовања мушкараца и жена у политичком одлучивању.⁹⁷⁹ У Препоруци се предвиђа

---

⁹⁷⁸ Op. cit, B. Supportive measures, 17-41.

⁹⁷⁹ Op. cit, C. Monitoring, 42-44/45-48.

осам (8) индикатора: проценат жена и мушкараца изабраних представника у свим парламентима (наднационални, национални, федералне и регионални) и локалне скупштине према политичкој странци; проценат жена и мушкараца представника у парламенту (наднационални/ национални) у односу на број кандидата према политичкој странци (стопа успеха); проценат жена и мушкараца у националним делегацијама у скупштинама, као што су Савет Парламентарне скупштине и Конгрес локалних и регионалних власти Европе, и унутар европских међународних организација и форума; проценат жена и мушкараца у националним, савезним и регионалним владама; број жена и мушкараца различитих категорија министара у различитим областима деловања, у националним, савезним и регионалним владама земаља чланица; проценат жена и мушкараца државних службеника и њихова дистрибуција у различитим областима деловања; проценат жена и мушкараца судија у Врховном суду; проценат жена и мушкараца у органима које именује влада; проценат жена и мушкараца у органима одлучивања политичких странака на националном нивоу, проценат жена и мушкараца чланова професионалних организација и проценат жена и мушкараца у њиховим тијелима одлучивања на националном нивоу.⁹⁸⁰

Препорука је да се сваке друге године даје извештај националним парламентима о предузетим мерама и оствареном напретку према наведеним индикаторима, такође, сваке друге године извештава се о предузетим мерама и постигнутој већој укључености жена у одлучивању. Треба, свакако, учинити лако доступним статистичке податке о кандидатима за политичке положаје и изабране представнике, који се односе на пол, старост, занимање, професионални сектор (приватно/јавно) и образовање. Потребна је, такође, редовна анализа видљивости и приказивања жена и мушкараца у националним медијима и актуелним програмима, нарочито током предизборних кампања.

---

⁹⁸⁰ Op. cit, C. Monitoring, индикатори I-X.

Заокружени и фокусирани прилаз напорима, да се у свим областима и фазама консеквентно реализује и консолидује борба за политичку равноправност жена у јавним пословима, огледа се кроз све сегменте Препоруке. Уз дефинисане легислативне, административне и мере подршке, уводи се и мониторинг, као последња етапа циљаног и сврховитог вођења укупног процеса партиципације и репрезентације жена. Искуство политичке репрезентације жена показује да, само сваковрсна подршка женама ка политичкој видљивости, може да их равноправно са мушкарцима уведе у поље политике.

Набројаћемо у овом делу рада још неколико правно необавезујућих инструмената насталих и усвојених у оквиру Савета Европе.

Парламентарна скупштина је усвојила – *Препорука 1229 (1994)*⁹⁸¹ која говори о једнакости права жена и мушкараца, и у којој се инсистира да Комитет министара интензивно ради на реализацију *de iure* и *de facto* равноправности жена и мушкараца у политичком и јавном животу.

*Препорука 1413 (1999)*⁹⁸² бави се једнаким репрезентовањем у политици. У њој видимо да Скупштина потврђује како је реализација једнаких могућности за жене и мушкарце неопходан услов за функционисање демократског друштва и залаже се за усвајање великог броја мера. Испитивањем политичке сцене у различитим државама чланицама Савета Европе открива се да су жене недовољно заступљене у политичким институцијама: парламентима, владама, локалним и регионалним властима, и да на ту политичку чињеницу утичу многи фактори. Препреке за улазак више жена у политички живот виде се у културним праксама које одржавају предрасуде и стереотипе, предрасудама којима је оптерећено политичко и грађанско образовање, као и у традиционалној подели одговорности у приватној сфери. Савет Европе је низ година различитим мерама,

---

⁹⁸¹ Препорука 1229, усвојена је 24. јануара 1994. године (1. заседање).

⁹⁸² Скупштина је расправљала и текст прихваћен 22 јуна 1999. године (на 19 заседању), погледати Doc. 8423, извештај Комитета за једнаке могућности мушкараца и жена (Report of the Committee on Equal Opportunities for Women and Men). Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16714&lang=en>

препорукама и иницијативама радио на повећању равноправности између мушкараца и жена у политичком животу.

*Резолуција 1348 (2003)*⁹⁸³ носи име „Родно балансирано репрезентовање у Парламентарној скупштини“. Парламентарна скупштина подсећа да, према Универзалној декларацији о демократији Интерпарламентарне уније (16. септембра 1997. године), "Постизање демократије претпоставља стварно партнерство између мушкараца и жена у вођењу послова друштва у коме они раде у једнакости и комплементарности, узајамно се обогаћујући својим разликама". Такође подсећа да су на 4. Европској министарској конференцији о равноправности између жена и мушкараца (Истанбул, 13. и 14. новембар 1997. године) европски министри усвојили декларацију о једнакости између жена и мушкараца као фундаментални критеријум демократије, заједно са мултидисциплинарном стратегијом чији је циљ балансирана заступљеност оба пола у свим сферама живота, укључујући и политички живот. И на 5. министарској конференцији (Скопље, 22. и 23. јануар 2003. године) истакнуто је постојање недовољне заступљеност жена у политичком одлучивању.

*У Препоруци 1676 (2006)*⁹⁸⁴ Парламентарна скупштина Савета Европе подробно се бавила питањем равномерног политичког представљања жена. У њој се каже да су се жене током прошлог века избориле за право да учествују на изборима и освојиле активно и пасивно право гласа. Избориле су значајан политички напредак, али напредак у пуном демократском учешћу је остао неуједначен. Сматра се да је данас ефективно учешће жена на изборима угрожено недемократским праксом, као што је "породично гласање". Оно, дакле, представља спречавање конзумирања активног бирачког права жена. Такође, чињеница је да жене недовољно остварују своје пасивно бирачко право, јер је њихово присуство у парламентима још увек недовољно и неуједначено. Недовољна заступљеност жена у изабраним

---

⁹⁸³ Текст је усвојила Скупштина 30 септембра 2003. године (на 29 заседању) Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-.asp?fileid=17151&lang=en>

⁹⁸⁴ Assembly debate on 5 October 2004 (27th Sitting) (see Doc.10202, report of the Committee on Equal Opportunities for Women and Men. Text adopted by the Assembly on 5 October 2004 (27th Sitting). Доступно на <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-n.asp?fileid=17259&lang=en>

телима спутава пун демократски развој већине држава чланица Савета Европе. Само једна земља (Шведска) остварила је паритет наведен у Препоруци Res (2003)3 Комитета Савета Европе, односно 40% заступљености у парламенту на националном нивоу.⁹⁸⁵ Присуство жена у парламентима и другим изабраним скупштинама је кључна компонента демократије. Повећање удела жена на изборним функцијама је пут за социјалне и демократске промене, од којих ће користи имати подједнако и мушкарци и жене.⁹⁸⁶

Из тих разлога Парламентарна скупштина препоручује да Комитет министара састави повељу за равноправност на изборима (ако је потребно, тражи мишљење и Венецијанске комисије), где би чланице Савета Европе усагласиле акције које гарантују изборна права жена и омогућавају бољу партиципацију жена на изборима. Она би обухватила све неопходне мере да се забрани и елиминише "породично гласање", а пре свега, циљ би био да се повећа минимална заступљеност жена у парламенту и другим изабраним скупштинама од најмање 40% до 2020. године.⁹⁸⁷ Да би се оствариле намере тог карактера, потребно је предузети низ мера. Сматра се да за спречавање "породичног гласања" треба организовати кампање за подизање свести у предизборном периоду, зато што је то озбиљно кршење изборних права и због тога треба увести обуку за вођење процеса демократског гласања и санкције против свих укључених функционера изборних комисија, као и поништавање резултата гласања на таквим бирачким местима.

За увећање репрезентације жена потребно је предузимање читавог низ институционалних мера које су садржане у Препоруци Скупштине. Пре свега, треба уклонити уставне или законске препреке за позитивне мере чији је циљ родна једнакост, као и да политичке странке усвоје позитивне мере за већу заступљеност жена кандидата. Затим је потребно усвојити законодавне реформе за увођење паритета за кандидате приликом избора на локалном,

---

⁹⁸⁵ У 2015. години у Европи и даље се на првом месту по заступљености жена у парламенту налази Шведска – 43,6%, затим следе Финска – 41,5% и Шпанија – 41,1% . (*Women in National Parliament, Situation at of 2015, IPU, 2015.*)

⁹⁸⁶ Recommendation 1676 (2004), чл. 4. Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17259&lang=en>

⁹⁸⁷ Op. cit, чл. 6 (1) и 6 (2).

регионалном, националном и наднационалним нивоима. Треба прилагодити изборне системе за промовисање родно уравнотежене заступљености и покренути примену родно неутралних квота за женске и мушке кандидате на партијским листама, с тим што се препоручује "зиппинг" систем. Сматра се да би квоте требало да буду временски ограничене и сразмерне потребама. Једна од неопходних мера је увођење јавног финансирања политичких партија, како би биле отворене и слободне да промовишу родну равноправност. Све мере, како се каже, треба применити на све функције, као што су градоначелници, као и на сва изборна тела, као што су владе. Поред директних мера, постоје и индиректне мере, као што је специфична обука за подстицање жена да учествују на изборима, као и равноправни приступа медијима и подстицање медијског професионализма, чији је смисао давање једнаке видљивости женским и мушким кандидатима, нарочито током изборног периода.⁹⁸⁸ Овај документ, иако детаљан и прецизан у захтевима за политичком репрезентацијом жена, није добио статус обавезности (мада се у њему тражило и доношење повеље).

Резолуцију 1489 (2006) усвојила је Парламентарна скупштина под називом *Механизми за обезбеђивање партиципације жена у доношењу одлука*.⁹⁸⁹ У Резолуцији се констатује да није дошло до стварног повећања политичког представљања жена на највишим националним и међународним нивоима одлучивања. Сматра се да многе европске земље не успевају да одреде приоритете родне равноправности, па чак и када је забрана дискриминације жена садржана у законодавству, она се увек не спроводи у пракси. Закони о једнакости или родном балансу само веома ретко постижу очекиване резултате, чему доприноси и постојање родних стереотипа и традиционалних односа. Тек неколико држава чланица постигло је циљ постављен у Препоруци Комитета министара Rec (2003)3 о балансираном

---

⁹⁸⁸ Op. cit, чл. б. 1. (а, б, ц, д, е); б. 2. (а, б, ц, д, е, ф, г, х, и, ј, к)

⁹⁸⁹ Текст усвојен од стране Сталног комитета који је поступао у име Скупштине, 17. марта 2006. године под називом *Mechanisms to ensure women's participation in decision-making*. (види Доц. 10743, извештај Комитета за једнаке могућности жена и мушкараца)

учешћу жена и мушкараца у политичком и јавном одлучивању, односно да заступљеност жена не би требало да падне испод 40%.⁹⁹⁰

Парламентарна скупштина сматра да је неопходно утврдити механизме на нивоу Савета Европе и њених држава чланица, како би се уз подршку остварили циљеви Препоруке Комитета министара и добре праксе за промовисање имплементације Препоруке Рес (2003)3.⁹⁹¹ Скупштина сматра да треба осигурати примену принципа уравнотеженог учешћа жена и мушкараца у процесима доношења одлука и позива Савет Европе и државе чланице да се усвоје механизми и да се настави спровођење Резолуције 1348(2003). Дакле, треба радити на томе да жене парламентарци раде заједно, без националних и политичких подела. Такође, важан је рад жена у оквиру неформалне групе у Скупштини, како би се повећала њихова заступљеност. Знаћи и решења за проблеме идентификоване од стране Комитета за једнаке могућности за жене и мушкарце, посебно за недовољну заступљености жена у политичким групама, националним делегацијама и одборима, као и недостатак женских извештача. Политичке групе треба да узму у обзир начела родне равноправности у именовању чланова Комисија, као и да подстичу националне делегације да именује више жена потпредседника Скупштине и председница националних делегација.⁹⁹²

Питањем политичког представљања жена бавила су се још нека тела Савета Европе. На пример, Конгрес локалних и регионалних власти донео је *Декларацију о женама и политици*,⁹⁹³ затим *Препоруку 68(1999)*⁹⁹⁴ под називом *Партиципација жена у политичком животу у европским регионима*. Ови и неки други документи Савета Европе у центар својих намера и тежњи стављају постизање родне равноправности, као део заштите женских права и демократског интереса развоја целокупног региона. У документима се може наћи становиште да је пионирски рад Савета Европе на пољу људских права и родне равноправности резултирао у стварању чврстог правног и

---

⁹⁹⁰ Op. cit, чл. 3-4.

⁹⁹¹ Op. cit, чл. 5.

⁹⁹² Op. cit, чл. 7.

⁹⁹³ Усвојена 6. марта 1997. године, Стразбур.

⁹⁹⁴ Усвојена 17. јуна 1999. (види Доц ЦПР (6) 4 ревидирани). Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17414&lang=en>

политичког оквира, који је допринео унапређењу женских права и напретку држава чланица у постизању *de facto* родне једнакости. Али када је реч о женама у политици, можемо рећи да право жена на политичко репрезентовање није предвиђено Европском конвенцијом. Али зато велики број, као што смо навели, правно необавезујућих документа Савета Европе разматра политичка права жена, предвиђајући и образлажући веома детаљно и консеквентно конкретне мере, које државе треба да предузму да би се женска политичка права свеобухватно ефективно реализовала. Стандарди Савета Европе шаљу поруку политичке и моралне подршке државама чланицама да раде на *de facto* равноправности жена у политици, зато што је то интерес правде и развоја демократије којој они као заједница стреме.

6.6. Европска Унија и правни документи о политичким правима жена

После Другог светског рата Европа је прешла дуг пут различитог, бројног и комплексног организовања на различитим принципима и критеријумима.⁹⁹⁵ Европска унија припада трећој групи европских организација, поред Евроатланских интеграција, Савета Европе и ОЕБС-а. Европска унија настала је као, пре свега, економски заснована заједница са јасном идејом и циљем удруживања. Карактеристика која је потпуно нова у ЕУ, и која је чини различитом од уобичајених врста међународних савеза држава, огледа се у томе што су државе чланице уступиле део својих суверених права ЕУ и пренеле Унији овлашћења да поступа самостално. У остваривању ових овлашћења ЕУ је у могућности да издаје суверене акте, који имају исту снагу као и закони у појединачним државама. Природа институција у ЕУ и њихов политички утицај није паралелан оном на

---

⁹⁹⁵ На пример, ОЕЦД (Организација за економску сарадњу и развој), ЗЕУ (Западноевропска унија), НАТО (Организација северноатланског пакта), Савет Европе и Европска унија коегзистирају без било каквих стварних међусобних веза. Број земаља чланица у овим различитим организацијама варира од 10 (ЗЕУ) до 47 (Савет Европе). (Borha, Klaus-Diter, *Абецеда права Европске уније*, Европска Унија, 2010, стр. 10.

националном нивоу.⁹⁹⁶ Стандарди које је установила и усвојила ЕУ у многоне су различити од стандарда других међународних организација. Заштита људских права није суштински задатак Европске уније, зато и “ствараоци» Европске заједнице нису сматрали да је неопходно унети у оснивачке уговоре одредбе које би разматрале ту област. Питања која је Европска унија покренула и обухватно регулисала из области родне равноправности не покривају сва друштвена поља у којима се обавља живот грађана, мушкараца и жена.

Једнакост између жена и мушкараца, како се види из докумената организација и институција Европске уније, једна је од њених темељних вредности. Три су основне димензије концепта које потврђују улогу Европске уније у промовисању родне равноправности. Прво, то је једнакост између жена и мушкараца која се признаје као основно људско право у разним уговорима ЕУ. Друго, она је "заједничку вредност" на којој се заснива доношење одлука у Европској унији. Треће, то је оквир за политике и акције осмишљене да се елиминишу родне неједнакости.⁹⁹⁷ Када је принцип једнаке плате за једнак рад постао део Уговора из Рима 1957. године, утврђен је стандард једнакости између мушкараца и жена.⁹⁹⁸ Достигнућа Европске уније у афирмацији принципа једнакости између жена и мушкараца учинила су да се у перспективи на боље промене животи многих европљана. Значајан напредак је остварен током последњих деценија, без обзира што су неједнакости и даље део живота грађана. Сам обим експертских група, мрежа и комитета који су били формирану у Европском Парламенту и Комисији од

---

⁹⁹⁶ Yvonne Galligan, Sara Clavero, *Assessing Gender Democracy in the European Union. A Methodological Framework*, 2008/16 RECON Online Working Papers. Доступно на: http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_0816.pdf?fileitem=50511960

⁹⁹⁷ Clavero, Sara and Galligan, Yvonne, "Gender equality in the European Union. Lessons for democracy?", у: Galligan, Yvonne, ed., *Deliberative Processes and Gender Democracy Case Studies from Europe*, ARENA Report No 1/12, RECON Report No 17, Centre for European Studies, University of Oslo, Oslo, 2012, стр. 21. Доступно на: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport1712.pdf?fileitem=50487364>

⁹⁹⁸ Уговор о оснивању Европске економске заједнице, потписан 25. марта 1957. године, и ступио на снагу 1. јануара 1958. године.

1990. године, као и број усвојених Директива о једнакости, демонстрирао је значај родне једнакости у агенди Европске уније.⁹⁹⁹

Законодавство једнаког третмана родних питања у различитим сферама друштва, интеграција родне перспективе у различите врсте јавних политика, као и посебне мере за унапређење положаја жена, учиниле су да се полако кроз развој Европске уније премошћује родни јаз у многим сферама.¹⁰⁰⁰ Повећавао се број жена на тржишту рада, тренд улагања у образовање и обуку, међутим, у исто време опстајао је родни јаз у области на коју смо ми посебно фокусирани, а то је и даље недовољна, или прокламована, заступљеност жена на позицијама одлучивања. Европска унија је прихватила да на своју листу приоритета стави родно балансирану партиципацију у процесу доношења политичких одлука, у потпуно мушком, институционалном, окружењу од 1950. године све до 1976. године, када је формулисана *Директива о једнаком третману* и када су прве феминистичке учеснице биле укључене у радне групе. Од тада се перцепција партиципације жена у политици у Европској унији драматично променила.¹⁰⁰¹

6.6.1. Документи Европске уније – дискриминација жена и право на једнаку заступљености жена

Истраживачи политичке репрезентације жена кажу да су женске политике у Европској унији биле једне од неколико добро развијених области европске социјалне политике. Уговор из Рима није имао одредбе о људским правима на својој агенди, оне су се тицале, пре свега, економске области. Родна једнакост је дуго била ограничена на питања која су се односила на жене раднике, све док су Европске интеграције биле дефинисане углавном као европски економски пројекат до раних 1990-их година. То се променило 1992. године када су државе чланице ратификовале Уговор

---

⁹⁹⁹ Earles, Kimberly, „Gender Equality Identity in Europe“, u: MacDonald B., David and De Coste, Mary-Michelle, eds., *Europe in its Own Eyes, Europe in the Eyes of Other*, Wilfrid Laurier University Press, 2014, стр. 119.

¹⁰⁰⁰ Више о томе у: Masselot, Annick, *The State of Gender Equality Law in the European Union*, „European Law Journal“, No. 2/2007, стр. 152–168.

¹⁰⁰¹ Kantola, Johanna, *Gender and European Union*, Palgrave Macmillan, 2010, стр. 54.

Европске уније, познатији као Уговор из Мастрихта¹⁰⁰² који је увео концепт »Европско грађанство« и трансформисао ЕУ у неку врсту политичког ентитета.¹⁰⁰³

Уговор из Мастрихта уводи држављанство/грађанство Уније у примарно право Европске уније. На тај начин су на грађане пренета и поједина политичка права и наводи се да Унија поштује основна права гарантована Европском конвенцијом, као и она која проистичу из Уставних традиција заједничких државама чланицама. Концепт држављанства у ЕУ може се посматрати и кроз призму политичких права и као оквир унутар којег се може промовисати родна равноправност.¹⁰⁰⁴ Сва важна питања грађанства Европске уније су заправо рефлексција одређених односа према политичким правима и она се по том основу гарантују грађанима једне државе.¹⁰⁰⁵ Тако су и све идеје за демократизацијом као политичким интересом полазиле из идеје грађанства/грађанскости Европске уније. Право Европске уније има једнаку снагу као и национална законодавства – даје права и обавезе органима на власти у свакој земљи чланици, као и појединцима и компанијама. Власт је у свакој земљи чланици одговорна за имплементацију законодавства ЕУ у националне законе и њихово правилно спровођење, и она мора да гарантују права грађана у складу са овим законима. Европа и европски идентитет нису историјски и географски непромњливе датости, али чине историјски и просторно једну мобилну матрицу.¹⁰⁰⁶

---

¹⁰⁰² Потписан 7 фебруара 1992. године; ступио на снагу 1. новембра 1993. године.

¹⁰⁰³ О томе више: Krook, Mona Lena, *Promoting gender balanced decision-making in the European Union: International and transnational strategies for gender balanced democracy*, Paper presented at the European Community Studies Association International Conference, Madison, WI, May 31-June 2, 2001, стр. 9-10. Доступно на: <http://aei.pitt.edu/2124/1/002182.PDF>

¹⁰⁰⁴ Millns, Susan, *Gender Equality, Citizenship, and the EU's Constitutional Future*, "European Law Journal", Issue 2/2007, стр. 218–237.

¹⁰⁰⁵ Комитет за женска права Европског парламента 2. августа 1988. године је представио први извештај о положају жена у политичком одлучивању. Исход тог извештаја био је прва резолуција Европског парламента о женама у доношењу одлука 16. септембра 1988. године. (Lombardo Emanuela, Meier Petra, "European Union Gender Policy Since Beijing: Shifting Concepts and Agendas", u: Verloo, Mieke, ed., *Multiple meanings of Gender Equality, A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*, Central European University Press, Budapest-NewYork, 2007, стр.58.

¹⁰⁰⁶ Wintle, Michael, "The History of the Idea of Europe: Where Are We Now", Council for European Studies, *Perspectives on Europe*, Issue No 1/2013, стр. 8-13.

Међутим, остаје да констатујемо како се питањем људских и политичких права врло темељно бавио, пре свега, Савет Европе, што само указује на разлоге који су конституционалне и идеолошко-политичке природе на нивоу организовања Европске уније. Резолуцију која се односи на заштиту основних права грађана држава чланица, када се примењује комунитарно право, усвојио је 1973. године Европски парламент. Такође, усвојио је 1977. године *Резолуцију о признавању специјалних права грађанима Европске заједнице* и издао *Декларацију о политичким принципима дефинисања основних права*. Затим, на иницијативу Европске комисије усвојена је 1977. године *Заједничка декларација Европског парламента, Савета и Комисије*, у којој се истиче важност основних права. И крајем деведесетих Европски парламент је донео још један правно необавезујући документ *Декларацију о основним правима и слободама* 12. априла 1989.¹⁰⁰⁷

Темељни документ ЕУ који разматра област људских права је *Повеља о основним правима у Европској унији*, донета 2000. године у Ници.¹⁰⁰⁸ Овај документ Европске уније, иако не представља правно обавезујући документ до усвајања Устава за Европу, има велики значај зато што се сматра важним извором у тумачењу права Европске уније од стране Европског суда правде.¹⁰⁰⁹ Европски суд правде има своју важну улогу у процесу

---

¹⁰⁰⁷ Доступно на: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12344010>

¹⁰⁰⁸ Поводом педестогодишњице Универзалне декларације о људским правима, Европски савет је у децембру 1998. године донео одлуку о раду на изради Повеље, која ће објединити и записати важећа права на нивоу Европске уније у један акт, и тако их учинити интегрално видљивим. Повеља се ослања на Европску конвенцију, Европску социјалну повељу, уговоре Заједнице, међународне споразуме и на њихове заједничке Уставне традиције. На заседању у Келну 3. и 4. јуна 1999. године Европски савет је усвојио одлуку о изради *Повеље о основним правима Европске уније*. Комисија која ће сачинити текст Повеље формирана је децембра 1999. године. Повеља о основним правима у ЕУ проглашена је у Ници децембра 2000. године. (Више о томе: Faupel, Reiner "Повеља основних права", *Правни живот*, бр. 11/2002, стр. 628.)

Она је сада правно обавезујућа захваљујући Лисабонском уговору, који је ступио на снагу 1. децембра 2009. (Фонтен, Паскал, *Европа у 12 лекција*, Европска Унија, 2011, стр. 54)

¹⁰⁰⁹ Правосудни систем Европске уније обухвата два суда Суд правде, који је одговоран за тумачење европског права и његову примену широм држава чланица и Општи суд, који се углавном бави споровима појединаца и компанија. Сваки суд има седам судија, сваки суд има веће судија од њих 27, по један из сваке државе чланице.

Заједно, 2013. године ова група високих судија из свих крајева ЕУ састојала се од 49 мушкараца (80 %) и 12 жена (20%). Суд правде ЕУ, који је највиши орган, има 15% жена судија (4 од 27). Заступљеност жена међу судијама судова ЕУ се незнатно променила током времена. (Више о томе: *Women and men in leadership positions in the European Union*, European Union, 2013, стр. 36.)

конституисања и развоја основних права у концепту ЕУ. Рад овог суда заснива се на поштовању основних права, која ће његовим деловањем постати интегрални део општих правних начела која он штити. Европски Суд правде је дефинисао заштиту људских права као део општих принципа комунитарног права. Повеља се, иначе, сматра важним извором у тумачењу права Заједнице од стране Европског суда правде.¹⁰¹⁰

Повеља садржи грађанска, политичка, економска и социјална права, која важе на подручју целокупне Европске уније. По први пут су се на једном месту наша сва права која грађани могу да уживају на простору Европске уније. Видљивост политичких права у оквиру правног система Европске уније је веома лимитирана и односи се на бирачка права грађана и учествовање на локалним изборима, као и изборима за Европски парламент Грађана Европске уније у државама чији они нису држављани.¹⁰¹¹

Очигледно је да приоритет на правној агенди Европске уније није била једнакост жена или њена политичка права и право на реперезентацију. Уговор из Рима¹⁰¹² бавио се једнаким платама мушкараца и жена за једнак рад, а до усвајања Уговора из Амстердама¹⁰¹³ донето је десет директива које су третирале равноправност мушкараца и жена у сфери рада, социјалне политике и запошљавања.¹⁰¹⁴ Заједно узете снаге, као што су Акциони

---

¹⁰¹⁰ Више о томе у: Кнежевић-Пређић, Весна, "Some messages of the Matthews case: the European system of judicial protection of human rights/ one, two or..." , у: Зоран Радивојевић (ур.), *Европски систем заштите људских права - искуства и нови изазови*, Центар за публикације Правног факултета, Ниш, 2005, стр. 6.

¹⁰¹¹ Погледати Директиве: 93/109/ЕЦ, 6. децембар 1993. године у вези са изборима за Европски Парламент; 94/80/ЕЦ, 19. децембар 1994. године у вези са локалним изборима.

¹⁰¹² Уговор о оснивању Европске економске заједнице, чл. 119.

¹⁰¹³ Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, The Treaties Establishing The European Communities And Certain Related Acts (97 /C 340 /01 (Доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT&from=HR>)

¹⁰¹⁴ Директива 79/7/ЕЕЦ од 19 децембра 1978. године, односи се на једнак третман мушкараца и жена у питањима социјалне сигурности; Директива 92/85/ЕЕЦ од 19. октобра 1992. године, заштита трудница, породиља и дојиља на раду; Директива 2004/113/ЕЦ од 13 децембра 2004. године, једнак третман мушкараца и жена у приступу робама и услугама; У 2006. години, укинут је број бивших законских аката и замењен Директивом 2006/54/ЕЦ од 5. јула 2006. године о примени принципа једнаких могућности и једнаког третмана мушкараца и жена у питањима запошљавања и занимања; Директива Савета 2010/18/ЕУ од 8. марта 2010. године имплементира ревидирани Оквирни споразум о родитељском одсуству и укида Директиву 96/34/ЕЗ; Директива 2010/41/ЕЦ од 7. јула 2010. године, примена принципа једнаког третмана мушкараца и жена ангажованих у пољопривреди и заштити samozапослених жена током трудноће и материнства; Директива 2011/36/ЕУ од 5.

програм, »soft laws«¹⁰¹⁵ и женске мреже, помогле су да се родна једнакост учини највећим приоритетом у Европској унији. Уговор из Амстердама 1997. године прогласио је »једнакост између мушкараца и жена« највећом мисијом Заједнице, уз економски развој и заједништво.¹⁰¹⁶

Како је Европска унија у правом смислу економска заједница, логично и сврсисходно било је да регулише првенствено питања из области развоја капитала и ресурса радне снаге, док су питања људских и политичких права била у другом плану. У чл. 2 Уговора из Амстердама каже се ...«висок ниво запослења и социјалне заштите, једнакост између мушкараца и жена и одржив и неинфлаторни раст..«¹⁰¹⁷ Уговор из Амстердама је донео највеће промене у регулисању родних односа у Европској унији и њиме је Унија у своје политике и активности унела родни аспект или концепт *гендер маинстреаминг*.¹⁰¹⁸ Дискриминација и спречавање дискриминације снажно су по први пут наглашене у ст. 1, чл. 13, Уговора, који гласи: »Без предрасуда према осталим одредбама Уговора и у оквиру надлажности које му је

априла 2011. године о спречавању и борби против трговине људима и заштити жртава; Директива 2011/99/ЕС од 13. децембра 2011. године о оснивању Европских мера заштите; Директива 2012/29/ЕУ од 25. октобра 2012. године о успостављању минималних стандарда о правима, подршци и заштити жртава злочина. (Доступно на: http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_5.10.8.pdf)

¹⁰¹⁵ *Soft Law* – то су други извори права: упутства, изјаве, програми, декларације, записници, итд. У одређеним ситуацијама производе правна дејства.

¹⁰¹⁶ Krook, Mona Lena, op. cit., стр. 14.

¹⁰¹⁷ Чл. 2, ЦЗ40/20.

¹⁰¹⁸ Појам *gender mainstreaming* први пут се јавља у међународним документима после Треће светске конференције УН о женама, одржане у Најробију 1985. Прихваћен је у Пекиншкој Платформи за акцију, усвојеној на Четвртој светској конференцији о женама, одржаној у Пекингу 1995. године. Видети о томе: *Women's Empowerment, United Nations Development Programme website*, <http://www.undp.org/women/mainstream>; Докмановић М., *Родна равноправност и јавна политика*, Суботица 2002, Интернет презентација Удружења „Једнаке могућности“, http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/-download/rodnaravnopravno_stijavnapolitika.pdf

Gender mainstreaming или “Родно освешћена политика представља системско увођење политике равноправности полова у све системе и структуре, политичке мере и програме, процесе и пројекте. Она је и начин на који се разуме родна проблематика и начин њене примене. Посреди је појам/концепт који истовремено представља садржај и стратегију, скуп мера и евалуацију њиховог учинка, с циљем да у саму матицу јавне власти интегрише једнакост жена и мушкараца”. (Борић, Рада, *Појмовник родне терминологије према стандардима Европске уније*, Уред за равнopravnost polova Владе РН, Загреб, 2007, стр. 80.)

Gender mainstreaming не може да замени специфичне политике, чији је циљ да се уклоне ситуације које су настале као последица родне неравноправности. Специфичне политике родне равноправности и гендер маинстреаминг су дуалне појаве и комплементарне стратегије и морају се заједно користити ради остваривања родне равноправности.

доделила Заједница, Савет једногласном одлуком на предлог Комисије и након консултовања Европског Парламента, може предузети одговарајуће мере ради борбе против дискриминације засноване на полу, расном или етничком пореклу, религији или веровањима, индивидуалитету, годинама или сексуалној оријентацији». Раније мере Заједнице за борбу против дискриминације одражавале су узан опсег постојећих надлежности Заједнице. Према чл. 13, Савет ће имати законску надлежност да предузме акцију (једногласно) по разним основама у борби против дискриминације. Род је један од аспеката које треба заштитити.¹⁰¹⁹ И ст. 4, чл. 141, омогућава државама чланицама да задрже или да усвоје посебне мере, како би се осигурала потпуна равноправност, у пракси и радном животу, између жена и мушкараца. Она омогућава државама чланицама да користе мере које би обезбедиле конкретне предности у радном животу, ако би оне биле лакше за мање заступљени пол: 1) да наставе стручне активности, или 2) да се спрече недостатци у професионалној каријери, или 3) да се надокнаде недостатци у професионалној каријери.¹⁰²⁰

Дакле, уношење ових одредби о дозвољености увођења одређених мера за слабије заступљени пол, којима би се олакшао њихов положај, последица је расправа око посебних мера и њихове сагласности са начелом једнаког третмана.¹⁰²¹ Комитет за права жена је поводом посебних мера у нацрту Уговора из Амстердама рекао: »Ипак, Парламент је изразио жаљење што нови чл. 141, није отишао даље од области запошљавања и обухватио све аспекте политике једнакости између мушкараца и жена. Одбор за женска права, у свом мишљењу о нацрту Уговора из Амстердама од 11. септембра 1997. године, се нада да чл. 119, као што је сада сачињен, може да се продужи на шире тумачење 114 речи "занимање" у параграфу 3, да покрије све области живота жена, укључујући рад, политику и породицу«.¹⁰²² Посебне

---

¹⁰¹⁹ *Positive action in the field of equality between woman and man*, Strasbourg, 2000, стр. 21.

¹⁰²⁰ *Op. cit* стр. 22.

¹⁰²¹ Tanus, Izabele, "Политика људских права", у: Vajdenfeld Verner, Vesels Vofang, (eds), *Европа од А до Ш: Приручник за европски интеграцију*, Конрад Аденауер Штифтунг, Београд, 2010, стр. 193.

¹⁰²² European Parliament, Directorate-General for Research, Working Paper, *Women's Rights and the Treaty of Amsterdam on European Union*, March 1998, стр. 41.

мере, како видимо, дозвољавају се под наведеним условима и не односе се на конзумирање учешћа жена у политици и остваривање политичких права.¹⁰²³

У Уговору којим се образлаже Устав за Европу на истакнуто место се увршћује и родна равноправност, као део вредности једнакости у друштвима која карактерише недискриминација и односи равноправности између мушкараца и жена.¹⁰²⁴ Такође у Повељи о фундаменталним правима Уније, као саставним делом Устава у чл. II-81, налази се забрана дискриминације, као и она на основу пола, док се у чл. II-83 дефинише једнакост између мушкараца и жена, као и посебне мере.¹⁰²⁵

Овим документом се предвиђа да Унија у својим активностима доприноси елиминацији неједнакости између мушкараца и жена и успостављању равноправности. Она ће у својим деловањима радити на укидању свих облика дискриминације, као и дискриминације на основу пола. Тиме би се Европска унија у правном и вредносном смислу дефинисања забране дискриминације приближила делатности коју на том пољу има Савет Европе.

6.6.2. Правно необавезујући документи Европске уније о женама у политици

Правно необавезујући акт органа Европске уније о женама у политици и местима доношења одлука је *Резолуција Савета о балансираној партиципацији мушкараца и жена у одлучивању*,¹⁰²⁶ донета 1995. године. У Резолуцији стоји да је циљ уравнотеженог учешћа мушкараца и жена у доношењу одлука и подели одговорности између мушкараца и жена у свим сферама живота, важан услов равноправности између мушкараца и жена. То

---

¹⁰²³ Видети више о томе: Numhauser-Hening, Ann, "EU sex equality law post-Amsterdam", у: Meenan, Helen, *Equality Law in Enlarged European Union*, Cambridge University Press, 2007, стр. 150-153.

¹⁰²⁴ *Treaty establishing a Constitution for Europe*, Article I-3, Dostupno na: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_establishing_a_constitution_for_europe/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf

¹⁰²⁵ Op. cit, *The Charter of Fundamental Rights of the Union*, Article II-81, Article II-83, стр. 52.

¹⁰²⁶ *Council Resolution of 27 March 1995 on the balanced participation of men and women in decision-making* (95/C 168/02). Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31995Y0704%2802%29>

је разлог због кога треба многе ствари да се промене, како би се изменили ставови и структурни односи значајни за једнакост приступа у одлучивању мушкараца и жена у политичкој, економској, социјалној и културној сфери живота.¹⁰²⁷ Због тог интереса државе се позивају да, као приоритетни циљ, промовишу уравнотежено учешће жена и мушкараца у одлучивању и развијају глобално интегрисане стратегије усмерене ка том циљу. Подразумеване мере треба да обухватају редовно прикупљање и објављивање извештаја са подацима о учешћу жена у одлучивању свим сферама друштва. Такође, треба дати подршку за развој невладиних организација и за научна истраживања у овој области, што представља неходан услов за развој нових идеја и концепата. Такође, треба активно радити на покретању и промовисању информативних и едукативних кампања за подстицање уравнотеженог учешћа жена и мушкараца у одлучивању у свим областима.¹⁰²⁸ Поред мера које нису директне (статистика, истраживања, кампање), треба спроводити и мере које би развиле оквир у коме би се примењивале посебне мере како би се дефинисао пут до прокламованог циља. И на крају Резолуцијом се позивају институције и тела Европске заједнице да примене мере како би се постигла балансирана партиципација.¹⁰²⁹

Након ове Резолуције, Савет је донео *Препоруку Савета о балансираној партиципацији жена и мушкараца у доношењу одлука*.¹⁰³⁰ Друштвена чињеница неизбалансиране представљености жена објашњава се, у овом документу, као последица деловања различитих социокултурних фактора - недовољне заступљености жена у разним областима живота, касног стицања грађанских и политичких права, тешкоћа у стицању економске независности и/или усклађивања радног и породичног живота.¹⁰³¹ Уравнотежено учешће жена у процесу одлучивања је услов за демократију, док је њен изостанак

---

¹⁰²⁷ Оп. cit, 1 (а), (б).

¹⁰²⁸ Оп. cit, 2 (а), (б), (I), (II), (III), (IV), (V), (VI).

¹⁰²⁹ Оп. cit, чл. 3 и 4.

¹⁰³⁰ Council Recommendation of 2 December 1996 on the balanced participation of women and men in the decision-making process (96/694/EC), *Official Journal of the European Communities*, No L319/2011.

¹⁰³¹ Оп. cit, параграф 6,7, 8.

губитак за друштво и задовољење интереса и потреба заједнице. Једнака заступљеност и једнаке шансе су пут ка јачању оних идеја и вредности, које ће на крају довести до више једнакости и правде за жене и мушкарце.¹⁰³²

У документу се налази и низ препорука за државе чланице, али се оне не позивају да усвоје директне посебне мере да би се променио број жена у репрезентативним органима.¹⁰³³ Савет ЕУ је у овим разматрањима балансиране партиципације жена ушао у корак са већ развијеним корпусом знања теоретичара/ки рода и политике, као и активностима женског покрета на промовисању родне равноправности жена у политици.¹⁰³⁴

Не треба у овом контексту заборавити ни документ Европског парламента - *Резолуција Европског парламента о женама у одлучивању*,¹⁰³⁵ донетом 2000. године. Она говори о значају рада на побољшању родне равнотеже у јавним и приватним областима, даљем унапређивању друштвене свести о значају родне равноправности, свакврсно обезбеђивање обуке за жене које показују интересовање за одговорне положаје, и могућност да им се олакша приступ таквим позицијама. Даље, за корекцију родне неравнотеже сматра се да разуман циљ треба да буде постављен на 40% учешћа жена на местима одлучивања. Констатује се да у Европи и широм света, упркос великом броју политичких изјава и препорука, програма и пројеката и посебних закона, уведених на европском и на националном нивоу, постоји неједнакост, родна дискриминација и недовољна заступљеност жена у политици, и јавним и приватним институцијама. Наглашава се, да веће учешће жена у политичком животу треба приписати пропорционалном изборном систему.¹⁰³⁶ Наглашава се чињеница да су жене главне жртве кршења људских права (силовање, сексуално злостављање, насиље у породици, трговине људима и сл.). Утврђује се да упорна, недовољна заступљеност жена - које представљају више од половине становништва - у политичким, економским и социјалним

---

¹⁰³² Op. cit, параграф 9-11.

¹⁰³³ Op. cit, II, III

¹⁰³⁴ Krook, Mona Lena, op. cit., стр. 7-14.

¹⁰³⁵ *European Parliament resolution on women in decision-making*. B5-0180/2000 Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8719>

¹⁰³⁶ Op. cit, Б, Ц, Д, Е.

областима означава појаву неприхватљиву у демократији.¹⁰³⁷ У Резолуцији се истиче да »употреба квота као прелазних мера помаже да се изједначи учешће жена и мушкараца у политичком животу«, као и да жене треба да прођу политичку обуку и буду информисане од стране својих странака.¹⁰³⁸

Као и у претходним актима, позива се Комисија да побољша статистичке базе података и редовно ажурира статистике о женама на местима доношења одлука широм ЕУ. Такође, Комисија треба да подстакне владе да развијају и имплементирају политике и програме за успостављање родне равнотеже у органима одлучивања, и у телима и делегацијама које су укључене у процес проширења.¹⁰³⁹

Доношење *Оквирне стратегије Заједнице о родној равноправности*,¹⁰⁴⁰ установљене 2000. године било је усмерено ка општем побољшању положаја жена и, између осталог, њиховог положаја на местима политичког одлучивања. Али, такође, каже се и да је Програмски одбор у буџету за 2001. годину одлучио да су приоритетна питања једнаке зараде, без, наравно, искључивања других области програма, као што је једнака партиципација и репрезентација жена. Како год, политика и жене су ипак биле на зачељу приоритета у агенди на нивоу Европске Уније.

Ипак треба, са аспекта промовисања идеје родне равноправности и сталне сензибилизације различитих друштвених актера, навести и још нека документа Европске комисије, која задиру у концепт равноправности, али не и у суштинску анализу проблема политичке подзаступљености жена.

На пример, Европска комисија је 2006. године усвојила *Мапу пута за једнакост жена и мушкараца 2006-2010*,¹⁰⁴¹ која подржава циљеве агенде родне равноправности и ослања се на *Оквирну стратегију за равноправност између жена и мушкараца 2001-2005 .године*. Она преузима активности стратегије, али наглашава и потребу за њеним побољшањем. Мапа садржи

---

¹⁰³⁷ Оп. cit, Л, К, Н.

¹⁰³⁸ Оп. cit, чл. 3.

¹⁰³⁹ Оп. cit, чл. 8, и 13.

¹⁰⁴⁰ Council Decision No 2000/51/EC of 20 December 2000 establishing a *Programme relating to the Community framework strategy on gender equality (2001-2005)*. (OJ L 17 of 19/1/2001). Доступно на: <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/euro/p6-3.htm>

¹⁰⁴¹ *Roadmap for equality between women and men (2006-2010)*. Доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:c10404>

шест приоритетних подручја активности ЕУ. Све активности су везане за једнакост полова у периоду 2006-2010. године. Једна од активности је »Промовисање једнаког учешћа жена и мушкараца у доношењу одлука«, у којој се сматра да је незаступљеност жена у доношењу политичких одлука демократски дефицит. У њој се државе упућују да се залажу за промовисање активног грађанства жена, на учешће жена у политици и на заузимање високих руководећих позиција у јавним службама на свим нивоима (локалним, регионалним, државним, европским).¹⁰⁴²

Поводом Међународног дана жена и у циљу обележавања 30. година од доношења Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена, Европска комисија је представила *Женску повељу*¹⁰⁴³ Комисије из октобра 2010. године и *Стратегију Комисије за једнакост мушкараца и жена* (2010–2015) од 21. септембра 2010. године. Оне представљају један свеобухватан оквир за промовисање једнакости полова у свим политикама ЕУ у пет кључних подручја деловања: равноправност на тржишту рада и једнака економска независност за жене и мушкарце, једнаке плате за једнаки рад, искоријењивање родно специфичног насиља и равноправност изван граница ЕУ. Једна од њих је једнакост у доношењу одлука, коју треба остварити мерама подстицања међу државама ЕУ.¹⁰⁴⁴ Да би могли да се реализују циљеви Женске повеље сачињен је и промовисан 2010. године *Акциони план за промовисање једнакости између мушкараца и жена*. Кључне акције овог плана, које се тичу жена, политике и одлучивања, су: размотрити таргетоване иницијативе за побољшање родне равнотеже у одлучивању, истраживањем пратити 25% жена на највишим позицијама у одлучивању, мониторинговати да ли постоји прогрес с обзиром на установљени циљ од 40% чланова једног пола у комитетима и експертским групама које је установила Комисија и давање подршке и промовисање веће партиципација жена као кандидаткиња за Европски парламент.

---

¹⁰⁴² Op. cit, Summary (Equal representation in decision-making).

¹⁰⁴³ Strengthening the commitment to equality between women and men: a women's charter. Доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:em0033>

¹⁰⁴⁴ Schulze, Erika, *Једнакост мушкараца и жена*. Доступно на: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/hr/displayFtu.html?ftuId=FTU_5.10.8.html

Још један у низу необавезујућих документа, као што је *Европска повеља о родној равноправности на локалном нивоу*,¹⁰⁴⁵ помера фокус ка једнакој политичкој партиципацији жена и тежњи да се елиминише демократски дефицит Заједнице. Повеља представља значајан документ о јачању идеје и праксе родне равноправности, коју је Савет европских општина и региона (ЦЕМР) као асоцијација локалних и регионалних власти из преко тридесет земаља Европе, усвојио 2006. године. До сада је Повељу потписало 256 европских локалних и регионалних управа. Полазећи од потребе равноправног учешћа и присуства жена и мушкараца у управи и на водећим позицијама, Повеља утврђује фундаментална начела за даље активности на пољу родне равноправности. Део који се тиче учешћа жена у политици односи се на подједнако учешће жена и мушкараца у процесима одлучивања, као предуслову за развој демократског друштва. У чл. 2, ст. 1 Повеље указује се да се признаје једнако право жена и мушкараца да гласају, буду кандидати и врше функцију на коју су изгласани.¹⁰⁴⁶ У ст. 3, 4, 5 и 6 чл. 2, предвиђа се принцип подједнаког учешћа жена и мушкараца у свим изабраним и јавним управним органима. Како би се повећао број кандидованих, а потом и изабраних представница у локалним телима, сматра се да треба предузети све прихватљиве мере у циљу обезбеђивања подршке, такође, треба подстицати политичке партије и групе да усвоје и спроведу начела подједнаког учешћа жена и мушкараца, а онда и да предузму све законске кораке, чак и усвајање квота тамо где је то потребно. Треба радити на томе да представници/це не буду стављени у неповољан положај због стереотипних облика понашања и језика, или узнемиравања. Морају се предузети сви неопходни кораци да би се промовисала и применила начела једнаког учешћа жена и мушкараца у управним и саветодавним органима, као и екстерним телима. Такође, треба обезбедити да ниједна јавна или политичка позиција, због стереотипних ставова, не буде ограничена или

---

¹⁰⁴⁵ Европска повеља о родној равноправности на локалном нивоу. Намењена локалним и регионалним управама у циљу усмеравања њихових снага и партнерстава ка постизању веће равноправност, Повељу саставио и представио Савет европских општина и региона (ЦЕМР) са партнерима. Доступно на: http://euintegracije.skgo.org/upload/Document/Doc/2013_09/Povelja_WEB_2_strane.pdf

¹⁰⁴⁶ Оп. cit, стр. 13

предвиђена за само један род.¹⁰⁴⁷ Стварање друштва заснованог на равноправности, у коме различите политике морају да садрже родни аспект, важна је идеја коју локална и регионална власт треба да узимају у обзир, како при доношењу стратегија, тако и у свакодневној пракси.

Једнакост између мушкараца и жена један је од оснивачких принципа и основних начела Европске уније, док принцип родне равноправности заузима централно место у свим њеним активностима. Да подсетимо, то потиче још од 1957. године када је принцип једнаке плате за једнак рад постао део уговора из Рима. Анализом и упоредним прегледом докумената Европске уније и њених тела можемо добити јасан увид, како је једнакост жена у политици и на политичко представљање била скрајнута са агенде правних приоритета развоја демократских стандарда Европске уније. Када погледамо истраживања, која су се бавила питањима рода и родне једнакости у политици, на нивоу процеса организовања и утемељења Европске уније¹⁰⁴⁸ видимо да се тај процес може поделити на три етапе. Прва фаза почела је у оквиру акција Европске уније за повећање броја жена у политици и на местима одлучивања, и обухвата период између 1991-1995. године када је ЕУ усвојила *Трећи акциони програм једнаких могућности (1991-*

---

¹⁰⁴⁷ Оп. cit, стр. 13.

¹⁰⁴⁸ Више о томе: Kantola, Johanna, *Gender in the European Union*, Palgrave Macmillan, 2010; Magone, Jose M., *Routledge Handbook of European Politics*, Routledge, 2015; Sara Clavero and Yvonne Galligan, *Gender equality in the European Union Lessons for democracy?* RECON Online Working Paper 2010/23 Dostupno na: http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_1023.pdf?fileitem=50512006; Eriksen, Erik O., and Fossum, John Erik, eds., *RECON Theory in Practice*, ARENA Report No 2/2009, RECON Report No 8. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport0809.pdf?fileitem=50487357>; Galligan, Yvonne and Clavero, Sara, "Applying the RECON models to gender democracy in Europe", u: Eriksen, Erik O., and Fossum, John Erik, eds., *RECON Theory in Practice*, ARENA Report No 2/2009, RECON Report No 8. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport0809.pdf?fileitem=50487357>; Galligan, Yvonne (ed.), *Deliberative Processes and Gender Democracy Case Studies from Europe*, ARENA Report No 1/12, RECON Report No 17, Centre for European Studies, University of Oslo, Oslo, 2012. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport1712.pdf?fileitem=50487364>; Clavero, Sara and Galligan, Yvonne, "Gender equality in the European Union Lessons for democracy?", u: Galligan, Yvonne (ed.), *Deliberative Processes and Gender Democracy Case Studies from Europe*, ARENA Report No 1/12, RECON Report No 17, Centre for European Studies, University of Oslo, Oslo, 2012. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport1712.pdf?fileitem=50487364>;

1995),¹⁰⁴⁹ који је установио експертску мрежу »Жене у процесу доношења одлука« (1992-1996. године). Мрежа је одиграла кључну улогу у креирању повољне атмосфере подршке и координисања кампања и дефинисања ставова у оквиру подршке женама политичаркама. Друге конкретне мере укључивале су *Атинску Декларацију* 1992. године, *Римску повељу*, 1996. године, *Резолуцију Савета о балансираној партиципацији жена и мушкараца у процесу доношења одлука*, 1995. године.¹⁰⁵⁰

Други период од 1996-2000. године обележен је доношењем *Препоруке Савета на промоцији позитивне акције за достизање родног баланса у процесу доношења одлука*, затим је био усвојен *Четврти оквир програма једнаких могућности* (1996-2000). *Атинска и Римска конференција* пратиле су *Париску конференцију* 1999. године под називом »Жене, мушкарци на власти: друштво које брине, динамична економија, визија за Европу«. Три године после усвајања *Препорука Савета*, октобра 1999. године, установљено је од Савета девет индикатора за мерење напредовања у партиципацији жена у структурама моћи. Индикатори су показали да је партиципација далеко од довољне и на националном, и на нивоу ЕУ.¹⁰⁵¹

Трећи период започео је објављивањем публикације *Извештај Комисије* (Европска Комисија, 2000.) у коме је Комисија дала нову дефиницију балансиране репрезентације жена и предложила квоту од 40% као минимални ниво партиципације жена или мушкараца у комитетима или експертским групама. Нова дефиниција довела је до повећања фрустрација и смањење имплементације Препорука Савета и Резолуције у државама чланицама. Недостатак имплементације било је тешко документовати, због

---

¹⁰⁴⁹ Equal Opportunities for Women and Men: The third medium-term community action programme 1991-1995, COM(90)449 final. Dostupno na: <http://aei.pitt.edu/5686/1/5686.pdf>

¹⁰⁵⁰ "Унутар Трећег акционог програма Комисија је иницирала широк спектар активности укључујући истраживање и подизање свести и видљивости. Главни догађаји као што је Европска конференција у Атини (1992) и Риму (1996) донели су важне политичке декларације, Атинску декларацију и Римску Повељу, које су потписале жене на високом политичким местима. Европска кампања *Гласајте за родну равнотежу у Европском парламенту* допринела је повећању броја жена у Парламенту 1994. Прикупљање података из целе ЕУ је открило обим проблема и допринело промени свести политичких лидера о значају смањења раскорака на том подручју". (Мршевић, Зорица, *Ка демократском друштву - изборни систем квота*, Институт друштвених наука, Београд, 2007, стр. 63.)

¹⁰⁵¹ Kantola, Johanna, *Gender in the European Union*, Palgrave Macmillan, 2010, стр. 54.

мањка података који би могли да се компарирају (Савет ЕУ, 1999. године). Комисија је покренула 2004. године Европску базу података »Жене и мушкарци у процесу доношења одлука: Базе података, чињенице и бројке«. ¹⁰⁵² Кључна акција Мапе пута 2007. године је организовање ЕУ мрежа за жене у економији и на позицијама доношења одлука у политици. Али, оно што се може замерити Европској унији на пољу ефективне иницијативе и измењене праксе, по мишљењу Ј. Кантоле је, пре свега, најчешће употребљавани "soft law" за промовисање родно балансираног доношења одлука. У тај процес су били укључени инструменти који су обухватили кампање за подизање свести, примери компаративних података, начин формирања индикатора и охрабривање примерима добре праксе. На крају се испоставило, како неке ауторке кажу, да је имплементација Препорука Савета и Резолуција у државама чланицама била оскудна, а утицај стратегија ограничен. ¹⁰⁵³ У многим случајевима то је постало ствар дефиниције и интерпретације одговора на питање - да ли је родни баланс постигнут? ¹⁰⁵⁴

Јохана Кантола тврди да режим родне равноправности Европске уније почиње да се погоршава и да песимистичка слика онога што су дешавања на терену то и доказује. Она сматра да политика родне равноправности Европске уније нема јасну визију и посебне обавезе, већ да њу карактеришу резони и маргинализација. По њој политика родне равноправности у Европској Унији почива на пет стубова: антидискриминациони закон, афирмативна акција, родна равноправност, акциони програми и финансирање. Како каже, и упозорава, не треба заборавити да је Европска унија различит социокултурни оквир и да у њој постоје државе са различитим стартним позицијама, културним капиталима и традицијама. У

---

¹⁰⁵² Оп. cit, стр. 56.

¹⁰⁵³ Извештај Комисије Европског Парламента, Савета, Комитета за 2014. годину показује како у одељку "Једнакост" нема анализе или коментара положаја жена на местима доношења одлука у политици. Више о томе: Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions — 2014 report on the application of the EU Charter of Fundamental Rights, COM(2015) 191 final. Доступно на: http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/2014_annual_charter_report_en.pdf

¹⁰⁵⁴ Оп. cit, стр. 56; Видети више у: Clavero, Sara and Galligan, Yvonne, *Gender equality in the European Union Lessons for democracy?* RECON Online Working Paper 2010/23 Dostupno на: http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_1023.pdf?fileitem=50512006

таквој врсти разноврсности социокултурних модела, различити алати и инструменти за управљање имају другачији, мање или више, значај за државе чланице Европске уније.¹⁰⁵⁵

Отуда је слика политичке репрезентације жена различита, променљива и неочекивана у појединим деловима и државама Европске уније. На крају 2015. године број жена или учешће жена у националним парламентима ЕУ износи 28% (у мају 2015. године било је 29% жена). Парламентарни избори у Данској јуна месеца смањили су број жена од дотадашњих 38% на 37%, и на место прве жене председнице једнодомног данског парламента (Фолкетинг) дошла је Пије Кјерсгард. Жене су такође изабране као парламентарне лидерке у Финској и Пољској, тако да су на крају 2015. године жене на челу 14 (34%) од 41 парламента у ЕУ. У 2015. години 27% жена било је на министарским позицијама у Европској унији, од краја 2012. године тај број се креће између 26-28%. У Финској је број жена на министарским позицијама након избора априла 2015. године нагло пао са 59% на 36%, док се у Данској тај број жена неприметно променио, са 30% на 29%. У Чешкој заступљеност жена министарки се од 6% повећала на 18%, или у Грчкој где није било жена министарки до броја од 7% жена министарки.¹⁰⁵⁶

Истраживања Еуробарометра показују да грађани и грађанке Европске уније верују да је једнакост између мушкараца и жена основно право. Налази кажу да се скоро сви Европљани (94 %) слажу да је једнакост између мушкараца и жена основно право, односно, са овом тврдњом слаже се 95% жена и 93% мушкараца. Међутим, родне неједнакости у Европи и даље постоје: жене су још увек мање плаћене, у просеку око 16 % мање од мушкараца, оне, такође, остају подзаступљене на руководећим позицијама, укључујући политичке функције и положаје у корпорацијама - 27% жена се

---

¹⁰⁵⁵ На пример, док је антидискриминационо законодавство ЕУ допринело јачању заштите од дискриминације у нордијским земљама, дотле је финансирање важан део за државе чланице у јужној Европи. (Kantola, Johanna, "Is the EU's gender equality policy deteriorating?" Seminar *Europeanisation of gender equality policies*, ARENA Centre for European Studies Faculty of Social Sciences, Dostupno na: <http://www.sv.uio.no/arena/english/research/news-and-events/news/2015/deteriorating-eu-gender-equality-policy.html>)

¹⁰⁵⁶ *Women and men in decision-making highlights*, European Commission. Доступно на: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-decision-making/database/highlights/index_en.htm

налази у националним парламентима и владама, 18% жена је на главним местима у корпорацијама и 3% је на CEO позицијама. Насиље над женама је и даље проблем, 20-25% жена у Европи су биле жртве физичког насиља бар једном у животу.

Налази указују да и даље постоје стереотипи о традиционалним родним улогама, што значи да жене још увек носе несразмерни удео терета у расподели кућних послова и бриге за децу, старије и друге чланове породице.¹⁰⁵⁷ У извештају Еуробарометра стоји да ЕУ предузима мере како би унапредила родну равноправност на различитим нивоима и областима живота и рада жена. Европска Комисија ће са државама чланицама, невладиним организацијама и заинтересованим странама радити и даље на унапређењу родне равноправности на свим нивоима. На крају стоји да ће пажња бити усмерена на „завршавање недовршеног посла”: смањење разлика у запослености, платама и пензијама, као и у учешћу жена у процесу доношења одлука, као и искорењивању насиља заснованог на родној припадности.¹⁰⁵⁸

6.7. Правно необавезујући документи међународних организација и тела о правима жена у политици

Велики број усвојених важних међународних документа и стандарда, правно обавезујућих и оних других, из оквира политичких права жена под окриљем Уједињених нација, Савета Европе и Европске уније сматра се темељем развојности родне равноправности жена у политици. Међутим, правно необавезујући документи усвојени у оквиру Организације за

---

¹⁰⁵⁷ Special Eurobarometer 428, *Gender Equality Report, Fieldwork: November -December 2014* Publication, March 2015. Доступно на: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_428_en.pdf, стр. 3-4, 7.

¹⁰⁵⁸ Сви мушки чланови Европске комисије су подржали кампању Уједињених нација *HeforShe* чији је циљ да се родна равноправност представи као питање које се тиче и мушкараца и жена. То представља велику подршку Комисије правима жена и њиховом оснаживању. Кампања УН *HeforShe* даје мушкарцима активну улогу у борби против дискриминације, управо због њихове кључне улоге у мењању социјалних и културних норми о женама. Доступно на: <http://www.unwomen.org>

европску безбедност у сарадњу (ОЕБС)¹⁰⁵⁹ и Интерпарламентарне Уније (IPU) спадају у групу докумената који представљају политичку и моралну подршку, као и претпоставку за рад држава на измени правних и друштвених образаца дискриминације жена у политичкој сфери. Постоји неколико значајних карактеристика ОЕБС и једна од њих је заједничка нормативна база. »Од значаја су, такође, и даља проширивања, диференцирања и јачања вредносног канона који описује данашњи »*ordre public*«¹⁰⁶⁰ људских и мањинских права, демократију, принципе правне државе и тржишну привреду«¹⁰⁶¹ Иако је ОЕБС пре свега политичка организација, он својим радом утиче на ширење идеје људских права и релативни систем надзора над њима, тако да ако процес рада ОЕБС посматрамо из те перспективе, можемо констатовати да је у оквиру ове организације усвојено је највише докумената о родној равноправности и политичкој репрезентацији жена.¹⁰⁶² Њихова бројност и обимна анализа претпоставки, установљавања, јачања и имплементације идеје родне равноправности жена у политици, траже једну обимну, у сваком смислу, анализу за коју сматрамо да није примерена овом раду и његовом обиму.

Можемо да кажемо да су државе чланице ОЕБС-а, њих 55, усвојиле неколико посебних политика и мера за подршку родној равноправности и заступљености жена у политици. Сматрамо да су ово најзначајнија документа:

---

¹⁰⁵⁹ ОЕБС се разликује у неким битним елементима од КЕБС-а. Раније је било 35 држава чланица, док сада ОЕБС има 55 држава чланица, које су настале као резултат распада СССР и СФРЈ и разједињења Чехословачке. У саставу ОЕБС налазе се поред европских држава, САД и Канаде и пет средњоазијских и три закавказке суверене државе.

¹⁰⁶⁰ »У међународном приватном праву, доктрина јавних политика или јавног реда односи се на корпус начела који подржавају рад правних система у свакој држави. Ово се односи на друштвене, моралне и економске вредности које везују друштво заједно: вредности које се разликују у различитим културама и мењају током времена.« (Доступно на: [www.dictionnaire-juridique.com/definition/ordre-public.](http://www.dictionnaire-juridique.com/definition/ordre-public))

¹⁰⁶¹ Ерхарт, Ханс Георг, Шлихтинг Урсел, »Организација за европску сарадњу и безбедност«, у: Вајденфелд Вернер, Веселс Вофанг, едс., *op. cit.*, стр 201.

¹⁰⁶² Ове обавезе и рад ОЕБС-а на пољу родне равноправности укоријењени су у међународним правним оквирима, укључујући: Европску конвенцију о људским правима и основним слободама (1950.); Конвенцију о политичким правима жена (1952.); Међународни пакт о грађанским и политичким правима (1966.); Конвенцију о уклањању свих облика дискриминације над женама (CEDAW) (1979.) и пратећи Опциони протокол (2000.) и Пекиншка декларација и Платформа за акцију (1995.).

Документ са састанка у Копенхагену на Конференцији о људској димензији ОЕБС-а (Копенхаген 1990.) у коме се не спомиње изричито родна димензија политичких права, али се говори о политичким правима и слободама људи у демократском друштву.¹⁰⁶³

*Документ са састанка у Москви на Конференцији о људској димензији ОЕБС-а (Москва 1990.)*¹⁰⁶⁴, у којем се државе чланице, између осталог, обавезују на следеће:

(40.8)– подстицати и промовисати једнаке могућности за потпуно учешће жена у свим сферама политичког и јавног живота, у процесима доношења одлука и међународној сарадњи уопште,

(40.9)– препознати значајну улогу жена и женских организација у домаћим и међународним напорима за промовисање и унапређење права жена обезбеђивањем, интер алиа, непосредних услуга и подршке женама и подстицањем значајног партнерства између влада и ових организација у циљу унапређења равноправности жена.¹⁰⁶⁵

Акциони план ОЕБС-а из 2004. године за промовисање родне равноправности, *Министарска одлука 7/09 из 2009. године* о учешћу жена у политици и јавном животу и *Акциони план за промовисање родне равноправности 2015. године* (промовисање партиципације жена у јавном и политичком животу).¹⁰⁶⁶ Циљ ОЕБС је да обезбеди једнаке могућности женама и мушкарцима, као и да интегрише равноправност у политике и праксе држава чланица. У његовим документима каже се да је потпуно и равноправно остваривање људских права жена од суштинске важности како би се обезбедио миран, безбедан и демократски развој региона ОЕБС-а. Сматра се да је питање родне равноправности посебно важно у доношењу одлука, како је то истакнуто у Пекиншкој декларацији из 1995. године на коју се ослањају и позивају документи ОЕБС. Од Пекиншке декларације су остварени одређени конкретни помаци степену учешћа жена у националним

---

¹⁰⁶³ Доступно на: <http://www.osce.org/odihr/elections/14310?download=true>

¹⁰⁶⁴ Доступно на: <http://www.osce.org/odihr/elections/14310?download=true>

¹⁰⁶⁵ Оп. cit, стр. 48.

¹⁰⁶⁶ *Annual Evaluation Report on the Implementation of the 2004 OSCE Action Plan for the Promotion of Gender Equality 2015*, OSCE, 3 Септембер, 2015.

парламентима, али је стопа напредовања спора, неуједначена и непотпуна. Институције су и даље далеко од достизања родне равнотеже, како у региону ОЕБС-а тако и у свету. У државама чланицама ОЕБС-а дошло је до постепеног пораста учешћа жена у националним парламентима за у просеку 0,5 процената годишње од 1995. године. Ако се настави овакав темпо промена, без даљих активних интервенција, родни паритет ће у националним законодавствима држава чланица ОЕБС-а бити достигнут за више од пола века, што је налаз који унеколико дезавуише широко прихваћено заступање идеје родне равноправности.¹⁰⁶⁷ Управо због тога ОЕБС-а и Канцеларије ОЕБС-а за демократске институције и људска права (*Office for Democratic Institutions and Human Rights - ODIHR*) раде на јачању различитих врста иницијатива за повећање родне активности у политици. ODIHR и Венецијанска комисија су 2010. године заједнички објавили *Смернице за законе о политичким партијама* које су укључиле најбољу праксу у сачињавању и спровођењу закона о политичким партијама, са посебном пажњом посвећеном ефектима прописа о финансирању кампања за заступљеност жена.¹⁰⁶⁸

Рад међународних институција и организација за женска права¹⁰⁶⁹, које учествују са великом посвећеношћу идеји родне равноправности у области

---

¹⁰⁶⁷ Норис Пипа, Крук, Мона Лена, *Родна равноправност на изабраним функцијама: акциони план у шест корака*, Основна студија за Приручник о мјерама за унапређење учешћа жена у политици ОЕБС/ОДИХР, 2010, стр. 46.

¹⁰⁶⁸ *Guidelines on Political Party Regulation* by OSCE/ODIHR and Venice Commission, Adopted by the Venice Commission at its 84th Plenary Session (Venice, 15-16 October 2010). Доступно на: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282010%29024-e>

¹⁰⁶⁹ Једна од таквих женских организација је *Европски женски лоби* (European Women's Lobby - EWL), формално основан на састанку у Бриселу, септембра 1990. године. Циљ Лобија био је да установи сталну представљеност жена на нивоу Европске заједнице (ЕЦ), да поставља суштинска питања о укључености жена у главне политичке токове и начине на који могу бити представљени различити интереси жена. (Hoskyns, Catherine, *The European Women's Lobby*, "Feminist Review", No 38/1991, стр. 67-70)

EWL је једна од најстаријих НВО на европском нивоу и највећа кровна организација женских удружења у Европској унији (ЕУ), која ради на промоцији права жена и једнакости између жена и мушкараца. Од новембра 2009. године, чланство EWL налази се у више од 2500 организација у државама ЕУ, у неколико земаља кандидата, као и у 21 телу широм ЕУ. Секретаријат EWL налази се у Бриселу и она блиско сарађује са европским институцијама и партнерима цивилног друштва. На међународном нивоу, EWL има консултативни статус у Савету Европе и Економском и Социјалном Савету Уједињених нација, такође редовно учествује у раду Комисије УН о Статусу жена (UN Commission on the Status of Women -CSW). Доступно на: <http://www.womenlobby.org/>

женских политичких права, доприноси развијању нових идеја и стандарда чији је крајњи циљу реформа дискриминационих закона. Једна од таквих организација је Интерпарламентарна унија (IPU), основана 1989. године као међународна организација скупштина суверених држава. Она има, што је значајно за легитимитет њених акција, посматрачки статус при Уједињеним нацијама. IPU данас броји 162 чланице и у њеним начелима стоји да - демократија значи да се сви гласови чују. IPU је посвећена идеји да се женама, као половини светске популације, обезбеди равноправно учествовање у сфери политике. Јединствена истраживања и подаци до којих она долази су у широкој употреби као барометар о напретку у политичкој партиципацији жена. Велики број акционих планова, стратегија и конференција део су практичног и теоријског рада на елиминацији дискриминације жена у политици у свим областима и по свим основама, уз ангажовање репрезентативних стручњака из тих области.¹⁰⁷⁰

Важан ангажман у првим годинама рада IPU који је обележио њен рад на артикулацији политичких права жена је *План акције за исправљање присутне неравнотеже у партиципацији мушкараца И жена у политичком животу* Интер-Парламентарне Уније из 1994. године.¹⁰⁷¹ План акције је био заснован на претпоставци да је прошло четрдесет година након усвајања Конвенције о политичким правима жена и да упркос неоспорном напретку, у политичком и парламентарном животу, и даље у политици доминирају мушкарци у свим државама. Део Плана о партиципацији жена у политици на националном нивоу односи се на формирање политичке одговорности жена. Она треба да се подстакне и олакша промовисањем свести, односно, грађанским и политичким образовањем жена о женским правима, могућностима и стварним утицајем у политичком животу. Влада, парламент, политичке странке и организације, синдикати, невладине организације и

---

¹⁰⁷⁰ *Да ли је Парламент отворен за жене? Оцена?* Конференција председавајућих и чланова парламентарних тела за родну једнакост, 28-29 септембар, Женева, 2009; Стратегију 2012-2017 под називом „Бољи парламенти, јача демократија“, и друге.

¹⁰⁷¹ *Plan of action to correct present imbalance in the participation of men and women in political life.* Adopted by the Inter-Parliamentary Council, the plenary policy-making body of the Inter-Parliamentary Union, at its 154th session (Paris, 26 March 1994). Dostupno na: <http://www.ipu.org/wmn-e/planactn.htm>

медији могу заједно да допринесу развоју и ефектима тог процесу.¹⁰⁷² Део II бави се општим принципима једнакости и положајем жена у политичким партијама. У овој области треба преиспитати на који начин се дефинишу основе политике странке, хијерархија и правила процедуре, са циљем да се елиминише било свака одредба која експлицитно одобрава или би могла да оправда дискриминацију жена.¹⁰⁷³ Невладине организације би, такође, требало да спроводе јавне информативне кампање о потреби и значају учешћа жена у политичком животу, као саставном делу процеса јачања демократије.¹⁰⁷⁴ Од кључног значаја је допринос медија у промоцији свести о прихватању идеје о учешћу жена у политичком животу, као битном делу развоја демократског друштва. Задатак медија је да из свог садржаја елиминишу негативне или минимизирајуће слике жена, да наглашавају и дају подршку женама да учествују у политици, у економском и уопште развојном процесу друштва. Медији не треба да промовишу стереотипне слике о жени и такви прикази од стране било ког медија треба да буде законом забрањени.¹⁰⁷⁵ Треба свакако споменути актуелан и широко прихваћен *План акције за родно осетљиви парламент*, који је једногласно усвојен од стране 127 чланица IPU Скупштине, одржане у Квебеку 26. октобра 2012. године.¹⁰⁷⁶ У Преамбули Плана стоји да је родно сензитивни парламент онај парламент који одговара потребама и интересима мушкараца и жена по свом саставу, структури, методама и начину рада. Родно сензитивни парламенти уклањају баријере ка пуној партиципацији жена и позитиван су пример за шире друштво. Они обезбеђују да се њихов рад и ресурси ефикасно користе за унапређивање родне равноправности.¹⁰⁷⁷ Родно сензитивни парламент је и онај у коме не постоје баријере - суштинске, структурне и културне - за пуну партиципацију жена и једнакост између мушкараца и жена, чланова и функционера/ки. То је модеран

---

¹⁰⁷² Op. cit, C I.

¹⁰⁷³ Op. cit, I 2.

¹⁰⁷⁴ Op. cit, I 3.

¹⁰⁷⁵ Op. cit, I 4

¹⁰⁷⁶ *Plan of Action for Gender-sensitive Parliaments* Adopted unanimously by the 127th IPU Assembly (Quebec City, 26 October 2012). Dostupno na: <http://www.ipu.org/pdf/publications/action-gender-e.pdf>

¹⁰⁷⁷ Op. cit, стр. 8.

парламент, онај који упућује на и одржава захтеве за једнакост у модерном друштву. Коначно, то је парламент који је ефикаснији, ефективнији и легитиман.¹⁰⁷⁸

Интерпарламентарна унија (IPU) је 2008. године покренула глобалну студију о женама у парламенту. Јасан налаз овог истраживања је да су жене у великој мери главни покретачи прогреса у родне равноправности у парламенту, али да и парламент као институција има своју врсту одговорности. Овим се намеће питање: шта раде парламенти да подстичу и негују родну равноправност? Укратко, да ли су парламенти родно сензитивни? Парламентарци у IPU гледају извор з изградњу капацитета и подршке у овој области, управо због тога што је посвећена развоју и пружању помоћи кроз: сарадњу са другим парламентарцима и стручњацима у области парламентарног развоја, дефинисању нових алата за анализу закона из родне перспективе, истраживање нових области и информативни семинари за размену искустава и добре праксе.¹⁰⁷⁹

За преко двадесет година рада Интерпарламентарне Уније на теоријском и практичном раду у области рода, политике и демократије и њиховом институционалном представљању и унапређивању у различитим друштвеним оквирима везује се доношење различитих студија, акционих планова, стратегија и одржаних тематских конференција. Целокупни опус рада IPU заснован је на теоријским истраживањима рода и политике, и улоге жена у политици, где доминира став да су пост-индустријске демократије дефицитарне, зато што нису успеле да адекватно представе женске интересе и потребе. Захтеви за политичком једнакошћу мушкараца и жена уграђени су у вишедеценијско изграђивање оквира одређених стандарда и препорука на међународном и регионалном нивоу, што представља истраживачки рад еминентних истраживача и група у оквиру IPU.

---

¹⁰⁷⁸ Op. cit, стр. 9.

¹⁰⁷⁹ *A Global Review of Good Practice Gender-Sensitive Parliaments*, IPU, Reports and Document, No. 65/2011.

Међутим, оно што не може да избегне одређену аналитичку сумњу је да постојање међународних конвенција, декларација, опционих протокола, стратегија, акционих планова и других препорука за доношење политичких одлука на различитим нивоима власти, није довело до значајног померања ка политичкој равноправности мушкараца и жена или до паритетне демократије. Консеквентно питање је - зашто је то тако? Наиме, рекли бисмо да када жене нису заступљене у представничким телима сразмерно њиховом броју у општој популацији онда је њихова искљученост неправедна, на тај начин се смањује укупни квалитет политичке дебате и подрива смисао демократског легитимитета.

Када бисмо резимирали нашу укупну анализу међународних и регионалних документа из социолошко-правне перспективе, онда не бисмо смели да пропустимо да кажемо како је *Декада жена (1975/1985.)* у друштвеном смислу била разделница, која је обележила крај једног процеса и почетак другог. Феминистички покрет и талас нових друштвених покрета који су захватили грађанска друштва Запада одиграли су, у првој фази, кључну улогу у артикулисању питања равноправности и са маргина друштвеног интересовања га довели до политичке сфере. Други процес карактерише прихватање питања равноправности као политичке теме, тако да је заснивање и развијање равноправности полова текло етапно кроз институције политичке власти ЕУ, да би се, на крају, питање равноправности мушкараца и жена увело ка стална тема на глобални политички дневни ред.¹⁰⁸⁰

---

¹⁰⁸⁰ Више о томе у: *Ravnopravnost – Vijeće Europe i sudjelovanje žena u političkom životu*. Council of Europe Publishing, 2003.

6.8. Србија и место жена у политици - домаћи правни и институционални оквир родне равноправности жена у политици

У Србији (Југославији) жене су добиле политичка права, активно и пасивно бирачко право, после завршетка Другог светског рата 1945. године, да би затим, у том историјском времену, први пут на овим просторима жене са мушкарцима равноправно учествовале у раду Скупштине. Равноправност полова у развоју уставности Србије у другој половини ХХ века обележена је уставним гаранцијама о равноправности мушкараца и жена. Социјалистички Устав је гарантовао иста политичка права мушкарцима и женама, као и у осталим земљама послератног комунистичког блока. Устав Народне Републике Србије из 1947. године,¹⁰⁷⁸ по први пут у уставно историјском развоју српске државе, гарантује уставни положај и равноправност мушкараца и жена у свим сферама друштвеног живота, па и у политичкој области. Устав изричито гарантује опште и једнако бирачко право.¹⁰⁷⁹ Посебно се наводи равноправност мушкараца и жена »да без разлике пола« користе активно и пасивно бирачко право.¹⁰⁸⁰ То је представљало јединствени чин, историјски, политички и правни, јер се по први пут у једном Уставу Србије женама гарантује бирачко право.¹⁰⁸¹

Постигнута правна равноправност на овим просторима у дугом низу година, као и у периоду постсоцијалистичке транзиције, није еволуирала у процес примене политичких права кроз родно равноправни улазак жена у изабрана политичка тела и владу. Устав Републике Србије из 1990. године

---

¹⁰⁷⁸ "Жене су равноправне са мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота"(чл. 25, ст. 1, Устава Народне Републике Србије из 1947. године)

¹⁰⁷⁹ Ор. cit, чл. 8, ст. 1.

¹⁰⁸⁰ "Сви грађани Народне Републике Србије, без разлике пола, народности, расе, вероисповести ступња образованости и места становања, који су навршили 18 година старости, имају право да бирају и да буду бирани у све органе државне власти" (чл. 24, ст. 1 Устава Народне Републике Србије из 1947. године)

¹⁰⁸¹ Устав Социјалистичке Републике Србије из 1963. године нема поглавље о људским правима, зато што је у том државном контексту то била материја Савезног Устава. Одредбе о посебним правима и заштити жена су изузетак. Уставом из 1974. године уносе се новине које се тичу области људских права, нарочито у пољу рада, на пр. право жена на посебну заштиту на раду и нека друга права. (Више о томе: Пајванчић, Маријана, *Уставни оквир равноправности полова*, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад, 2010, стр. 15-18)

раскида са дотадашњом социјалистичком уставношћу. На пољу гарантовања равноправности полова овај Устав се враћа традиционалним уставним гаранцијама карактеристичним за демократску уставност европских држава (као производ друштвених околности посебно се гарантују права која штите првенствено репродуктивна права жена).¹⁰⁸²

Период развоја српског друштва у другој половини XX века, у различитим идеолошким и социјалним контекстима, карактерише, заправо суштинска невидљивост жена на позицијама моћи и/или лидерским статусом. Дакле, жене су у политици, на свим местима где се политика утврђује и спроводи - невидљиве. Друштвена чињеница, да улоге креатора и актера политичког живота припадају, пре свега, мушкарцима била је део политичког живота жена у транзиционој Србији до 2000. године. Онда започиње, рекли бисмо, увођење правних и институционалних мера које ће, у следећем дугом низу година, покушати да промене положај жене у политици и учине га равноправнијим, праведнијим и демократскијим.¹⁰⁸³ Србију у дефинисању њеног правног оквира обавезују документи међународних организација којима припада, као што су Уједињене нације, Савет Европе, ОЕБС, као и Европске уније, организације чијим стандардима стреми. Ови међународноправни обавезујући инструменти и документи установљавају оквир за развој законских решења и одговарајућих пракси у остваривању родне равноправности у политичком животу.

Друштвену област политике и институционалну концепцију политике, нарочито у овом периоду “премошћавања”, дефинише екстремна концентрација и употреба моћи која “по правилу” искључује жене. Жене су равноправне са мушкарцима када заједно слободно гласају, међутим, присуство именованих и изабраних жена у парламенту и другим органима власти било је минимално и апсолутно несразмерно њиховом стварном броју

---

¹⁰⁸² Оп. cit, стр. 19.

¹⁰⁸³ »Преглед активности које су се после промена 2000. године одвијале у Србији показује да је процес изградње правног и институционалног оквира текао споро, уз много препрека, лутања и несналажења« (Пајванчић Маријана, Петрушић Невена, *Значај институционалних механизма за остваривање родне равноправности*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 67/2014, стр. 27.

у укупној популацији.¹⁰⁸⁴ Мали је број жена политичарки и само незнатан број жена заузима руководећа места у влади и државним институцијама¹⁰⁸⁵, међутим, засигурно је само да учешће жена у политици наилази на велики број различитих препрека.

Одговорна држава мора не само да установи, већ и да развије ефикасне националне механизме који ће одговорити изазовима дискриминације жена у политици у виду тела (комисије, одбори, савети), антидискриминационих закона, националних стратегија и независних органа који су задужени за примену одредаба које гарантују једнакост.¹⁰⁸⁶ Механизми за родну равноправност, имајући у виду циљеве, утицај и независтан начин рада, морају да имају јасно дефинисан статус, мандат и овлашћења у оквиру владе и државних органа на свим нивоима, као и средства (буџет) којим ће бити омигућено њихово независно функционисање.¹⁰⁸⁷ После избора 2000. године у Србији је започета изградња институционалног оквира и механизма у складу са међународним нормативним оквиром.¹⁰⁸⁸ Изградња институционалних аранжамана на подручју родне равноправности укључивала је

---

¹⁰⁸⁴ Као што смо о томе писали први вишестраначки избори 1990. године завршени су тако да је у Народној скупштини Србије било свега 1, 6% жена. После избора 2000 године у републички парламент изабрано је 223. мушкарца, или 89,2% и 27. жена, или 10,8%. Избори 2003. године “увели” су у Парламент Србије 31. жену, што је 12,4% од укупног броја посланика.

¹⁰⁸⁵ Подаци за 2002. годину показују: 11,8% жена су министарке, 30,3% жена су владине функционерке, 28,1% жена су функционерке локалне самоуправе, а у међународном представљању, што се сматра изузетно привилегованим политичким статусом, заступљене су само у 11% случајева. Како можемо запазити жене су мање заступљене што је ниво одлучивања виши; када се нађу на некој важној функцији њихов третман у јавности је знатно другачији од начина на који се прихватају политичари мушкарци. (*Миленијумски циљеви*, 2005.)

¹⁰⁸⁶ Видети више о томе: Мршевић, Зорица, *Стандарди и механизми за постизање родне равноправности у демократским земљама*, ОЕБС, Београд, 2002.

¹⁰⁸⁷ Сматра се да је добро да особа која води државни механизам за родну равноправност буде високо позиционирана на лествици власти, у извршним и представничким телима, и да има мандат и овлашћења да ради на креирању и спровођењу политике родне равноправности и да на ту политику утиче.

¹⁰⁸⁸ Уједињене нације су још пре четири деценије, 1962. године, започеле рад на институционализацији механизма за постизање родне равноправности онда када су се, на трагу рада Комисије за статус жена УН, у свету конституисале националне комисије за статус жена. Од прве Светске конференције о женама (Мексико Сити, 1975. година), где је усвојен Светски план акције у коме су национални механизми дефинисани као ефикасне транзицијске мере за убрзање остварења једнаких могућности за жене и њихову потпуну интеграцију у живот нације, до 1985. године када су 90% земаља света основани национални механизми за жене. (Мршевић, Зорица, *Стандарди и механизми за постизање родне равноправности у демократским земљама*, стр. 15.)

институције које делују у оквиру легислативе, институције које делују у оквиру егзекутиве, као и институције које делују на подручју заштите родне равноправности,¹⁰⁸⁹ и др.

Први такав политички потез била је припрема законских решења о посебним мерама. Квоте на листама за мање заступљени пол први је установио *Закон о локалним изборима*¹⁰⁹⁰ 2002. године. Затим су донете посебне мере за мање заступљени пол у АП Војводини *Одлуком о избору посланика у Скупштини АП Војводине*, пре одржавања избора.¹⁰⁹¹ Примена квота на изборима за посланике скупштине Војводине повећала је учешће жена у скупштини Војводине са 6,67% на 19,17%, што је указивало на оправданост увођења посебних мера за мање заступљени пол и на њихов капацитет ефективности.¹⁰⁹²

Реформистички дефинисане идеје о стварању и деловању институција у оквиру којих ће се обезбедити могућа активност у правцу постизања родне равноправности започеле су још 2001. године.¹⁰⁹³ Доношењем посебних мера, квота, уведен је само један, али изузетно важан, механизам за једнак третман мушкараца и жена у политици.¹⁰⁹⁴

Имплементирање институционалне димензије у сложену структуру дискриминације жена у политици захтевало је и измену легислативе. Изменама пословника формирана су стална радна тела за равноправност полова у Народној скупштини Републике Србије, Скупштини АП Војводине и скупштинама локалних заједница. При Народној скупштини формиран је

---

¹⁰⁸⁹ Пајванчић Маријана, Петрушић, Невена, *op. cit.* стр.29.

¹⁰⁹⁰ *Службени гласник РС* бр. 33/02, 42/02, и 100/03. (Закон је усвојен 2002 године и квоте су установљене за кандидатске листе, али не за места у парламенту. Закон је промењен након избора 2007. године и његова ефективност није могла да буде утврђена. То указује на монопол политичке моћи да се зауставе иницијативе за побољшање положаја жена у политици.)

¹⁰⁹¹ *Службени лист АП Војводине*, бр. 12/04.

¹⁰⁹² Пајванчић, Маријана, *Правни оквир равноправности полова*, *op. cit.*, стр. 11.

¹⁰⁹³ На Конференцији *Перспективе жена у новом политчком контексту*, одржане је 22. 6. 2001. године уз подршку Мисије ОЕБС и у организацији Star Network.

¹⁰⁹⁴ Треба нагласити да је основни елемент механизма за постизање родне равноправности - тело за равноправност полова (комисије, одбори, савети) које може бити при влади, као владина институција или је при парламенту и део је парламентарне структуре. Главна функција овог тела је да надгледа и осигурава примену права базирану на принципу недискриминације и равноправности жена и мушкараца. (Мршевић, Зорица *ур.*, *op. cit.*, стр. 11-31.)

*Одбор за равноправност полова*¹⁰⁹⁵ као стално радно тело, чији је опис рада да био да разматра предлоге закона и других прописа из перспективе родне равноправности, прати извршавање закона, примену прописа и начин вођења политике који се односе на родну равноправност.¹⁰⁹⁶ На почетку, активност рада овог тела била је анализа и пружање подршке законима из сфере рада, запошљавања и социјалне политике, да би се касније, током времена, обogaћивана темама из других сфера живота. Изменама пословника Народне скупштине из 2012. године¹⁰⁹⁷ област родне равноправности постала је део надлежности *Одбора за људска и мањинска права и равноправност полова*, који има 17 чланова. Задатак одбора је да разматра предлоге закона и других општих аката »са становишта унапређивања и постизања равноправности (родне једнакости) полова, сагледава стање вођења политике, извршавање закона, и других општих аката од стране Владе и других органа и функционера одговорних Народној скупштини, са становишта поштовања равноправности полова«.¹⁰⁹⁸

Одбор за равноправност полова образован је и у Скупштини АП Војводине¹⁰⁹⁹ као стално радно тело, са истим описом рада, циљевима и задацима као и у парламенту Србије.

У распону од 2002. године до 2005. године у преко 30 општина (локалних заједница) у Србији¹¹⁰⁰ формиран су први механизми за институционално деловање на остваривању родне равноправности на локалном нивоу, уз помоћ и учешће мисије ОЕБС. *Локални механизми за равноправност полова* су институције у оквиру локалне самоуправе које су

---

¹⁰⁹⁵ Чл. 68 Пословника Народне скупштине Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 57/03. Одбор је формиран 2003. године.

¹⁰⁹⁶ Тако је Одбор за равноправност полова формиран 2008. године у оквиру VIII сазива народне скупштине Републике Србије на својим седницама разматрао и Предлог закона о равноправности полова. (Пајванчић Маријана, Петрушић, Невена, *op. cit.* стр. 31)

¹⁰⁹⁷ Пословник о раду Народне скупштине Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 20/12.

¹⁰⁹⁸ Чл. 52, Пословника о раду Народне скупштине.

¹⁰⁹⁹ Чл. 20, и 69, Пословника Скупштине АП Војводине, *Службени лист АП Војводине*, бр. 23/2002.

¹¹⁰⁰ Европску повељу о родној равноправности на локалном нивоу, потписало је до сада 20 локалних самоуправа у Србији.

задужене за увођење родне равноправности у локалне политике и програме.¹¹⁰¹

У Београду је 14.2.2013. основана *Женска парламентарна мрежа* коју чине све посланице у Народној скупштини Републике Србије и она ће функционисати као неформална група у којој оне добровољно учествују.¹¹⁰² За прву координаторку мреже изабрана је посланица Српске напредне странке, Марија Обрадовић. Женска парламентарна мрежа треба да буде усмерена ка оснаживању жена у Србији, како би активно учествовале у политичком животу и делатно се бавиле животно важним темама из женске перспективе. У суштинском интересу развоја онога што данас у теорији називамо „државни феминизам” (или, институционализација феминизма) је окупљање народних посланица, без обзира на њихову страначку припадност, и њихово укључивање као актерки у остваривању женских интереса у процесу одлучивања.¹¹⁰³ Досадашња пракса Женске парламентарне мреже око питања родне равноправности показала је да недостају унутарпарламентарне процедуре које омогућавају консултовање парламентарки о питањима значајним за родну равноправност.¹¹⁰⁴ Такође, једно од важних питања - питање политичке репрезентације жена у парламенту Србије и њиховог субстантивног деловања и промовисања женских интереса није било на дневном реду Мреже.¹¹⁰⁵ Избегавање стављања овог питања на

---

¹¹⁰¹ Ниш град, Нишки округ, Прокупље, Књажевац, Крушевац, Кикинда, Велика Плана, Зрењанин, округ, Пожаревац, Зајечар, Ваљево, Ужице, Бор, Крагујевац, Сремска Митровица, Нови Сад, Зрењанин град, Београд, Топола, Аранђеловац, Чачак, Сомбор, Суботица, Кучево, Нови Бечеј, Алексинац, Пирот, Јагодина, Лозница, Бољевац, Неготин, Краљево, Мајданпек, Сента, Житиште, Ковачица, Нова Црња, Врбас, Сечањ, Ириг, Сеница, Пријепоље, Лебане, Медвеђа, Тутин, Бујановац, Прешево, Прибој, нишка општина Медијана, Нови Београд. (*Родна равноправност*, ОЕСЦЕ, 2005, стр. 22.)

¹¹⁰² Рад Женске парламентарне мреже убудуће ће бити заснован на надзору примене постојећих законских решења у области здравља и образовања жена, борбе против насиља над женама и економског оснаживања жена. Међу првим активностима мреже планирана је промена закона којим се прописује да кривично дело сексуалног злостављања над малолетницама застарева након шест година.

¹¹⁰³ Државни феминизам можемо дефинисати као заступање захтева женског покрета унутар државе. (Више о томе у: Lovenduski, Joni, „Introduction: state feminism and political representation of women”, *op. cit.*, str. 1-19.)

¹¹⁰⁴ Пајванчић, Маријана, Петрушић, Невена, *op. cit.* стр. 33.

¹¹⁰⁵ Прва национална конференција Женске парламентарне мреже одржана је 1.11. 2013. године.

агенду рада Мреже говори о суштинској, социјалној и политичкој, невидљивости значаја промоције жена и женских интереса у политици.

Даљи рад на успостављању механизма на нивоу извршне власти претпоставља, по себи, да сложена структура остваривања родне равноправности мора да се »провуче« кроз све важне стратешке тачке, чијим даљим синхронизованим радом започиње процес успостављања равноправности мушкараца и жена. То значи да стварање нових политика и доношење одлука мора да буде део институционалних механизма, не само при скупштини, него и при извршној власти. Предности деловања институционалних механизма при извршној власти су: »могућност подношења предлога и покретања иницијатива; укључивање у припрему закона; непосредан утицај на изради закона; благовремено реаговање на предлоге закона које припремају министарства; праћење примене закона; помоћ стручних служби; могућност ангажовања *ad hoc* експерата/експерткиња; сарадња са НВО; међуресурска сарадња која је у питањима равноправности полова изузетно значајна; буџетска средства којима извршна власт располаже, и друго«. ¹¹⁰⁶

У исто време када су се организовала тела у скупштинама, текао је и процес установљавања институционалних механизма за родну равноправност у органима извршне власти. У процесу који траје више од једне деценије формиран су на нивоу Републике Србије институционални механизми за родну равноправност. Први *Савет за равноправност полова* формиран је одлуком Владе Србије, 2004. године, ¹¹⁰⁷ као радно саветодавно тело Владе, када је утврђен и његов састав од представника/ца одређеног броја министарства и експерат/експерткиња. Савет има следеће надлежности: предлаже мере и међуресурску сарадњу у области родне равноправности; разматра усклађеност закона са међународним конвенцијама о правима жена и даје иницијативе за отклањање несклада; прати примену закона и међународних докумената против дискриминације по полу и предлаже мере

---

¹¹⁰⁶ Пајванчић, Маријана, *Правни оквир равноправности полова*, стр. 14.

¹¹⁰⁷ Иако је званични председник Савета за равноправност полова Владе републике Србије био, у то време, министар за рад, запошљавање и социјалну политику Слободан Лаловић, потпредседница Савета Драгана Петровић је особа која носи највеће заслуге за рад и видљивост Савета током протеклих година.

за њихово спровођење; прати стање у области родне равноправности; предлаже и предузима мере и оцењује ефекте мера за постизање родне равноправности; иницира програм родно осетљиве статистике; прати заступљености жена на политичким положајима (изборни и именовани); анализира критеријуме селекције за јавне функције (при избору и именовању); иницира отклањање препрека у изборима и именовањима припадника мање заступљеног пола; едукација запослених у државним органима како би се промовисала равноправности полова; иницира програме и предлаже мере за оспособљавање жена за учешће у политичком животу, и друга питања од интереса за родну равноправност.¹¹⁰⁸

Колико је Савет има широко поље овлашћења и покретања иницијатива, толико су били скромни његови капацитети. Савет за равноправност полова је 2009. године прерастао у *Савет за родну равноправност*, и у том периоду је постао видљив у јавности ангажовањем на изради »Националног акционог плана за побољшање положаја жена и родну равноправност«. Савет за родну равноправност у том статусу постојао је и деловао до избора Нове Владе 2014. године. Нова Влада није конституисала ово тело.

У оквиру Министарства рада и социјалне политике, 2007. године формиран је *Сектор за родну равноправност*,¹¹⁰⁹ да би 2008. године Законом о министарствима у саставу овог министарства формирана *Управа за родну равноправност*.¹¹¹⁰ Управа за родну равноправност била је задужена за обављање стручних послова и послова државне управе који се односе на анализу стања и предлагање мера у области унапредјења родне равноправности. Њен задатак био је и припрема нацрта Закона о родној равноправности, као и припрема и спровођење Националне стратегије за побољшање положаја жена и унапређење родне равноправности. У садржај њеног рада обухватала је припрема и праћење спровођења акционих планова, надгледање извршавања препорука CEDAW Комитета УН о елиминацији дискриминације жена и помагање владиним институцијама у њиховом

---

¹¹⁰⁸ Пајванчић, Маријана, *Правни оквир равноправности полова*, стр. 14-15.

¹¹⁰⁹ Јула 2007. године формиран је *Сектор за родну равноправност* (*Службени гласник РС*, бр. 43/07).

¹¹¹⁰ *Службени гласник РС*, бр. 65/08.

спровођењу, интерпретацији и учешћу у испуњавању међународних обавеза у области родне равноправности, посебно оних релевантних за процес приступања ЕУ, хармонизацији ационалног законодавства са прописима и стандардима ЕУ. Успостављање сарадње са другим државним органима и органима локалне самоуправе, рад на обуци државних службеника за укључивање принципа родне равноправности у политике и активности државних органа, као и на промоцији политике родне равноправности. Ступањем на снагу Закона о министарствима 2014. године¹¹¹¹ укинута је Управа за родну равноправност као тело које више није приоритет (изговор/разлози су били економске природе), под изговором да ће бити пронађени ефикаснији институционални механизми за бављење овом облашћу.¹¹¹²

У области остваривања и заштите родне равноправности у Србији одређене надлежности имају *Заштитник грађана* и *Повереница за заштиту равноправности*. Заштитник грађана је државни орган који је установљен Законом о заштитнику грађана¹¹¹³ и он штити и унапређује права грађана кроз контролу законитости рада органа и организација које обављају јавна овлашћења. Заштитник грађана је Уставом Републике Србије из 2006. године постао уставна категорија и тиме је његов положај битно ојачан. Ради повећања делотворности рада у области родне равноправности, која је једна од посебних области рада ове институције, основан је Савет за родну равноправност као стално саветодавно експертско тело.

"Законом о забрани дискриминације, чијим је усвајањем заокружен национални антидискриминациони правни оквир, установљен је Повереник за заштиту равноправности. Тиме је Србија учинила значајан корак ка имплементацији међународних и европских антидискриминационих стандарда."¹¹¹⁴ *Повереник за заштиту равноправности*¹¹¹⁵ («четврта грана

---

¹¹¹¹ *Службени гласник РС*, бр. 44/14.

¹¹¹² Августа 2014. године основана је организациона јединица за родну равноправност у оквиру Министарства рада, запошљавања и социјалне политике – на знатно нижем нивоу овлашћења него што је то била Управа.

¹¹¹³ Чл. 1. Закона о заштитнику грађана (*Службени гласник РС*, 79/05 и 54/07).

¹¹¹⁴ *Посебан извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији жена*, Београд, 2015, стр. 9.

власти») спада у ред самосталних и независних инокосних државних органа омбудсманског типа, ексклузивно надлежан да штити само једно људско право – право на равноправност. У суштини, он је орган Народне скупштине и помаже јој помаже да врши парламентарни надзор у области заштите равноправности, али је и својеврсни, што је важан део његове корективне улоге, „орган јавности“, односно цивилног друштва, чији је и сам део. Има широк круг законских овлашћења и то га дефинише као централни национални механизам специјализован за спречавање и сузбијање свих облика и видова дискриминације.¹¹¹⁶ Најважнији инструмент којим се Повереник служи остварујући надлежност у сфери родне равноправности јесу препоруке органима јавне власти за предузимање одговарајућих мера, којима се отклањају узроци структуралне и институционалне родне дискриминације.¹¹¹⁷

После 2000. године у Србији је било неопходно створити нови нормативни оквир и законску регулативу, који ће осигурати право на равноправност мушкараца и жена, а посебно њихово равноправно учешће у вршењу јавних послова.¹¹¹⁸ То је подразумевало изградњу и развој друштва на претпоставкама вредности, идеје и праксе родне равноправности из оквира њеног утемељења у међународним документима универзалног и регионалног карактера. У XXI веку у Републици Србији равноправност жена и мушкараца гарантована је углавном родно сензибилисаним правним актима као што су *Устав Републике Србије*¹¹¹⁹ и антидискриминационим законима - *Закон о забрани дискриминације*¹¹²⁰ и *Закон о равноправности полова*.¹¹²¹

---

¹¹¹⁵ Повереника за заштиту равноправности изабрала је Народна скупштина Републике Србије 5. маја 2010. године.

¹¹¹⁶ *Посебан извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији жена*, стр. 15.

¹¹¹⁷ *Op. cit*, стр. 15.

¹¹¹⁸ У Пекинској декларацији и Платформи за акцију стоји дефиниција механизма за постизање равноправности полова, где се каже да је то институционална, владина и/или парламентарна структура, успостављена да промовише, унапређује и осигура равноправно учешће жена и мушкараца у свим сферама јавног и политичког живота (Пекиншка декларација и Платформа за акцију, наведено у делу рада који се односи на рад Пекиншке конференције 1995. године)

¹¹¹⁹ Чл. 15, Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/06.

¹¹²⁰ *Службени гласник РС*, бр. 22/09.

¹¹²¹ *Службени гласник РС*, бр. 104/09.

Устав Републике Србије гарантује начело једнакости и забрањује сваку дискриминацију, непосредну или посредну, по било ком основу, а нарочито по основу расе, *пола*, националне припадности, друштвеног порекла, рођења, вероисповести, политичког или другог уверења, имовног стања, културе, језика, старости и психичког или физичког инвалидитета.¹¹²² Устав Србије садржи један скуп одредби за које се може рећи да садрже родну димензију. Такве одредбе Устава односе се на недискриминаторну терминологију,¹¹²³ гарантовање равноправности жена и мушкараца и обавезу државе да води политику једнаких могућности,¹¹²⁴ забрану директне и индиректне дискриминације, као и могућност предузимања посебних мера у циљу отклањања дискриминације,¹¹²⁵ право на равноправну заступљеност полова у Народној скупштини Србије, и др.¹¹²⁶ Држава гарантује равноправност жена и мушкараца и развија политику једнаких могућности,¹¹²⁷ а изборно право је опште и једнако, тако да сваки пунолетан, пословно способан држављанин Републике Србије има право да бира и да буде биран.¹¹²⁸ Осим тога, прописано је да грађани имају право да учествују у управљању јавним пословима и да под једнаким условима ступају у јавне службе и на јавне функције.¹¹²⁹ Поменути одредбама Устав може да послужи као добар пример и путоказ за решавање проблема дискриминације жена у политици. Са становишта уставног гарантовања права на равноправност полова, важно је већ у основним начелима Устава гарантовати равноправност жена и мушкараца и обавезати државу да води политику једнаких могућности и да предузима посебне мере за реализацију политике једнаких могућности.¹¹³⁰ Ако шире посматрамо, уставне одредбе које смо навели и које се тичу гарантовања родне равноправности и забране родне дискриминације представљају важан оквир за много конкретније (грађанске и политичке) одредбе о равноправности.

---

¹¹²² Чл. 21, Устава РС .

¹¹²³ Чл. 1, Устава РС.

¹¹²⁴ Чл. 15, Устава РС.

¹¹²⁵ Чл. 21, Устава РС.

¹¹²⁶ Чл. 100, Устава РС.

¹¹²⁷ Чл. 15, Устава РС.

¹¹²⁸ Чл. 52, Устава РС.

¹¹²⁹ Чл. 53, Устава РС.

¹¹³⁰ Пајванчић, Маријана, *Уставни оквир равноправности полова*, стр. 71.

Законом о забрани дискриминације прописано је да је дискриминација на основу пола посебан случај дискриминације и да настаје када се поступа насупрот начелу равноправности полова, односно, начелу поштовања једнаких права и слобода жена и мушкараца у политичком, економском, културном и другом аспекту јавног, професионалног, приватног и породичног живота. Закон о забрани дискриминације изричито забрањује ускраћивање права или јавно или прикривено признавање погодности у односу на пол или због промене пола. Њиме је забрањено и физичко и друго насиље, експлоатација, изражавање мржње, омаловажавање, уцењивање и узнемиравање с обзиром на пол, као и јавно заговарање, подржавање и поступање у складу са предрасудама, обичајима и другим друштвеним обрасцима понашања који су засновани на идеји подређености или надређености полова, односно стереотипних улога полова.¹¹³¹

Први пут у правном систему Србије посебним законом *Законом о равноправности полова*¹¹³² регулисана је равноправност полова као једно од основних људских права и основних вредности демократског друштва, и прописана је експлицитна забрана дискриминације засноване на полу и роду. „У закону о равноправности полова унапређена су одређена решења у односу на Устав Републике Србије из 2006. године.”¹¹³³ Закон регулише само неке области које су посебно значајне за остваривање равноправности полова и установљава само део посебних мера за постизање равноправности полова и спречавање и елиминацију дискриминације по основу пола.¹¹³⁴ У петом делу Закона о равноправности полова¹¹³⁵ регулишу се области политичког и јавног живота. Пре свега, прописује се да се бирачко право обезбеђује без дискриминације по основу пола, у складу са Уставом и законом.

---

¹¹³¹ Чл. 20, ЗЗД.

¹¹³² Чл. 36, ЗРП.

¹¹³³ Видети више о томе у: Вујадиновић, Драгица, „Перспективе родне равноправности у сфери права – Случај Србије”, у: *Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије*, (ур. Лилић, Стеван), Књига 2, Зборник Радова, Правни факултет Универзитета у Београду, 2014, стр. 99-103.

¹¹³⁴ Пајванчић Маријана, Петрушић Невена, Јашаревић Сенад, *Коментар Закона о равноправности полова*, Удружење грађана „Центар модерних Вештина“, Београд, 2010, стр. 15.

¹¹³⁵ ЗРП регулише само део питања која се односе на равноправност полова у политичком и јавном животу, па уз одредбе овог закона треба консултовати како међународне изворе тако и субсидијерно законодавство. (Пајванчић, Маријана и др., *op. cit.*, стр. 83.)

Равноправност полова се обезбеђује приликом кандидовања за председника Републике, посланике и одборнике, на начин и у складу са прописима којима се уређују избори. Равноправност полова обезбеђује се приликом кандидовања за изборе на све функције и именована у органе јавне власти, финансијске и друге институције, а у току спровођења изборног поступка, кроз састав и рад органа за спровођење избора.¹¹³⁶ Између осталог, овом облашћу Закона регулишу се још и четири посебна питања: обавезе органа јединица локалне самоуправе у односу на равноправност полова, родно сензитивна статистичка евиденција, равноправност полова у медијској сфери, као и положај удружења чији су циљеви везани за унапређење равноправности полова.

У чл. 35 Закона, једнаке могућности политичког деловања односе се на рад у политичким странкама, при чему се има у виду чланство и активно учешће у раду странке и њеним органима – без дискриминације по основу пола. У чл. 35, ст. 2, и 3, предвиђена је обавеза коју морају да испуне политичке странке, синдикати и струковна удружења када састављају планове деловања који треба да садрже посебне мере за подстицање и унапређење равномерне заступљености жена и мушкараца у својим телима. Начин остваривања политичког деловања кроз политичку странку регулише се актима политичке странке (чл. 35, ст. 1). План деловања политичких странака, такође, треба да садржи и мере (чл. 35, ст. 2, и 3) у вези с предлагањем кандидата за изборе на посланичку и одборничку функцију. Закон, међутим, не одређује како и на који начин се прати примена усвојеног плана деловања. У чл. 35, ст. 5, стоји да се План деловања усваја сваке четири године, с тим што се први план мора да усвоји до 1. децембра 2010, јер од тада тече рок од четири године (чл. 35, ст. 5). У чл. 35, ст. 4, каже се да политичке странке чији су кандидати/киње изабрани за посланике/це, односно одборнике/це то достављају и Одбору за равноправност полова у Народној скупштини Републике Србије. Како видимо Закон је врло јасан у вези са начином формирања и доступности плана деловања који у себи носи

---

¹¹³⁶ Чл. 36, ЗРП.

родну димензију, међутим оно што овај поступак на неки начин делегитимише је да он уопште не предвиђа мере у ситуацији када политичка странка, синдикат или струковно удружење пропусте да то учине. Стога се основано може поставити питање практичне примене наведених норми. У овом случају ЗРП не прописује санкцију ако политичка странка, синдикална организација или струковно удружење не изврше ову законску обавезу. Кршење ове дужности није санкционисано, што је озбиљан недостатак закона.¹¹³⁷ "Одредбе ЗРП-а које регулишу равноправност полова у области политичког и јавног живота оскудне су и углавном начелне. Стварни садржај и квалитет права на равноправност полова у домену дефинише субсидијерно законодавство (посебно закони који регулишу изборе), док се ЗРП ограничава на прописивање само дела посебних мера које би требало да унапреде равноправност полова и допринесу равномернијем учешћу жена у политичком и јавном животу. Зато је у примени ЗРП-а у овој области неопходно консултовати и субсидијерно законодавство како би се стекао увид у реални садржај и квалитет права на равноправно учешће жена и мушкараца у политичком и јавном животу".¹¹³⁸

Поред Устава и закона који третирају дискриминацију по основу пола, а у неким сегментима разматрају и родно полититичко представљање, неопходно је истаћи важност *Закона о избору народних посланика*¹¹³⁹ из 2004. године. Њиме је уведено правило да међу свака четири кандидата по редоследу на листи (прва четири места, друга четири места и тако до краја листе) мора бити по један кандидат оног пола који је мање заступљен на листи, док укупно на изборној листи мора бити најмање 30% кандидата мање заступљеног пола. Закон је у овом делу измењен 2011. године и учињен је један од значајнијих помака на плану већег учешћа жена у јавном и политичком животу усвајањем *Закона о изменама и допунама Закона о избору*

---

¹¹³⁷ Пајванчић, Маријана и др., *op. cit.*, стр.

¹¹³⁸ *Op. cit.*, стр. 84.

¹¹³⁹ *Службени гласник РС*, бр. 18/04. (Хронологија настанка и развоја ЗИНП - *Службени гласник РС*, бр. 35/00, бр. 57/03 - одлука УСРС, бр. 72/03 - др. закон, бр. 75/03 - испр. др. закона, бр. 18/04, бр. 101/05 - др. закон, бр. 85/05 - др. закон, бр. 28/11 - одлука УС, бр. 36/11 и бр. 104/09 - др. закон.)

народних посланика.¹¹⁴⁰ Изменама је прописано да на изборној листи међу свака три кандидата по редоследу на листи (прва три места, друга три места и тако до краја листе) мора бити најмање по један кандидат оног пола који је мање заступљен на листи. Закон не прописује дужност да се у случају престанка мандата лица мање заступљеног пола, његово место попуни лицем мање заступљеног пола.¹¹⁴¹ Уколико изборна листа не испуњава ове услове, а предлагач листе не отклони недостатке, Републичка изборна комисија одбиће проглашење те изборне листе.¹¹⁴²

Такође, значајан закон за жене у политици у Србији је *Закон о локалним изборима*¹¹⁴³ из 2007. године. Овим законом прописано је правило да на изборној листи мора бити најмање 30% кандидата мање заступљеног пола. Оно је додатно уређено изменама из 2011. године. Наиме, прописано је да „На изборној листи међу свака три кандидата по редоследу на листи (прва три места, друга три места и тако до краја листе) мора бити најмање по један кандидат - припадник оног пола који је мање заступљен на листи“.¹¹⁴⁴

На крају, треба навести *Покрајинску скупштинску одлуку о равноправности полова*, којом се прописује да жене и мушкарци имају једнако право на слободан приступ свим службама и положајима у покрајинским органима и једнако право на обављање свих политичких и јавних функција. У оквиру својих надлежности покрајински орган је дужан да донесе посебне програме и планове како би се унапредила равноправна заступљеност жена и мушкараца. Посебне мере за обезбеђивање равноправне заступљености жена и мушкараца у покрајинским органима су саставни део планова и програма покрајинских органа.¹¹⁴⁵ Прописано је, такође, да без дискриминације жене и мушкарци имају једнако право, да бирају и буду бирани за посланике у Скупштину АПВ, а да ће се ближе уредити начин остваривања овог права и обезбеђивање најмање 30%

---

¹¹⁴⁰ *Службени гласник РС*, бр. 36/11.

¹¹⁴¹ Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика, *Службени гласник РС*, бр. 28/11, чл. 8.

¹¹⁴² Чл. 40а, ЗИНП.

¹¹⁴³ *Службени гласник РС*, бр. 129/07 (измене: бр. 34/10 - ОУС и бр. 54/11)

¹¹⁴⁴ *Закон о локалним изборима*, чл. 20, ст. 3.

¹¹⁴⁵ Чл. 17, Покрајинска скупштинска одлука о равноправности полова.

посланичких места за мање заступљени пол.¹¹⁴⁶ *Покрајинском скупштинском одлуком о избору посланика у Скупштину АП Војводине* ово правило је ближе одређено и прописано је да на изборној листи од свака три кандидата по редоследу на листи (прва три места, друга три места и тако до краја листе) мора бити најмање по један кандидат који је припадник мање заступљеног пола на листи. Такође, Покрајинска изборна комисија ће одбити проглашење листе која не испуни овај услов.¹¹⁴⁷

Осим законског регулисања права на родну равноправност и статуса жена (или мање заступљеног пола) у политици, постоје и стратешка документа која се односе на ту област, настала много година после првих демократских избора. Влада Републике Србије поставила је као трећи *Национални миленијумски циљ*, у складу са Миленијумским циљевима развоја, повећање заступљености жена на свим нивоима политичког одлучивања од најмање 30% до 2015. године.¹¹⁴⁸

Влада Републике Србије усвојила је, такође, 2010. године *Националну стратегију за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности (2009-2015)*,¹¹⁴⁹ и *Национални план акције за њену имплементацију за период 2010-2015. године*,¹¹⁵⁰ који су поставили основе за системске мере, како би се обезбедила неодвојивост људских права жена од универзалних људских права, тако да она као таква, буду гарантована, поштована и заштићена. Стратегија дефинише шест стратешких приоритета, међу којима је и повећање учешћа жена у процесима одлучивања и остваривање једнакости полова.

Затим је Влада Републике Србије усвојила јуна 2013. године, *Стратегију превенције и заштите од дискриминације*¹¹⁵¹ за период од 2013. до 2018. године. Циљ овог стратешког документа је поштовање уставног начела

---

¹¹⁴⁶ Оп. cit, чл. 18.

¹¹⁴⁷ Чл. 27. Покрајинска скупштинска одлука о избору посланика у Скупштину АП Војводине

¹¹⁴⁸ *Национални миленијумски циљеви развоја у Републици Србији*. Влада Републике Србије, 2006. Доступно на: <http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Nacionalni%20milenijumski%20ciljevi.pdf>

¹¹⁴⁹ *Службени гласник РС*, бр. 15/09.

¹¹⁵⁰ *Службени гласник РС*, бр. 67/10.

¹¹⁵¹ *Службени гласник РС*, бр. 60/13.

забране дискриминације, према лицу односно групи лица с обзиром на његово или њено лично својство, а посебно забрана дискриминације осетљивих друштвених група. Кључни делови Стратегије баве се побољшањем и положаја девет осетљивих друштвених група највише изложених дискриминацији и дискриминаторском поступању - жене, деца, ЛГБТ особе, особе са инвалидитетом, старије особе, националне мањине, избеглице, интерно расељена лица и друге угрожене мигрантске групе, особе чије здравствено стање може бити основ дискриминације и припадници малих верских заједница и верских група. У *Стратегији превенције и заштите од дискриминације*, у делу који се се односи на политички и јавни живот, указује се на потребу измена и допуна постојећих закона, како би се обезбедило равноправно учешће жена у политичком животу и уклониле препреке које доводе до дискриминације и неједнаког положаја жена политици. Зато је важно, како се каже, обезбедити проактиван приступ у афирмацији учешћа жена у политичком животу, равноправно учешће жена у креирању и спровођењу владине политике, створити могућности да жене као и мушкарци заузму јавне положаје и обављају јавне дужности на свим нивоима власти и обезбедити равноправно учешће жена у представљању Владе РС на међународном нивоу и у раду међународних организација.¹¹⁵²

Резимирајући процес нормативизације родне равноправности жена у политичкој сфери можемо рећи да је протеклих година, тачније у времену после 2000. године, у Републици Србији започета је изградња правног оквир родне равноправности. Право на равноправно учешће жена и мушкараца у процесима одлучивања о јавним пословима гарантовано је Уставом и другим домаћим и међународним документима о људским правима и женским правима. Даље, изборним законодавством уведена је мера за обавезно присуство од 30% кандидата мање заступљеног пола на свим изборним листама. Установљени су институционални механизми за родну

---

¹¹⁵² За спровођење Стратегије потребан је Акциони план у коме ће бити размотрене све стратешке мере за превенцију и заштиту од дискриминације, као и механизми за спровођење Стратегије. Очекује се да Влада усвоји Акциони план.

равноправност на државном, покрајинским и локалном новоу.¹¹⁵³ Формирана је Женска парламентарна мрежа, како би се ојачао “женски глас”, донесене су стратегије којима се предвиђа неопходна измена и допуна постојећих закона који ће обезбедити равноправно учешће жена у политичком животу.¹¹⁵⁴ На неки начин је проблем дискриминације жена у политици постао видљивији у јавности. Све су то велики и значајни помаци. Али, стални расцеп између *de iure* и *de facto* стања у области политичког представљања жена део је друштвеног стања, у коме усвајање напредних и модерних закона стоји насупротив видљивог, али спорог и суштинског, представљања жена у политици. Дакле, иако је родна равноправност саставни део начина функционисања законодавног система Републике Србије, подаци показују да је положај жена у Србији у различитим областима друштвеног живота, као и у јавном и политичком животу, лошији него положај мушкараца.

Како смо забележили у претходној глави рада, после избора 2000. године у Народној скупштини било је 12,4% жена међу народним посланицима, од тога су две жене биле потпредседнице Скупштине. Тек 2002. године жена је изабрана за председницу Скупштине (извесно време била је и в.д. председника Републике). После избора 2003. године, проценат жена међу народним посланицима у Народној скупштини незнатно је опао (10,8%), а једна жена била је међу потпредседницима. На изборима 2007. године, одржаним после увођења квота за мање заступљени пол у Закон о избору народних посланика, учешће жена међу посланицима повећало се на 20,4%, да би се на изборима 2008. године број изабраних жена парламентарки незнатно се повећао на 21,2%. У сазиву Скупштине Србије 2007/2008. године број потпредседница у Народној скупштини остао је као и раније исти (једна жена), али је у новом сазиву (2008. године) дошло до напретка, па је на челу Народне скупштине поново жена, а жене тада чине 50% међу

---

¹¹⁵³ Питање за правне експерте је колико треба нормативни оквир ојачати како би се хармонизовали по питању начина и модела избора, надлежности, финансирања и осталих питања важних за учешће жена и мушкараца на местима политичке моћи.

¹¹⁵⁴ *Посебан Извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији жена*, Београд, 2015.

потпредседницима.¹¹⁵⁵ Родна структура парламента Србије 2012-2014. године показивала је да у парламенту седи 67,2% посланика и 32,8% посланица, док актуелна родна структура парламента данас броји 66,0% посланика и 34% посланица. Српски парламент у свом последњем сазиву за председницу има жену. Упоредјујући резултате родне структуре парламента Србије, видимо како је увођење квота у изборни систем повећало број жена парламентарки. После избора 2000. године, у Народној скупштини Републике Србије било је 12,4% народних посланица, после увођења квота из 2007. године, број жена парламентарки повећао се на 21,2%, од 2008-2012. године било је 22,4% Измене изборног законодавства из 2011. године довеле су до значајног повећања броја народних посланица - 34%.¹¹⁵⁶ Дакле, можемо закључити да ће се број жена у највишем законодавном телу и даље повећавати, само уколико то буде прописано изборним законодавством, односно, уколико буде повећана постојећа квота.

У скупштинама општина и градова после избора 2000. године било је испод 7% жена, једна жена била је председница градске, а три жене биле су председнице општинских скупштина. Увођењем обавезне квоте од 30% за мање заступљен пол у Закону о локалним изборима, после локалних избора 2004. године повећала се заступљеност жена у локалним скупштинама на 21,3%.¹¹⁵⁷ Народна скупштине има 20 одбора у овом сазиву, од тога мушкарци председавају у 12 одбора, а жене у 8 одбора. Жене чине већину у пет одбора, и то углавном у одборима чији је рад везан за области које се везују за стереотипни приказ жене и женска интересовања (Одбор за права детета, Одбор за културу, Одбор за људска и мањинска права и родну

---

¹¹⁵⁵ Подаци преузети из: Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређење родне равноправности (2009 - 2015), Министарство рада и социјалне политике, Сектор за родну равноправност, Београд, 2008, стр. 7.

¹¹⁵⁶ После избора у мају 2012. године било је 84 посланице и 85 посланица после избора у априлу 2014. године. (*Жене у парламенту - само квота или стварни утицај? Родна равноправност у Народној Скупштини Републике Србије*, Отворени парламент, USAID, 2014, стр. 7)

¹¹⁵⁷ Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређење родне равноправности (2009 - 2015), стр. 7.

равноправност, и др.)¹¹⁵⁸ На челу Одбора за одбрану и унутрашње послове налази се жена и то се дешава први пут у историји српског парламентаризма.

Да је ситуација са женама на местима моћи у владама од времена социјалистичке Србије, до Србије 2000-те године и ове и XXI веку веома слична, показују следећи подаци: у претходном саставу Владе, која је формирана у августу 2013. године, од 22 члана било је само две жене. У Влади која је формирана у јулу 2012. године Владу, било је пет жена од укупно 19 чланова, а тренутно Влада Републике Србије, формирана у априлу 2014. године, има само четири министарке од 18 чланова Владе.¹¹⁵⁹

Увођење квоте за мање заступљени пол било је ефикасно и на локалном нивоу (градови и општине), после избора 2000. године, било је мање од 7% жена, док се после локалних избора 2004. године, односно, након увођења обавезне квоте од 30% за мање заступљен пол, број жена повећо на 21,3%. После измена изборног законодавства 2011. године, према подацима Сталне конференције градова и општина, на локалном нивоу, међу одборницима је 32,3% жена, док је само 16,5% чланица општинских и градских већа. Истраживање о учешћу жена у одлучивању на локалном нивоу, показало је да су у само четири од 81 локалне самоуправе на челу биле жене, као и да је уочљива тенденција да се жене налазе на извршилачким и оперативним функцијама, а не и на управљачким. Тако се 72,5% жена налази на позицијама шефица кабинета председника општина.¹¹⁶⁰

У Влади Републике Србије 2001. године било је две министарке, а касније четири, у Влади 2004. године такође две, а после једна, која је 2006. године била и потпредседница Владе. У Влади Републике Србије у мандату 2007/2008. године било је 4 министарке, а у Влади од 2008. године има их 5 (18,5%). Актуелна Влада у свом саставу има 4 министарке, од којих је једна потпредседница владе. То указује да стаклени плафон опстаје на местима у политичкој хијерархији где је концентрисана моћ и власт, односно, на

---

¹¹⁵⁸ *Посебан Извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији жена*, стр. 50.

¹¹⁵⁹ *Op. cit*, стр. 51.

¹¹⁶⁰ *Op. cit*, стр. 52.

местима на којима је могуће остварити утицај на кључне аспекте креирања и вођења политике.

Када данас у другој деценији XXI века у Србији погледамо статус жена у политици и самеримо га са солидно разгранатим *de iure* мерама, уочићемо неслагање, мада су неки помаци учињени. Законска, институционална, политичка и социо-културна димензија свих напора да се промене околности у којима се у Србији жене баве политиком није довела жене на места на којима су концентрисани моћ и власт, односно, родна сегрегација у политици и даље постоји.¹¹⁶¹ Посебне мере за жене у политици повећавају њихову дескриптивну репрезентацију, међутим, увек остаје питање њихове субстанцијалне репрезентације и представљања женских интереса. Однос између *de iure* и *de facto* стања, формалне равноправности и фактичке неравноправности, перманентно је у раскораку. Стално се поставља питање да ли су правне мере довољне да се постигне одлучујући искорак или је друштву потребан сложен пут социјализације женских права/женских политичких права у одређеном подстицајном културном оквиру. "Просвећени интерес", сваке, па и наше, државе и друштва је равноправна заступљеност, моћ и учешће жена и мушкараца у јавном и приватном животу. Али морамо знати да се "промена стварног живота" одвија и упоредо, али и изван саме промене закона. Јер, када доносимо законе и мењамо институције који ће подржавати женска права, ми чинимо само први корак ка мењању целокупног друштвеног и културног контекста у коме се одвија живот мушкараца и жена. Дакле, родне улоге, друштвене норме и неједнакости између мушкараца и жена у политици резултат су присуства (или одсуства) различитих културних, социо-економских и политичких чинилаца.¹¹⁶²

---

¹¹⁶¹ Треба имати у виду да многи аспекти женских политичких права могу да утичу на присуство жена у парламентима. Ово укључује годину када су жене освојиле право да се кандидују на националном изборима, годину када је прва жена изабрана у парламент и годину када је први пут жена приступила учешћу у влади, (место председника или премијера, итд). (Више о томе: Tremblay, Manon, *Democracy, Representation, and Women: A Comparative Analysis*, Paper delivered at the 20th International Political Science Association World Congress Fukuoka, Japan, July 10-13, 2006 Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/228383071_Democracy_Representation_and_Women_A_Comparative_Analysis)

¹¹⁶² Већем укључивању жена у политику могу да допринесу егалитарна култура, израженија секуларизација или рано додељивање права гласа женама као део подршке културног миљеа. Социо-економски фактори укључују ниво учешћа жена у јавној сфери,

Закључак

У овом раду настојали смо да укажемо како се у политици, у историјском и социолошком смислу, одвија пресликавање и манифестовање родних друштвених улога и образаца понашања, која су карактеристична за традиционална друштва и неразвијене демократије. Социјално искуство политичке реперезентације жена потврђује да, у великој мери, мушкарци, а не жене, обликују, усмеравају и дефинишу јавну област политике - и то у свим оним деловима у којима она подразумева експлицитну моћ и власт. То смо показали на примеру развоја политичких права жена у српском друштву у другој половини XX века. Тај период развоја и имплементације политичких права жена одвијао се у два различита, по политичким и идеолошким пројекцијама, друштвена система. Циљ нашег истраживања био је да покажемо да ли и како, на који начин и на којим друштвеним и институционалним нивоима се одвијала политичка еманципација и равноправност жена у српском друштву.

Прво поглавље доноси теоријске и методолошке концепте и парадигме, који су биле основа за истраживање релација између жена и политике и остваривања политичких права жена. Концепти социјализације, рода, родних улога, родних норми су стављени у контекст појединца, који кроз процес социјализације креира сопствену друштвеност и осећај привржености друштву учећи културу свога друштва, социјализујући се за улоге које се културолошки од њега очекују. Наиме, сматра се да људи имају различита

"пропусна" занимања из којих се регрутују политичари, као и снажну социјал-демократска традицију. Најутицајнији политички фактор је пропорционални изборни систем. Постоје земље у Европи (нордијски скуп земаља) које представљају емпиријску потврду ових ставова.

уверења (убеђења) о томе шта један пол може и уме да ради. Род не постоји изван културе, односно много важније, култура именује понашања као родна и тако их вреднује. У методолошком смислу ми смо означили као важан вредносни став, да нам политичка социјализација делом може помоћи да разумемо, како и зашто жене у неким културама постају мање или више политички ангажоване у односу на мушкарце.

У другом поглављу наш рад је усмерен ка анализи развоја концепта права жена, који је у методолошком смислу морао да буде посредован анализом појма дискриминације жена, моделима испољавања дискриминације, као и механизмима одржавања процеса дискриминације жена. Дефинисањем теоријског и разоткривањем практичног аспекта дискриминације жена, методолошки смо осветлили утицај који ова социјална појава има на правни и политички статус мушкараца и жена у друштвеној заједници, као и на кључни значај дискриминације жена у разумевању проблема различитости и једнакости.

У трећем поглављу испитујемо дискурс политичких права и његову релацију и окренутост ка стварању демократије, владавине права и система који подразумева заштиту људских права и темељних слобода грађана, као суштинског дела правног поретка. Политичка једнакост је основни циљ демократије, а степен политичке једнакости је важан индикатор врсте демократије. Као вредност она заузима централно место у нормативној теорији демократије и нас је интересовало да утврдимо, шта то значи за политичку партиципацију и репрезентативност жена? Историја показује да су појмови - демократија, политичка репрезентација и жене - увек били у опозицији, што говори о политичком положају жена у друштву и неопходности сталног истраживања релација рода и грађанског статуса. Нормативни приступ демократији, који на крају XX века резултира из аналитичког дискурса феминистичке политичке теорије, каже да је политичка једнакост као вредност централна категорија: жена је у статусу грађанина једнака и са мушкарцем треба да дели једнаке (равноправне) позиције на местима одлучивања - све остало је демократски дефицит.

Четврто поглавље је посвећено истраживању друштвеног положаја жене у социјализму и анализи социјалистичког модела реализације политичких права жена у Србији. Констатовали смо да се у том периоду, и тим околностима, изградње социјалистичке државе, род појављује као друштвено и културно произведена идеја о разлици, моћи и неједнакости између мушкараца и жена, и која "структурише репродукцију ових разлика у институционалним праксама друштва«. Еманципација жена, као битна карактеристика социјалистичке модернизације, била је део процеса »изградње социјалистичког модела жене« у јавном и приватном животу жена у Србији. Процес еманципације жена био је омеђен налажењем одговора на питање о начинима и моделима реализације политичких права женау контексту патријархалне традиционалности и чињенице да је она била дубоко »урезана у друштвено ткиво« Србије. Дакле, обавезна политичка партиципација у социјализму није значила једнака права и једнаку заступљеност мушкараца и жена на местима политичке репрезентације. Доступна статистика и емпиријски материјал је показао да је то била управљана партиципација. Друштвени и политички ангажман није био једнако пропустљив за жене и за мушкарце, утврдили смо да жена није билоготово на свим важнијим политичким функцијама.

У петом поглављу разматрамо статус политичких права жена, односно политичку репрезентацију жена у првих десет година транзиције у Србији, од 1990. године до 2000. године и првих демократских избора. Констатовали смо да је у Србији, а то се десило и у другим земљама у транзицији после слома социјализма, једна од системских карактеристика политике и политичког живота био нестанак жена из политике и политичких институција. Овај парадокс демократских промена, показао је да иако су политичка права жена била формално правно гарантована уставом и законима, стварна политичка репрезентација и партиципација жена била је ниска, недовољна и показивала нестајање жена из политичког живота. Покушали смо да разумемо и објаснимо зашто су жене биле на маргинама политике и зашто је опстао друштвени механизам њихове политичке дискриминације. Одговор смо потражили у мултитеоријској анализи

дуготрајног и сталног опстајања различитих фактора интеракције, који у себи сумирају и пресецају, у једној временској вертикали, институционалне, социо-културне, психолошке, структурне или развојне чиниоце.

Показали смо, како је могућа друштвена алтернатива политичкој и јавној маргинализацији жена, било јачање женског или феминистичког покрета у Србији у првим годинама транзиције. Он је наставио идеју еманципације жена, формирајући алтернативни грађански, културни и јавни/политички простор у коме се дефинисао и почињао да евалуира концепт равноправности жена. Идеја да је женски покрет важна снага која покреће друштвене и политичке промене, нашла је своје место у организовању, развоју и активности великог броја женских група у Србији 90-их година и 2000-те године.

Шесто, и последње, поглавље нуди увид у развој политичких права жена и родне равноправности и како смо тај процес сагледали из перспективе међународног, регионалног и националног оквира нормирања политичких права жена. Елиминисање дискриминације жена у политици, као део процеса изградње демократског и хуманог друштва, на институционалном нивоу утемељено је у процесу рада међународних организација, где су се формирали и дефинисали међународни правни стандарди из области политичких права жена. Међународни правни стандарди у овој сфери постали су у институционалном и вредносном смислу део домаће легислативе политичких права жена, тако што су ратификацијом међународних уговора установљени као део правног поретка Србије, а држава Србија се обавезала да своје законодавство и праксу усклади са међународним стандардима, што подразумева јачање идеје и праксе родне равноправности у политици и политичком одлучивању. Србију смо посматрали као студију случаја у којој се дешавала законска, институционалана, политичка и социо-културна промена околности у којима се жене баве политиком. Промена де иуре стања и родно право посвећено равноправности жена у политици, није променило де факто стање у политичким правима жена и зато родна сегрегација у политици и даље постоји. Дакле, оно што сматрамо одређујућим делотворним механизмом је

да су родне улоге, друштвене норме и неједнакости између мушкараца и жена у политици резултат присуства (или одсуства) различитих културних, социо-економских и политичких чинилаца, који стоје у друштвеној интеракцији са променом легислативног оквира равноправности жена у политици.

Успостављени методолошки оквир нашег рада омогућио нам је да разумемо и објаснимо друштвену стварност у једном историјском и социјалном дисконтинуитету, где је постојала дискриминација жена у политици, и где се тај процес, како смо осветлили, стално обнавља. Како одговорити на питање: "На који начин истраживање политичких права жена може осветлити квалитет егалитарних процеса у једном друштву"? То подразумева укључивање знања о роду из женске перспективе, које иначе не постоји изван просторног и временског контекста, у процес истинског и равноправног заступања жена у политици. Оно је значило и давање одговора на питања:

1) шта је политичка елита и сцена у Србији стварно нудила женама, у истраживаним перодима развоја српског друштва,

2) зашто, генерално, нема више жена у политици,

3) зашто их нема на местима политичког одлучивања, и у центрима политичке моћи,

4) да ли жене дуж читаве политичке "вертикале" показују мању заинтересованост од мушкараца,

5) да ли веће присуство жена у политичким институцијама доприноси квалитативним променама у политици и шта то подразумева,

6) да ли жене желе да се укључе у рад политичких институција, где ће имати реалнуполитичку моћ да одлучују о властитој судбини,

7) ако их има, и када их има, кога жене представљају у политичким органима и чије интересе заступају (женске интересе или политичке странке из које се регрутују у парламент), и

8) зашто жене у Србији нису довољно (биле) сензибилизване да поставе проблем својих права као политички проблем, да освоје довољно

масовну подршку и почну да се баве политиком, колико се она, на пример, бавила и бавињима?

Дакле, могли бисмо да кажемо како је теоријска интенција нашег рада билаокренута ка ономе што Том Ботомор сугерише као импулс истраживача, који треба да «анализира и тумачи главне проблеме свога времена». Такође, сматрамо да ће то допринети еманципацији политике и омогућити, са становишта демократизације друштва, истинско учествовање жена у политици. Наиме, политичка позиција је, с обзиром на родне разлике, одлучујући чинилац узорног установљавања родне равноправности и изградње демократије у нашем друштву.

Литература

1. Књиге и монографије

- A Global Review of Good Practice Gender-Sensitive Parliaments*, IPU, Reports and Document, No. 65/2011.
- Abercrombie, Nicholas and Hill, Stephen and Turner, S. Bryan, *The Penguin Dictionary of Sociology*, Penguin Books, London, 1988.
- Abrams, Kathryn, »Ideology and Women's Choices«, in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.
- Adams, M., Blumenfeld, W., Castaneda, R., *Readings for Diversity and Social Justice*, Routledge, New York, 2000.
- Albistur Maite, Daniel Armogathe, *Histoire du feminisme francais*, Tome 2, Edition des Femmes, Paris, 1977.
- Albistur, Maité/Armogathe, Daniel, *L'histoire du féminisme francais 2*, Paris, Editions des Femmes, 1977.
- Анђелковић, Бранка, „Reflections on Nationalism and Its Impact on Women in Serbia“, u: Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, M.E. Sharpe, 1998.
- Арсић, Бранка, пр., *Жене, слике, измишљаји*, Центар за женске студије, Београд, 2000.
- Andersen, M. L., and Taylor, H.F., *Sociology: understanding a diverse society*. Thomson Learning, Inc., 2006.
- Andersen, Margaret L., and Taylor, Howard Francis, *Sociology: understanding a diverse society*, Cengage Learning, 2005.
- Бакшић Муфтић, Јасна, *Женска права у систему људских права*, Правни факултет Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 2006.
- Ballington, Julie and Binda, Francesca, *The Implementation of Quotas: European Experiences Quota Report Series*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.
- Ballington, Julie and Karam, Azza, *Women in Parliament: Beyond Number*, A Revised Edition, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005.
- Baraniewska, Dagmara, „Nedovoljna politička zastupljenost žena u Poljskoj“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997.
- Baret, Michel, *Потчињена жена*, Радничка штампа, Београд, 1983.
- Bartlett, Katharine T., Kennedy, Rosanne, *Introduction to Feminist Legal Theory 1-2*, Yale University, School of Law, 1993.
- Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962.
- Berger, Peter L., *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*, Doubleday, New York, 1963.
- Black's Law Dictionary*, Eight Edition, Thompson West, 2004.
- Благојевић, Марина, *Положај жена у земљама Балкана - компаративни преглед*, Gender centar Владе РС- Gender centar Владе ФБиХ, 2004.

- Благојевић, Марина, пр., *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, АЖИН, Београд, 2000.
- Благојевић, Марина, „Пројекат као део покрета: основне координате“, у: Благојевић, Марина, пр., *Ка видљивој женској историји - Женски покрет у Београду 90-тих*, Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, Београд, 1998.
- Благојевић, Марина, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност“, у: Болчић, Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*“, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.
- Благојевић, Марина, »Друштвене неједнакости и пол«, у: *Србија крајем осамдесетих. Социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1991.
- Благојевић, Марина, *Жене изван круга*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 1991.
- Благојевић, Марина, пр., *Ка видљивој женској историји - Женски покрет у Београду 90-тих*, Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, Београд, 1998.
- Благојевић, Марина, *Родитељство и фертилитет у Србији 90-тих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београда, 1997.
- Благојевић, Марина, *Родни барометар – друштвени положај и квалитет живота жена и мушкараца у Србији*, Сажетак истраживања. АЖИН, Београд, 2006.
- Благојевић, Марина, *Родни барометар у Србији 2013*, UN Women, 2013.
- Благојевић, Марина, „Дискриминација: неплаћено, потплаћено и потцењено“, у: Благојевић, Марина, пр. *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, Асоцијација за женску иницијативу, Београд, 2000.
- Бовоар, Симон де, *Други пол I-II*, Београд, БИГЗ, 1982.
- Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку, Деведесетчетврта/Жене у црном*, Београд, 1996.
- Божиновић, Неда, „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, књига 2, Институт за новију историју, Београд, 1998.
- Болчић Силвано, Милић Анђелка, пр., *Србија на крају миленијума: Разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.
- Болчић Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1995.
- Болчић, Силвано, „‘Пост-социјалистичка транзиција’: контекст промена друштва Србије почетком деведесетих“, у: Болчић, Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*“, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.

- Борић, Рада, *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Evropske unije*, Ured za ravnopravnost polova Vlade RH, Zagreb, 2007.
- Borha, Klaus-Diter, *Абецеда права Европске уније*, Европска Унија, 2010.
- Bourque, Susan, and Grossholtz, Jean, »Politics an Unnatural Practice: Political Science Looks at Female Participation«, u: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004.
- Brunnbauer, Ulf, »From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women in Transition in Southeast Europe«, у: Јовановић, М., Наумовић, С., ед., *Gender relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Београд-Грац, Удружење за друштвену историју, 2002.
- Бурдије, Пјер, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001.
- Burns Nancy, Schlozman Kay Lehman, and Verba Sidney, *The Private Roots of Public Action: Gender, Equality, and Political Participation*, Harvard University Press, 2001.
- Валерштајн, Имануел, *После либерализма*, Службени гласник, Београд, 2005.
- Василијевић, Владан, „Права човека између политике и права“, у: *Права човека*, Зборник докумената, Прометеј, Београд, 1991.
- Verba, Sidney and Nie, Norman H., *Participation in America, Political Democracy and Social Equality*, University Chicago Press, Chicago, 1987.
- Verba, Sidney, *Culture, Calculation, and Being a Pretty Good Citizen: Alternative Interpretations of Civil Engagement*, Center for the Study of Democracy, Harvard University, 2001.
- Verba, Sidney, Schlozman, Kay Lehman and Brady, Henry E., *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*, Harvard University Press, Harvard, 1995.
- Великоња, Митја, *Титосталгија*, Библиотека ХХ век, Београд, 2010.
- Вешовић, Милан, *Збирка докумената о људским правима и слободама*, Службени лист СРЈ, 1998.
- Видаковић, Ивана, „Распрострањеност насиља у породици“, У: Николић Ристановић, Весна, ур., *Породично насиље у Србији*, Виктимолошко друштво Србије, 2002.
- Владе Србије 1805 – 2005* (Љушић, Радош и група аутора), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
- Voet, Rian, *Feminism and Citizenship*, Sage Publication, London, 1998.
- Вујадиновић, Драгица, „Транзицијски процеси, политичка култура и цивилно друштво“, у: Михајловић, Срећко, ур., *Пет година транзиције у Србији*, Социјалдемократски клуб, Фондација Фридрих Еберт, Београд, 2006.
- Вулетић, Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Издање ауторке, 2005.
- Вуковић, Ана, *Потиснуте или притајене? Жене у политици према мишљењу политичке елите у Србији*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Gal Susan, Kligman Gail, ed., *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative Historical Essay*, Princeton University Press, 2000.
- Galligan, Yvonne (ed.), *Deliberative Processes and Gender Democracy Case Studies from Europe*, ARENA Report No 1/12, RECON Report No 17, Centre for European Studies, University of Oslo, Oslo, 2012. Dostupno na:

- <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport1712.pdf?fileitem=50487364>;
- Galligan, Yvonne and Clavero, Sara, "Applying the RECON models to gender democracy in Europe", u: Eriksen, Erik O., and Fossum, John Erik, eds., *RECON Theory in Practice*, ARENA Report No 2/2009, RECON Report No 8. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport0809.pdf?fileitem=50487357>
- Galligan Yvonne, Clavero Sara and Sloat Amanda, *Women's Political Representation in Central and Eastern Europe: The Gendered Dimension of European Enlargement*, Prepared for delivery at the 2005 Annual Meeting of the American Political Science Association, September 1-4, 2005. Copyright by the American Political Science Association. (privatni materijal sa Konferencije)
- Galligan Yvonne, Clavero Sara, Calloni Marina, *Gender Politics and Democracy in Post Socialist Europe*, Barbara Budrich Publishers, 2007.
- Где су жене, Глас разлике - Група за промоцију женских политичких права, Београд, 2001.
- Gender Equality Report, Fieldwork: November - December 2014* Publication, Special Eurobarometer 428, March 2015. Доступно на: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_428_en.pdf.
- Gender Equality – Concepts and Tools for Development*, CEDPA, Washington, 1996.
- Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005.
- Gender Equality in EU*, Special Eurobarometer, Report, European Commission, 2009.
- Giddens, Anthony, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989.
- Gillian, Pascall and Kwak, Anna, *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*, The Policy Press, Bristol, 2005.
- Gilligan, Carol, *In a Different Voice*, Harvard University Press, Cambridge, 1982.
- Гоати, Владимир, *Избори у СРЈ од 1990. до 1998. - Воља грађана или изборна манипулација*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, 2001.
- Гоати, Владимир, *Политичка анатомија југословенског друштва*, Напријед, Загреб, 1989.
- Гоати, Владимир, *Политичке партије и избори у демократском политичком систему*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, 2001.
- Говори друга Тита у Округлици, Сплиту, Руми, Бјеловару, Лесковцу и Скопљу. Говор друга Едварда Кардеља у Кочевју. И говор друга Александра Ранковића у Младеновцу*, Покрајински одбор Социјалистичког савеза радног народа Србије за Војводину, 1953.
- Goetz, Ann Matrice, *Womens education and political participation*, UNESCO, Education for All Global Monitoring Report, 2003/4.
- Голубовић Загорка, Спасић Ивана, Павићевић Ђорђе, пр., *Политика и свакодневни живот – Србија 1999-2000*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2003.
- Голубовић, Загорка, „Промене у Србији 2000. године: узроци, очекивања постигнућа“, у: Голубовић, Загорка и група аутора, пр., *Политика и свакодневни живот. Србија 1999–2002*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2003.

- Gomien, Dona, *Кратак водич кроз Европску конвенцију о људским правима*, Београд, 1991.
- Grana, Sheryl J., *Women and (In)Justice*, Allyn and Bacon, Boston, 2002.
- Гудац Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Институт за новију историју Србије, 2006.
- Дарендорф, Ралф, *Ното Sociologicus*, Градина, Ниш, 1989.
- Dahlerup, Dru and Leyennar, »Introduction«, in: Dahlerup, Dru and Leyennar, Monique, ed., *Breaking Male Dominance*, Oxford University Press, 2013.
- Dahlerup, Dru, "No Quota Fever in Europe?", u: Ballington Julie, Binda Francesca, *The Implementation of Quotas: European Experiences Quota Report Series*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.
- Dalton, Claire, "Where We Stand: Observation on The Situation of Feminist Legal Thought", u: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.
- Де Бовоар, Симон, *Други пол I*, Београд, БИГЗ, 1982.
- De Bovoar, Simon, *Drugi pol I*, Beograd, BIGZ, 1982.
- Delli Carpini, Michael and Keeter, Scott, "Gender and Political Knowledge", Chapter I, u: Tolleson-Rinehart, Sue and Josephson, Jyl J., eds., *Gender and American Politics: Women, Men, and the Political Process*, Armonk, M.E. Sharpe, 2000.
- Димитријевић Војин, Поповић Драгољуб, Папић Татјана, Петровић Весна, *Међународно право људских права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2006.
- Димитријевић, Војин, Пауновић, Милан, *Људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- Диретр, Жил, *Изводи из најзначајнијих одлука Европског суда за људска права*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Драгићевић Шеших, Милена, »Мизогинија у обрасцима масовне културе«, у: Благојевић, Марина, ур., *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе*, АЖИН, Београд, 2001.
- Драшкић Марија и Поповић-Обрадовић Олга, „Правни положај жене према српском Грађанском закону (1844-1946)“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.
- Дрезгић, Рада, *Religion, politics and gender in Serbia*, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), 2009.
- Drude Dahlerup, "Increasing Women's Political Representation: New Trends in Gender Quotas", u: Ballington Julie, Karam Azza, eds., *Women in Parliament: Beyond Number*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.
- DuBois, Elen C., Dunlap, Mary C., Gilligan, Carol J., MacKinnon, Catharine A., Menkel-Medow, Carrie J., „Feminist Discourse, Moral Value, and the Law – A Conversation“, in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995.
- Duverger, Maurice, *Political Role of Women*, UNESCO, 1955.
- Earles, Kimberly, „Gender Equality Identity in Europe“, u: MacDonald B., David and De Coste, Mary-Michelle, eds., *Europe in its Own Eyes, Europe in the Eyes of Other*, Wilfrid Laurier University Press, 2014.

- Einhorn, Barbara, *Cinderella goes to market – Citizenship, Gender and Womens Movements in East Central Europe*, Verso, London, 1993.
- Екмечић, Миодраг, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд, 2007.
- Emerton, Robyn, Adams, Kirstine, Byrnes, Andrew, and Connors, Jane, eds., *Women's Human Rights: Leading International and National Cases*, London, Cavendish Publishing Limited, 2005.
- Emmeret, A. Thomas, "Женски покрет: The feminist movement in Serbia in the 1920s", u: Ramet P. Sabrina, ed., *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yougoslavia and the Yougoslav Successor States*, Penn State Press, 1999.
- Eriksen, Erik O., and Fossum, John Erik, eds., *RECON Theory in Practice*, ARENA Report No 2/2009, RECON Report No 8. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport0809.pdf?fileitem=50487357>
- Ерлих, Вера, „Породица у трансформацији“, у: Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.
- European Women Lobby*, 2014. Доступно на: <http://www.womenlobby.org/reports-?lang=en>
- Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments*, Inter-Parliamentary Union, 2008.
- Жене у парламенту - само квота или стварни утицај? Родна равноправност у Народној Скупштини Републике Србије*, Отворени парламент, USAID, 2014.
- Жунић, Наталија, *Прича о феминизму*, Едиција “Жене и право”, Женски центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 1999.
- Зајц, Мелита, “Између историје и појма”, у: Арсић, Бранка, пр., *Жене, слике, измишљаји*, Центар за женске студије, Београд, 2000.
- Залокар, Јадран, *Хуманизам као садржај и смисао женствености*, „Жена“, 4/1978.
- Заступљеност жена у политици, Истраживање – Хрватска, Србија, Црна Гора, Македонија и БиХ*, Фондација Heinrich Böll, Сарајево, 2015.
- Ibrocheva Eva, *Women, Media and Fertility in the Balkans, Advertising, Sex and Post-socialism*, Lexington Books, 2013.
- Yvonne Galligan, Sara Clavero, *Assessing Gender Democracy in the European Union. A Methodological Framework*, 2008/16 RECON Online Working Papers. Доступно на: http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_0816.pdf?fileitem=50511960
- Is Parliament open to Women? An Appraisal*, Conference for Chairperson and Member of Parliamentary Bodies Dealing With Gender Equality, 28-29 Septembar, 2009, Geneva, IPU.
- Извештај о транзицији у Србији и Црној Гори*, Г17 Институт, Београд, 2004.
- Извештај о здрављу и народној власти, 1951/1952*, Архив Србије, Фонд, ЦК ККС, Комисија за народну власт.
- Inglehart, Roman and Norris, Pippa, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Истраживања јавног мњења Југославије*, SCAN, Нови Сад, 2001.
- Јарић Весна, Радовић Надежда, *Речник родне равноправности*, Регионална канцеларија за Југоисточну Европу-Фондација Heinrich Böll, Београд, 2010.

- Јовановић, Слободан, *Држава*, БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, Београд, 1990.
- Јоксимовић, Александра, *Жене у јавном животу Србије*, ЦЕСИД, 2001.
- Југославија 1918-1988*, Статистички годишњак, Савезни завод за статистику, Београд, 1989.
- Kantola, Johanna, *Gender in the European Union*, Palgrave Macmillan, 2010.
- Kantola, Johanna, "Is the EU's gender equality policy deteriorating?" in: *Europeanisation of gender equality policies*, ARENA Centre for European Studies Faculty of Social Sciences, Dostupno na: <http://www.sv.uio.no/arena/english/research/news-and-events/news/2015/deteriorating-eu-gender-equality-policy.html>
- Katunarić, Vjeran, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984.
- Kay, Rebecca, *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Palgrave Macmillan, 2007.
- Карацић Стефановић, Вук, *О Црној Гори*, Просвета-Нолит, Београд, 1987.
- Кимлика, Вал, *Мултикултурализам: мултикултурно грађанство*, ЦИД, Подгорица, 2004.
- Кнежевић-Предић, Весна, "Some messages of the Matthews case: the European system of judicial protection of human rights/ one, two or..." , у: Зоран Радивојевић (ур.), *Европски систем заштите људских права - искуства и нови изазови*, Центар за публикације Правног факултета, Ниш, 2005.
- Cockburn, Cynthia, *In the Way of Women*, Macmillan Press, London, 1991.
- Cook, Rebeka J., „Women’s International Human Right Law: The Way Forward“, u: Cook, Rebeka J., ed., *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, University of Pennsylvania Press, 1994.
- Константиновић Вилић Слободанка, Перушић Невена, *Жене, закони и друштвена стварност*, Књига 2, Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 2010.
- Константиновић Вилић, Слободанка, „Предрасуде и стереотипи о насиљу у породици“, у: *Правом против насиља у породици*, Зборник радова, Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 2002.
- Константиновић, Вилић Слободанка, Петрушић, Невена, Милосављевић, Милева, *Абортус: правни, медицински и етички приступ*, Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниш, 1999.
- Корнел, Друсила, *У срцу слободе – Феминизам, пол и једнакост*, Београд, Центар за женске студије, 2002.
- Куљић, Тодор, *Сећање на титоизам: између диктата и отпора*, Чигоја, Београд, 2011.
- Kurki, Hannele, *Women's Suffrage 80 Years*, Publication of the Council for Gender Equality, 1/1986. Доступно на: www.aanoikeus.fi/pdf/kurki_en.pdf
- Ковачевић Куштримовић, Радмила, Лазић, Мирослав „Грађански законик Србије и право Европске уније“, у: *Грађански законик Србије и право Европске уније*, Тематски зборник радова, Правни факултет у Нишу, 2008.
- Лазић Гордана, “Жене и тржиште рада”, у: *Жене у Србији. Да ли смо дискриминисане?*, УГС „Независност“, ICFTU CEE Womens Network, Београд, 2001.

- Лазих, Младен, „Особености глобалне друштвене трансформације Србије“, у: Болчић, Силвано, пр., *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*“, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.
- Лазих, Младен, „Реструктурирање друштва у Србији током 90-тих“, у: Болчић, Силвано и Милић, Анђелка, пр., *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.
- Lawless L. Jennifer and Fox L. Richard, *It Takes a Candidate: Why Women Don't Run for Office*, Cambridge University Press, 2005.
- La France, M., „Gender and Social Interaction“, у: Unger K. R., ed., *Psychology of Women and Gender*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2001.
- Life in Transition*, Survey, European Bank for Reconstruction and Development, 2011.
- Lacey, Nikola, „Feminist Legal Theory and the Rights of Women“, in: Knop, Karen, ed., *Gender and Human Rights*, Oxford University Press, New York, 2006.
- Lefebvre, Henri, *Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb, 1988.
- Leinart Novosel, Smiljana, *Žena na pragu 21. stoljeća. Između majčinstva i profesije*, Ženska grupa TOD, Zagreb, 1999.
- Leinert Novosel Smiljana, »Politička participacija žena u doba tranzicije«, у: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997.
- Leinert Novosel, Smiljana *Žene na pragu 21. stoljeća*, Ženska grupa TOD, Zagreb, 1999.
- Леинерт Новосел, Смиљана, *Жене на прагу 21 столећа*, Женска група ТОД, Загреб, 1999.
- Levit, Nancy, *Men, Women and the Law*, New York University Press, New York, 1998.
- Lijphart, Arend, *Patterns of Democracy – Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, Yale University Press, 1999.
- Lipovskaia, Olga, „Политичка активност и репрезентација жена у структурама моћи. Случај Русије“, у: *Власт без жена или дуги марш*, Женска инфотека, Загреб, 1997.
- Lister, Ruth and all, ed., *Gendering Citizenship in Western Europe*, The Polity Press, 2007.
- Lister, Ruth, „Citizenship and Gender“, in: Nash, Kate & Scott, Alan, ed., *Blackwell companion to political sociology*, Blackwell Publishers Inc., Oxford UK, 2001.
- Lombardo Emanuela, Meier Petra, „European Union Gender Policy Since Beijing: Shifting Concepts and Agendas“, у: Verloo, Mieke, ed., *Multiple meanings of Gender Equality, A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*, Central European University Press, Budapest-NewYork, 2007.
- Lovenduski, Joni, »Introduction: state feminism and political representation of women«, in: Lovenduski, Joni, ed., *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005.
- Lovenduski, Joni, *Feminizing Politics*, Polity Press, 2005.
- Lovenduski, Joni, *Women and European politics: Contemporary Feminism and Public Policy*, University of Massachusetts Press, 1986.
- Мала Енциклопедија Просвета, књига 1, Просвета, Београд, 1959.

- Mackay, Fiona, *Love and Politics: Woman Politicians and Ethics of Care*, Biddles Ltd., Great Britain, 2001.
- MacKinnon, Catharine A., "Feminism, Marxism, and the State: Toward Feminist Jurisprudence", in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995.
- Magone, Jose M., *Routledge Handbook of European Politics*, Routledge, 2015.
- Marin, Mara, „Žene u politici i politika za žene“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997.
- Massino, Jill and Penn Shana, *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan, 2009.
- Mateo Diaz, Mercedes, *Representing Women?: Female Legislators in West European Parliaments*, ECPR Press, 2005.
- Matland, Richard E., Montgomery, Kathleen A., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003.
- Matland, Richard, and Montgomery Kathleen, »Recruiting Women to National Legislatures: A General Framework with Applications to Post-Communist Democracies«, in: Matland, Richard and Montgomery Kathleen, ed., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003.
- Maynard, Mary, *Sociological theory*, New York, Longman, 1989.
- Малешевић, Мирослава, *Женско - етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији*, Српски генеалогски центар, Београд, 2007.
- Mežnarić, Silva and Ule, Mirjana, „In Pursuit of a Framework Delayed Modernization and Emancipation of Women in the Balkans“, u: Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, M.E. Sharpe, 1998.
- Межнарић, Силва, *Једнаки и неједнаки*, „Жена“, 4/1982.
- Meenan, Helen, *Equality Law in Enlarged European Union*, Cambridge University Press, 2007.
- Men and Violence Against Women - Seminar*, Council of Europe, Strasbourg, 2000.
- Mensbridge, Jane, »Feminism and Democracy«, u: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004.
- Мил, Џон Стјуарт, Мил, Херијета Тејлор, *Расправе о једнакости полова*, Београд, Филип Вишњић, 1995.
- Miller, Jean Baber, *Toward a New Psychology of Women*, Beacon Press, Boston, 1986.
- Миливојевић, Зденка, *ЦИВИЦУС Индекс цивилног друштва – Извештај за Србију*, Аргумент и Центар за развој непрофитног сектора, Београд, 2006.
- Милић Анђелка, „Свакодневни живот породица у вртлогу друштвеног расула: Србија, 1991-1995. године“, у: Болчић Силвано, *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Институт за социолошка истраживања филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.
- Милић, Анђелка, „Добитници и губитници у процесу транзиције из угла породичне свакодневице (1991-2001)“, у: Болчић Силвано, Милић Анђелка, пр., *Србија на крају миленијума: Разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.

- Милић, Анђелка, „Жене у бившој Југославији - Другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жене“, у: *Друштво ризика – промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, ИСФФ у Београду, Београд, 2008.
- Милић, Анђелка, „Патријархални поредак, револуција и сазнање о положају жене“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.
- Милић, Анђелка, „Спојени и разилажења“, у: *Род и левица*, Женски информативни документациони центар, Београд, 2012.
- Милић, Анђелка, »Настанак и кратак други живот Женска странке (ЖЕСТ) 1990-1991«, у: Благојевић, Марина, пр., *Ка видљивој женској историји - Женски покрет у Београду 90-тих*, Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, Београд, 1998.
- Милић, Анђелка, *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.
- Милић, Анђелка, *Женски покрет на раскрићу миленијума*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2002.
- Милићевић, Ђ., Милан, *Живот Срба сељака*, Просвета, Београд, 1984.
- Mills, C. W. *Power Elite*, Oxford University Press, 2000.
- Мимица, Аљоша и Богдановић, Марија, пр., *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Mitchell, Juliet, *Woman's Estate*, Penguin Books, Balthimore, 1977.
- Михаиловић, Срећко, „Прича о транзицији, или нарација о нашим бескрајним менама“, у: Михаиловић, Срећко и др., *Како грађани Србије виде транзицију: истраживање јавног мњења транзиције*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2010.
- Михајловић, Верица и Радоњић, Зоран, *Две деценије вишестраначја у Републици Србији. Устави, избори и носиоци власти 1990-2000*, Службени гласник, 2011.
- Montgomery, Kathleen A., Introduction, у: Matland, Richard E., Montgomery, Kathleen A., *Womens Access to Political Power in Post-Communist Europe*, Oxford University Press, 2003.
- Мркић, Данило, „Дуализација економије и стратификациона структура“, у: Лазић, Младен, пр., *Разарање друштва. Југословенско друштво у кризи 90-тих*, Филип Вишњић, Београд, 1994.
- Мршевић, Зорица, *Ка демократском друштву - изборни систем квота*, Институт друштвених наука, Београд, 2007.
- Мршевић, Зорица, *Стандарди и механизми за постизање родне равноправности у демократским земљама*, ОЕБС, Београд, 2002.
- Nash, Kate & Scott, Alan, ed., *Blackwell companion to political sociology*, Blackwell Publishers Inc., Oxford UK, 2001.
- Nemenyi, Maria, „Žene u javnom životu i politici za vrijeme državnog socijalizma i nakon političke promjene u Mađarskoj“, у: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997.

- Nicola, Lacey, „Theory into Practice? Pornography and the Public/Private Dichotomy“, in: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995.
- Николић Ристановић Весна и др., *Дискриминација жена на тржишту рада у Србији*, Виктимолошко друштво Србије, Београд, 2012.
- Норис Пипа, Крук, Мона Лена, *Родна равноправност на изабраним функцијама: акциони план у шест корака*, Основна студија за Приручник о мјерама за унапређење учешћа жена у политици ОЕБС/ОДИХР, 2010.
- Norris Pippa, Inglehart Robert, *Rising Tide: Gender Equality & Cultural Change Around the World*, New York, Cambridge University Press, 2003.
- Norris, Pippa, ed., *Women, Media and Politics*, Oxford University Press, New York, 1997.
- Norris, Pippa, *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Rienner, Boulder, Colorado, 1987.
- Numhauser-Hening, Ann, „EU sex equality law post-Amsterdam“, u: Meenan, Helen, *Equality Law in Enlarged European Union*, Cambridge University Press, 2007.
- Oakly, Ann, *Sex, Gender and Society*, Harper and Row, New York, 1973.
- Oakly, Ann „Feminism and Sociology – Some Recent Perspectives“, у: Папић, Жарана *Социологија и феминизам*, ИИЦ ССО, Београд, 1989.
- Okin, Susan Moller, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1979.
- Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995.
- Olsen, Frances E., »Feminism and Critical Legal Theory: An American Perspective«, u: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995.
- Olson, Josephine, E., and Hanson, Irene, F., „Transition from communism“, u: Ritzer, George, ed., *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, The Blackwell Publishing Ltd., 2007.
- Opinion on Breaking gender stereotypes in the media*, Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men, EU, 2010.
- Ортнер, Шери, „Жена спрам мушкарца као природа спрам културе“, у: Папић, Жарана и Склевицку, Лидија пр., *Антропологија жене*, Просвета, Београд, 2003.
- Остваривање економских и социјалних права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.
- Outhwaite, William & Bottomore, Tom, *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1996.
- Пајванчић Маријана, Петрушић Невена, Јашаревић Сенад, *Коментар Закона о равно-правности полова*, Удружење грађана „Центар модерних Вештина“, Београд, 2010.
- Пајванчић, Маријана, „Устав и равноправност полова“, у: *Међународни и домаћи правни оквир женских људских права и родне равноправности*, Женски истраживачки центар, Ниш, 2007.
- Пајванчић, Маријана, „Право на равноправност полова – демократско питање и уставни принципи“, у: *Родна равноправност и дискриминација на основу*

- пола, Приручник за запослене у институцији Покрајинског омбудсмана и покрајинским органима управе, UNWomen, Нови Сад, 2013.
- Пајванчић, Маријана, »Анализа поступка усвајања закона из области родне равноправности и антидискриминационог законодавства у Народној Скупштини«, у: Стојиљковић Зоран, Лончар Јелена, Спасојевић Душан прир., *Политичке странке и законодавна активност Народне Скупштине Републике Србије*, ФПН, Центар за демократију, УНДП, Београд, 2012.
- Пајванчић, Маријана, »Равноправност полова. Репрезентовање у Скупштинама - институционални механизми. Пет година после (2000 – 2005)«, у: Радни материјал за књигу *Пет година после – Женски покрет у Војводини 200-2005*, Покрајински завод за равноправност полова, Нови Сад, 2005.
- Пајванчић, Маријана, *Правни оквир равноправности полова*, Завод за равнопоставност полова, Нови Сад, 2008.
- Пајванчић, Маријана, *Уставни оквир равнопавности полова*, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад, 2010.
- Пајванчић, Маријана, *Уставно право*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2008.
- Пантелић, Ивана, *Партизанке као грађанке*, Институт за савремену историју, Београд и Еволута, Београд, 2011.
- Папић, Жарана и Склевицку, Лидија пр., *Антропологија жене*, Просвета, Београд, 1983.
- Папић, Жарана, *Полност и култура*, Чигоја штампа, Београд, 1997.
- Папић, Жарана, *Социологија и феминизам*, Београд, ИС SSO, 1989.
- Pascall, Gillian and Kwak, Anna, *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*, The Policy Press, Bristol, 2005.
- Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998.
- Пејтмен, Керол, *Полни уговор*, Феминистичка 94, Београд, 2001.
- Перспективе жена у новом политичком контексту*, Конференција, ОЕБС- Star Network, 2001.
- Percentage of women in National Parliament in EU, Situation as of 29st February 2004*, Inter-Parliamentary Union, IPU, 2014.
- Percentage of women in National Parliament in EU, Situation as of 1st February 2014*, Inter-Parliamentary Union, IPU, 2014.
- Петрановић, Бранко, (ур.), *Записници са седнице Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945 – 7. јул 1948)*, Београд, 1995.
- Петрановић, Бранко, *Историја Југославије (1918-1978)*, Београд, 1981.
- Печујлић, Мирослав и др., *Рађање јавног мњења и политичких странака*, Институт за политичке студије – Центар за јавно мњење и маркетинг „Медијум“, Правни факултет, Београд, 1992.
- Печујлић, Мирослав, *Изазови транзиције. Нови свет и постсоцијалистичко друштво*, Правни факултет, Београд, 1997.
- Pincus, Fred L., "Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional and Structural", in: Adams, M., Blumenfeld, W., Castaneda, R., *Readings for Diversity and Social Justice*, Routledge, New York, 2000.
- Pitkin, Hanna Fenichel, *The Concept of Representation*, University of California Press, 1967.

- Politics: Women's Insight*, IPU Reports and Documents No 36, IPU, Geneva, 2000.
- Positive action in the field of equality between woman and man*, Strasbourg, 2000.
- Привредни друштвени развој СР Србије 1947 – 1952*, Републички завод за статистику СР Србије, Београд, 1973.
- Пријић – Самарџија, Сњежана, *Програми афирмативне акције - за и против. Темељи преференцијалног третмана жена*, "Крух и руже", 17/2003.
- Пузигаћа, Милка, *Стање и изазови за родну равноправност – сад и овде*, SCAN, 2002.
- Phillips, Ann, *Engendering Democracy*, Pennsylvania State University Press, 1991.
- Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford University Press, 2004.
- Phillips, Ann, *Politics of Presence*, Oxford University Press, 1995.
- Phillips, Anne, *(O)Rađanje Demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001.
- Phillips, Anne, "Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who our Representative Are?", in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford University Press, 2004.
- Ramet, Sabrina, *Gender Politics in the Western Balkan. Women and Society: Yougoslavia and the Yougoslav Successor States*, Pennsylvania State University, 1999.
- Ramet, Sabrina, „Introduction“, u: Ramet, Sabrina, *Gender Politics in the Western Balkan. Women and Society: Yougoslavia and the Yougoslav Successor States*, Pennsylvania State University, 1999.
- Ravnopravnost – Vijeće Europe i sudjelovanje žena u političkom životu*, Council of Europe Publishing, 2003.
- Рашевић, Мирјана, *Ка разумевању абортуса у Србији*, Институт дрштвених наука, Београд, 1993.
- Регулска Јоанна, „Политика, политичко и род у средишњој и источној Еуропи: однос у настајању“, у: *Власт без жена или дуги марш – Governments Without Women or the Long March*, Женска инфотека, Загреб, 1997.
- Reid, Margaret F., Kerr, Brinck and Miller, Will, *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport, 2003.
- Ring, Jeninifer, »Feminist Theory as seeng«, U: Whitaker, Lois Duke, ed., *Women in Politics: Outsiders or Insiders?* Prentice Hall, Inc., 1999.
- Ritzer, George, ed., *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, The Blackwell Publishing Ltd., 2007.
- Ritzer, George, „Сувремена феминистичка теорија“, у: *Сувремена социолозијска теорија*, Накладни завод-Глобус, Загреб 1997.
- Родна равноправност*, OESC, 2005.
- Rosener, Judy B., »Leadership and the Paradox of Gender«, in: Walsh Roth, Mary, ed., *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven 1997.
- Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, M.E. Sharpe, 1998.
- Ruminska, Zimny Ewa, *Gender Aspect of Changes in the Labor Markets in Transition Economy*, United Nation Economic Commision for Europe, 2002.
- Russell Meg, Lovenduski Joni, Stephenson Mary-Ann, *Women's Political Participation in the UK*, The British Council, 2003.

- Rhode, Deborah L., "The Politics of Paradigms: Gender Difference and Gender Disadvantage", in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford University Press, 2004.
- Sapiro, Virginia, "When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women?", u: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004.
- Sapiro, Virginia, „Gender Politics, Gendered Politics: The State of the Field“, u: Crotty, William J., ed., *Political Science: The Theory and Practice of Political Science*, Northwestern University Press, 1991.
- Sapiro, Virginia, *The Political Integration of Women: Roles, Socialization, and Politics*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 1983.
- Sara Clavero and Yvonne Galligan, *Gender equality in the European Union Lessons for democracy?* RECON Online Working Paper 2010/23 Dostupno na: http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_1023.pdf?fileitem=50512006.
- Siim, Birtie, *Gender and Citizenship: Politics and Agency in France, Britain and Denmark*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Sineau, Mariette, *Равноправност – Вијеће Еуропе и судјеловање жена у политичком животу*, Council of Europe Publishing, 2003.
- Scott, Joan Wallach, "Феминистички одјеци", у: *Жене и политика: Сувремени женски/феминистички покрети у пост-комунистичким државама/10 година послје*, Женска инфотека, Загреб, 2004.
- Слапшак, Светлана, *Женске иконе XX века*, Библиотека XX век, Београд, 2002.
- Smart, Carol, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, 1989.
- Stacey, Margaret and Price, Marion, *Women, power and politics*, Tavistock Publication, London, 1981.
- Статистички билтен*, Савезни завод за статистику, бр. 558, Београд, 1968.
- Статистички годишњак*, Савезни завод за статистику, Београд, 1970.
- Stokes, Wendy, *Women in Contemporary Politics*, Polity Press, 2005.
- Спасић, Ивана, *Социологије свакодневног живота*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Спахић Аида и група ауторки/аутора, *Забилежене. Жене и јавни живот у Босне и Херцеговине у 20. веку*, Сарајевски отворени центар, Фондација Цуре, Сарајево, 2014.
- Special Eurobarometer 376, Report.
- Станковић Ђорђе, „Жена у Уставима Краљевине Југославије (1918-1945)“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.
- Статистички годишњак Југославије (СГЈ)*, Савезни завод за статистику, Београд, 2000.
- Статистички годишњак Југославије*, Савезни завод за статистику, Београд, 1991.
- Стојаковић, Гордана, »Антифашистички фронт жена Југославије (АФЖ) 1946-1953: поглед кроз АФЖ штампу«, У: *Род и левица*, Београд, ЖИНДОК, 2012.
- Стојановић, Дубравка, *Иза завесе: огледи из друштвене историје Србије 1890 – 1914*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2013.

- Shevchenko, Julia, „Does the Gender of Mps Matter in Postcommunist Politics? The Case of the Russian Duma“, u: Johnson, E. Janet, Robinson, C. Jean, ed., *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, 2007.
- Shvedova, Nadezhda, "Obstacles to Women's Participation in Parliament", u: Ballington, Julie, *Women in Parliament: Beyond Numbers*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.
- Schneir, Miriam, *Feminism – The Essential Historical Writings*, New York, Vintage Books, 1992.
- Schöpp-Schilling, Hanna Beate, "The Role of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women and its Monitoring Procedures for Achieving Gender Equality in Political Representation", u: Ballington Julie, Binda Francesca, *The Implementation of Quotas: European Experiences Quota Report Series*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005.
- Tanus, Izabele, "Политика људских права", у: Vajdenfeld Verner, Vesels Vofang, (eds), *Европа од А до Ш: Приручник за европски интеграцију*, Конрад Аденауер Стифтунг, Београд, 2010.
- Теравас, Mirko, *Мож други светски рат и ми. О рату после рата – autobiografski zapisi*, Razlog, Zagreb, 2012.
- Твој глас – Глас разлике, Информатор о женској предизборној кампањи август – септембар 2000*, Група за промоцију женских политичких права, 2000, Београд, 2000.
- Tiger, Lionel, *Man in Groups*, Transaction Publishers (Revised edition), 2004.
- Todorova, Maria and Zsuzsa, Gille, eds., *Post-Communist Nostalgia*, Berghahn, Oxford, 2010.
- Tolleson- Rinehart, Sue, and Josepshon, Jyl J., "Introduction. Gender, Sex, and American Political Life", u: Tolleson- Rinehart, Sue, and Josepshon, Jyl J., ed., *Gender and American Politics – Women, Man and The Political Process*, Armonk, New York, 2000.
- Тркуља, Јовица, *Освајање демократије: оглед о посткомунизму*, Драганић, Београд, 1993.
- Тркуља, Јовица, *Кроз беспуће*, 1, Досије, Београд, 2001.
- Тркуља, Јовица, "Крај мита о независном новинарству", у: *Институционална (ре)конструкција Србије и југословенског друштва – годину дана после*, Институт за друштвену теорију и филозофију, Београд, 2002.
- Тркуља, Јовица, „Обнова демократије у посткомунизму“, у: *О демократији*, Зборник радова, Службени гласник, Београд, 2005.
- Turner, Brajan S., ed., *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Turner, Bryan S., »Citizenship«, u: Braham, Piter and Janes, Linda, ed., *Sociology and Society – Social Differences And Divisons*, Blackwell Publishers, Cambridge, 2002.
- The World's Women 2010: Trends and Statistics*, Доступно на: <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/Worldswomen/wwwork2010.htm>
- The Women Agents of Change*, The Mone Project, No 6, 1999.
- Ћопић Сања, "Положај и улога жене у друштву", у: *Жене у Србији. Да ли смо дискриминисане?*, УГС „Независност“, ICFTU CEE Womens Network, Београд, 2001.

- UN Report 2004. Dostupno na: www.un.org/womenwatch/osagi/wps/sg2004.htm
- Facio, A., Sandoval, R., and Morgan, M., "Gender Equality and International Human Rights in Costa Rican Constitutional Jurisprudence", in: Baines, Beverley and Rubio-Marín, Ruth, ed., *The Gender of Constitutional Jurisprudence*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- Фонтен, Паскал, *Европа у 12 лекција*, Европска Унија, 2011.
- Forest, Maxime, "Central and Eastern Europe", u: Bauer Gretchen, and Tremblay Manon, ed., *Women in Executive Power, A Global Overview*, Routledge, 2011.
- Fox, Robert, *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*, Penguin, Baltimore, 1967.
- Freeman Marcha A., Chinkin Christine, Rudolf Beate, eds., *The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, A Commentary*, Oxford University Press, 2012.
- Freeman, Michael, *Human Rights – An Interdisciplinary Approach*, Polity Press, 2011.
- Funk, Nannete, Marion, Mueller, ed., *Gender Politics and Post-Communism- Reflection from Eastern Europe and Former Soviet Union*, Routledge, New York, 1993.
- Хавелка, Ненад, *Социјална перцепција*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001.
- Havelkova, Hana, „Politička nezainteresiranost čeških žena“, u: *Vlast bez žena ili dugi marš*, Ženska infoteka, Zagreb, 1997.
- Havelkova, Hana, and Oates-Indruchova, Libora, ed., *The Politics of Gender Culture Under State Socialism: The Expropriated Voice*, Routledge, 2014.
- Hann, Chriss, „Foreword“, u: Bridger Sue, Pine Frances, eds., *Surviving post-socialism, Local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*, Routledge, London and New York, 1998.
- Hartsock, Nancy, "Foucault on Power: A Theory for Women", u: Nicholson, Linda J., *Feminism/Postmodernism*, Routledge, New York-London, 1990.
- Хаџи-Видановић, Видан и Милановић, Марко, пр., *Међународно јавно право – Збирка докумената*, Београдски Центар за људска права, Београд, 2005.
- Heater, Derek Benjamin, *A Brief History of Citizenship*, Edinburgh University Press, 2004.
- Хејвуд, Ендру, *Политичке идеологије: Увод*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
- Хелер, Агнес, *Теорија историје*, Рад, Београд, 1984.
- Hobson, Barbara and Lister, Ruth, »Citizenship«, in: Hobson Barbara, Jane Lewis and Siim Birtie, *Contested Concept in Gender and Social Politics*, Edward Elgar Publishing Limited, 2002.
- Хобсбаум, Ерик, *Доба екстрема*, Дерета, Београд, 2002.
- Царић, Славољуб, *Европски систем људских права*, Факултет за економију и инжињерски менаџмент, Нови Сад, 2011.
- Цветић, Боса, ур., *Жене Србије у НОБ*, Нолит, Београд 1975.
- Цветковић, Славољуб, „Борба за равноправност и једнакост жена као део класног и модернизацијског процеса у Србији“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. Века - 2 - Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.

- Clavero, Sara and Galligan, Yvonne, "Gender equality in the European Union Lessons for democracy?", u: Galligan, Yvonne (ed.), *Deliberative Processes and Gender Democracy Case Studies from Europe*, ARENA Report No 1/12, RECON Report No 17, Centre for European Studies, University of Oslo, Oslo, 2012. Dostupno na: <http://www.reconproject.eu/main.php/RECONreport1712.pdf?fileitem=50487364>;
- Childs, Sarah and Joni, Lovenduski, »Political Representation«, in: Waylen, Georgina, Celis, Karen, Kantola, Johanna and Weldon, Laurel (eds.), *The Oxford Handbook of Gender and Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Чалић, Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд, 2013.
- Чаушевић, Јасмина, ур., *Забилежене. Жене и јавни живот Босне и Херцеговине у 20. вијеку*, Сарајевски отворени центар, Фондација Цуре, Сарајево, 2014.
- Чок, Вида, *Правни положај жене и Уједињене нације*, Универзитету Београду, Београд, 1963.
- Чомић, Гордана, »Жене и парламентарни живот 2002.-2005.«, у: Радни материјал за књигу *Пет година после – Женски покрет у Војводини 200-2005*, Покрајински зуавод за равноправност полова, Нови Сад, 2005.
- Johnson G., Allan, *The Blackwell Dictionary of Sociology – A User's Guide to Sociological Language*, Blackwell Publishers Inc., Cambridge, 1996.
- Johnson, Janet, E., Robinson, Jean C., ed., *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, 2007.
- Judith Squire, *Gender in Political Theory*, Polity Press, 1999.
- Charlotte, Bunch, "Women's Rights as Human Rights in War and Conflict", u: *In the Aftermath of Rape*, Coordination of Woman's Advocacy, U.S.A., 1997.
- Walby, Sylvia, *Gender Transformation*, Routledge, 2005.
- Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London, 1990.
- Waldron, James, *Liberal Rights, Collected Papers 1981-1991*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- Wallach Scoot, Јоан, »Феминистички одједици«, у: *Жене и политика: Сувремени женски/феминистички покрети у пост-комунистичким државама/10 година послје*, Женска инфотека, Загреб, 2004.
- Walsh Roth, Mary, ed. *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997.
- Wharton, Amy S., *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005.
- Whitaker, Duke Lois ed., *Women in Politics: Outsiders or Insiders?* Prentice Hall, New Jersey, 1999.
- Whitaker, Lois Duke, ed., *Women in Politics – Outsiders or Insiders*, Chapter 2, Prentice Hall, New Jersey, 1999.
- Wisniewski, Roswitha und Kunst, Herman, eds., *Handbuch für Frauenfrage: Zur Stellung der Frau in der Gegenwart; Informationen – Analysen – Anregungen*, Verlag Bonn Aktuell GmbH, Stuttgart, 1988.
- Wolchik, Sharon, „Women and the Politics of Transition in the Czech and Slovak Republic“, in: Rueschemeyer, Marylin, ed., *Women in the politics of Postcommunist Eastern Europe*, M. E: Sharpe, New York, 1994.
- Wollstonecraft, Mary, *Одбрана права жене*, Београд, Филип Вишњић, 1994.
- Women in National Parliament*, Situation at of 2015, IPU, 2015.

- Women in Politics: 60 Years in Retrospect*, IPU, 2006.
- Women in Politics: Women Suffrage – A World Hronology of the Recognition of Women Right to Vote and Stand for Election*, Inter Parliamentary Union. Доступно на: <http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>
- Women in Transition*, The Monee Project, Regional Monitoring Project, No 6, 1999.
- Wood, W. And Eagly H. A. „Gender“, u: Fiske, T. S., at all, *Handbook of Social Psychology*, Volume One. New Jersey, John Wiley & Sons, Inc., 2009.
- Women and men in leadership positions in the European Union*, European Union, 2013.
- Women in decision-making position*, Special Eurobarometer 376, Report, European Commission, 2011.
- Women's Empowerment*, UN, United Nations Development Programme. Dostupno na: <http://www.undp.org/women/mainstream>.
- Young, M. Iris, "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship", u: Phillips, A. ed. *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004.
- Young, M. Iris, *Justice and Politics of Difference*, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Young, Marion Iris, "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship", u: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1998.
- Young, Marion Iris, „Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship“, u: Phillips, Anne, Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, Oxford University Press, New York, 2004.

2. Радови у стручним часописима и зборницима

- Acker, Joan, "Gendered Institutions: From Sex Roles to Gendered Institutions", *Contemporary Sociology*, No 21/1992.
- Alberg, T., and Jenssen, T. A., "Gender Sterotyping of Political Candidate. An Experimental Study of Political Communication", *Nordicom Review*, No 1/2007.
- Аљоша, Мимица, "Социолошки речник неколико одредница, још једном", *Теме*, бр. 1/2006.
- Ahmed, Zahra, "Bridging the Gap Between Gender Socialization and Gendered Political Behavior". Prepared for the 2006 Meeting of the American Political Science Association. Доступно на: http://www.allacademic.com/meta/p153662_index.html
- Бакшић Муфтић, Јасна, "Потребе за истраживачким радом у пољу људских права – Студија случаја: питање сполова", *Ревизија за људска права*, бр. 3-4/2000, Сарајево.
- Банч, Шарлот, "Права жена као људска права: прилог ре-визији људских права", у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995-1-2/1996.
- Beckwith, Karen, "Beyond compare? Women's movements in comparative perspective", *European Journal of Political Research*, No 37/2000.
- Божовић, Ратко, "Друштвено-политички смисао вишестраначких избора у Југославији", *Социолошки преглед*, бр. 3/1994.

- Благојевић, Марина, "Мизогинија: Контекстуална и/или универзална", у: "Полни стереотипи", Посебно издање 2, *Нова српска политичка мисао*, 2002.
- Бурић, Оливера, "Положај жене у систему друштвене моћи у Југославији", *Социологија*, бр. 1/1972.
- Вујадиновић, Драгица, „Перспективе родне равноправности у сфери права – Случај Србије”, у: *Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије*, (ур. Лилић, Стеван), Књига 2, Зборник Радова, Правни факултет Универзитета у Београду, 2014.
- Вујадиновић, Драгица, "Феминистичка перспектива у социологији у Србији – Доприноси Марине Благојевић, Слободанке Недовић, Жаране Папић и Анђелке Милић", *Социолошки преглед*, (Посебно издање), бр. 3-4/2012.
- Гавриловић, Ана, "Мултифункционална делатност предшколских установа", *Настава и васпитање*, бр. 1/2006. Доступно на: <http://www.pedagog.rs/Nastava%20tekstovi/nastava%20tekst%20multifunkcionalna.php>.
- Гиденс, Ентони, "Политичка теорија и проблем насиља" у: "Политике људских права", *Београдски круг*, бр. 3-4/1995 - 1-2/1996.
- Гоати, Владимир, "Политичке елите, грађански рат и распад СФРЈ", *Република* бр. 147/1996.
- Голубовић, Загорка, "Политичко опредељење у изборима 1990", *Гледишта*, 1-6/1992.
- Голубовић, Загорка, "Транзициона раскрсница постсоцијалистичких друштава", *Република*, 2005.
- Гордана Стојаковић, "Антифашистички фронт жена Војводине 1942-1953," *Данас*, 26. 07. 2008.
- Гредел, Стјепан, "Политичка култура грађана Србије", *Филозофија и друштво*, бр. XVI/2000.
- Гудац Додић, Вера, "Рад жена у домаћинству – пракса у Србији", *Токови историје*, бр. 2/2010.
- Дал, Роберт, "Демократија и људска права у различитим условима развоја", у: "Политике људских права", *Београдски круг*, бр. 3-4/1995 - 1-2/1996.
- Дачи, Џули, "Телевизија, репрезентација род". *Трећи програм*, бр. 11/2012.
- Докмановић, Мирјана, "Родна равноправност и јавна политика", Интернет презентација Удружења - Једнаке могућности, Суботица 2002, http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/-download/rodnaravnopravno_stijavnapolitika.pdf
- Einhorne, Barbara, "Where Have All the Women Gone? Women and Womens Movements in Central Europe", *Feminist Review*, No 39/1991.
- "Жена у социјализму", *Жена*, 1/1978.
- Zaretsky, Ely, "Капитализам, породица и лични живот", *Марксизам у свету*, бр. 5-6/1974.
- Зец, Миодраг, Радоњић, Огњен, "Економски модел социјалистичке Југославије: сага о аутодеструкцији", *Социологија*, бр. 4/2012.
- Ивековић, Рада, "Право на разлику? Паритет, квоте, да или не?", *Крух и руже*, бр. 8/1998-1999.

- Eagly H. A., and Karau, J. S., "Role congruity theory of prejudice toward female leaders", *Psychological Review*, No 2002/3.
- Inglehart, Ronald, "Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006", *West European Politics*, No 1-2/2008, Доступно на: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/publication_559/files/values_1970-2006.pdf
- Јарић, Исидора, "Синхронизитет друштвене промен и конструкта родних улога: Традиционализам и модерност као садржаји пожељног модела женских родних улога у женским часописима у последњој четвртини 20. века", *Филозофија и друштво*, бр. XIX-XX/2001-2002.
- Kannike, Anu, "Work as the Fokus of Socialist Everyday Life – Slogans and Reality", *Pro Ethnologia*, No 19/2005.
- Karen, Celis, "Substantive Representation of Women (and improving it). What is and should it be about?" *Comparative European Politics*, No7/2009.
- Katunarić, Vjeran, "18 teza o ženi i ženskim pokretima", *Zbornik- III program radio Zagreba*, бр. 2/1982.
- Karen, Celis, "Substantive Representation of Women (and improving it). What is and should it be about?" *Comparative European Politics*, No 7/2009.
- Chiara Bonfiglioli, "Becoming citizens: the politics of women's emancipation in socialist Yugoslavia", Доступно на: <http://www.citsee.eu/citsee-story/becoming-citizens-politics-women%E2%80%99s-emancipation-socialist-yugoslavia>.
- Кнежевић, Ђура, "Избор жена у свјетлу кадровске политике Савеза комуниста", *Жена*, бр. 5/1979.
- Кнежевић, Ђурђа, "Феминизам као политички одговор", *Крух и руже*, бр. 10-1998/1999.
- Cockburn, Cynthia, "A Women's Political Party for Yugoslavia: Introduction to the Serbian Feminist Manifesto", *Feminist Review*, No 39/1991.
- Connell Raewyn, "Glass Ceilings or Gendered Institutions? Mapping the Gender Regimes of Public Sector Worksites", *Public Administration Review*, November/December, 2006.
- Krook, Mona Lena, "Promoting gender balanced decision- making in the European Union: International and transnational strategies for gender balanced democracy", Paper presented at the European Community Studies Association International Conference, Madison, WI, May 31-June 2, 2001, стр. 9-10. Доступно на: <http://aei.pitt.edu/2124/1/002182.PDF>
- Левинас, Емануел, "Људска права и добра воља", у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995-1-2/1996.
- Лер Софронић, Нада, "Транскрипт са Прве феминистичке конференције Друга, одржане у Студентском културном центру у Београду 1978. године", у: *Про Фемина*, лето/јесен, 2011.
- Lister, Ruth, "Citizenship: Towards Feminist synthesis", in: "Citizenship: Pushing the Boundaires", *Feminist Review*, No 57/1997.
- Lijphart, Arend, "Democracies: Forms, performance and constitutional engineering", *European Journal of Political Research*, No 5/1994.
- Lovendaski Joni, "Gendering Research in Political Science", *Annual Review of Political Science*, No 1/1998.

- Lovenduski Joni and Norris, Pippa, "Westminster Women: The Politics of Presence", *Political Studies*, No 51/2003.
- Lovenduski, Joni, "Women and Politics: Minority Representation or Critical Mass", *Parliamentary Affairs*, No 54/2001.
- Masselot, Annick, "The State of Gender Equality Law in the European Union", *European Law Journal*, No 2/2007.
- Matland, Richard, "Women's Representation in National Legislatures: Developed and Developing Countries", *Legislative Studies Quarterly*, No 1/1998.
- Mayer, Jeremy D., Schmidt, Heather M., "Gendered political socialization in four contexts: political interest and values among junior high school students in China, Japan, Mexico, and the United States", *The Social Science Journal*, No 41/2004.
- McBride, Dorothy E., Mazur, Amy G., "The Comparative Study of Women's Movements: Conceptual Puzzles and RINGS Solutions", Prepared for presentation at the annual conference of the American Political Science Association, Washington D.C. September 1-4, 2005. (privatni materijal sa Konferencije)
- Mensbridge, Jane, "Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent 'Yes'", *The Journal of Politics*, No 3/1999.
- Millns, Susan, "Gender Equality, Citizenship, and the EU's Constitutional Future", *European Law Journal*, No 2/2007.
- Митровић, Митра, "Међународни покрет жена треба бранити од оних који га вуку назад", *Жена данас*, бр. 66/1949.
- Morgan, Laurie A., "Glass ceiling effect or cohort effect? A longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989", *American Sociological Review*, No 63/1998.
- Мохарти, Чандра, "Под погледом запада: феминистичко учење и колонијални дискурси", *Трећи програм*, бр. 125-126/2005.
- Norris, Pippa, Inglehart, Robert, "Cultural Obstacles to Equal Representation", *Journal of Democracy*, No 3/2001.
- Norris, Pippa, "Womens Legislative Participation in Western Europe", *Western European Politics*, No 8/1985.
- Пајванчић Маријана, Петрушић Невена, "Значај институционалних механизма за остваривање родне равноправности", *Зборник радова Правни факултет у Нишу*, бр. 67/2014.
- Пашић, Најдан, "Положај и улога жене у савременом друштву", *Жена*, бр. 5-6/1982.
- Перић, Живојин, "Жена у српском грађанском законнику", *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1-2/1976.
- Перић, Живојин, "Задружно право по Грађанском законнику Краљевине Србије", *Архив за правне и друштвене науке*, бр. XIII/1912.
- Петровић, Јасна, "Жене у СК данас", *Жена*, бр. 4/1986.
- Радовић, Надежда, "Женски покрет (II)", *Република*, бр. 552-555.
- Ролс, Џон, »Закон народа«, у: "Политике људских права", *Београдски круг*, 3-4/1995. - 1-2/1996.

- Ronald Inglehart, Pippa Norris and Christian Welzel, *Gender Equality and Democracy*. Dostupno na http://www.fd.unl.pt/docentes_docs/ma/tpb_MA_6187.pdf
- Рорти, Ричард, "Људска права, рационалност и сентименталност", у: "Политике људских права", *Београдски круг*, бр. 3-4/1995-1-2/1996.
- Салецл, Рената, "Жене као симптом права", *Женске Студије*, бр. 4/1996.
- Свенка Савић, "Језик и пол (II), Истраживања код нас", *Женске студије*, бр. 2-3/1995.
- Scott, Joan, "Случај Sears", *Крух и руже*, бр. 22/2004.
- Sctompka, Piotr, „The Sociology of Social Change“, у: Вулетић, Владимир, "Проблеми друштвеног развоја Србије почетком XXI века". Доступно на: http://www.kczr.org/download/okrugli_stolovi/5_vladimir%20vuletic.pdf
- Соња Локар, "Портал о роду. Сполу и демократији", Интервју, Либела. Доступно на: http://www.libela.org/razgovor/3893-nikada-ne-bih-rekla-da-je-socijalizam-imao-pravi-feminizam/Ja_nikada_ne_bih_rekla_da_je_socijalizam_imao_pravi_feminizam.
- Спасић, Ивана, "Југославија као место нормалног живота: сећања обичних људи у Србији", *Социологија*, бр. 4/2012.
- Stoilova, Mariya, "Gender Regimes During and After Socialism: Bulgarian Women's Experiences of Employment", Conference Proceedings, UK Postgraduate Conference in Gender Studies 21-22 June 2006, University of Leeds, UK e-paper no. 27.
- "Статистика о жени", *Жена*, бр. 1/1978.
- Tolleson-Rinehart, Sue, Carroll, Susan J., "Far from Ideal: The Gender Politics of Political Science", *American Political Science Review*, No 4/2006.
- Tremblay, Manon, "Democracy, Representation, and Women: A Comparative Analysis", Paper delivered at the 20th International Political Science Association World Congress Fukuoka, Japan, July 10-13, 2006 Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/228383071_Democracy_Representation_and_Women_A_Comparative_Analysis
- Faupel, Reiner, "Повеља основних права", *Правни живот*, бр. 11/2002.
- Freeman Jo, "Women's Progress Five Years After Beijing", *UN Reviews*, 2000. Доступно на: <http://www.uic.edu/orgs/cwluherstory/jofreeman/womenyear/beijingreport5.htm>
- Hoskyns, Catherine, "The European Women's Lobby", *Feminist Review*, No 38/1991.
- Childs, Sarah and Krook, Mona Lena, "Should Feminists Give Up on Critical Mass? A Contingent Yes", *Politics & Gender*, No 04/2006.
- Childs, Sarah, "The Complicated Relationship between Sex, Gender and the Substantive Representation of Women", *European Journal of Women's Studies*, No 1/2006.
- Шпорер, Жељка, "Феминизација професија као индикатор положаја жена у различитим друштвима", *Социологија*, бр. 4/1985.
- Schulze, Erika, "Једнакост мушкараца и жена". Доступно на: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/hr/displayFtu.html?ftuId=FTU_5.10.8.html

- Wängnerud, Lena, "Testing the Politics of Presence: Women's Representation in the Swedish Riksdag", *Scandinavian Political Studies*, No 1/2000.
- Wiesinger, Barbara, "Партиципација жена у 'народноослободилачком рату' 1941-1945: једна феминистичка перспектива", *Профемина*, бр. 40-41/2005-2006.
- Wintle, Michael, "The History of the Idea of Europe: Where Are We Now", *Perspectives on Europe*, No 1/2013.
- Yuval Davis, Nira, "Women, Citizenship and Difference", *Feminist Review*, No 57/1997.

3. Документа и извештаји

- Алтернативни извештај Комитету CEDAW*, Београд, 30. март. 2007. Доступно на: http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2013/Bibija/Alternativni_izvestaj_Komitetu_CEDAW.pdf
- Annual Evaluation Report on the Implementation of the 2004 OSCE Action Plan for the Promotion of Gender Equality 2015*, OSCE, 3 Септембер, 2015.
- Appendix to Recommendation Rec(2003)3*, Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/15585>
- Appendix to the Declaration Multidisciplinary Strategies Aiming at Promoting Equality Between Women and Men as Fundamental Criterion of Democracy a Equality in Political and Public Life* Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/7968>
- Vienna Declaration and Programme of Action*, 1993, paragraph 18, Доступно на: http://www.un.org/womenwatch/directory/world_conference_on_human_rights_10768.htm)
- General recommendation No. 25, on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures*, Доступно на: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20%28English%29.pdf>
- General Recommendations Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*, Seventh session (1988), General recommendation No. 5: Temporary special measures.
- General Recommendation Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*, Thirtieth session (2004) General recommendation No. 25: Article 4, paragraph 1, of the Convention (temporary special measures), Доступно на: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_3733_E.pdf
- General Recommendation Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*, Thirtieth session (2004) General recommendation No. 25: Article 4, paragraph 1, of the Convention (temporary special measures), параграф 14.

General Recommendation Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, Thirtieth session (2004) General recommendation No. 25: Article 4, paragraph 1, of the Convention (temporary special measures), параграф 3-7.

General Recommendation Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, Eleventh session (1992)*General recommendation No. 19: Violence against women, тачка 11.

General Recommendation Adopted by the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, Sixteenth session (1997)*General recommendation No. 23. Political and public life. Dostupno na: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_4736_E.pdf

Guidelines on Political Party Regulation by OSCE/ODIHR and Venice Commission, Adopted by the Venice Commission at its 84th Plenary Session (Venice, 15-16 October 2010). Доступно на: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282010%29024-e>

Директива 2004/113/ЕЦ од 13 децембра 2004. године, једнак третман мушкараца и жена у приступу робама и услугама.

Директива 2010/41/ЕЦ од 7. јула 2010. године, примена принципа једнаког третмана мушкараца и жена ангажованих у пољопривреди и заштити samozапослених жена током трудноће и материнства.

Директива 2011/36/ЕУ од 5. априла 2011. године, о спречавању и борби против трговине људима и заштити жртава.

Директива 2011/99/ЕС од 13. децембра 2011. године, о оснивању Европских мера заштите.

Директива 2012/29/ЕУ од 25. октобра 2012. године, о успостављању минималних стандарда о правима, подршци и заштити жртава злочина. (Доступно на: http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_5.10.8.pdf)

Директива 79/7/ЕЕЦ од 19 децембра 1978. године, односи се на једнак третман мушкараца и жена у питањима социјалне сигурности.

Директива 92/85/ЕЕЦ од 19. октобра 1992. године, заштита трудница, породиља и дојиља на раду;

Директива 93/109/ЕЦ, 6. децембар 1993. године, у вези са изборима за Европски Парламент.

Директива 94/80/ЕЦ, 19. децембар 1994. године, у вези са локалним изборима.

Директива Савета 2010/18/ЕУ од 8. марта 2010. године имплементира ревидирани Оквирни споразум о родитељском одсуству закљученог од BUSINESSEUROPE, UEAPME, СЕЕР и ETUC и укида Директиву 96/34/ЕЗ.

Директива 2006/54/ЕЦ од 5. јула 2006. године о примени принципа једнаких могућности и једнаког третмана мушкараца и жена у питањима запошљавања и занимања.

Doc.10202, report of the Committee on Equal Opportunities for Women and Men. Text adopted by the Assembly on 5 October 2004 (27th Sitting). Доступно на <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-n.asp?fileid=17259&lang=en>

- Declaration on Equality Between Women and Men as Fundamental Criterion of Democracy*, The 4th European Ministerial Conference on equality between women and men (Istanbul, 13-14 November 1997), Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/7968>
- Европска Конвенција – Равноправност полова*, Модул 1, ЦИДА, Сарајево, 2009.
- Европска Конвенција за заштиту људских и основних слобода*, Параграф, Београд, 2012.
- Европска Конвенција за заштиту људских права и основних слобода*, Службени лист СЦГ, »Међународни уговори«, бр. 9/2003, 5/2005 и 7/2005.
- Европска Конвенција за заштиту људских права и основних слобода*. Преамбула. Параграф, Београд, 2012.
- Европска Повеља о родној равноправности на локалном нивоу*. Доступно на: http://euintegracije.skgo.org/upload/Document/Doc/2013_09/Povelja_WEB_2_strane.pdf
- Equal Opportunities for Women and Men: The third medium-term community action programme 1991-1995*, COM(90)449 final. Dostupno на: <http://aei.pitt.edu/5686/1/5686.pdf>
- European Parliament resolution on women in decision-making*. B5-0180/2000
Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8719>
- Извештај о резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије одржаних 19. и 26. децембра 1993. године и 5. јануара 1994. године*, »Службени гласник РС«, бр.3/1994.
- Извештај о резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије одржаних 21 и 28. септембра и 5. октобра 1997. године*, »Службени гласник РС«, бр.48/1997.
- Извештај о резултатима избора за народне посланике у Народној Скупштини Републике Србије одржаних 23. децембар 2000. године и 10. јануар 2001. године*, »Службени гласник РС«, бр.2/2001.
- Иницијални извештај о спровођењу Конвенције о елиминацији свих облика дискриминације жена за период од 1992. до 2003. године*, Државна заједница Србија и Црна гора, Савет министара, Београд, 2005. Доступно на: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/yu/ljudska-prava/konvencije/57-konvencija-o-eliminisanju-svih-oblika-diskriminacije-zena>
- Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена*, у: Мршевић, Зорица, *Женска права у међународном праву*, Хелсиншки парламент грађана, Удружене жене, Бања Лука, 2000.
- Конвенција о политичким правима жена*, (Сл. лист ФНРЈ - "Међународни уговори и други споразуми", (Додатак), бр. 7/1954.
- Council Decision No 2000/51/EC of 20 December 2000 establishing a Programme relating to the Community framework strategy on gender equality (2001-2005)*. (OJ L 17 of 19/1/2001). Доступно на: <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/euro/p6-3.htm>
- Council Recommendation of 2 December 1996 on the balanced participation of women and men in the decision-making process (96/694/EC)*. Official Journal of the European Communities, NoL319/2011.

- Council Resolution of 27 March 1995 on the balanced participation of men and women in decision-making* (95/C 168/02). Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31995Y0704%2802%29>
- Mechanisms to ensure women's participation in decision-making*, Council of Europe, Doc.10743., Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11068&lang=>
- "Међународни пакт о грађанским и политичким правима", у: *Универзални документи о људским правима*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001.
- Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређење родне равноправности (2009-2015)*, Министарство рада и социјалне политике, Сектор за родну равноправност, Београд, 2008.
- Национални извештај о имплементацији Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена*, Југословенски центар за теорију и праксу самоуправљања Едвард Кардељ, Љубљана, 1985.
- Национални миленијумски циљеви развоја у Републици Србије*, Влада Републике Србије, 2006. Доступно на: <http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Nacionalni%20milenijumski%20ciljevi.pdf>
- Национални план акције за жене у СР Југославији*, Београд, 2000.
- Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности*, "Службени гласник РС", бр. 15/2009.
- Национални план акције за њену имплементацију за период 2010-2015. године*, "Службени гласник РС", бр. 067/2010.
- Опциони или Факултативни протокол уз Конвенцију о уклањању свих облика дискриминације жена*, усвојен 1999. године, ступио на снагу децембра 2000. године. Доступно на: <http://legal.un.org/avl/ha/cedaw/cedaw.html>
- Pekingška deklaracija i Platforma za akciju, UNDP, Kanada, 2003.*
- Plan of Action for Gender-sensitive Parliaments* Adopted unanimously by the 127th IPU Assembly (Quebec City, 26 October 2012). Dostupno na: <http://www.ipu.org/pdf/publications/action-gender-e.pdf>
- Plan of action to correct present imbalance in the participation of men and women in political life.* Adopted by the Inter-Parliamentary Council, the plenary policy-making body of the Inter-Parliamentary Union, at its 154th session (Paris, 26 March 1994). Dostupno na: <http://www.ipu.org/wmn-e/planactn.htm>
- Пекингшка декларација и Платформа за акцију*, УНДП, Канада, 2003.
- Препорука 1229*, Савет Европе, 1994.
- "Повеља УН", у: *Права човека*, Зборник докумената, Прометеј, Београд, 1991.
- Посебан Извештај Повереника за заштиту равноправности о дискриминацији жена*, Београд, 2015.
- Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 2263(XXII)* од 7. новембра 1967. године.
- Резолуција о стварању Савеза женских друштава Југославије*, "Зора", 89-90/1953.

Резолуција Трећег конгреса АФЖЈ о политичким и организационим питањима, „Жена данас“, 77-78/1950.

Резолуција Прве земаљске конференције АФЖ (Извод), „Жена данас“, бр. 31.

Recommendation Rec(2003)3 of the Committee of Ministers to member states on balanced participation of women and men in political and public decision making, Adopted by the Committee of Ministers on 12 March 2003 at the 831st meeting of the Ministers' Deputies. Доступно на: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/15585>

Recommendation 1676 (2004), члан, 4. Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17259&lang=en>

Report of the Committee on Equal Opportunities for Women and Men, Doc. 8423 Доступно на: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16714&lang=en>

Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions — 2014 report on the application of the EU Charter of Fundamental Rights, COM(2015) 191 final. Доступно на: http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/2014_annual_charter_report_en.pdf

Report of the Fourth World Conference on Women, Beijing, 4-15 September, United Nations, 1995.

Roadmap for equality between women and men (2006-2010). Доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:c10404>

Strengthening the commitment to equality between women and men: a women's charter. Доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:em0033>

Стратегија превенције и заштите од дискриминације, "Службени гласник РС", бр. 60/2013.

Treaty Establishing a Constitution for Europe, Article I-3, Dostupno на: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_establishing_a_constitution_for_europe/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf

Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts, 97/C 340/01, Доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT&from=HR>

Уговор о оснивању Европске економске заједнице, потписан 25. марта 1957. године, ступио на снагу 1. јануара 1958. године.

Универзална декларација је усвојена на Генералној скупштини Уједињених нација 10. децембра 1948. године.

"Универзална декларација о људским правима", у: *Универзални документи о људским правима*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001.

UN Commission on the Status of Women -CSW, Доступно на: <http://www.womenlobby.org/>

UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 28: Article 3 (The Equality of Rights Between Men and Women), 29 March

2000, CCPR/C/21/Rev.1/Add.10. Доступно на:
<http://www.refworld.org/docid/45139c9b4.html>
United Nations Human Rights. Monitoring the core international human rights treaties. Доступно на: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/TreatyBodies.aspx>.
Human Rights Committee, General Comment 4, Article 3 (Thirteenth session, 1981), Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 4 (1994). Доступно на: <https://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrcom3.htm>
Women and men in decision-making highlights, European Commission. Доступно на: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-decision-making/database/highlights/index_en.htm
Women's Rights and the Treaty of Amsterdam on European Union, March 1998. EUROPEAN PARLIAMENT, Directorate-General for Research, WORKING PAPER

4. Индекс прописа

Закон о бирачким списковима од 6. Септембра 1931.
Закон о изборима, од 10. Септембра 1931.
Закон о сеоским општинама од 27. марта 1933.
Закон о градским општинама од 22. јула 1934.
Основни закон о браку, *Службени лист ФНРЈ*, 1946.
Устав ФНРЈ, 1946, *Службени лист ФНРЈ*.
Основни закон о браку, *Службени лист ФНРЈ*, 1946.
Закон о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације. *Службени лист ФНРЈ*, бр. 86/46 и 105/47.
Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист ФНРЈ*, 1963.
Закон о ратификацији Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*, бр 11/81.
Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 1/90.
Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине, *Службени гласник РС*, број 48/91, 75/91, 48/94 и 51/94.
Закон о својинској трансформацији, *Службени гласник РС* бр. 3/97 и 10/01.
Пословник Скупштине АП Војводине, *Службени лист АП Војводине*, бр. 23/02.
Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/06.
Закон о заштитнику грађана, *Службени гласник РС*, бр. 79/05 и бр. 54/07.
Покрајинска скупштинска одлука о равноправности полова, *Службени лист АП Војводине*, бр. 14/04 и 18/09.
Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика, *Службени гласник РС*, бр. 28/11.
Закон о локалним изборима, *Службени гласник РС*, бр. 36/11.
Пословник о раду Народне скупштине Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 20/12.
Покрајинска скупштинска одлука о избору посланика у Скупштину АП Војводине, *Службени лист АП Војводине*, бр. 23/14.

5. Интернет адресе

<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-.asp?fileid=17151&lang=en>
<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17414&lang=en>
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_376_en.pdf
http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_5827_E.pdf
http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_3731_E.pdf
<http://www.socwomen.org/about/ASAbrief.pdf>
<http://www.bbk.ac.uk/politics/our-staff/academic/joni-lovenduski/PoliticalRepresentation.pdf>
<http://www.dictionnaire-juridique.com/definition/ordre-public>
http://www.ecmi.de/fileadmin/doc/Implementing_Human_Rights/Srpski/Izvestavanje%20i%20monitoring/Trening/Prezentacije/Medjunarodni%20sistem%20ljudskih%20prava.pdf
<http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>
http://www.lawphil.net/international/treaties/dec_nov_1967.html
<http://www.libela.org/razgovor/3893-nikada-ne-bih-rekla-da-je-socijalizam-imao-pravi-feminizam/>
<http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/you/ljudska-prava/konvencije/57-konvencija-o-eliminisanju-svih-oblika-diskriminacije-zena>
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12344010>
<http://www.osce.org/odihr/elections/14310?download=true>
http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/o_skupstini/istorijat/istorijat.2asp
Приступ: 15. 6. 2007.
http://www.un.org/womenwatch/directory/conferences_meetings_10009.htm
<http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/%28httpPublications%29/1FF4AC64C1894EAAC1256FA3005E7201?OpenDocument>
<http://www.unwomen.org>
<http://www.unwomen.org/en/csv/brief-histori#sthash.dz70pOFp.dpuf>
<http://www.unwomen.org/en/csw>
<http://www.womenngo.org.rs/vesti/vesti-arhiva-2006-2011/24-vesti-arhiva-tekstovi/133-pekings-15-i-paralelne-aktivnosti-ngo-foruma>
<http://repositories.cdlib.org/csd/01-01>
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&lang=en#13
https://www.researchgate.net/publication/228383071_Democracy_Representation_and_Women_A_Comparative_Analysis
<http://www.womenlobby.org/-reports-?lang=en>

Биографија аутора

Мр Наталија Жунић рођена је 18.02.1954. године, у Нишу, где је 1978. године завршила студије на Групи за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу. На Студијској групи Социологија Филозофског факултета у Нишу, 1993. године, одбранила је магистарску тезу *Савремени женски покрет и теорије о ослобођењу жене*, и тиме стекла академски назив магистра социолошких наука. Од 1978. године до 1982. године радила је као професор социологије у две средње школе, да би 1982. године изабрана у звање асистента-приправника за предмет *Социологија* на Правном факултету у Нишу. У звању асистента на истом факултету ради и данас, на изборним предметима *Социологија* и *Социологија права* и *Правне студије рода*, држала је предавања и на *Клиници за женска права*.

Мр Наталија Жунић објавила је већи број научних и стручних радова, публикација и монографија. Учествовала је у раду великог броја научних и стручних скупова, а као референткиња и модераторака у раду многих стручних јавних трибина, округлих столова и стручних скупова. Рад Наталије Жунић не чине само теоријска истраживања, већ је окренута ка непосредном људском, цивилном и стручном ангажману на пољу промовисања и заштите права жена.

Била је укључена у рад великог броја пројеката у земљи и иностранству. Научно и стручно се усавршавала кроз различите форме едуковања, које су се одржавале како у земљи, тако и у иностранству. Учествовала је и држала предавања у оквиру великог броја радионица и едукативних семинара из области социјалног положаја жена и женских права.

Чланица је *Социолошког друштва Србије*, *Виктимолошког друштва Србије* и *APSA* (American Political Science Association). Била је чланица *Женске политичке мреже* и *Women Task Force 2000*.

Једна је од оснивачица и координаторки *Женског истраживачког центра*, оснивачица и волонтерка *С.О.С. – телефона за жене и децу жртве насиља* и оснивачица и чланица *Женске нишке акције*. Једна је од оснивачица, координаторки и предавачица мултидисциплинарног курса *Женских студија* у Нишу.

Чланица је Редакције научног часописа *Темида*.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Наталија С. Жунић

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Политичка права жена у Србији у другој половини XX века

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Наталија С. Жунић _____

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада ___ Политичка права жена у Србији у другој половини XX века

Ментор ___ Проф. др Јовица Тркуља _____

Потписани/а _____ Наталија С. Жунић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политичка права жена у Србији у другој половини XX века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.